

BJØRN POULSEN



HC 1

Dagbl. P 15/6/87

LAND • BY • MARKED

TO ØKONOMISKE LANDSKABER

I 1400-TALLETS SLESVIG

Studieafdelingen Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

BJØRN POULSEN

LAND – BY – MARKED

To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig.

Udgivet af
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig

FLENSBORG
1988

Studieafdelingen takker
Statens Humanistiske Forskningsråd
for støtte til udgivelsen
og *Sydbanks Fond*
for støtte til bogens kort.



dokumentsamling
0896
ex. 3

Bjørn Poulsen: Land – By – Marked
To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig
Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg, 1988
Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri ApS, Haderslev
Bogbinderarbejde: J.P. Møller Bogbinderi, Haderslev
Bogens omslag: Bengt G. Pettersson, Køge
Kort: Helge Krempin, Flensborg
© Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg, 1988
I kommission hos Padborg Boghandel
DK 6330 Padborg
ISBN 87-89178-00-9
Studieafdelingens udgivelser er redigeret af Dr. Johann Runge

1988

Forord

Et stipendium på Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig gjorde det muligt for mig at arbejde med den slesvigske middelalder. Jeg fik her chancen for at studere de økonomiske forbindelser mellem landet, byen og det større marked, som gennem længere tid havde haft min interesse. Forfatteren har selv lært meget under skrivningen og håber, at den foreliggende afhandling kan være til gavn for såvel den lokalhistorisk interesserede som for den generelle diskussion af det senmiddelalderlige samfund.

Jeg siger tak for den støtte, som alle på Studieafdelingen og Dansk Centralbibliotek har givet. Her i huset skabtes de bedst mulige arbejdsbetingelser. Mange gode råd har jeg modtaget fra lektor, dr. phil. Esben Albrechtsen, lektor dr. phil. Poul Enemark, lektor Fritz Saaby-Petersen, ligesom samtaler på symposierne 'Land og by i middelalderen' har været mig til stor inspiration. Kortene var ikke blevet til uden Helge Krempins beredvillige ofren af sine aftener. Takkes må selvfølgelig også arkiver og biblioteker, som altid har været hjælpsomme. Videre tak er umulig – alt for mange har hjulpet.

Flensborg maj 1987
Bjørn Poulsen

Indholdsfortegnelse

<i>Indledning</i>	11	Kvægproduktionen	74
<i>Kapitel 1.</i>		Besætningernes størrelse s. 74. 'Jernkøer' s. 75. Svavsted- borgens kvæg s. 76. Smøragift og pengeafgift s. 77.	
<i>Borgerkrig og broderstrid. Det slesvigske oprør 1472</i>	19	Bebyggelsen og landskabsudnyttelsen	77
Begivenhederne 1472	19	Angels produktion s. 78. Gestens produktion s. 79. Mar- skens produktion s. 81.	
Oprørets geografiske udstrækning	21	Sammenfatning	90
Oprørernes sociale sammensætning	26	<i>Kapitel 5.</i>	
Slægtsbånd og kongetroskab	28	<i>Fra land til by. Landbrugsproduktionens afsætning</i>	91
Elbmarskens stilling	30	Eget forbrug på landet	91
Den slesvig-holstenske adels indsats	31	Fæste- og renteydelser til byerne	93
Gerhard af Oldenburgs rolle	32	Flensborgeres besiddelser af landbrugsjord	93
Foreløbige overvejelser over oprørets årsager	33	Julernes gods s. 93. Nye jordejende slægter efter 1431 s. 95. Investorer i 1400-tallets anden halvdel s. 98. Jordegods til Flensborgs gejstlige institutioner s. 98.	
<i>Kapitel 2.</i>		Husumborgeres besiddelse af landbrugsjord	99
<i>Adeligt og gejstligt gods</i>	34	Pengeøkonomi i landbrugssamfundet	100
Hovedgårde	34	Landhåndværk	101
Hovedgårdenes ejere	37	Afsætning fra landdistrikter til bymarkeder	105
Nedlagte hovedgårde 1400-1430 s. 37. Ejerskifter omkring 1430 s. 38. Stabilitet og vækst i krigsårene s. 38. 1460'ernes og 1470'ernes ejerskifter s. 39. Kontinuitet 1430-1500. s. 40		Byernes opland s. 105. Bønders salg til opkøbere og fjer- nere markeder s. 106. Østlandets afsætning s. 108. Ge- stens afsætning s. 109. Afsætning fra gestrand og marskegne s. 110.	
Hovedgårdenes udseende	40	Byers rentekøb på landet	115
Særbrud eller fællig	43	Slesvig kapitel som långiver s. 116. Flensborg som långiver s. 119. Husum som långiver s. 120.	
Fæstegods ved hovedgårde omkring 1470	44	Rentekøb og markedsintegration	120
Slesvigbispens gods s. 44. Andet gods s. 46.		<i>Kapitel 6.</i>	
Hovedgårdenes fordeling	50	<i>Håndværkerne i byerne</i>	122
<i>Kapitel 3.</i>		Flækker og byer	122
<i>Bønderne</i>	51	Håndværkere	124
Adelens og gejstlighedens fæstere	51	Bredsted s. 124. Svavsted s. 124. Husum s. 125. Flensborg s. 126.	
Landsherrens bønder 52		Sammenligning af håndværk i de fire bebyggelser ..	131
Forskellige bønder under landsherren s. 55. 'Frie bønder' s. 56. Herredsfogeden s. 60. Landsherrens privilegerede kromænd s. 63. Møllere s. 65.		Byhåndværkere og deres afsætning til landbefolkningen	133
Sammenfatning	67	Omsætningens former s. 133. Afsætningen til landdistrik- ter s. 134.	
<i>Kapitel 4.</i>			
<i>Landskabstype og driftsmåde</i>	69		
Kornproduktionen	70		
Tiender s. 70. Kornlandgilder s. 71.			

Håndværkernes regionale handel	136
Fjernhandlende håndværkere	136
<i>Kapitel 7.</i>	
<i>Handlende i byerne</i>	140
Handelens betydning	140
Handelsmændene	140
Handlende i undersøgelsesområdets fire centrale bebyggelser	142
Svavsted s. 142. Bredsted s. 142. Flensborg s. 143. Flensborgs småhandlende s. 144. De flensborgske handlende som helhed s. 146. Husum s. 148.	
Købmændenes opkøb af varer	150
<i>Kapitel 8.</i>	
<i>Fjernhandelen</i>	152
I. Landhandel	152
Landhandel fra Flensborg	154
Flensborg-Ribe s. 158. Flensborg-Kolding s. 159. Andre flensborgske opkøbssteder i Danmark s. 161. Flensborger- nes slesvigske opkøb s. 162. Flensborgernes afsætningsste- der i Nordtyskland og øvrige Europa s. 162. Flensborg- Lübeck s. 163. Afsætning vestover s. 165. Flensborgs nord-sydhandelssystem s. 166.	
Husums landhandel	166
En sammenligning – Flensborgs og Husums landhandel	167
II. Søhandel	167
Søhandel fra Flensborg	170
Flensborgernes fiskeforsyninger s. 170. Flensborg-Lübeck s. 170. Flensborg-Wismar s. 172. Flensborg-Danzig s. 172. Flensborg-Reval og Riga s. 173. Flensborg-Ålborg og Norge s. 173. Flensborg-øvrige Jylland, småøerne og Fyn s. 174. Flensborg: østvendt søhandel s. 177.	
Søhandel fra Husum	178
Husums fiskeforsyninger s. 178. Husum-Stade s. 180. Hu- sum-Hamburg s. 181. Husum-Bremen s. 183. Husum-Em- den s. 184. Husum-Nederlandene s. 184. Husum-Kampen/ Zwolle/Deventer s. 184. Husum-Amsterdam s. 185. Tre hertugelige regnskaber s. 187. Husum: vestvendt søhandel s. 192.	
III. Transithandel øst-vest	192
Transithandel via Husum	195
Husum-Flensborg s. 198. Husum-Slesvig og øvrige slesvig- ske byer s. 199. Husum-Kiel s. 199. Husum-Odense s. 199. Husum som transithavn s. 200.	
Landhandel – søhandel, nord-sydhandel – øst-vesthandel	200

<i>Kapitel 9.</i>	
<i>Slesvig over for det europæiske marked.</i>	
<i>Forklaringen på oprøret 1472</i>	201

<i>Kapitel 10.</i>	
<i>To økonomiske landskaber</i>	210
Byens og landets produktive enhed	210
Det økonomiske landskab	210
Byen som centrum	211
De europæiske centre	214
Landbrug og marked i Sydslesvigs senmiddelalder ..	215

<i>Zusammenfassung</i>	217
------------------------------	-----

<i>Bilag</i>	
1. Eksempler på varer fortoldede af flensborgske købmænd i Gottorp	223
2. Varer leveret fra Husum til Gottorp 1489/90	225
3. Flensborgere i Husums toldregnskaber	226
4. Slesvigere i Husums toldregnskaber	229
5. Kielere i Husums toldregnskaber	230
6. 1400-tallets hovedgårde i undersøgelsesområdet	231
<i>Noter</i>	240
<i>Utrykte kilder</i>	271
<i>Trykte kilder</i>	272
<i>Litteratur</i>	275
<i>Personregister</i>	286
<i>Stedregister</i>	294

Fortegnelse over kort

Kort 1. De sønderjyske herreder og undersøgelses- området s. 15.	
Kort 2. Områder hvorfra der deltog personer i op- røret 1472 s. 25.	
Kort 3. Slesvigbispens fæstegods i undersøgelses- området (o. 1462) s. 45.	
Kort 4. Slesvig Domkapitels fæstegods i undersø- gelsesområdet (o. 1470) s. 57.	

- Kort 5. Fordelingen af adelige hovedgårde i undersøgelsesområdet (o. 1470) s. 49.
- Kort 6. Landsherrelige møller i undersøgelsesområdet (o. 1470) s. 66.
- Kort 7. Tiendeydelserne 1538 s. 70.
- Kort 8. Havrelandgilder i undersøgelsesområdet s. 72.
- Kort 9. Ruglandgilder i undersøgelsesområdet s. 73.
- Kort 10. Bygafgifter i undersøgelsesområdet s. 74.
- Kort 11. Afgifter i smør og penge i undersøgelsesområdet s. 78.
- Kort 12. Trækulsydelser i undersøgelsesområdet s. 81.
- Kort 13. Slesvigs landskabstyper s. 82.
- Kort 14. Undersøgelsesområdets vestkyst med indigede koge i 1400-tallet s. 83.
- Kort 15. Flensborgernes jordegods på landet (o. 1430-1500) s. 96.
- Kort 16. Byers rentekøb i undersøgelsesområdets landdistrikter (o. 1470-1500) s. 121.
- Kort 17. Lokalteter, som Peter Hansen vides at have forsynet med klokker eller døbefonte s. 137.
- Kort 18. Byer og flækker i det sydlige Slesvig s. 141.
- Kort 19. Hær- eller oksevejens forløb s. 155.
- Kort 20. Sejladsen på Svendborg 1519-21 efter byens toldregnskab s. 175.
- Kort 21. Flensborgs søhandelspartnere s. 177.
- Kort 22. Fiskere på Helgoland 1513 s. 180.
- Kort 23. Husums søhandelspartnere s. 191.
- Kort 24. Tværvejen mellem Husum og Flensborg s. 198.
- Kort 25. Hanseatisk handel i 1400-tallet s. 202.

Indledning

Talrige er de afhandlinger, der i de seneste århundreder er skrevet om Sønderjylland i middelalderen. Sjældent har et historisk stof vel været en så benyttet katebald i en national strid.

Ser man nærmere på den omfattende litteratur, viser det sig imidlertid, at den ikke er dækkende. De lærde skrifter domineres af fornemme herrer, ædle riddere og mægtige bisper samlet omkring affattelsen af dokumenter, der skulle blive afgørende for Slesvig og Holstens skæbne.

I stor udstrækning er derimod den jævne befolkning forblevet skyggebilleder. Den var i mindre grad anvendelig i den brændende diskussion – dansk eller tysk?

Og dog må det erkendes, at den sønderjyske befolknings dagligdag i middelalderen i allerhøjeste grad er et givende studieobjekt for såvel dansk som tysk forskning.

De handlende, håndværkerne, rige og fattige bønder, der vil optræde i det følgende, befandt sig i et område, der var præget af voldsom økonomisk udvikling – og af betydelige skel inden for beboerne.

Vi skal forsøge at nærme os en forståelse af, hvad der grundlæggende økonomisk bandt nogle af disse middelalderens folk sammen, og hvad der skilte andre.

*

Emnet er dybest set varens cirkulation i et middelalderligt samfund. Afhandlingen vil tage udgangspunkt i bøndernes og hovedgårdenes produktion. Landbrugsprodukter skal dernæst følges videre ud til aftagerne – det være sig nærmeste by eller det større marked. Analysen sigter således mod at afdække omsætningsmønstrets struktur.

Valget af emne knytter bevidst an til den store diskussion af den middelalderlige økonomis karakter. Allerede ved år 1930 stod det klart, at opfattelsen af

middelalderbyen som fungerende inden for et lukket kredsløb ikke holdt.¹ Forholdet mellem land og by, mellem byerne indbyrdes var langt mere kompliceret end som så. Vi vender tilbage til denne diskussion i det afsluttende kapitel og forsøger at vurdere, hvad det fremlagte materiale betyder for den.

*

Den tidsmæssige hovedvægt ligger efter 1430 og frem til 1500-tallets første årtier.

På grund af undersøgelsens formål får den karakter af en synkron analyse. De permanente strukturer træder frem, mens samfundets udvikling i tid forbliver i baggrunden.

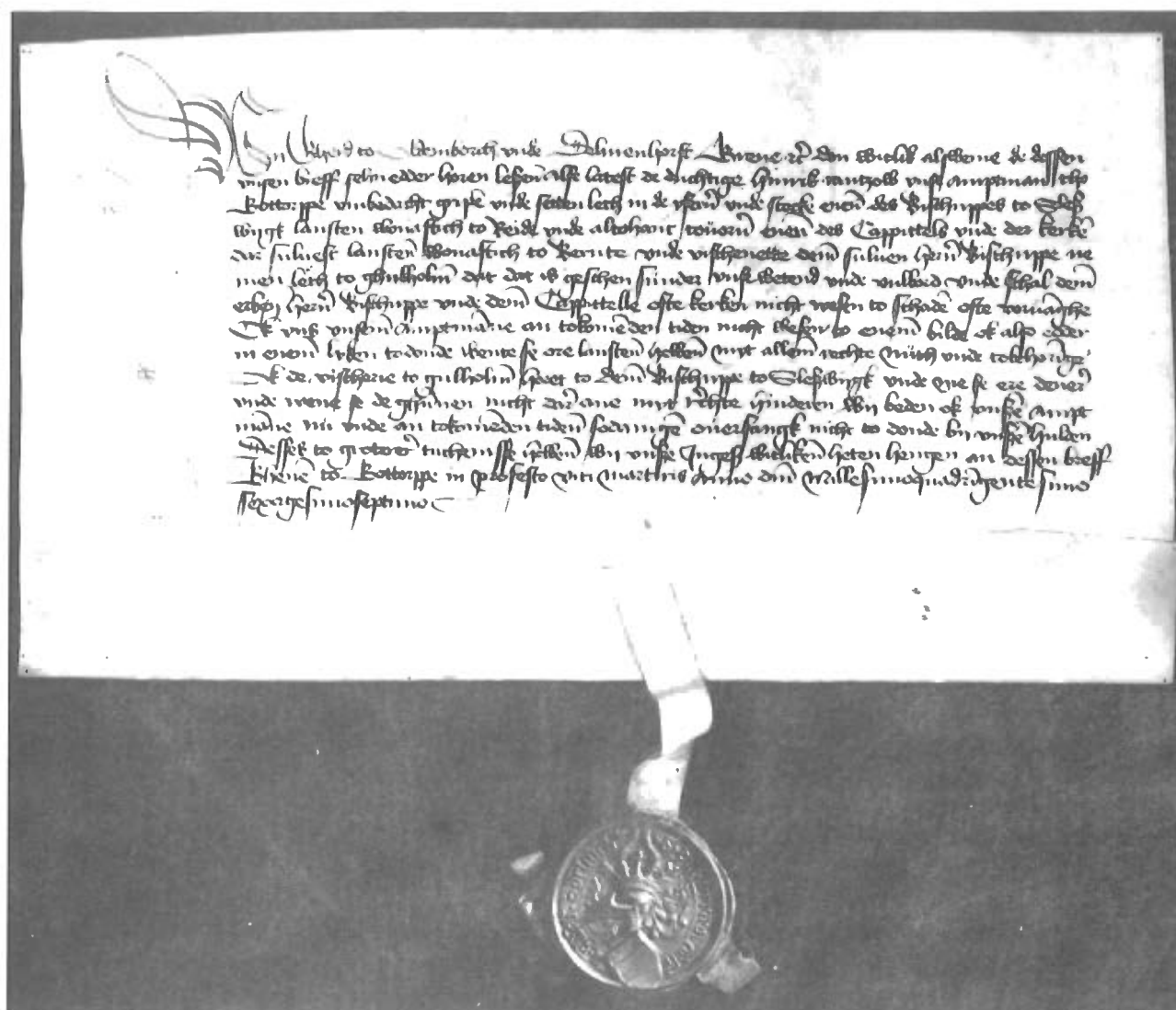
At der sker voldsomme ændringer i undersøgelsesperioden er uden for enhver diskussion. Det gælder såvel på den politiske scene som på det økonomisk-sociale område.

*

I senmiddelalderens Norden har man sporet en kamp mellem *'regimen regale'*, repræsenterende det centrale fyrstestyre, og *'regimen politicum'*, det adelige råds overherredømme.² En lignende kamp udspillede sig under udpræget finanspolitiske former i Slesvig og Holsten efter 1460.³

Pengenes magt afløste i undersøgelsesperioden sværdets. Efter årtiers kampe om Sønderjylland mellem holstenske grever og den danske kong Erik af Pommern faldt Flensborg 25. marts 1431 i holstenernes hænder. 1. september måtte byens borg overgive sig. Da borgen Nyhus nord for Flensborg og storgården Runtoft i Angel herefter erobredes af holstenerne, besad danskerne ikke meget mere af Sønderjylland end Haderslev og Ærø.

Den holstenske overmagt blev erkendt ved et freds-



Brev dateret 14/6 1467 fra grev Gerhard af Oldenburg. Greven skriver til lensmanden på Gottorp og beder ham om at løslade en af slesvigbispens fæstebønder, som lensmanden uberettiget havde sat i 'jern og stok' (Rigsarkivet).

møde 1432 i Horsens, og en endelig fred sluttedes i Vordingborg 1435. 30. april 1440 forlenede den nyvalgte danske konge Christoffer af Bayern Adolf VIII med hertugdømmet Sønderjylland som arvelen. Haderslev og Ærø fjøedes nu igen til hertugdømmet.⁴

I de følgende år opbyggede den kloge greve/hertug

Adolf VIII et fast statsforbund for de to lande Slesvig og Holsten, hvor plattysk blev det fælles administrationssprog. Der indfandt sig en fredelig tid. Adolf VIII forstod at spille de forskellige samfundsgrupper ud mod hinanden. Han arbejdede i snæver alliance med ridderskabet, men på den anden side stabilisere-

des fyrstemagten øjensynligt i høj grad gennem en forbindelse til borgere og bønder.

For de nørrejyske bønder påtog Adolf sig en beskytterrolle. I en traktat 1439 lovede de danske råder hertugen at overholde disse bønders rettigheder.⁵ Og i sit eget rige førte fyrsten en privilegeringspolitik, der sigtede mod skabelsen af såkaldte 'fribønder', som var fritaget for tjeneste og havde særlige rettigheder. Samtidig besad de frisiske områder endnu et betydeligt mål af autonomi.

Magtfordelingen i Slesvig og Holsten ændrede sig efter Adolf VIII's død 4. december 1459. Afgørende i valget af en ny regent blev det slesvig-holstenske ridderskab, hvis stormænd besad alle vigtige poster i landene. Det var dette ridderskab, som ønskede, at Slesvig og Holsten skulle blive sammen, at det selv fortsat skulle udgøre en enhed.

Med hvad der er blevet betegnet som en 'uhørt revolutionær' handling gennemførte adelen, at den ny slesvig-holstenske landsherre blev den danske konge.⁶ 2. marts 1460 forkyndte den slesvigske biskop Nicolaus Wulf fra rådhuset i Ribe, at Christian I var valgt til hertug af Slesvig og greve af Holsten. Tre dage senere udfærdigede man det såkaldte ribeprivilegium, hvis ord om Slesvig og Holsten – *'dat se bliwen ewich tosamende ungedelt'* fik så stor betydning i 1800-tallets nationale kamp. Dokumentet indeholder iøvrigt bestemmelser angående landsherrens styre, rettens udøvelse og skatternes opkrævelse.⁷ Mere helstøbt, men af nogenlunde samme indhold, var den 'Tapfere Verbesserung', som kongen måtte udstede i Kiel 4. april 1460.⁸

Valget af Christian I, Adolf VIII's søstersøn, skal vel ses som et udtryk for, at der var indgået et kompromis mellem fyrste og adel.⁹ På den anden side er der næppe tvivl om, at de følgende fem år prægedes af løsenet: al magt til kapitalgiverne. Og garanter for de 123.000 rhinske gylden, der skulle finansiere kongens magtovertagelse og hans medarvingers udkøb, såvel som for hertug Adolfs skyldforpligtigelser, blev foruden Hamburg og Lübeck også det slesvig-holstenske ridderskab.¹⁰ Som kautionister kom adelen til at betale, kongen havde ikke pengene. Det gav den magt.

1466 20/5 markerede ridderskabet sin beherskelse af situationen ved 'unionsmødet i Kolding'. Det danske rigsråd mødtes på rådhuset i Kolding med repræsentanter for den slesvig-holstenske adel og traf aftaler, der skulle sikre arvefølgen og jævnlige møder mellem rådet. De danske råder anerkendte således ridderskabets rettigheder fra 1460, bl.a. valgretten.¹¹

Nu trådte imidlertid Christian I's broder, grev Gerhard af Oldenburg, frem. Overraskende satte han sig i besiddelse af Rendsborg.

Den rastløse grev Gerhard er ofte blevet anset for en egenrådig dynamisk kraft i de næste års begivenheder syd for kongerigets grænse.¹² Der eksisterer imidlertid en parallelisme i udviklingen i Danmark og Slesvig/Holsten, som gør, at vi må tro, at den adelsfjendtlige politik, der indledtes af grev Gerhard, i det mindste til en vis grad havde Christian I's accept.¹³

Allerførst i december 1466 ser vi de første tegn på en hårdere dansk lenspolitik, som skulle blive retningssgivende i de følgende par år. Og samtidigt indtog grev Gerhard en stadig mere dominerende position i Slesvig og Holsten, hvor han 18/12 1466 udnævntes til 'forstander'.¹⁴ Både Christian og Gerhard drev nu en 'reduktionspolitik', der søgte at begrænse højadelig



Det eneste autentiske billede af kong Christian I er dette medaljeportræt. Det er udført af den italienske guldsmed Bartolomeo Melioli under kongens Italiensrejse 1474 (Den Kgl. Mønt og Medaillesamling).



Sølvgylden med hertug Frederiks portræt. Denne smukke mønt prægedes 1522 i Husum og er et vidnesbyrd om den handelsmæssige aktivitet, der udfoldede sig her (Den Kgl. Mønt og Medaillesamling).

indflydelse i lenene. I forsommeren 1468 blev politikken i Danmark hård over for dele af den højeste adel, og det ser ud til, at konfliktniveauet mellem greve og ridderskab omtrent samtidig optrappedes. En lang række slesvigske og holstenske len gled fra de højadelige kreditorer over til 'forstanderen'.¹⁵

Reaktionen mod den adelsfjendtlige linje kom 1469 – både i kongeriget og Slesvig og Holsten. Fra maj måned dette år indtrådte der en tilnærmelse mellem Christian I og den danske højadel med hansestæderne.¹⁶ Kongen behøvede den danske adels fulde støtte til sit felttog i Sverige. Og 2. maj 1469 indgik 143 slesvig-holstenske adelige et forbund, der skulle sikre deres rettigheder.¹⁷ Da grev Gerhard søgte at klynge sig til sit smuldrende magtgrundlag ved at gennemføre en pantehydning, og adelen opskræmtes herover, måtte den kongelige broder tage et opgør med ham. Adelen og hansestæderne måtte også i Slesvig og Holsten vindes for kongens politik.

1470 blev Gerhard afsat, og en ny økonomisk ordning mellem kongen og hans holstenske og hanseatiske kautionister fastsattes i den såkaldte segebergreces. Finansadministrator i landene blev biskop Albert Krummedige, der nød almindelig tillid.¹⁸

I et par år var den kongelige indflydelse i Slesvig og Holsten nærmest lammet. Alt var koncentreret om Sveriges generhvervelse. I denne periode indtrådte det intermezzo, som næste kapitel behandler – grev Gerhards militære indfald i hertugdømmerne 1472. Men en betydelig kraft arbejdede allerede igen for den dynastiske styrkelse. Det betød kun lidt, at kongen selv i 1474 fik Holsten og Stormarn ophævet til hertugdømme, og det Ditmarsken, som han end ikke besad, indlemmet i samme.¹⁹ Den virkelige reorganisator blev dronning Dorothea, der med sin dygtige økonomiske politik genvandt de pantsatte len.²⁰ Et møde i Rendsborg 1480 symboliserede over for ridderskabet Christian I's sejr. De slesvig-holstenske adelige måtte undskylde deres forbund fra 1469, og den mægtige Henning Pogwisch, Tønders lensmand, var forjaget. Da kongen afgik ved døden 21. maj 1481, stod landsfyrstens magt atter som grundfæstet.²¹

1482 valgte en landdag, efter pres fra dronning Dorothea, både kong Hans og broderen Frederik til landsfyrster.²² Først da Frederik i 1490 blev myndig, deltes landet dog mellem de to. Kongen fik den såkaldte 'segebergske del', hertugen den 'gottorpske del'.²³ Delingen skabte et hvad landsherre angår splittet Slesvig og Holsten, men enheden forblev i form af det slesvig-holstenske ridderskab, det fælles råd og fælles skatter. Inden for det område, vi skal beskæftige os med, betød det, at Sønder Gos herred, som en del af Gottorp len, blev hertugeligt, mens herrederne i Flensborg len tilfaldt kongen. Det fik visse følger for bebyggelsernes udvikling, navnlig for privilegeringen.²⁴

Det følgende tiårs relative ro blev på uhyggelig vis brudt af felttoget mod Ditmarsken år 1500. I det ny århundredes første år faldt en stor del af det slesvig-holstenske ridderskab i slaget ved Hemmingstedt.²⁵ Og dog betegner nederlaget her ingen alvorlig afvigelse fra den fortsatte konsolidering af fyrstemagten og den stadige formindskelse af de statsretslige forskelle mellem Slesvig og Holsten.

*



Kort 1. De sønderjyske herreder og undersøgelsesområdet (skraveret). Kortgrundlag Albrechtsen (1981). Kortet angiver en situation før de store inddæmninger i Ejdersted. *Die südjütischen Harden und das Untersuchungsgebiet.*

Kort over
Sønderjylland
1846/92.





Hvad angår den *økonomiske tid* befinder vi os i et opbruddets samfund, der fra det middelalderlige bevæger sig mod det moderne.

Mindst gælder dette antagelig for selve landbrugsproduktionen. Den er trods alt præget af kontinuitet, dikteret af landskab og samfundsorganisation. En prisstigning på landbrugsprodukter indfandt sig langsomt efter midten af 1400-tallet, men slog først for alvor igennem i 1500-tallet.²⁶ I langt højere grad oplever man en udvikling inden for varecirkulationens område – mest udtalt i de store internationale vareudvekslinger. Det er denne forskudte udvikling, der har fået forskere til at tale om 'det ikke samtidiges samtidighed'.²⁷

Generelt set er økonomien præget af en ny vækst efter den brydningstid, der karakteriseres ved navnet 'den senmiddelalderlige krise'. Befolkningen voksede nu, presset på ressourcerne steg, et nyt verdensmarked åbnede sig. Christoffer Columbus opdagelse af Amerika fandt ikke tilfældigt sted i perioden.

*

De politisk-økonomiske ændringer på tidsplan, i diakronisk perspektiv, skal der naturligvis stadig tages hensyn til i vor analyse. De er imidlertid ikke af en så fundamental karakter, at de på nogen måde umuliggør vort forehavende.

Ikke kun hvad angår emne og tid, men også med hensyn til *stedet* må sluttelig en afgrænsning finde sted.

Undersøgelsen vil særligt omfatte en del af Slesvig. Denne del skal i størst mulig grad rumme alle de økologiske forskelle i landet og samtidig indeholde forskellige typer af bebyggelse.

Herredet udgør en administrativ enhed i dansk middelalder. Af kildemæssige og analytiske årsager har det været fordelagtigt at benytte en række herreder

som undersøgelsesenheder. De valgte herreder er beliggende fra Angel i øst til marskegnene i vest: Ny herred, Husby herred, Ugle herred, Vis herred, Nørre Gos herred, Sønder Gos herred (se kort 1). Ikke alene får vi med denne fordeling mulighed for at se, hvordan forskelligt naturgrundlag påvirkede landbrugsproduktionen; området indeholder også to betydelige handelsbebyggelser – Flensborg og Husum – som vil give materiale til en diskussion om forholdet mellem land og by og i det hele taget tvinger os til en undersøgelse af de videre økonomiske strukturer.

*

Kildeindsamlingen er ikke den mindste del af undersøgelsen. Udgangspunktet er en totalregistrering af alle middelalderlige kilder til bebyggelserne i det udvalgte undersøgelsesområde. Et register over disse opbyggedes samtidigt med en fortegnelse over senmiddelalderlige kilder, som vedrører personer med tilknytning til området. Kun et sådant bredt kildeudvalg gør det muligt at række over en *hel* samfundsstruktur.

Arbejdet beror i stor udstrækning på trykt materiale. En lang række kildetyper er udnyttet på denne vis. Utrykt materiale er imidlertid også inddraget. Særlig har analysen af lens-, told-, kirke- og bonde-regnskaber bidraget til en præcisere forståelse af økonomien.²⁸

*

Vi skal straks gå til historien, til året 1472, hvor det 'menige' folks handlen på dramatisk vis trængte sig ind i de fornemme herrers politiske plan og således gav os viden om forhold, der ellers ligger i det dunkle. Denne begivenhed vil udgøre en akse, hvorom den følgende analyse kan dreje.

KAPITEL 1

Borgerkrig og broderstrid. Det slesvigske oprør 1472

En efterårsdag i året 1472 blev en af datidens rige frisere ført ud til galgebakken ved Husum by, tæt ved den jyske vestkyst. De forsamlede tilskuere var foruden nogle af byens borgere kong Christian I, store dele af den slesvig-holstenske adel, samt soldater fra Mecklenburg og Hamburg. Friseren, Edlef Knudsen fra Nordstrand, blev bundet til et bræt, hvor bødlen med en kniv skar hjertet ud af livet på ham, slog ham dermed på munden og sagde:

‘Se der dit forræderiske hjerte’.

Herefter blev han hugget i fire stykker, som blev lagt på fire hjul.¹

Således var der sat punktum for en episode i sønderjysk historie – oprøret 1472, også kaldet Gerhardsfejden.

Begivenhederne 1472

Lad os til en start gennemgå oprørets forløb.

5/9 1472 gik grev Gerhard af Oldenburg i land ved Husum. En forbindelse var kommet i stand mellem dele af Slesvigs befolkning og denne rastløse fyrste. Situationen forekom ideel.²

Kong Christian I havde 10/10 1471 lidt sit store nederlag ved Brunkeberg, tæt uden for Stockholm, og var travlt optaget.³

Og anslaget var vel planlagt.

Allerede i april 1472 hørte man rygtet om, at greven med sin hær ville rejse gennem Ditmarsken til Slesvig.⁴

Med de knapt hundrede mand og det lidet fæstningsmateriel, Gerhard havde med sig, kunne et nyt styre naturligtvis ikke grundes. Men grev Gerhard baserede sin plan på folkets støtte. Til en start havde han heldet med sig og fik tilslutning fra store dele af her-tugdømmet Slesvig. Straks søgte han forbindelse også

til Holsten. Dagen efter landgangen skrev Gerhard til Rendsborg sogns indbyggere for at få deres tilslutning.⁵

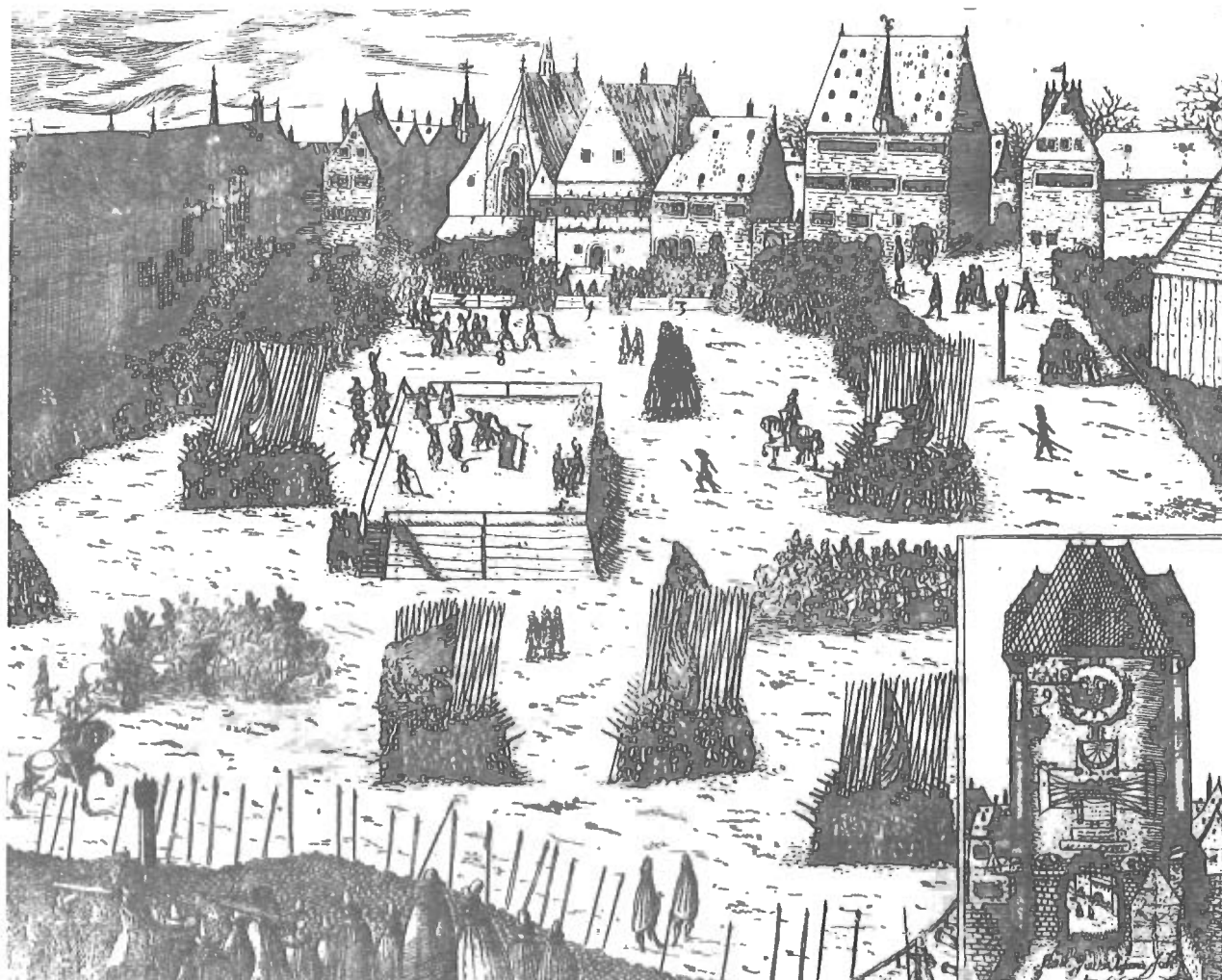
Der anlagdes grav og vold omkring Husum, og også andre steder befæstedes der med grave og blokhuse, blandt andet ved den ellers sløjfede, men strategisk velplacerede borg Nyhus, nord for Flensborg.⁶

Selve den blomstrende handelsstad Flensborg kom på oprørernes hænder og holdt de kongetro ude.⁷ Mod syd belejrede stapelholmerne sammen med greven bispeborgen Svavsted.⁸

Men hele dette fremstød blev af kort varighed. Christian I reagerede hurtigt. Måske havde kongen endda allerede før grevens invasion fået nys om den oprækkende fare. 1. september var majestæten ihvertfald på sit slot i Segeberg; dagen efter oprørets



Grev Gerhard af Oldenburg i bøn: 'O Herr, was me gnaedich'. Efter et kalkmaleri i Varel kirkes kor, Oldenburg.



Præsten Peter Sax forfattede 1637 en beskrivelse af Nordstrand. Til sin redegørelse for oprøret 1472 føjede han dette træsnit med en henrettelsesscene fra omkring 1600 for at anskueliggøre oprørernes skæbne (Det Kgl. Bibliotek).

udbrud, 6/9, opholdt han sig i Eutin.⁹ 8/9 indfandt Christian I sig så i Hamburg og bad om hjælp mod broderen. Efter hektiske forhandlinger her i dagene mellem 8. og 13. september, hvor der kom tilsagn om støtte fra Lübeck og fra grev Henrik af Mecklenburg, rykkede kongen nordpå medbringende 'folk, bøsser, pile, krudt' fra forbundsfællerne.¹⁰ Den slesvig-holstenske adel blev samtidig opbudt til lenstjeneste i Rendsborg.¹¹

16/9 1472 udstedte kongen breve på Gottorp slot.¹² Her blev han til 19/9, da han opfordrede kielerne til at sende et halvt hundrede mand til Slesvig, hvortil også en lybsk styrke var på vej.¹³ Allerede samme dag brød kongen op og fik Flensborg i sin besiddelse. Oprørerne her fængsledes.¹⁴ Befæstningen i Nyhus stormedes formentlig af de kongelige styrker – der tales om afbrændte bøndergårde og skade på bygningerne i landsbyen.¹⁵

Mandag 21/9, kun 16 dage efter fejdens begyndelse, stod kongen foran Husums porte med hele ridderskabet, 500 ryttere fra Mecklenburg, 600 hamburgske søkrigere, og med yderligere 400 skytter undervejs fra Lübeck.¹⁶

Grev Gerhard flygtede fulgt af 15 ryttere. Søvejen var spærret for ham, og mindst to af hans skibe blev opbragt af hamburgerne. Gerhard måtte, 'som en forfløjen gås', tage landevejen gennem Holsten til Lauenburg og herfra til Lüneburg, hvor hans ældste søn skal være kommet ham i møde. 29/9 var greven tilbage i Delmenhorst. En af oprørerne, bondelederen Henneke Wulf fra Wilstermarsken, tog flugten gennem Ditmarsken.¹⁷

Enkelte af Husums borgere undveg den kongelige straf – hovedparten så ikke anden udvej end at gå fyrsten imøde med de hellige sakramenter og trygle om nåde. Kongen viste mildhed og lod ikke byen afbrænde, som hamburgerne ellers ønskede.¹⁸ Men straffene faldt hårdt. Husum fik frataget sine byrettigheder. Oprørslederen Edlef Knudsen måtte af med livet. Hertil kom flere henrettelser, og over samtlige deltagere i oprøret faldt hårde pengestrafte, halsløsning.

De første dage efter Husums indtagelse boede Christian I hos borgerkonen Hillike Degeners. Nu startede et 'retsopgør' i Slesvig. 29/9 var kongen i Bredsted, en snes km nord for Husum – temmelig sikkert for at holde ting og dømme oprørere. 9. oktober befandt kongen sig igen på sit faste slot Gottorp. Oprøret var knust.¹⁹

*

I kong Christians øjne var det uden videre en forbryderisk handling, som var begået. Af de anklager, der efter oprøret rettedes mod de enkelte deltagere, fremgår dette. I 24 tilfælde tales der om 'vorrederie', i 22 om 'uprisinge', i andre tilfælde om 'misdæet'. Man var på 'fjendtlig vis' draget i felt mod sin retmæssige fyrste.²⁰

De historiske fremstillinger har i høj grad overlevet setjrherrens bedømmelse. Endnu i vort århundrede

omtales oprørerne fra 1472 som 'medløbere', og de fejdes af med bemærkninger som '... i virkeligheden var det hele Foretagende blottet for Fornuft'.²¹

Fornuftsstridigt? – Ja, men næppe grundløst! De grunde, de årsager, der førte til oprøret 1472, skal behandles i det følgende. Først og fremmest skal oprøret tjene til belysning af de grupperinger, sociale og økonomiske relationer, som i den sene middelalder prægede det slesvigske landskab. Målet bliver at se oprøret 1472 som udtryk for det slesvigske samfunds struktur. De følgende kapitler skal søge at trænge dybere ned i denne struktur. Herunder skal oprøret stadig tjene til klargørelse af de *egentlige* slesvigske modsætninger. Det er derfor en forudsætning, at vi har et godt kendskab til oprørets deltagere.

Oprørets geografiske udstrækning

Hvem var med i oprøret? Til belysning af den geografiske herkomst for rebellerne fra 1472 findes følgende kilder:

A) Krøniker, B) Brevmaterialet, C) Lübecks og Hamburgs kæmnerregnskaber, D) Biskop Albert af Lübecks regnskaber for Christian I og dronning Dorothea, E) Registre over halsløsning i Slesvig mellem 1472 og 1479, F) En fortegnelse over gods, som tilhørte Claus Rixtorp (i Tønder lens jordebog 1543), G) Et sognevidne fra Højer sogn (o. 1472), H) Et retsdokument fra Stapelholm (o. 1480).²²

*

Traditionelt har de to første kildegrupper dannet grundlag for vurderingen af oprørets omfang.

A) I de historiske krøniker, først og fremmest den lybske '*Ratschronik*', den hamburgske '*Chronik der nordelbischen Sassen*' og *Ejderstedkrøniken*, er interessen koncentreret om Husum.²³ Den hjemlige kilde, *Ejderstedkrøniken*, lægger tydeligvis 'skylden' for oprøret på byen Husum, på Nordstrand og på Stapelholm. Med var ifølge samme krønike også Lundenberg herred og de sydlige marskegne Tielen og Ervde. Begivenhederne er anskuet fra Ejdersted, hvis

‘uskyld’ fremhæves – ‘ejderstederne ville ikke hylde ham (grev Gerhard), da hans broder kong Christian var hyldet som arveherre for hele Holstens land’.²⁴ Nølende må forfatteren til Ejderstedkrøniken dog indrømme, at der også deltog ‘nogle fra Ejdersted’ i oprøret. Anderledes i de to nordtyske krøniker. Den hamborgske og den lybske krønike fremhæver entydigt, at initiativet til oprøret kom fra fremtrædende mænd i Ejdersted. De to beretninger er ellers fattige på geografiske bestemmelser; det fremgår kun, at Husum udgjorde oprørets hovedsæde.²⁵

B) Brevmaterialet er i det væsentlige udtryk for landsherrens dispositioner efter oprøret.

Ifølge Ejdersteds krønike måtte husumerne først af med 30.000 mark for at undgå, at deres by blev nedbrændt, og dernæst gav de hvert år 200 mark. Den årlige skat er veldokumenteret, for den blev betalt i Husum helt indtil 3/1 1873.²⁶

Brevene uddyber kendskabet til kongens behandling af sin oprørske by. Det fremgår, at ‘alle huse og renter i Husum’ tilfaldt ham.²⁷ Den store sum på 30.000 mark udgjorde antagelig den første store halsløsning, som borgerne skulle betale for at generhverve deres huse.²⁸

I 8 tilfælde oplyser brevene blot, at kongen havde opnået besiddelsen af oprørske husumeres ejendomme og herefter skænkede dem bort.²⁹ Gods erhvervet ved henrettelse og efterfølgende konfiskation tales der ikke om i kilderne. Kun 2 ud af de husumere, hvis gods kongen forærer bort, nævnes som ‘salige’.³⁰ Det er ganske urealistisk som Beccau at sammenligne kongens optræden i Husum med ‘Stockholms blodbad’.³¹ At en del husumere har frygtet straffen er dog sikkert. 7 personer ses at være flygtede eller fordrevne efter oprøret.³² Bekræftelsen på, at de øvrige husumere betalte den store halsløsning, finder vi i to breve, hvori der omtales borgere, som *ikke* har kunnet erlægge summen – og derfor har måttet afstå deres hus. En enkelt kvittering, der eftergiver halsløsningsbeløbet, på trods af at dette kun delvist er betalt, er også bevaret.³³

Af brevmaterialet kan vi følgelig udlede, at kongen betragtede Husums borgere som kollektivt ansvarlige

for oprøret. Enkelte har vel stået som oprørernes førere – temmelig sikkert finder vi dem i de henrettede oprørere, som Ejdersteds krønike beretter om, og i de borgere, der ifølge brevene flygtede fra kongens straf.³⁴

I de kongelige breve omtales iøvrigt fra resten af Slesvig følgende oprørere, der havde fortabt deres gods ved forræderi³⁵:

- 1 mand fra Arlevad (Olderup s, S. Gos hd)
- 2 fra Hatsted marsk
- 5 fra (Nord)Strand
- 1 med jord ‘mellem Heverne’ (ved Nordstrand)
- 1 fra Bupsee sogn, Beltring hd
- 1 fra Edoms hd
- 1 fra Buphever sogn, Edoms hd
- 1 fra Ejdersted
- 1 fra Læk sogn, Kær hd
- 1 fra Flensborg
- 1 fra Sundeved

Alt i alt en liste meget koncentreret om Husum og omegn.

C) Et vestkystorienteret billede fremtræder også i en notits i Hamburgs kæmnerregnskab, der meddeler, at 396 mark, 17 skilling og 3 penninge var givet ud for at dække ‘rejsen mod Husum, Tønder, Bredsted, Stappelholm, Ejdersted og andre oprørere – til hjælp for Hr Christiern, Danmarks konge – til løn for soldater og underhold hos borgerne.’

Den tilsvarende indførsel i Lübecks regnskab er mindre oplysende. Her siges det blot, at de tropper, der skulle til Husum, kom hjem via Flensborg.³⁶

D) Efter Segebergrecessen 1470 forvaltede biskop Albert af Lübeck i flere år Slesvig og Holstens finanser. Opkrævning af halsløsning har dog ikke, som ellers venteligt, sat sig tydelige spor i de bevarede regnskaber fra bispens administration. Udtrykkeligt benævnt ‘halsløsning’ bliver kun³⁷:

Wilstermarsk (1474)	250 mark
Tielen len (1476).	2000 mark
Segeberg len (1475-7)	2600 mark

Beløbet fra Wilstermarsk er ikke stort og bidrager kun lidt til vor viden om begivenhederne her. Segeberg lens meget store halsløsning overrasker, men

skal vel snarest ses i forbindelse med oprøret i Kremper- og Wilstermarsken i 1470. Mest interessant i vor sammenhæng er de 2000 mark, som Tielen len betalte. Denne opkrævning bekræfter kildernes udsagn om et almindeligt oprør her.

E) En helt central kildegruppe i forbindelse med oprøret udgør 3 registre, som alle kan sættes i forbindelse med opkrævningen af halsløsning efter oprørets afslutning. Vi har at gøre med kilder, der må betragtes som fortegnelser over faktiske eller formodede oprørere. Registrenes indhold er meget forskellige, og de har ganske øjensynligt ikke tjent samme formål:

E.1) For det første foreligger der et lille hefte betitilet – *‘dit is dat register uppe deme lene vlensborg anno domini lxxii’*. Registret indeholder, med ganske enkelte undtagelser, oplysninger om næsten alle bebyggelser i Vis og Ugle herreder. I hver bebyggelse omtales en række personer, som noteres for et beløb i penge.

Kildens tilknytning til oprøret 1472 er klar. Der er flere direkte referencer hertil.³⁸ Hele indholdet, der fortegner både landsherrens bønder, kirkefæstere, klosterfæstere og borgerligt landgods, er kun tænkeligt i den ekstraordinære situation.

Derimod kan registrets funktion naturligvis diskuteres. De anførte beløb er meget store. A. Panten har på denne baggrund foreslået, at der kunne være tale om en fortegnelse over de enkelte gårdes samlede værdi, som skulle anvendes til påligning af skat eller halsløsning.³⁹ Dette synes lidet sandsynligt; registret har utvetydigt karakter af oppebørselsregister. I margin er der skrivertegn, der udhæver enkelte bønder – vi får bemærkninger til de enkeltes manglende betalingsevne: ‘en fattig mand’ etc. De store beløb udgør temmelig sikkert den første hårde halsløsning, som er pålignet bønderne i Vis og Ugle herreder, og som er inddrevet af lensmanden i Flensborg.⁴⁰

E.2) Endnu et register angiver selv sit formål: *‘Dyth nagescreven is dat Register wes ick Otto Wallstorpen von der nastanden Halslosinge von deen terminen so hyr na gescreven is uth Norgosherde hebbe upgeborer’*.⁴¹

Optegnet er regnskaberne vedrørende en halvår

skat på 1000 mark i Nørre Gos herred. Registret må være affattet 1479; det indeholder fra dette år et fuldstændigt regnskab for den opkrævede halsløsning i Nørre Gos herred. Hertil kommer så fortegnelsen over restancer for Nørre Gos herreds halsløsning mortensdag og påsken 1476, mortensdag 1477. For 1478 optegnes kun en enkelt skyldner. Han boede i Ugle herred og rubriceres følgelig også under overskriften ‘nastander halslosinge uth Uggelherde’. At denne mand også forekommer i 1472-registeret fra Vis og Ugle herreder må støtte opfattelsen af dette som en fortegnelse over oprørere.⁴²

Halsløsningsregistret fra Nørre Gos herred 1479 indeholder 250 navne på betalende bønder. Det kan sammenholdes med et bevaret skatteregister fra 1478, der registrerer 486 skattebetalende bønder i herredet. Man kan roligt konkludere, at over halvdelen af Nørre Gos herreds beboere var med i oprøret.

Hvor det førstnævnte register fra 1472 fortegnede en stor afgift, som kun nævnes en gang, er der i Nørre Gos-registeret tale om relativt mindre summer, der er opkrævet gennem et åremål. Antagelig har vi også for landdistrikterne den todeling i pengestraffene, der sås i Husum – en første hård halsløsning af hus og hjem og en langvarig betaling med karakter af regelmæssig skat, pålignet oprørernes ejendomme.⁴³

E.3) Endelig foreligger der et vanskeligt bestemmeligt fragment af et oppebørselsregister. Det har ingen titel, men hele dets karakter viser, at der er tale om et halsløsningsregister.⁴⁴ Det skal antagelig dateres til 1472 og må efter beløbenes betydelige størrelse at dømme ses som en fortegnelse over den første hårde halsløsning.

De lokaliteter, hvorfra der forekommer betalere, er følgende:

Kær hd	16 betalere
Vis hd	2 betalere
‘Fæsterne til Lindeved’ (St.Vi s, Vis hd).	(ialt 200 mark)
N. Gos hd. (Breklu m s)	1 betaler
Husum	2 betalere
Flensborg.	6 betalere
Horsens (??)	1 betaler

ulokaliserede 15 betalere
Herudover nævnes der noget gods tilhørende kirken i Enge (Kær hd), som en person havde frarøvet kirken⁴⁵.

Hele registret er klart geografisk koncentreret om Kær herred, men det må siges, at de ikke så få betalere fra helt andre lokaliteter forvirrer. Fastholder vi imidlertid opfattelsen af listen som et register over den første hårde halsløsning i et bestemt område, ser der kun ud til at byde sig en tolkning: fortegnet er halsløsningssummerne betalt af jord og gods i Kær herred. Navnene på personer med bopæl andetsteds må da angive fremmede jordejere i herredet. Der kan være to grunde til, at de fremmede skal betale for godset i Kær herred – enten har de selv været involveret i oprøret eller også har deres jordlejerne. En nærmere betragtning af de registrerede betalere afslører, at det ihvertfald i visse tilfælde er ejere uden oprørsskyld, som er registrerede. Kirken i Medelby betalte et mindre beløb, St. Knuds alter i Flensborg måtte af med et større. En kirke eller et alter var næppe oprørere, men kan meget vel have besiddet jord, hvorpå en oprører boede. På samme måde kan formentlig forekomsten af 2 præster fra Flensborg og hr. Niels i Haksted bedst forklares ud fra gejstlig jordejendom i Kær herred.

I et par tilfælde møder man folk, som også andetsteds registreredes som betalere af halsløsning. Om de her betalte for fæsternes eller for egen skyld kan selvfølgelig ikke siges. Men det synes klart, at grunden til, at de opføres i det foreliggende register, er, at de besad jord i Kær herred. Det bliver således vanskeligt at forklare, at bonden Sivert Didriksen fra Vis herred måtte betale 22½ mark ifølge dette regnskab, men 30 mark i halsløsningsregistret fra Vis herred (register E.1.), hvis vi ikke antager, at han besad jord i begge herreder.⁴⁶

Som kilde er det tredje register svært tilgængeligt. Til gengæld synes det at være tættere på begivenhederne – den fragmentariske form og hurtige skrift fortæller, at der er tale om et originalt oppebørselsregister for halsløsning, hvor 1472-registeret fra Vis og Ugle herreder må være renskrevet til regnskabsaflæggelsen.

Konklusionen må være, at over 40 bønder i Kær herred var involverede i oprøret.

F) Den ene person, der i kildematerialet fremtræder som oprører fra Sundeved, er adelsmanden Claus Rixtorp (til Ballegård). Hans gods konfiskeredes, efter at oprøret var slået ned, og registreredes senere i Tønder lens jordebog 1543. Det omfattede da 32 gårde i Sundeved, navnlig i Ullerup sogn, samt to gårde i Skovby på Als. Vi kan måske med en vis ret antage, at Claus Rixtorp i sit godsområde har hvervet følgesvende til sit togt til Flensborg.⁴⁷

G) Et vidnesbyrd om, hvor højt mod nord oprørstanken nåede, foreligger i form af et fragment af et samtidigt dokument. Det fortæller, at kannikerne Hennikin Saxe og Jep Stage tog et sognevidne af 12 mand i Højer sogn om, at Ribekapitlets tjenere hverken med råd eller gerning havde understøttet greven.⁴⁸

H) Fra det allersydligste Slesvig, fra Stapelholm stammer et dobbeltblad, omhandlende to sager ført af en repræsentant for kongemagten, sikkert lensmanden.⁴⁹

Den ene retssags mål er at udrede trådene omkring et mord på adelsmanden Henrik v.d. Hagen til Stenbjerg ca. 1470 og hans broders, Joachim v.d. Hagens, modsvarende hævn drab.

Den anden sag lyder: 'Disse forsad ('vorseten') min Herres bud, da landet drog mod Husum' – herefter følger navnene på 8 bønder i Stapelholm. At sagen har at gøre med kong Christians togt mod grev Gerhard i efteråret 1472 er overvejende sandsynligt. Ejderstedskrøniken og de hamburgske kæmnerregnskabs oplysninger om oprør i Stapelholm støttes vel ikke yderligere af Stapelholmsagen, men den viser endnu en gang den mistillid, som befolkningen nærrede over for kongen.

*

En samlet vurdering af kilderne giver det indtryk, at Husum by med herredet Sønder Gos stod enig bag opstanden. Der var bred tilslutning fra Nordstrand og fra Edoms herred. Tielen len med Stapelholm, der



Kort 2. Områder, som deltog i oprøret 1472. Kortgrundlag Albrectsen (1981). Nordstrand og Ejdersted er tegnet i deres 1400-tals udstrækning. *Die Gebiete, aus denen Personen am Aufstand von 1472 teilnahmen.*

stødte op til Ditmarsken, var i oprør. Ejdersteds stilling var utvivlsomt mere vaklende. Nørre Gos herred tilsluttede sig øjensynligt temmelig uforbeholdent. Ud over marskområderne og de tilgrænsende egne synes imidlertid også gesten og østlandet lige nord for Flensborg at have været velrepræsenteret. Vis, Ugle og Kær herreders bønder deltog i stort tal. Hertil kom én og formentlig flere flensborgere. Sundeveds tilknytning til oprøret har formentlig været perifer.

Alle kilder til de slesvigske oprøreres geografiske fordeling kan sammenfattes i kort 2.

Oprørernes sociale sammensætning

Langt størstedelen af opstandens deltagere boede på landet. I halsløsningsregistre er optegnet 153 betalende bønder i Vis herred, 111 i Ugle herred, omkring 40 i Kær herred, og i Nørre Gos herred betalte 250 bønder deres halsløsning i 1479. Claus Rixtorps fæstere på Als og i Sundeved, som også er mulige deltagere i oprøret, androg ihvertfald 34. I brevmaterialet kan vi derimod kun finde omkring 14 deltagende bønder. På de berettende kilder forstås det til gengæld, at store dele af den nordfrisiske bondestand var med.

Disse oprørere var langt fra nogen ensartet gruppe. Blandt dem forekom både fæstere og selvejere. Og deres rigdom ser ud til at have været voldsomt varierende. Til belysning af dette forhold tjener navnlig halsløsningsregistre – og allerbedst de tidligste fra 1472. De optegner som nævnt efter alt at dømme den første hårde skat, der pressede hver mand til det yderste. De senere halsløsningsregistre fra 1476-79 har mere præg af et almindeligt skatteregnskab – beløbene er temmelig små og mere jævnt fordelt.

Ser man på de beløb, der betales af Ugle og Vis herred i 1472, afspejler der sig markante forskelle inden for bondestanden:⁵⁰

Mark	100	90	80	60	50	40	30	25	20	15	10	8	6	5	4	3	2	'arm'
Vis	5		4	3		6	6		12	8	19	3	13	21	5	34	4	3
Ugle		3	2	7	3	11	12	2	18	10	18			9		6		
I alt	5	3	6	10	3	17	18	2	30	18	37	3	13	30	5	40	4	3

Over den store del af bønderne, der præsterede 2-20 mark, hævede der sig en ikke helt ubetydelig del med halsløsningssummer helt op til et hundrede mark.

I de enkelte byer svingede de betalte beløb stærkt. I Sillerup f.eks., en gestlandsby i St. Vi sogn, Vis herred, betalte tre fæstere under Helligåndshuset henholdsvis 40, 40 og 60 mark. De tre landsherrelige bønder måtte derimod af med 5, 5 og 40 mark. I Nørre Haksted, også i Vis herred, registreredes bonden Nane (Nis) Jonsen, der betalte 2 mark, ved siden af *Lave Marquartsen*, som ydede 100 mark. Marquartsen kom antagelig af lavadelig slægt og besad sin gård som len fra kongen sammen med yderligere en fæstegård. Under oprøret må han have udvist en ret neutral holdning, for regnskabsføreren tilføjer – 'står stadig i min Herres nåde'.⁵¹

Lignende markante forskelle giver også registret fra Kær herred. En opstilling af de sikkert lokaliserbare bønder fra herredet giver følgende resultat:

Mark	65½	20	9	6½	4	3	2
Kær	1	2	2	1	2	3	2

Også her træder os både rig og fattig imøde. Blandt de rige oprørere var *Ivert Svensen* fra Lytjenhorn (Læk s., Kær hd). Han erlagde selv i halsløsning 7 lødige mark (= 19 mk, 11 skilling), mens sønnen Asser Iversen betalte 20 mark. Ivert Svensen var fribonde – et begreb vi skal vende tilbage til – og sad på tidligere adelsgods. Oprøret slog ham ikke ud: i året 1488 ser man, at han for 181 mark fra andre bønder erhvervede en jord, som han allerede havde 'under plov'.⁵²

Rigest i Kær herred at dømme efter den betalte bøde var 'Jurien tho gorden', der måtte af med 65½ mark. Hans besiddelse var også omfattende, det drejede sig utvivlsomt om en hovedpart af bebyggelsen

Gårde i Læk sogn. Der er næppe tvivl om, at vi også i dette tilfælde har at gøre med en 'fribonde'.⁵³

Anna Peters fra Skardebøl (Enge s., Kær hd) tilhørte formentlig en lavadelig familie på social retur. Hun gav i halsløsning 2 rhinske gylden. Det kan antages, at hun var datter af lavadelsmanden Jes Petersen i Skardebøl og dennes hustru Sissel.⁵⁴

Det er sandsynligt, at vi med lokalhistorikeren A. Panten må se oprøret i Kær herred som hovedsagelig båret af en gruppe af storbønder, 'fribønder', der som stand betragtet led et skæbnsvangert knæk, netop i nedkæmpningen af oprøret.⁵⁵

For Nørre Gos herred demonstrerer en undersøgelse af halsløsningsregistret fra 1479, som sammenholdes med et bederegister fra 1478, et par vigtige træk.⁵⁶ For det første var der i oprøret i Nørre Gos herred en meget høj andel oprørere, der ifølge det almindelige bederegister betalte over middelværdien på 24 skilling. For det andet var deltagelsen mest udbredt i de kystnære byer. Vi må tro, at det var de rige bønder med adgang til marsken, som deltog ivrigt i opstanden. Dette billede bekræftes, når vi ser på det øvrige kildemateriale. Det afslører, at med var også privilegerede bønder som herredsfogeden i Sønder Gos herred, Tete Andersen, der 1453 havde fået frihed for skat og tjeneste og 1455 yderligere tildeltes frihed for en eng i Hatsted marsk.⁵⁷ Privilegeret på ganske samme måde var den kongelige foged i Hatsted marsk, Hans Harstede. Det er næppe nødvendigt at sige, at begge kongelige privilegier blev inddraget efter oprøret.⁵⁸

Blandt oprørsdeltagerne fra Nordstrand og Ejdersted kender vi ikke så mange navne. Det kan dog klart siges, at der begge steder deltog medlemmer af de mægtigste slægter. Den Edlef Knudsen, der, som det er skildret, blev henrettet uden for Husum som hovedmand i oprøret, var blandt Nordstrands virkelige storbønder.⁵⁹

Man så i oprøret 1472 deltagere fra såvel de øverste som de jævne lag i bondestanden. Men det var bestemt ikke de fattige, der dominerede – de meget velhavende udgjorde åbenbart en stor del af den oprørske bondestand.

De to byer, som er involveret i oprøret, var Husum og Flensborg.

Fra Husum kender vi, som nævnt, navnene på en snes borgere, som anklagedes for deltagelse i oprøret. Disses sociale status var gennemgående høj. To var forstandere for Hellig Legemsgildet, og flere havde øjensynligt landgods uden for byen.⁶⁰ To af dem benævnes 'skipper', og vi kan i toldregnskaberne se, at flere af dem var engagerede i den sydgående landhandel med kvæg og kramvarer.⁶¹

De to husumere, der registreres i halsløsningsregnskabet for Kær herred fra 1472, hvor de betalte henholdsvis 1 tønne smør og 5½ mark, føjer sig naturligt ind i billedet af den rige, jordejende oprørsgruppe i byen.

Eftersom byen blev dømt kollektivt, giver det imidlertid kun ringe mening at hæfte sig ved de enkelte overleverede navne. Fra Husum var alle medskyldige, rig som fattig.

Fra Flensborg ser man i registret for Kær herred 6 betalere af halsløsning. De meget store beløb, som de erlagde, tyder klart på, at de var virkelige velhavere. Dette bekræftes, når vi ser nærmere på navnene. Blandt de betalende optegnedes:

Hans Frese	12 mark
'Præsten fra St.Nikolai'	200 mark
Haingk Paiesen	70 + 95 mark
Hr. Niels Brun	60 mark

I alle tilfælde er der tale om kendte, velhavende personer i 1400-tallets Flensborg. Hans Frese stod som medlem af flere gilder i byen og var siden at finde i de gottorpske toldregnskaber.⁶² Den mand, der betalte mest, præsten ved Skt. Nikolai, var ingen ringere end hr. Peter Partzow, en prominent skikkelse i byen.⁶³ Hertil kom så hr. Niels Brun, formentlig præst ved Mariekirken i Flensborg.⁶⁴

For disse tre flensborgere er vi ikke i stand til at afgøre, om de betalte halsløsning på grund af egen skyld, eller fordi deres gods i Kær herred havde været overladt til personer, der gik ind i oprøret. Med hensyn til Haie (eller Haingk) Paiesen kan man derimod fastslå, at han havde et personligt skyldansvar.

Haie Paiesen var utvivlsomt den mest betydnings-

fulde flensborgske oprører i 1472. Han var en rig og fornem herre af lavadelig slægt med jord uden for byen. Grev Gerhard kendte ham utvivlsomt godt; 1465 vides det, at Haie på rådets regning spiste sammen med greven. Efter oprøret 1472 blev han sat i fængsel på Duborg, og først da dronning Dorothea, biskop Nicolaus af Slesvig, biskop Albert Krummedige af Lübeck og ridderen Claus Rønnow gik i forbøn for ham, kom han fri i 1473.⁶⁵

Men Paiesen måtte love ikke i fremtiden at komme nærmere til Flensborg end landsbyen Adelby mod øst eller valfartskapellet Klus i nord. Og hans økonomiske tab ved oprøret beløb sig til meget store summer. Alt tyder på, at de 2000 mark, der figurerer i biskop Alberts regnskaber fra 1474 som indbetalt af Haie Paiesen, udgør en personlig halsløsning.⁶⁶

Haie Paiesens forekomst i halsløsningsregistre gør, at det ikke kan udelukkes, at også de øvrige flensborgere, som optrådte her, var personligt involveret i oprør.

Og er der ikke en vis sandsynlighed for, at en oprørs borgmester blev fulgt af andre af byens notabiliteter? Paiesen var ihvertfald ikke alene om sit flensborgske oprør.

Ved siden af bønder og borgere deltog også adelige i oprøret. Flere gange er det berørt, at repræsentanter for den laveste adel fandtes i halsløsningsregistre. Vi har også allerede nævnt Claus Rixtorp, der med sit gods på et par og tyve fæstere på Sundeved og Als må regnes til de lavadeliges lag. Rixtorp samlede under oprøret en styrke og drog til Flensborg, hvor Haie Paiesen stod parat med hjælp.⁶⁷ Til gengæld blev i det mindste dele af Rixtorps gods inddraget af kongen, muligvis blev han også henrettet.⁶⁸

I halsløsningsregistret fra Kær herred forekommer Ditlev v.d. Wisch som betaler af 100 mark halsløsning. Han var ikke en af de allerrigeste i den ellers velhavende adelsslægt, som han tilhørte, men dog en energisk godssamler, der efterhånden fik opbygget en pæn godssamling under gården Lytjenholm i Nørre Gos herred.⁶⁹ Var han personligt medskyldig i oprøret? Det kan ikke siges med sikkerhed, men en formodning herom får mere for sig, når vi ser, at hans nabo og

standsfælle, Otto Fris, utvetydigt kan vises at have været med.

Otto Fris besad 1472 kvæggodset Arlevad i Sønder Gos herred (Olderup s) lige nord for Husum med dets 20-30 fæstere. På grund af det oprør 'som Otto Fris har foretaget med vor broder grev Gert af Oldenburg', konfiskerede kong Christian godset. Kun fordi Ottos broder, Didrik, var en af kongens tro undersåtter, der havde kæmpet og var blevet taget til fange i slaget på Brunkeberg – kun derfor fik slægten godset igen. Og fremefter var besidderen Didrik Fris.⁷⁰

*

I oprøret deltog personer fra alle sociale lag. Der er på ingen måde tale om de fattiges opstand – snarere tværtimod.

Slægtsbånd og kongetroskab

Slesvig var i senmiddelalderen delt i en række len, hvor der sad repræsentanter for kongemagten som administratorer, lensmænd. Disse len var igen sammensat af flere herreder, der hver administreredes af en herredsfoged. I vest trådte dog istedet for herredsfogeden de såkaldte stallere.

En betragtning af oprørerne viser, at der i brændpunktet mellem administrativ og social struktur lå et potentiale for opstand. Det administrative system fik med andre ord sit modspil fra slægter og grupperinger omkring storbønder og adelige.

*

For Nordstrands og Ejdersteds vedkommende ser det ud til, at oprørernes ledere var personer, der stræbte efter det højeste lokale embede stallerposten.

I Ejdersted kæmpede øjensynligt to konkurrerende storbondeslægter om stallerværdigheden. Et medlem af den ene slægt, stalleren Jon Jonsen, blev dræbt 1461, og den anden familie fik et medlem, Tete Feddersen, på posten som staller. De førende modstandere, som den kongetro Tete Feddersen bekæmpede

under opstanden, blev da naturligt netop efterkommerne efter Jon Jonsen.⁷¹

En lignende intern strid anes på Nordstrand, hvor stalleren Laurens Leve stod over for en slægt, der ligeledes tragtede efter stallerposten – og det kan ikke forbløffe os, at slægtens fremmeste repræsentant var den 'mægtige mand' Edlef Knudsen fra Pelworm – han som led så dramatisk en død på galgebjerget uden for Husum.⁷²

Laurens Leves kongetroskab belønnedes med oprørernes gods i Nordstrand og i Hatsted marsk, mens Tete Feddersen fik adskilligt gods i Ejdersted.⁷³

I Kær herred trivedes der en opposition i de økonomisk pressede storbonde- og lavadelsslægter mod den, der vandt stærkest frem – herredsfogeden Anders Sønniksen, stamfaderen til slægten von Andersen. Fra 1487 findes der eksempelvis en kilde, der afslører, at en veritabel slægtsfejde havde fundet sted mellem herredsfogedens folk og en anden bondeslægt i Kær herred.⁷⁴

Det er vel muligt, at den oprører, Peter Haiesen, hvis gods i Læk sogn Anders Sønniksen fik overdraget i 1473, var hovedmanden i en modstand mod herredsfogedens person.⁷⁵

I Vis herred var der også divergerende meninger blandt storbønderne angående oprøret. Her var blot kongens mand, herredsfogeden, på oprørernes side.

I halsløsningsregistret fra Vis herred noterede skriveren om Jesse Thomsen fra Kollund – 'han var med os på borgen'. Jesse Thomsen begav sig altså, da oprøret brød ud, til lensmandens slot, Duborg i Flensborg. Med sikkerhed ved vi intet om, hvorfor han foretog denne handling, men alt tyder på, at han har været en meget velhavende og entreprenant mand, der vel har kunnet se sine fordele i at gå mod det øvrige bondesamfund og forblive kongetro. Og fordele kom der – Jesse Thomsen tildeltes formentlig straks herredsfogedposten, istedet for rebellen Lasse Jensen, og 1488 modtog Thomsen våbenbrev af kong Hans.⁷⁶

Der kan heller ikke siges meget om motiverne hos den oprørske herredsfoged i Vis herred, Lasse Jensen. Kun en mulig grund til utilfredshed kan man påpege.

Fra 1462 var Jensen forpagter på Hakstedgård.⁷⁷ Denne gård har han formentlig tabt, da kong Christian I i 1468 overdrog den til Godske Ahlefeldt. Lå der skuffelse herover bag tilslutningen til oprøret?

Et parallelt motiv kan opridses for oprørsdeltageren Claus Rixtorp fra Sundeved. Meget tyder på, at hans fader, Lyder, i 1420'ernes urolige år havde tilegnet sig gods, som tilhørte en anden adelsslægt, måske Stureslægten. Hans ejendomsret var ihvertfald ikke garanteret, og 1452/3 blev han fratrækt sit gods, der kom i hertug Adolfs eje. Vi kan ikke nå dybere i sagen, men det er sandsynligt, at der i denne godssag har ligget et stridens æble. Man kan forestille sig, at Rixtorp ved tilslutning til en ny landsfyrste har håbet på at generhverve sit ejerskab.⁷⁸

Det var måske derfor Rixtorp samlede sit følge og red til Flensborg, hvor Haie Paiesen 'leidede' ham.⁷⁹

*

Med Haie Paiesens navn nævnt melder sig spørgsmålet om flensborgernes forbindelse til de øvrige oprørere. Ved en nærmere betragtning bliver det klart, at der var mange familieforbindelser mellem de oprørske vestlige herreder og Flensborg.⁸⁰

Dette kan bedst illustreres ved to eksempler. For det første borgmesteren Haie Paiesens slægt. Vi skal senere mere detaljeret beskæftige os med den, så her blot hovedtrækkene.⁸¹ Haie Paiesens forældre ejede storgården Lytjenholm på vestkysten i Breklum sogn. Faderen søgte imidlertid til Flensborg. Af sønnerne forblev Nis Paiesen på vestkysten. Fra 1466 og frem til sin død var Nis bosiddende i kystsoget Bjerrum, hvorfra han udøvede herredsfogedhvervet i Nørre Gos herred. Flensborgere forblev derimod to andre sønner, skipperen Hans Paiesen og Haie Paiesen.⁸²

Vi kan så vende billedet og se på en af vestkystens oprørere, godsejeren på Arlevad, Otto Fris. Hans farfar træffer man år 1400 som rådmand i Flensborg, beslægtet med byens aristokrati. Senere blev han imidlertid herredsfoged i Sønder Gos herred, der indbefattede Husum. Sønnen Went Fris var knyttet til Arlevad-godset, hvorfra han drev sine forretninger,

bl.a. med oprørsborgmesteren Haie Paiesens far, Paie Jepsen, i Flensborg. Da han afgik ved døden omkring 1467, overtog Otto Fris godset, mens broderen Didrik gik i bispetjeneste på Sjælland.⁸³

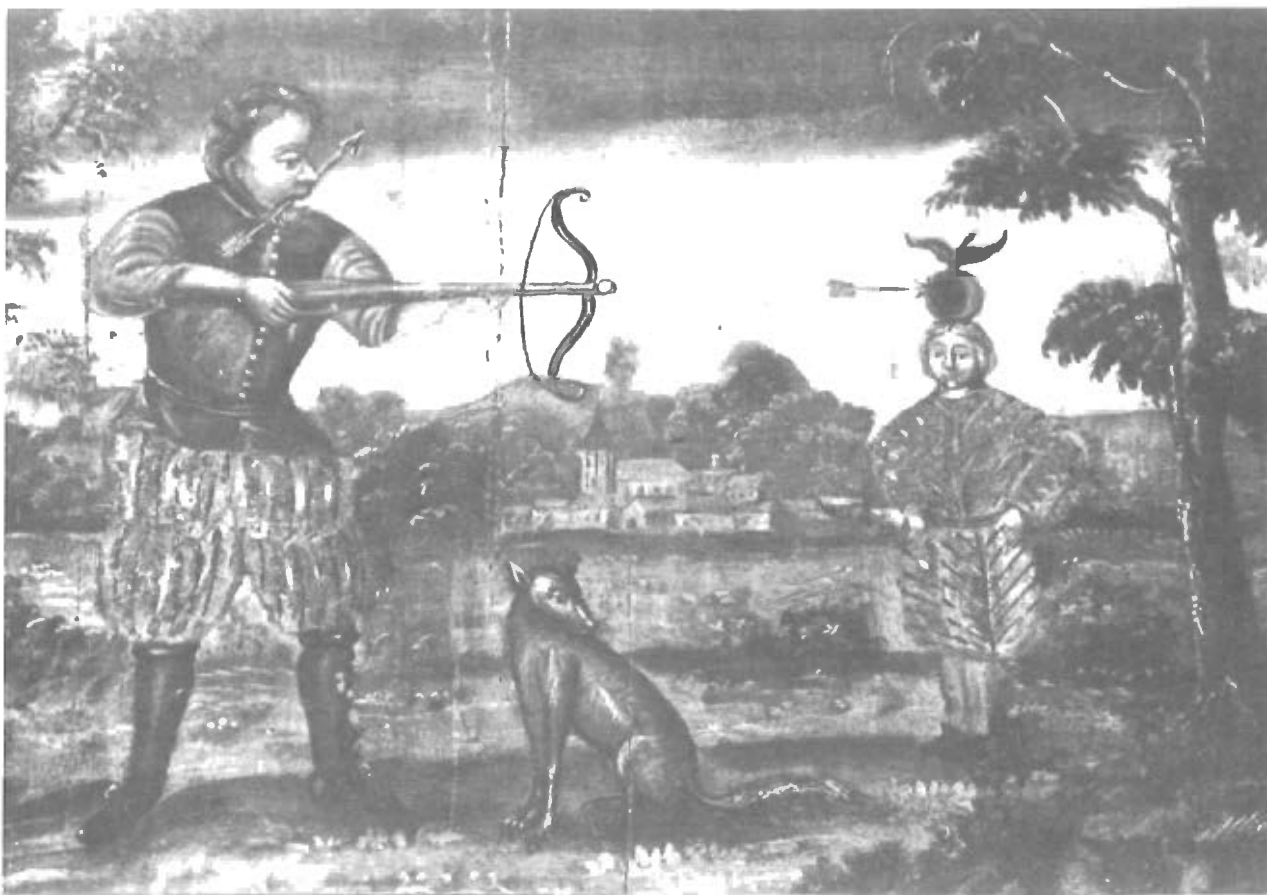
Det var tætte personlige forbindelser, der bandt land og by, vestkysten og Flensborg, sammen.

På individ- og slægtsplan kan man altså pege på en række faktorer, der kunne motivere til enten oprør eller kongetroskab. Ingen af disse faktorer har imidlertid nogen generel forklaringsværdi.

Elbmarskens stilling

Inden vi bevæger os over til en videre forklaring af de begrænsende og fremkaldende kræfter i forhold til oprøret 1472, må det nævnes, at der også i Holsten eksisterede et oprørspotentiale.

Da kong Christian i 1470 overtog styret efter grev Gerhards forstanderskab, nægtede Elbegnene med de til Hamburg pantsatte Kremper- og Wilstermarsk, samt byen Itzehoe, indtil sidst i oktober at hylde andre regenter end grev Gerhard.⁸⁴



Hans Wulf, oprørsføreren fra Elbmarsken, blev dræbt i Ditmarsken 1472. Hans efterkommere lod sætte dette epitafium over ham i Wevelfleth kirke. Det forestiller Hans Wulf, som på Christian I's ordre skyder et æble af sin søns hoved. Den pil, som Wulff har i munden, var bestemt for kongen, hvis skuddet mislykkedes. At denne vandrehistorie knyttedes til 1472-oprøret viser, at det har kunnet opfattes som en kamp mellem fyrstemandt og folk.

Kongen undertvang dem da med en styrke, som også Hamburg og Lübeck sendte bidrag til. Han op-hævede den gamle frie 'hollandske' ret, opkrævede store halsløsninger og gav disse lande ind under lens-manden i Steinburgs jurisdiktion.⁸⁵

Oprørsviljen ulmede dog stadigt i befolkningen her. Ved grev Gerhards side stod i 1472 en af anførerne fra 1470-oprøret i Elbmarsken – Henneke Wulf. Der-imod er det tvivlsomt, hvorvidt det, som man har villet mene, kom til en større samlet opstand i Wilstermar-sken også i 1472.⁸⁶

Men ihvertfald på borgen i Flensborg synes det at have givet problemer, at dens besætning under 1472-oprøret delvist bestod af udkommanderede soldater fra Krempe.⁸⁷

Der var altså tale om parallelle oprørsbevægelser i det sydlige Holsten og i Slesvig. Der er næppe nogen koordinering af de to hændelsesforløb, men vi må kræve af en forklaring på det slesvigske oprør 1472, at den også har udsagnskraft for Holstens marskegne. Begivenhederne i Elbmarsken bliver på denne vis en slags 'kontrol eksemp' på vor endelige forklaring af det slesvigske 1472-oprør.

Den slesvig-holstenske adels indsats

Det slesvigske oprør begrænsedes i sin udstrækning af mænd, der forblev loyale over for det bestående styre.

I Flensborg lå den stærke fæstning Duborg, der var armeret med 5 kanoner og havde krudtkammeret fyldt med pile⁸⁸. Lensmanden på borgen var under oprøret Lyder Rumohr, der sad som repræsentant for en kreditorgruppe af slesvig-holstenske adelige.⁸⁹ Han var antagelig helt ny i embedet, og netop i dette forhold kan vi se en forklaring på, at oprøret i så voldsom grad voksede sig stort i Flensborg lens herreder, Vis, Ugle og Nørre Gos.

Nord for Flensborg lå Lundtoft herred. Her sørgede den mægtige pantherre Claus v. Ahlefeldt (Benedikts-søn) utvivlsomt for roen i området, der efterhånden havde fået karakter af personlig ejendom under Sø-gård.⁹⁰

Mod vest nåedes Kær herred, der lå i Tønder len. I

dette len, der dækkede den nordvestlige del af oprøret, sad som pantelensmand siden 1459/60 Henning Pogwisch.⁹¹ Han var ligesom Claus Ahlefeldt en født modstander af grev Gerhards reduktionspolitik.

Bortset fra Kær herred og måske Højer herred ser det ud til, at Pogwisch formåede at holde oprøret nede. Der fandtes ellers anstødssten i mængde. Henning Pogwisch var kendt som en brutal herre, og de mange klager over hans styre er vel ikke helt uden grund i virkeligheden.

Et indblik i, hvordan det 'murrede' i Tønder len, giver et fornyet pantebrev på lensbesiddelsen, som Pogwisch modtog 1470 4/10.⁹²

Lensmanden så sig heri nødsaget til at indføre en passus, der sikrede ham kongens støtte: 'Skulle det blive tilfældet, at nogen af dette fogedi Lille Tønders indbyggere eller undersætter, borgere, bønder eller fæstere frækt to eller flere sammen ville gøre forbund imod den førnævnte Henning eller hans arvinger, til skade for ham ved at tilbageholde hans rente, pagtafgifter, fæsteafgifter eller bøder og andre rette indtægter' – i så fald måtte kongen love at skride ind og genoprette ro og orden.

Grunden til uroen i lenet anes i Tønder bys privilegier fra 1473 9/3. I disse måtte kongen sikre borgerne over for de 'usædvanlige' byrder, som lensmanden pålagde dem.⁹³

Og ikke kun den jævne befolkning lagde Henning Pogwisch sig ud med. Også adelen tilføjede han skade. Mellem 1463 og 1468 tilegnede Pogwisch sig gården Tønde (Hostrup s., Slogs hd), som tilhørte Anne Rød, enken efter en godsejer af mellemklassen, Claus Gjordsen af Solvig. Det er vel værd at lægge mærke til, at vi i denne situation ser grev Gerhard gribe ind og kræve, at enken får sin ret.⁹⁴

Man kan altså ikke undre sig over, at oprøret fandt næring i Tønder len. At det trods alt blev så begrænset her, må snarest skyldes Pogwischs kraftfulde og voldsomme modforholdsregler.

Bevæger vi os ned i den sydlige del af oprørsområdet, kommer vi til Gottorp len. Dette slesvigske hovedlen blev styret af Peter v. Ahlefeldt (Benedikts-søn).⁹⁵

Peter v. Ahlefeldt var en af landsdelens mægtigste lensmænd; foruden Gottorp havde han også Segeberg len under sig. Han var givetvis en professionel administrator og blev en af hovedmændene bag underskuelen af oprøret. Til gengæld for denne indsats belønnede kongen ham rigeligt med flere henrettede eller landflygtige oprøreres gods i Husum og Hatsted marsk.⁹⁶

Peter v. Ahlefeldts broder er allerede omtalt – det var lensmanden Claus v. Ahlefeldt mod nord i Lundtoft herred. Brødrene har sammen med Henning Pogwisch i Tønder len dannet et solidt værn mod oprørets videre udbredelse.

Ringene af len omkring oprørsområdet lykkedes mod syd af dels det biskoppelige Svavsted len, som grev Gerhard belejrede, og dels Tielen len. Otto Sestved på Svavsted og Benedikt Ahlefeldt (Wulfssøn) i Tielen må have været fuldstændigt indesluttede på deres lensslotte og har øjensynligt spillet en ringe rolle under kampen mod oprørerne.⁹⁷

Et markant træk ved oprøret var det, at de østlige egne af Flensborg len og Gottorp len ikke kom med. Vi skal i det følgende kapitel se, hvor tæt adelens gårde lå i Angel. Herfra kom vel de adelsmænd, der under oprøret forsøgte at ride til Flensborg 'for at beskytte land og folk' – og som blev holdt ude af borgmester Haie Paiesen. Man må regne med en udpræget opposition netop blandt denne egns højadel. I 1468 blev Wulf v.d. Wisch af grev Gerhard frataget sin gård Runtoft (Esgrus s., Ny hd). Et interessant træk i denne sag er, at der i den indgår en strid mellem flensborgerne og Wulf v.d. Wischs to sønner. Øjensynligt havde flensborgerne 'angivet' sønnerne til greven, og Wulfs sønner måtte nu love ikke at søge hævn.⁹⁸ Der eksisterer ikke yderligere oplysninger om begivenhederne, men det er tydeligt, at forbindelsen mellem flensborgerne og grev Gerhard og en fælles opposition over for østkystens adel havde rødder, der var adskilligt ældre end 1472.

*

Den slesvig-holstenske adel gjorde kraftig modstand

mod grevens oprør. Tydeligt fremtræder sammenhængen mellem fraværet på oprør i de østlige områder og den slesvig-holstenske adels dominans her. Selve dette forhold viser, at det stærkere tryk på bonden, som utvivlsomt eksisterede i østlandet, ikke var grunden til oprøret. Den ufri bondestand manglede åbenbart motiver, som var stærke nok til at drive den til opstand.

Grev Gerhard af Oldenburgs rolle

Inden for de oprørske områder bandt befolkningen sig til grev Gerhard ved hyldning. Det er øjensynligt på fastlandet sket på herredstingene, til dels under ledelse af herredsfogederne. På Nordstrand og i Ejdersted trådte nye stallere frem, som kunne samarbejde med greven.⁹⁹ Grev Gerhard har forsøgt at fastholde den hyldning, der blev afgivet til ham i 1470. I et brev af 6. september 1472 til indbyggerne i Rendsborg sogn fremholder greven netop, at han i tiltro hertil har begivet sig ind i landet og begærer, at 'I forbliver tro, ... da vi aldrig har forladt jer og aldrig påtænker at forlade jer'.¹⁰⁰

Og hyldningseden fra 1472 blev betragtet som et bindende løfte. Grev Gerhard måtte efter sit nederlag udstede en erklæring, hvori han frigav indbyggerne i Tønder len, Flensborg len, (Nord)strand, Ejdersted, Everschop, Utholm for deres hyldning.¹⁰¹

Formelt set var altså grev Gerhard den ledende topfigur i oprøret.

Greven har uden tvivl sigtet mod opbygningen af en stærk territorial fyrstemand, efter fransk og vel primært burgundisk forbillede. I hans eget rige, Oldenburg, var adelen allerede stærkt trængt, og en dominerende fyrstemand skabt.^{102a}

Imidlertid er det givet, at hans ideer i 1472 ikke ville have haft en chance uden en stærk bevægelse i folket. Greven opnåede utvivlsomt også kun i mindre grad en egentlig ledelse af oprøret. Han førte sine hundrede mand, bønderne rejste sig og kæmpede i forhold til deres eget sogn eller herred, Claus Rixtorp begav sig med en styrke til Flensborg. Vi får indtryk af en meget lille grad af organisation, af en spontan bevægelse.

Krønikerne fortæller da også entydigt om oprørets udgangspunkt i det slesvigske. Det var ledende folk fra Slesvig, rige Ejderstedbønder, som tog initiativet og kaldte greven til sig.^{102b}

Foreløbige overvejelser over oprørets årsager

Vi kan nu nærme os spørgsmålet – hvad fremkaldte det slesvigske oprør 1472 ?

Med til baggrunden hører de mange *personlige* motiver, der er skildret ovenfor. De kan imidlertid ikke på grund af deres vidt forskellige karakter have bundet oprøret sammen.

Alt tyder endvidere på, at oprøret ikke direkte kan sammenkædes med et voksende tryk fra den slesvigholstenske adel. Det kan næppe betvivles, at bonden i sin modstand over for herremanden kunne se en allieret i grev Gerhard. I 'Chronik der nordelbischen Sassen' hedder det om grev Gerhard: 'Han regerede godt, beskyttede bonden ('deme husman') og forbød adelsmanden at skade bonden; det var de adelige imod'. Der kan også nævnes eksempler fra grev Gerhards forstandertid på, at han faktisk har handlet til bøndernes fordel.¹⁰³ Imod en sammenknytning af opstanden med undertrykkelse af bondestanden taler imidlertid entydigt fordelingen af de deltagende oprørere. Først og fremmest var adelens 'egen' region, østlandet, ikke med, og hertil kom så det store indslag af borgere.

Vi må pege på generelle faktorer, som kan have sammenknyttet et lag af personer fra alle stænder – borgere, bønder, lavadel.

En byrde havde de tilfælles – *skatterne*. Ens for hele landsdelen var trykket af særskatter, 'beder', som havde præget tiden efter kong Christians magtovertagelse. Problemer viste der sig allerede i 1463, da stalleren på Nordstrand i en periode sad fængslet, netop fordi han nægtede at inddrive en skat.¹⁰⁴ I 1471 inddrev kongen en stor ny skat.¹⁰⁵ Det må have vakt røre, da befolkningen i 1468 var gået med til at betale grev Gerhard en tung skat under den udtrykkelige forudsætning, at så ville yderligere skattepålæg stoppe.¹⁰⁶

Det kan meget vel tænkes, at skatteudskrivning og ønsket om dettes ophør, ligesom andre steder i Europa, kan have været en faktor i oprøret.¹⁰⁷

Og dog forklarer skatterne ikke i tilstrækkelig grad den geografiske og sociale fordeling af oprøret.

Hvor de personlige faktorer var for *specifikke* til at forklare oprøret, er skatterne for *generelle* som grunde. De blev jo pålagt hele landsdelen.

For at komme nærmere en forklaring på oprøret 1472 må der foretages en analyse af det slesvigske samfund i 1400-tallet. I det følgende vil den allerede vundne indsigt i et lag af forbundne personer fra vest til øst blive konfronteret med undersøgelsen af den sociale og økonomiske struktur i et udvalgt undersøgelsesområde.

Først herigennem når vi frem til den *egentlige* modsætning i samfundet.

KAPITEL 2

Adeligt og gejstligt gods

Under oprøret 1472 trådte to grupper op mod hinanden. Overfor velhavende bønder og selvbevidste borgere stod den godsbesiddende stand, først og fremmest repræsenteret af gejstlighed, adel og landsherre. Vel var linjerne ingenlunde klare, men ikke én adelsmand fra Angel deltog dog på oprørernes side. Det må have sine årsager. I den følgende undersøgelse skal disse grunde søges i den sydslesvigske økonomiske struktur.

Et centralt træk i økonomien i det landbrugssamfund, som vi har med at gøre, er naturligt jordens fordeling. Af jorden udsprang det overskud, som var basis for samfundets rigdom, og formerne for dette overskuds tilegnelse og formidling var konstituerende for det sociale billede.

Dette kapitel skal beskrive tre væsentlige ejergrupper i vort 1400-tals slesvigske undersøgelsesområde – adel, klostre og bispestol. Deres gods bestod på denne tid overvejende af bortfæstede bøndergårde, der lå omkring hovedgårde. Ca. 2300 sådanne fæstegårde skal adelen have ejet i hele Slesvig ved år 1523, mens gejstligheden samtidig rådede over ca. 2000.¹

Hovedgårde

Den senmiddelalderlige hovedgård er først og fremmest karakteriseret ved at disponere over andre gårdes produktion. Den er primært et opholdssted for en godsadministrator. Fæstere betalte til hovedgården en afgift i leje for den jord, de dyrkede. Hertil kom så ofte en række yderligere afgifter, og visse steder levedes arbejdskraft, når jordejeren behøvede det.

Hovedgårdene havde imidlertid også mere formelle kendetegn. Den senmiddelalderlige hovedgård var

pålignet *militærtjeneste* (rostjeneste), såvel som ‘civiltjeneste’; til gengæld besad hovedgårdsejeren *frihed*, dvs fritagelse for en række offentlige ydelser, først og fremmest de ordinære skatter. Efterhånden udstraktes skattefriheden til også at gælde gårdens fæstere.²

År 1422 gav greverne Henrik, Adolf og Gerd et privilegium til deres tapre mænd og alle indbyggere i landet. Heri var at læse, at ingen af disse, og det vil i realiteten sige ‘ridderskabet’, var forpligtiget til at yde bede, skat, undtagen når hertugdøtre skulle giftes eller, ‘hvad Gud forbyde’, når et hovedslag var tabt. Alle andre skatter var frivillige, de skulle kun ydes af de tilliggende gårde i drift, og de måtte ikke danne sædvane. Ved Ribe-privilegiet 1460 bekræftedes disse værdifulde adelsrettigheder.³

Militært opbud præsterede både adelige og, ved stedfortrædere, gejstlige. For såvel ridderne, der havde modtaget ridderslaget, som for væbnerne var krigstjeneste obligatorisk. Det var en reel byrde. Som det udtrykkes i et adelsbrev, hertug Adolf 1440 gav til Christiern Lauersen:

‘... Vi Adolf .. har givet Christiern Lawersen .. og hans rette arvinger sådanne friheder i det gods, som han nu har i sit værge, som samme Christierns fader og hans forfædre tilforn har haft. Til gengæld skal Christiern og hans arvinger og efterkommere gøre *frimands-tjeneste med harnisk og hest til de tidspunkter, hvor vi eller vore lensmænd ønsker*, til behov og nød i vore lande ...’⁴

Den militære pligt, som begrundelse for og årsag til de særlige privilegier, understregedes i selve tidens ter-

minologi. Ordet *adel* (nobilitas) er sent, kommer først i begyndelsen af det 16. århundrede; de hyppigste benævnelser var ridder, dvs. etymologisk den der er forpligtiget til at gøre krigstjeneste til hest, og væbner (knap van wapen/knecht). Det er imidlertid her ud over blevet understreget, at også den 'civile tjeneste' var af største betydning for adelens eksistens, og at det iøvrigt næppe lader sig gøre at opretholde et skel mellem henholdsvis krigs- og civiltjeneste.⁵ Adelsmanden skulle tjene sin herre i alt.

Ud fra deres position som samfundets krigere udsprang naturligt et af de privilegier, som hovedgårdsejerne tiltog sig. I løbet af 1300-tallet *befæstede* mange deres hovedgård med vold og grav, og gennem 1400-tallet fik befæstningerne lov at bestå. Der kom ikke,

som i det danske kongerige, noget forsøg fra statsmagtens side på at bryde adelens rettigheder på dette felt.⁶

En sekundær afledning var det også, at *jurisdiktionen* over det tilliggende bøndergods udskiltes fra herredstinget og knyttedes til hovedgården. Det gamle danske system med retsudøvelse inden for herredets grænser blev i senmiddelalderen i stigende grad fortrængt af godsernes rettigheder. Godsejerne var vel primært interesserede i sagefaldet, men også selve besiddelsen af retten, rettigheden til at udnævne dommere og eksekvere domme, har givet magt.⁷

For Angels vedkommende har sikkert en særskilt birkeret eksisteret allerede i højmiddelalderen. *Birkeretten* omtales ved Runtoft i 1460, ved Gelting 1494, og allerede 1237 fik Ryde kloster egen jurisdiktion.



Angel 1597 – et landskab hvor hovedgårde og landsbyer lå tæt. Fra Heinrich Rantzaus værk 'Cimbricæ Chersonesi, Descriptio Nova' (Udg. E.J. Westphalen: Monumenta Inedita Rerum Germanicarum. I (1734)).

Der er antagelig tale om en retslig arv fra det ældre kongelige gods i området.⁸

Kirkegodset var i senmiddelalderen i vid udstrækning underlagt egen jurisdiktion. Slesvig bispestols gods havde fra 1187/88 og domkapitlets fra 1261 egen retsudøvelse med tilladelse til oppebørsel af såvel største som mindste bøder. Slesvigbispen besad i sine fogedier Svavsted, Rødemis, Treja, Fysing i Angel, Stubbe, Nordfrisland og Als birkedomstole, hvor hans embedsmænd fungerede som retsherrer.⁹ Fogedierne Svavsted og Rødemis kaldes ligefrem for 'herreder', og under borgen Svavsted lå fangekælderens. Domkapitlet formåede på lignende vis i løbet af senmiddelalderen at udbygge en egen jurisdiktion med fuld domsret og udøvelse af hals- og håndsret. 1472 9/10 anerkendte Christian I endeligt, at kapitlet skulle nyde sit gods frit 'mit alleme rechte unde gerichte .. gelick unnsen unde anderen unnsen vriigemann gude- ren'.¹⁰

Helligåndshuset i Flensborg er illustrativt for de retslige forhold ved de mindre godsejende gejstlige institutioner. 1325 fik Helligåndshuset af hertug Valdemar skattefrihed for gods i by og på land, hvis da ikke indtægterne beløb sig til mere end 150 mark kobberpenge. Kun hjælp til det almindelige landeværn betingede hertugen sig. Forstanderen tildeltes jurisdiktionen i alle 3-marks sager. I 1330 forbedredes privilegiet yderligere med skattefrihed for gods, som gav op til 200 mark korn og 100 mark kobberpennige (= 10 pund sterlinge), samt retten til de store fredkøbsbøder på 40 mark, svarende til udøvelsen af 'halsret'.¹¹

En adelig birkeret for godser var allerede udviklet i 1200-tallets Holsten. I Slesvig er de adelige godsers juridiske rettigheder over de undergivne, ihvertfald for de mindre overtrædelsers vedkommende, også ældre end senmiddelalderen. I det 14. århundrede ser vi adelige gårde i Slesvig, der er udstyret med den fulde domsmyndighed over fæsterne. Dette gælder både for hovedgårde ejet af 'sønderjyder' og af holstenere. Først i 1400-tallet kan vi imidlertid med sikkerhed konstatere, at slesvigske adelige inden for undersøgelsesområdet besad 'halsretten' – dvs. anklage- og

eksekutionsmyndighed, med deraf flydende 40-marks bøder. 1459 solgte adelsmanden Lytke Skinkel således til den slesvigske ærkedegn Cord Cordes 6 gårde i Angel med 'al rettighed i hals og hånd, højest, midterst og nederst'. Dette er en formel, som i 1470'erne forekommer i omtalen af gårdene Aneby, Bollingsted og Hakstedgård. Bønderne har på godser med disse rettigheder søgt retten foran herskabet, som udnævnte ældre bønder til dommere i vanskeligere sager.¹²

De adelige retsprivilegier var endnu ved det 15. århundredes slutning personlige, tildelt af fyrsten. Hertug Adolf overdrog Claus Gjordsen til Solvig 40-marks bøden af fæstere, omtrent samtidig med at han forbeholdt sig denne ret ved gården Undevad. 1475 fik Emeke Esbernsen (Emiksen) bekræftet sine rettigheder til at opkræve 40-marks bøder, ligesom Mathias Beirholm 1504 fik tildelt denne ret af kong Hans.¹³

Som helhed synes adelen i Slesvig i højere grad end i kongeriget at have haft ret over deres bønder. For den danske adel var forholdene forbilledlige. Efter kong Hans' død anmodede den danske adel rigsrådet om at få sine 'tjenere og vornede så fri, som kronen og kirken og de gode mænd i Sønderjylland og Holsten havde deres'.¹⁴ Den slesvigske adels rettigheder var dog endnu i 1400-tallet trods alt begrænsede. Bestræbelserne for at sikre den enkelte adelige jurisdiktionen kan først for alvor siges at være lykkedes i 1524, da Frederik I tildelte hele adelen hals- og håndsret over dens undergivne. Stadig udgjorde endda den videregående birkeret, hvor selve godset var udskilt som en særlig retskreds, et privilegium for de få.¹⁵

Udøvelsen af den jurisdiktionelle myndighed var kun en af de mange strenge, som bandt den undergivne bonde til herren. Hovedgårdsejerens militære potentiale var givetvis væsentligere, idet det på en gang udgjorde garantien for den enkelte bondes fred og selve forudsætningen for det 'feudale' afgiftssystem, som praktiseredes. Et kompliceret herre-tjener forhold, hvor myndig beskyttelse og forsvar modsvarede af tjenester og ydelser, dannede den dybere baggrund for hovedgårdsdriften.

Hovedgårdenes ejere

Antallet af adelige hovedgårde i herrederne Vis, Ugle, Husby, Ny, Nørre Gos og Sønder Gos beløb sig i 1400-tallet til omkring 40. De ejedes først og fremmest af medlemmer af den slesvig-holstenske adel, men også medlemmer af den ældre danske herremands/adelsstand gjorde sig endnu gældende. Landsherrens besiddelser bestod bortset fra de gamle krongodser Gelting og Runtoft af bøndergods under lensmændene. Godsejere på niveau med adelen var Slesvigbispens og hans kanniker. Fra en række større og mindre administrationsgårde styrede fogeder bispegodset; inden for undersøgelsesområdet var der tre bispefogedier. Kannikegodset administreredes centralt.¹⁶

Mens landsherrens og især gejstlighedens besiddelser udviste en høj grad af stabilitet, var der store omskiftninger inden for de adelige hovedgårdsejeres rækker. De adelige hovedgårdes skæbne var primært bestemt af slægtsforbindelser og de enkelte ejeres økonomiske forhold. Politiske skift spillede dog også en rolle. Kampen om Slesvigs tilhørsforhold til enten Danmark eller Holsten i det 15. århundredes første årtier greb i høj grad ind i besiddelsesforholdene på den enkelte gård, ligesom grev Gerhard af Oldenburg under sit styre formåede at ændre visse gårdes tilhørsforhold.

Nedlagte hovedgårde 1400-1430

1431 sikrede holstenerne sig med indtagelsen af Flensborg endelig herredømmet over det sydlige Slesvig. De foregående årtier havde været vanskelige for mange hovedgårdsejere. I deres gårdes skæbner blander de politiske problemer sig uadskilleligt med tidens økonomiske 'krise'.

Når borgen *Nyhus*, det faste støttepunkt nord for Flensborg, blev ødelagt af holstenerne i 1431, var det naturligvis resultatet af en politisk afgørelse, men med hensyn til f.eks. adelsmanden Johan von Thinen *Brunsbøl*, der ved samme tid også synes at være forsvundet, er det ulige vanskeligere at se, om der er tale

om strukturomlægninger i godsdriften, betinget af økonomiske faktorer, eller om ødelæggelser i krigens spor.¹⁷

Den største samlede godsafvikling i undersøgelsesområdet opstod ved adelsslægten Juls forsvinden. Til Peter Jul og sønnen Iver Juls gods hørte i årene omkring 1400 hovedgårdene *Ettebo*, *Ellund* (Hanved s, Vis hd) og *Troelsby* (Adelby s, Husby hd), samt jord i Hatsted marsk og på Fyn. Ettebo solgtes, som det skal vises, formentlig i 1412 til dronning Margrethe; 1413 hører vi, at Iver Juls gods i Angel og i Hatsted marsk er frarøvet ham af holstenerne Reimer Sested og Otto v.d. Knoop. *Troelsbygård* var o. 1420 overtaget af lavalandsmanden Peter Lund. Gården gik fra denne i arv til datteren Catarine, der delte dens 15 mark guld i Troelsby op i tre dele. En part på 2½ mark tildeltes gråbrødrene i Flensborg, der pantsatte den til borgen Paie Jepsen, som igen overlod godset til hertug Adolf VIII. Hertugen havde allerede modtaget 2½ mark guld 'som øvrighed'. 10 mark kom til Vor Frue Kirke i Flensborg og blev overgivet til en fæster. Peter Lunds anden datter Dorothea giftede sig med flensborgeren Jes Nigelsen Grim, der af arven solgte 5 mark guld i Engelsby (Adelsby s) og 1 mark i Troelsby. De to gårde, som Flensborgs Vor Frue kirke i 1587 ejede i Ellund, repræsenterede muligvis endnu en del af Julslægtens gods. Samtlige Jul-slægtens hovedgårde ophørte formentlig med at eksistere i årene omkring 1430.¹⁸

Også andre hovedgårdes forsvinden kan imidlertid vises ved denne tid. Tre hovedgårde i Ny herred, nemlig *Brunsbøl* i Sterup sogn, *Grisgård* og *Tolgård* i Esgrus sogn ejedes 1397 af ridderen Johan v. Thinen, efter 1430 hører vi kun om Grisgård. De to andre gårde må formodes at være nedlagte i årene omkring 1430.¹⁹

Hvor Magnus Båds hovedgård lå er ikke ganske sikkert. Den var centrum for en samling gods i Angel, der spredtes i årene efter Magnus Båds død (før 1415) og frem til 1430'erne. Den sandsynlige lokalitet for hovedgården er det såkaldte 'hauegud' i Sørup sogn.²⁰

Ejerskifter omkring 1430

Hertug Adolfs magtovertagelse i Slesvig omkring 1430 medførte en række rent politisk betingede ejerskifter på hovedgårdene. Nye folk kom til. Vi ser dette såvel i by som på land.

Ind i Flensborgs købmandsgilde trådte efter byens erobring i marts 1431 greve/hertugen og hans folk.²¹ Og de samme folk blev placeret på gårdene ude omkring.

Men først måtte visse personer fjernes. Det mest kendte eksempel herpå frembyder *Runtoft* (Esgrus s., Ny hd). Denne gård, der i to generationer havde været i Krummedigernes besiddelse, blev på grund af Erik Krummediges tilslutning til den danske konge indtaget af hertugen i 1431 og konfiskeret. Den mægtige stormandsborg lå herefter i hele Adolfs regeringstid direkte under lensmanden i Flensborgs administration.²²

Visse hertugtjenere nød i særlig grad godt af gods-skifterne. Væbneren Henning v.d. Hagen, der sammen med Henrik Rixtorp i 1431 fik overdraget byen Flensborg med to tilliggende herreder, Ny og Husby, udnyttede situationen.²³

Nybølgård (Kværn s., Ny hd) havde Erik af Pomern givet Tønne Rønnow som len. Endnu omkring 1423 sad Rønnows enke på gården, men ved år 1430 ser det ud til, at Henning v.d. Hagen havde gården i sin besiddelse. *Stenbjerggård* (Stenbjerg s., Ny hd) tilhørte først i 1400-tallet Lave Urne, som imidlertid i 1409 beskyldte Hartvig Porsfeldt for at forholde ham gården. På en eller anden måde kom denne herefter i Hagen-slægtens eje. Henrik v.d. Hagen, søn af Henning v.d. Hagen, solgte gården ved 1400-tallets midte. Den sandsynligste forklaring på familiens ejerskab til Stenbjerggård er, at det er opnået ved Henning v.d. Hagens ægteskab med Hartvig Porsfeldts datter, Margrethe.²⁴ Med disse to gårde stoppede Henning imidlertid ikke. Han søgte også at få *Gammelbygård* (Sørup s., Ny hd) i sit eje. Ifølge en kilde ejedes denne gård, ligesom Stenbjerggård, af Lave Urne og var ligeledes i 1409 voldeligt overtaget af Hartvig Porsfeldt. Sandsynligvis har Henning v.d. Hagen også op-

nået en faktisk besiddelse af gården ved sit ægteskab med Hartvig Porsfeldt datter, Margrethe. Gårdens virkelige ejer var omkring 1430 Hartvig Krummedige/Krumkop. Han overdrog den da omkring 1430 til sin svoger Anders Iversen Rosenkrantz. Anders Iversen pantsatte straks igen godset til sælger for 600 mark. Hartvig Krummedige overlod det dernæst til sin hustru Eibe. Og hun pantsatte endelig Gammelbygård til Henning v.d. Hagen. Vi må tro, at der har ligget politiske motiver bag, når den egentlige ejer, Anders Iversen Rosenkrantz, 1435 fratog Hagen brugsretten til Gammelbygård ved at overdrage den til Slesvigkirken. Det ser da også ud til, at landsherren måtte gribe ind for at sikre denne transaktions gennemførelse.²⁵

Ikke kun de mægtige fik gevinst. Det ses, at hertug Adolf i en vis udstrækning tildelte sine tro tjenere disponibelt gods i Angel.

Langballegård (Grumtoft s., Husby hd) blev 1433 af hertugen overdraget til hans 'tjener' Lange Nisse for livstid. *Lundsgård* (Grumtoft s., Husby hd), der af hertug Adolf var taget fra Erik Nielsen Rosenkrantz, tildeltes ved samme tid væbneren Jørgen Lund. 1441 gav hertugen *Albølgård* (Sterup s., Ny hd) til Gotzik Laurensen, som måske er identisk med en knægt, der under krigen fik frarøvet det gods, han havde i sit hus.²⁶

En sidste udløber af de hertugelige godstildelinger efter krigsafslutningen udgjorde stadfæstelsen af de to brødre Henning og Klaus Koks køb af gården *Undevad* (Grumtoft s., Husby hd). Dette skete 1446. Tidligere havde brødrene været i unåde. Deres gods i Fartoft, Risingmore og i Kær herred var blevet konfiskeret af hertugen og omkring 1429 overgivet til 'knægten' Benneke Kallesen. Men nu var der atter fred i landet.²⁷

Stabilitet og vækst i krigsårene

Der er få hovedgårde, hvor vi med sikkerhed kan se, at ejerslægten sad krigen igennem. *Gelting* er et af eksemplerne. Her boede under de urolige år Claus v.d. Wisch, der af hertugen i 1428 blev lovet erstatning, hvis hans gods skulle blive hærget.²⁸ En lignende

sikkerhed fik iøvrigt samme år Benedikt v. Ahlefeldt for sin gård, *Søgård*.²⁹ Måske formåede også Porsfeldterne på *Bollingsted* at klare sig gennem krigen.³⁰

I vestkystens Gos-herreder gjorde de politiske forhold øjensynligt sagen nemmere for godsejerne. Her kunne et stærkere holstensk greb om tingene allerede fra 1400-tallets første årti garantere kontinuiteten. Arverækkerne fra *Arlevad*, *Lytjenholm* og *Ophusum* går da vistnok også alle tilbage til disse år.³¹

Der er næppe tvivl om, at krigen fremskyndede den strukturuomlægning i landbruget, som allerede var på vej ved denne tid. Storgodsejere med kapital må have haft gode tider. Vi har dog ikke mange kilder til dette forhold. Derimod kan vi se, at godset til Flensborgs gejstlige institutioner voksede. *Helligåndshuset* i Flensborg fordoblede i det mindste sit landgods i perioden efter 1395, overvejende ved køb og erhvervelser i 1420'erne, 30'erne og 40'erne. Institutionen kunne ligesom de større jordegodsejere nyde godt af opsplitningen af Jul-slægtens gods kompleks. *Vor Frue Kirke* i Flensborg synes så godt som udelukkende at have samlet det gods, kirken besad i senmiddelalderen, ud fra jord, der tidligere var ejet af Lund-, Båd- og Julslægten.³²

1460'ernes og 1470'ernes ejerskifter

Hertug/greve Adolfs regeringsperiode var fra 1435 og frem til hans død 1459 præget af ro og stabilitet på godsområdet. 1446 erhvervede brødrene Kok som nævnt Undevad, og samtidig indløste Lytke Skinkel sin gård *Brunsholm*, der i et tiår havde været pantsat til Claus Porsfeldt.³³ Herefter skal man helt frem til 1458 før kilderne igen registrerer ejerskifter, hvor en hovedgård går ud af en adelsfamilies eje. Men så tager begivenhederne i undersøgelsesområdet også fart. I det følgende skal der gives en oversigt over transaktionerne.³⁴ (*P* angiver pantsættelse):

I 1450'ernes sidste år skete et enkelt ejerskifte:

1. 1458 *Grønholt*, Anders Smarge (Mikkelke) → (måske Rød-familien).

I 1460'erne kan der til gengæld optælles 9 ejerskifter. Ikke mindst kongen og hans stedfortræder, grev

Gerhard af Oldenburg, var involverede i godstransaktionerne:

2. 1460 *Hakstedgård*, Emeke Wonsfleth → Christian I.
3. 1460 *Brunsholm*, Lytke Skinkel → Slesvigkapitlet.
4. 1460 *Runtoft*, Christian I → (P) → Wulf v.d. Wisch.
5. 1462 *Hakstedgård*, Christian I → (P) → herredsfoged Lasse Jensen.
6. før 1466 *Anebygård*, Claus Mød → Christian I.
7. 1466 *Mølmarkgård*, Henrik Gjordsen → flensborgeren Hans Petersen.
8. 1468 (?) *Gelting*, Claus v.d. Wisch → Gerhard af Oldenburg.
9. 1468 *Runtoft*, Wulf v.d. Wisch → Gerhard af Oldenburg.
10. før 1470 *Stenbjerggård*, Henrik v.d. Hagen → (P) → Christian I.

Perioden 1470-76 oplever 8 ejerskift. Betydningsfulde er ikke mindst Christian I's godsafhændelser:

11. 1470 *Stenbjerggård*, Christian I → Hartvig Skinkel.
12. 1470 *Anebygård*, Christian I → Hartvig Skinkel.
13. 1470 *Runtoft*, Christian I → (P) → Wulf v.d. Wisch.
14. 1472 *Anebygård*, Hartvig Skinkel → Morkær kloster.
15. o. 1472 *Lytjenholm*, Nisse Paiesen → Ditlev v.d. Wisch.
16. før 1473 *Bollingsted*, Claus Porsfeldt → Claus Ahlefeldt.
17. 1473 *Søndensøgaard*, Claus Mød → ?
18. 1476 *Hakstedgård*, Mette Sested → (P) → Slesvig kapitel.

Efter 1476 stabiliseredes godsmarkedet. Det hænger utvivlsomt sammen med en forbedring af godsejernes økonomi:

19. 1490 *Nisvrå*, Henrik v.d. Krog → Morkær kloster.
20. 1499 *Mølmarkgård*, flensborgeren Peter Hansen → Morkær kloster.

21. 1500 *Lytjenholm*, Ditlev v.d. Wisch → Slesvigbisp.

I almindelighed er de mange godsejerskifter vidnesbyrd om en situation, hvor kapital var tilstede hos visse parter, mens andre manglede. Kapitalfattige var formentlig en række væbnerslægter. Det gælder *Smarge*, *Mød*, v.d. *Krog*, som solgte deres egne hovedgårde. Rige købere var der til gengæld i 'ridderskabets' slægter v.d. *Wisch* og *Ahlefeldt*.

Kun i mindre grad foregik de kendte godshandler mellem adelsslægterne indbyrdes. Fra 1460'erne og frem til 1470 er billedet præget af transaktioner mellem verdslige godsejere og landsherren. Både politiske og økonomiske forhold spillede en rolle for disse omsætninger. I sine første regeringsår havde Christian I åbenbart kapital til at erhverve gods. 1460 købte han Hakstedgård, ved midten af 1460'erne kom han i besiddelse af Anebygård og Stenbjerggård. Når Runtoft i 1460 blev overladt til Wulf v.d. Wisch, var der vel, som historikeren Erik Arup udtrykker det, tale om 'stemmekøb'.³⁵ En kraftig udfordring af adelen var grev Gerhard af Oldenburgs linje. 1468 konfiskerede greven Wulf v.d. Wischs Runtoft, og formentlig ved samme tid blev Claus v.d. Wisch frataget Gelting. Som en konsekvens af den økonomiske ordening mellem kongen og den slesvig-holstenske adel i 1470 skal det ses, at Christian I i 1470 solgte det gods, som han tidligere havde købt, nemlig Stenbjerggård og Anebygård. Samme år blev også Runtoft leveret tilbage til Wulf v.d. Wisch.³⁶

At landsherrens erhvervelser i det hele stoppede ved år 1470 finder sin fulde forklaring i den sørgelige forfatning, økonomien befandt sig i. Den anden side af sagen er imidlertid adelens voksende kapitalrigdom. Der er således uden tvivl en sammenhæng mellem stabiliseringen af besiddelsesmønsteret for adels-gods og den samtidige øgning i oksehandelen, som skal omtales i et senere kapitel.

Som likvide godssamlere i årene efter 1470 træder iøvrigt navnlig gejstligheden frem. Slesvigkapitlet købte et par godser og fortsatte dermed den kurs, der allerede var udstukket af dets handlekraftige ærke-

degne Cord Cordes. Samtidig placerer Morkær kloster sig som Angels kapitalstærke kraft.³⁷

Kontinuitet 1430-1500

Udover det gods, som var udsat for ejerskifter, fandtes en række, hovedsageligt mindre, hovedgårde, der til 1400-tallets slutning ubrudt forblev inden for familiernes egne rækker. Nisvrå er i perioden 1460-90 i Krogernes eje, Lindevedgård indehaves en god del af 1400-tallet af slægten Rød, Arlevad besiddes gennem hele århundredet af Friserne, Ophusum af Lausen-familien. Nordgård, som vi først skimter en ejer til i 1490, har formentlig også været i Petersen/v.Deden-slægtens eje i længere tid.³⁸

Sammenlignet med fyrstegods og adelsgods repræsenterer imidlertid Slesvigbispens og hans kannikers den godsmæssige kontinuitet i Sydslesvig. Så godt som intet gik fra dem, og af den jord, der købtes, kom hovedparten i form af enkelte bondegårde. Siden erhvervelsen af Gammelbygård i 1435 føjedes til Slesvigkirkens hovedgårde inden for undersøgelsesområdet kun Brunsholm (1460), Hakstedgård (1476) og Lytjenholm (1500).

Hovedgårdenes udseende

Ryde kloster, hvis hovedbygninger nu ligger i slots-søen foran Glücksburg, har naturligvis med sit prægtige anlæg hævet sig over de mindre naboer, adelsgårdene. Mere beskedne end disse har til gengæld været de gejstlige fogedgårde som Rydeklosters Ågård (Oversø s., Ugle hd). Helt savnet hovedgård har kirker og institutioner; for Hellig Gejst Huset i Flensborg har et godskontor i byen været fuldt tilstrækkeligt.

Hovedgårdenes fysiske udseende belyses dels af de skriftlige kilder, dels af de endnu eksisterende spor i landskabet.

Så godt som alle gårde kaldes i de skriftlige kilder *hof* eller *gard*. Gammelbygård, som også i de fleste kilder benævnes *hof*, får 1436 den latinske betegnelse *curia militaris* – 'riddergård'. Fæstningskarakter er

kun fremhævet ved Nybøl, der 1419 optræder som 'ene veste', og ved Svavsted, 1406 benævnt 'dat slote unde veste Swavestede'. Betegnelsen *slot* bruges, foruden om Svavsted, der havde funktion som bisperesidens, i omtalen af Runtoft i 1460.³⁹

Om bygningernes fremtræden siger de skriftlige kilder iøvrigt normalt kun lidt. Gelting bestod vistnok 1428 endnu af tømmerbygninger.⁴⁰ Lindevedgård kan antages stadig i 1600-tallet at have stået i sin senmiddelalderlige form. På dette tidspunkt var hovedbygningerne her et *bulhus* i tømmer, og palisaderne omkring volden stod som før i tiden.⁴¹ Huse opført af sten eller tegl har der ihvertfald været på de større gårde, der var betegnede med *veste* og *slot*. Allerede ca. 1420 berettes det, at bispem i Svavsted havde teglhus med kælder til varer. I løbet af 1400-tallet blev større teglhuse givetvis almindeligere på de adelige hovedgårde. Leverancer fra teglværket ved klosteret Preetz vidner om, at mange af Slesvig og Holstens adelige byggede i tegl og lagde teglsten på taget.⁴² I 1470 eller 1476 skal østfløjen på Gelting være opført – her står endnu rundtårn og ydermur i $\frac{2}{3}$ højde i munkesten.⁴³ Selv op i 1400-tallet var bygningerne dog ofte ikke særligt tungt konstruerede. I den kontrakt, hvor Runtoft overdrages Joachim Reventlow af kongen fra 1494, opstilledes to muligheder for bygningernes skæbne ved en eventuel kongelig genindløsning af godset: kongen kunne købe de stående bygninger, eller han kunne lade Reventlow nedbrække alle bygningerne og føre dem til, hvor det ønskedes.⁴⁴

Kun enkelte steder er det muligt at kombinere de skriftlige kilder med de arkæologiske vidnesbyrd om hovedgårdenes udseende. Dette er ikke stedet for en nærmere diskussion af den utypiske bispeborg Svavsted, hvor en sådan kombination vel er gennemførlig. Derimod skal der knyttes nogle kommentarer til den store borgbanke, som ligger i Frueskoven lige nordvest for Flensborg by.

Siden 1500-tallet er denne bankes navn overleveret – 'Ettebo', til tider kaldes den også for 'Junkerplatz'. På kortet over byens marker fra 1768 finder vi den afsat under betegnelsen 'Edbo'.⁴⁵

Der er god grund til at tro, at der her er tale om



Borgbanken 'Ettebo' i Frueskov lige nord for Flensborg er endnu tydelig. Borgen og arealet omkring den sprang i skov snart efter den blev revet ned ca. 1412 (Foto forf.).

resterne af en af de tre hovedbygninger, Iver Jul i 1401 overtog efter faderen Peter Jul, nemlig Troelby, Ellund og Ettebo. Spørgsmålet er også, om man ikke med rimelighed kan identificere den gård *liggende norden for Flensborg*, som Iver Jul i 1412 solgte til dronning Margrethe, med Ettebo. Ganske vist er den traditionelle opfattelse, at der her er tale om salg af en gård, der lå, hvor det senere Duborg blev bygget, men det behøver ikke være korrekt.⁴⁶ Det må i høj grad anses for tvivlsomt, om Julslægten har haft to sædegårde, beliggende med et par km's afstand ved Flens-

borgs nordgrænse. Og det var en sædegård, der i 1412 solgtes til dronningen; i brevet omtales den således: *den gård, som Peter Jul, min fader* (nemlig Iver Juls), *boede i, og vi både min nævnte hustru og jeg siden har boet i*. Der synes altså at være god grund til at formode, at Iver Jul i 1412 solgte Ettebo til dronningen. Ganske kort tid efter er antagelig hovedgården blevet nedrevet. Vi har således et relativt veldateret arkæologisk vidnesbyrd i Marieskovens borgbanke.⁴⁷

Her er tale om en anseelig, næsten kvadratisk borgbanke på ca. 130 × 155 meter. Den er omgivet med en 2 meter dyb og 6-10 meter bred grav, delvist vandfyldt. En hundrede meter herfra ligger den såkaldte 'brandplads', endnu en bank på 40 × 70 meter. Det lader sig ikke ganske sikkert afgøre, om her er tale om et dobbelt-voldsted eller om to i tid adskilte anlæg.

Den vigtigste oplysning, vi får ved dette anlægs datering, er, at adelige hovedgårde med meget betydelige borgbanker, radikalt forskellige fra 1300-tallets 'castrum-curia' anlæg, blev bygget i Slesvig o. 1400. Fastholder vi identifikationen af Ettebo med den gård, der solgtes til dronningen i 1412, har vi også yderligere oplysninger om den større gårds fremtræden. I salgsdokumentet siges det nemlig, at dronningen købte gården med: jord, *stenhus*, *træhus* og *bygninger*, *abildgård* og *kålgård* og alt tilliggende gods, vådt og tørt.⁴⁸

Med Ettebo-borgbankens fastlæggelse i tid åbnes den mulighed, at flere af de større herregårdspladser, som er beliggende i vort undersøgelsesområde, stammer fra 1400-tallet. Dobbelte voldsteder som Lunds-gård (Grundtoft), Nybøl, Bollingsted, Hakstedgård, Søndensøgård kan udmærket være anlagt ved 1400-årenes midte. Nogen sikker datering kan dog på nuværende tidspunkt ikke gives. Samtlige nævnte gårde fungerede som driftsenheder også i 15-1600-tallet, og vi er ikke klart i stand til at afgøre, hvorvidt anlæggene kan være fra denne tid. Det vil kun arkæologiske undersøgelser kunne fastslå.⁴⁹

Til selve beboelsen på hovedgården føjede sig avlsbygninger eller ladegård. 1428 nævnes ladegårdsbygninger (*vorwerk*) på Gelting.⁵⁰

Omkring anlægget lå ofte, normalt i forbindelse

med voldgrav, *damme*, *diger* og mølleanlæg. Ved Anebygård nævnes således 1478 *Barsdam* med særmærket *Moersholt*, *Rysbergdich*, *Hoffdich*, *Nedderdich*, Langvad mølle og møllediget her.⁵¹ Navnet *Barsdam* angiver vel, at der er tale om en aborredam, og viser, at det dambrug, som blev drevet så kraftigt på hovedgårdene i 1500-tallet, allerede fandtes i det foregående århundrede. Ved Slesvigbispens borg, Svavsted, lå da også o. 1462 'Fiskedammen' (*piscina*).⁵² Om Bollingsted hører vi ubestemt i 1473, at der til gården lå agre, enge, græsgange, diger, damme,



Da Gelting slots tårn byggedes ved år 1470, havde gården ca. 80 fæstere (Foto forf.).



Endnu ses rester af den middelalderlige borgbanke i Bollingsteds møllesø. Her et blik på selve møllen, der også er nævnt i 1400-tallet breve (Foto Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

vande, vandløb, møller og møllestrømme.⁵³ Dette er en formulering, der med variationer går igen ved mange af hovedgårdene, når de omtales i brevmaterialet. Endnu overleverede spor, som den store mølledam ved Bollingsted, fortæller, at der i mange tilfælde har været tale om imponerende store anlæg.⁵⁴

Der er sjældent detaljerede oplysninger om den mølle, der i de fleste tilfælde lå ved hovedgården. På Lytjenholm nævnes det dog 1519, at der var en mølle med 2 kværne, beliggende ved møllestrøm og dam.⁵⁵

Særbrud eller fællig

Et vigtigt spørgsmål i forbindelse med hovedgårdene er deres egen jords relation til fæstebøndernes. Generelt synes det klart, at senmiddelalderens kombination af ret høje lønninger og forholdsmæssigt lave priser på landbrugsprodukter gjorde egentlig stordrift urentabel. På den anden side er der næppe tvivl om, at der til gårde som Gelting og Runtoft lå marker, der tillod en udviklet stordrift. Ved bispeborgen Svavsted ser vi ganske tydeligt, at en virkelig storgård fandtes. Det fremgår ved en sammenligning af det korn, der i

1510 kom til bispestolen, dels fra den store skare af fæstere under borgen, dels fra ladegården (*vorwerk*):

	fæstere	ladegård
rug	450 tdr.	60 tdr.
byg	95 tdr.	250 tdr.
havre	189 tdr.	11 tdr.

Hovedparten af de slesvigske hovedgårde arbejdede imidlertid med den jordfordeling, som den senmiddelalderlige økonomi gjorde mest økonomisk – deres tilliggender var små, i mange tilfælde ikke meget større end almindelige bøndergårdes.⁵⁶

Et vigtigt spørgsmål i forbindelse med hovedgården er, om den lå i jordfællig og havde dyrkningsfællesskab med de øvrige gårdbrugere, eller om der ved hovedgården lå særmark. Dette skulle blive af stor betydning for den enkelte gårds videre udvikling og de udvidelser af hovedgårdsmarkerne, der blev så karakteristiske for 15-1600-tallet.

Kun den særskilte drift tillod vel den senere forøgede udnyttelse af hovedgårdsdriften.

På dette punkt kunne naturligvis forskellige grader af afhængighed gøre sig gældende, dele af gårdens marker kunne ligge i fællesskab, dele særskilt.⁵⁷ Hertil kom yderligere, at også skovene kunne være fælles eller særskilte, det sidste var tilfældet ved f.eks. Gammelbygård.⁵⁸

Særmarker havde Hakstedgård 1462; det understreges dette år, at gårdens marker ikke er pligtige til at blive givet under reb og mål, altså indlemmet i det almindelige landsbyfællesskab. 1641 hører vi, at der til Hakstedgård, udover særmarkerne og særskilt skov, lå 3½ otting jord i landsbyens marker. Af de 3½ otting fik gården 60 læs hø, af to særmarker henholdsvis 70 læs og 14 læs. 1654 forsøgte Haksteds bønder at få inddraget hovedgårdens særjord i fællesskabet og prøvede at hindre istandsættelsen af de gamle grave om-

kring gården, hvoraf der endnu var rester (*rudera*). Dette blev dog ved dom kendt uberettiget.⁵⁹ Man får det indtryk, at langt de fleste af 1400-tallets hovedgårde inden for undersøgelsesområdet havde særmarker. Omkring 1470 nævnes de ved den lille hovedgård Rubølgård; ved Sønderholt omtales de i 1513.⁶⁰

Fæstegods ved hovedgårde omkring 1470

Hovedgårdsbesidderne forrentede den overvejende del af deres jord i form af fæstegods. Dette var fordelt på brug af varierende størrelse, og det blotte antal fæstere er derfor ikke uden videre et tilfredsstillende mål, men det giver dog en god fornemmelse af de enkelte godskomplekseres rigdom. I det følgende skal antallet af fæstegårde under de hovedgårde, der ligger inden for undersøgelsesområdet, opregnes. Enkelte hovedgårde uden for området besad gods her, men dog i en så lille mængde, at vi kan se bort herfra. Det gælder også for Morkærs erhvervelser, der i det væsentlige ligger efter 1470.

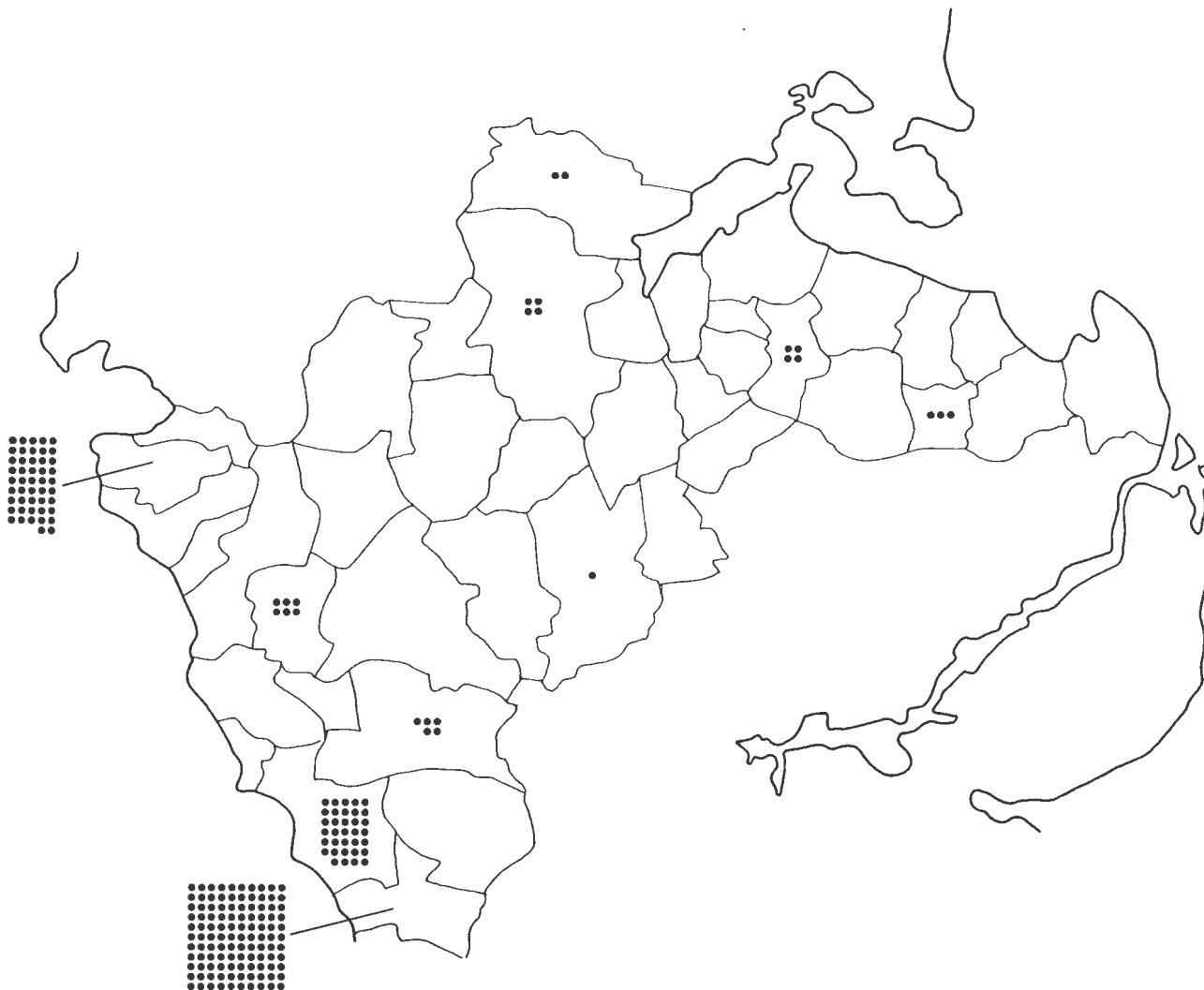
Slesvigkirkens gods

Slesvigkirkens gods er for vor periode optegnet i to jordebøger, en over Slesvigbispens jordegods fra omkring 1462 og en over Slesvigs kapitels gods fra ca. 1437.⁶¹

Besiddelserne var udsat for en række katastrofale slag, startende ved midten af 1300-tallet og strækende sig frem til efter 1430. Herefter stabiliseredes forholdene imidlertid.⁶² Ved middelalderens slutning havde bispen af Slesvig omkring 416 bønder, mens Domkapitlet besad ialt omkring 389 gårde.⁶³

Inden for undersøgelsesområdet beløb bispegodset sig ved år 1462 til omkring 220 gårde. Enkelte af disse lå spredt i sognene, men tre store fogedier prægede iøvrigt billedet, som en opstilling af antal gårde i de enkelte sogne viser:

Gårde	1	2	3	4	5	6	7	34	47	110
i antal sogne	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1



Kort 3. Slesvigbispens fæstegods i undersøgelsesområdet omkring 1462. Et punkt markerer en gård. *Der im Untersuchungsgebiet gelegene Grundbesitz des Bischofs von Schleswig (etwa 1462).*

En del strøgods administreredes fra bispegården i Slesvig, men ellers var bispefæsterne koncentreret i de tre fogedier: Nordfrisland (Langhorn) med 47 gårde, Rødemis med omkring 34 gårde og Svavsted, der alene i selve Svavsted sogn havde ca. 110 gårde. Visse dele af bispegodset var meget gammelt, Svavsted sogn og strøgods som Markerup (Husby s.) var således allerede i 1200-tallet i Slesvigbispens eje.⁶⁴ I løbet af 1400-tallet førtes dog en ekspansiv politik omkring fogedierne. 1378 og 1434 fik bispens retten til

det halve af Ramsted by (Svavsted s.) overdraget af hertugen. Mellem 1483 og 1499 gled alle Langhorns 56 gårde ind under bispens jurisdiktion.⁶⁵

I samme område besad Domkapitlet ved år 1470 omkring 94 gårde, hvortil kom jordstykker og enge. Godset var ganske jævnt fordelt over sognene. Det omtrentlige antal gårde i de enkelte sogne strakte sig fra en til ca. 20. Betragter man fordelingen af antal kapitelsgårde pr. sogn, får vi følgende billede:

Gårde	1	2	3	4	5	6	7	8	9	o.10	20
i antal sogne	3	4	3	1		2	2		1	1	1

Langt de fleste sogne havde altså kun et par kapitelsgårde. Den eneste virkelige gårdsamling udgjordes af de o. 19 gårde, der i 1430'erne var erhvervet i Angel ved købet af Gammelbygård i Sørup sogn. At dette gods omdannedes til et centrum, hvorfra dele af kapitelsgodset styredes, er der næppe tvivl om. Som 'len' omtales det i 1503. Det samme var vel tilfældet for adelsgården Brunsholm, der med o. 10 fæstegårde blev kapitelsgods ved år 1460, og Hakstedgård, der 1476 erhvervedes med omkring 12 gårde. Et fjerde administrativt center udgjorde Kielsgård i Hyrup sogn. Der synes også i dette tilfælde at være tale om en adelig storgård, blot erhvervet længe før de tre øvrige, idet den allerede 1352 var indført i kapitlets jordebog.

Generelt set var kapitelsgodset dog næppe inddelt i fogedier. Det blev istedet centralt forvaltet af en 'prokurator', hvis embede årligt gik på skift mellem kannikerne. Først i 1500-tallet finder vi den faste inddeling i 12 kapitelsfogedier.⁶⁷

Kapitlets gods var bortset fra de nævnte adelsgårde overvejende købt eller erhvervet ved gaver fra lavadelige og bønder. 1380 købtes således en gård i Hasse-

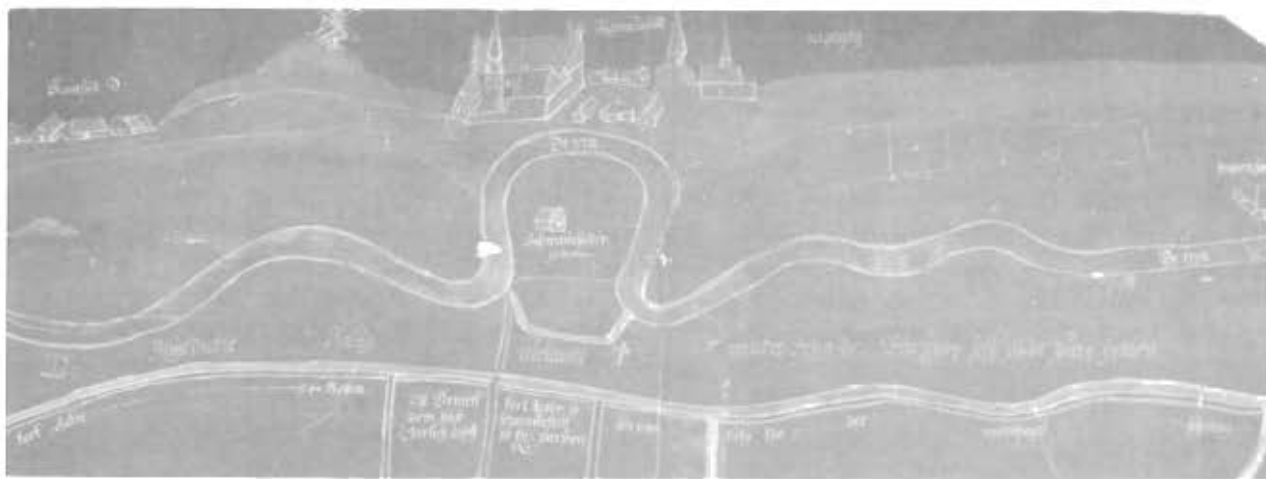
lund (Fjolde s.) af væbneren Jens Fris; 1461 erhvervedes 4 gårde i Eggebæk og Svesing sogne fra borgmesteren i Flensborg, Wedege Plate.⁶⁸ 1470'erne var for kapitlet en aktiv købsperiode. 1472 og 1478 tilkom f.eks. 5 gårde i Sterup og Esgrus sogne, og 1476 lykkedes det at erhverve Hakstedgård med dens omkring 12 tilliggende gårde.⁶⁹

Hvor bispegodset bestod af større samlede enheder, var kannikegodset langt mere spredt. Kapitlets gods udviste en tendens til koncentration i Angel, mens bispegodset overvejende var samlet på vestkysten. Fordelingerne er vist på kort 3 og 4.

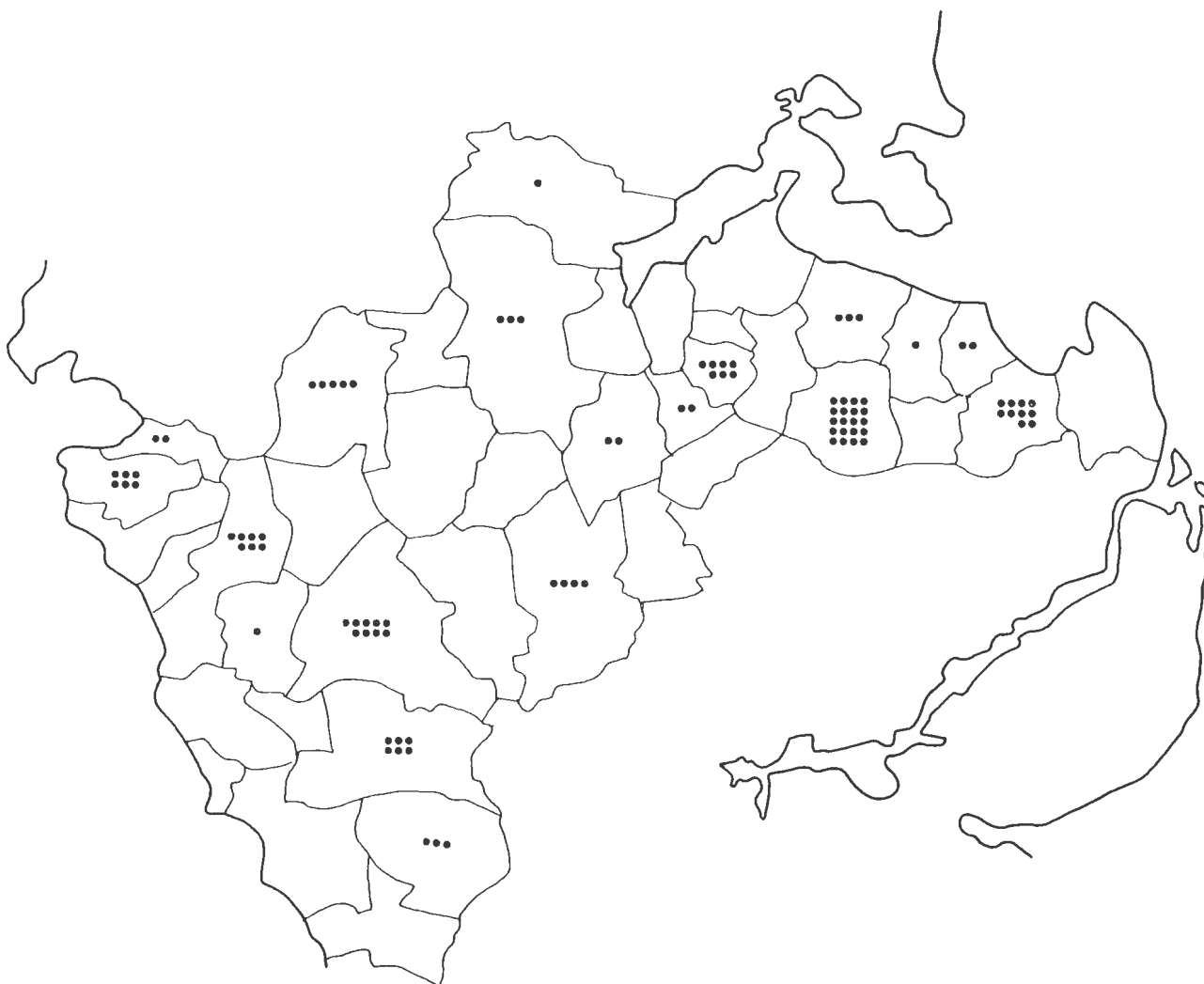
Andet gods

Om størrelsen af det adelsgods, som forsvandt i årene op mod 1430, er vi kun dårligt underrettede. Julslægten har dog utvivlsomt været meget godsrig med dens tre hovedgårde. Bådslægten besad mindst 12 fæstegårde, formentlig en del flere.⁷⁰

Går vi til tiden efter 1430, kan vi derimod danne os et rimeligt skøn over hovedgårdenes tilliggender. Det



Svavsted borg ca. 1580-1600. Udsnit af et kort over landsbyen Seeths jord (LAS).



Kort 4. Slesvig Domkapitels jordegods i undersøgelsesområdet omkring 1470. Et punkt markerer en gård. *Der im Untersuchungsgebiet gelegene Grundbesitz des schleswiger Domkapitels (um 1470).*

ser ud til, at der i undersøgelsesområdet ved år 1470 fandtes fire hovedgrupperinger: 1) Hovedgårde med 2-5 fæstegårde, 2) Hovedgårde med 9-14 fæstere, 3) Hovedgårde med omkring 20-40 fæstere, 4) Hovedgårde med over 80 fæstere.

En opstilling af hovedgårdene efter antal fæste-

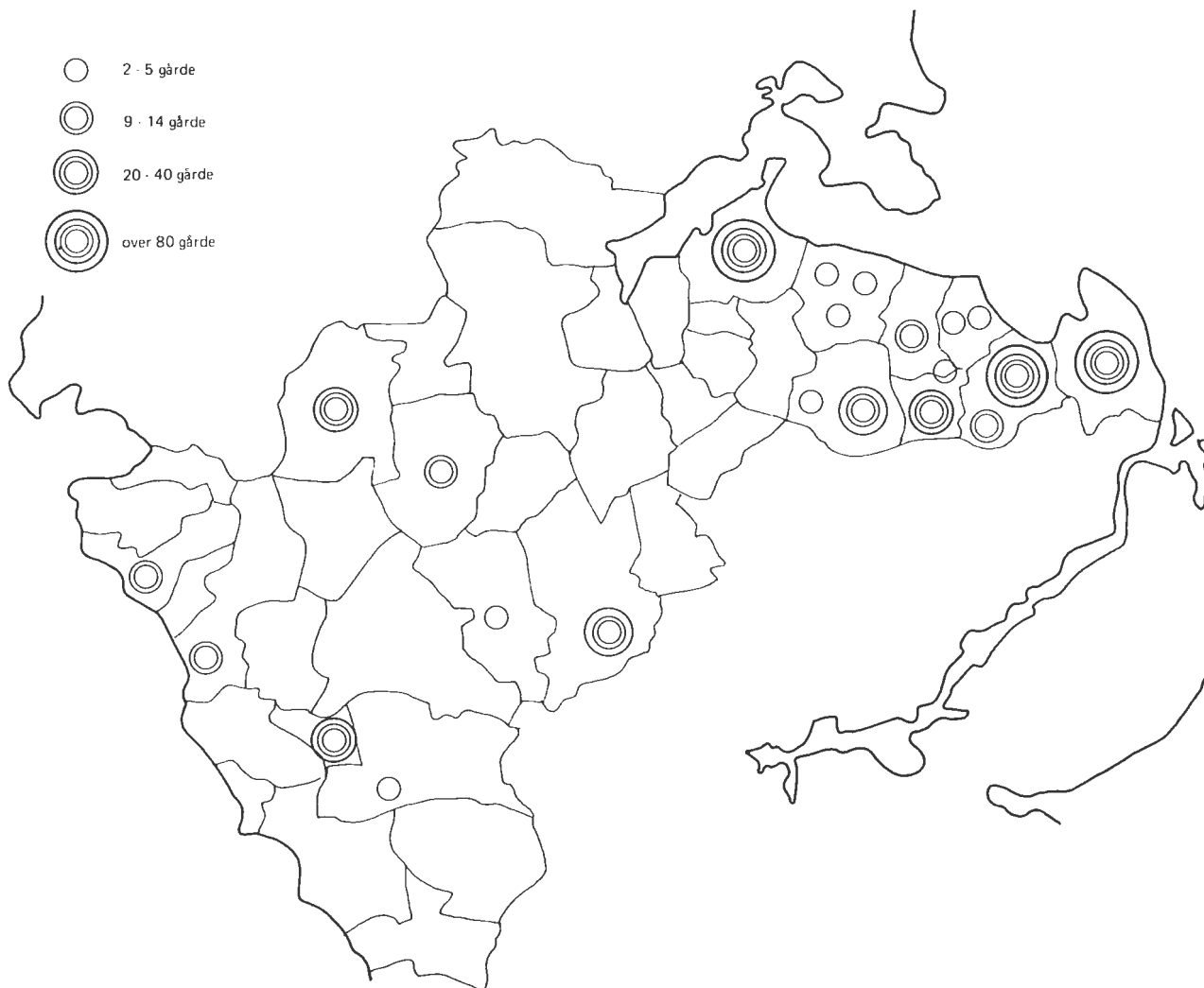
gårde giver følgende resultat. I oversigten er så vidt muligt benyttet materiale fra 1400-tallet, i visse tilfælde, hvor kontinuitet kunne antages at gøre sig gældende, og hvor 1400-tals kilderne ikke forelå, er senere opgørelser dog opført. En række væsentlige gejstlige institutioner er medtaget:

	Total	Heraf uden for unders.området
A. Lundsgård/Grundtoft (1549:9 gd) (o. 1440)	1-2 gd	
Grønholt (1549)	2 gd	
Sønderholt (1513)	3 gd	
Mølmarkgård (1466)	4 gd	
Rubølgård (1472)	4 gd	
Stenbjerggård (1536)	5 gd	
Nygård (1543)	5 gd	
Nordgård/Gintoft (1536)	5 gd	
Undevadgård (1446/1543)	6 gd	
B. St. Jørgensgården, Flensborg (o. 1450)	9 gd	
Lytjenholm (1497/1510)	10 gd	
Lindevedgård (o. 1510)	13 gd	
Ophusum (1565:35 gd) (o. 1500)	14 gd	(3 gd)
Brunsholm (1446/1449)	10-14 gd	(1 gd)
Nybøl (Kværn s.) (1526 min 9 gd) (1563)	14 gd	
C. Gammelbygård (1435)	o. 19 gd	(5 gd)
N. Hakstedgård (1477)	20 gd	(5 gd)
Anebygård (1478)	23 gd	(11 gd)
Bollingsted (1646:23 gd) (1536)	25 gd	(8 gd)
Helligåndshuset, Flensborg (1451)	25 gd	(10 gd)
Arlevad (1460 mindst 20 gd) (1536)	35 gd	(7 gd)
D. Gelting (1494)	81 gd	(16 gd)
Runtoft (1460)	93/94 gd	(33 gd)
Ryde kloster (1499/1507/1513/1536) (1480 o. 140 gd)	o. 125 gd	(enkelte)

Skønsmæssigt ansat besad de adelige hovedgårde inden for undersøgelsesområdet ialt ca. 350 fæstegårde ved år 1470. Til Ryde kloster lå, som anført, omkring 125 gårde. Dette bøndergods beliggenhed i forhold til

hovedgårdene, *arronderingen*, var forskellig fra sted til sted. Vi kan angive fordelingen af en række hovedgårdes bøndergods i 1400-tallet, idet sognet med flest gårde i alle tilfælde er stedet for hovedgården:

antal gårde/pr. sogn:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	22	27	28	60
Gelting	5	1	1		1	1								1
Runtoft	2	2			1	1					1	1	1	
Anebygård	1		1					1		1				
Gammelbygård	3				1					1				
Lindevedgård		1	1					1						
Lytjenholm				1			1							
Ophusum	2		1			1								
Rubølgård					1									



Kort 5. De adelige hovedgårde i undersøgelsesområdet omkring 1470. Med er Ryde Kloster. *Die Lage der adligen Gutshöfe im Untersuchungsgebiet (das Rude-Kloster ist ebenfalls eingezeichnet) (um 1470).*

Gelting og Runtoft skilte sig klart ud ved deres store samlede godsmasser i enkelte sogne. Velarronderede godser af lignende sammensætning var Ryde kloster, der ejede størstedelen af Munkbrarup sogn, samt Svavsted fogedi, hvortil lå Svavsted sogn, og Arlevad på vestkysten, der besad gårdene i Olderup sogn. De

fleste af småhovedgårdene havde imidlertid også flertallet af deres besiddelser samlet i det sogn, hvor hovedgården lå.⁷¹

Adels- og klostergodset kan kontrasteres med det gods, der lå til to af Flensborgs gejstlige institutioner, Skt. Jørgensgården og Helligåndshuset omkring 1450:

antal gårde pr. sogn:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Helligåndshuset	6	1		1	1					1
Skt. Jørgensgården	3	1	1							

En vid spredning over større områder kendetegnede disse to institutioner, der således principielt minder om kannikegodset.

Hovedgårdenes fordeling

Ser vi på den samlede fordeling af hovedgårde inden for undersøgelsesområdet, er det klart, at østlandet er kraftigt domineret af adelige hovedgårde (kort 5). Sammen med Rydekloster udgjorde adelsgårdene her et sammenhængende net. Omtrent hver eneste sogn rummer i 1400-tallet en hovedgård, visse sogne endda flere gårde. I Angel er de tre største hovedgårde placeret – Gelting, Runtoft og Ryde kloster, opbygget over gammelt kongeligt gods. Meget mindre betydelige er hovedgårdene i områderne omkring Flensborg,

hvor byens ekspansion må have spillet en rolle. Der kan peges på, at det er under flensborgernes ejerskab, at hovedgårdene Undevad og Mølmarkgård opsplittedes til normalgårde.⁷² På gesten fandtes relativt få hovedgårde. Vestkysten var stedet for dels de store bispegodser i Svavsted og Langhorn, dels de tre adelige hovedgårde, tæt ved marsken.

Hermed er rammerne for den indflydelse, hovedgårdene udøvede i det sydlige Slesvigs økonomi, angivet. Hovedgårdenes kerneområde var allerede i 1400-tallet præget af godsejernes stærke position, med udstrakte juridiske rettigheder over fæstegodset, udøvet fra ofte store, til tider befæstede, gårde med særskilte hovedgårdsmarker. Den generelle favorable stilling bedredes yderligere ved grev Gerhards fald i 1470 og de kongelige godsafståelser, der fulgte herefter.



Ridder, træsnit 15. århundrede.

KAPITEL 3

Bønderne

Den netop foretagne beskrivelse af adelens og gejstlighedens hovedgårde indeholdt en kvantificering af de ‘fæstebønder’ – eller ‘*Lansten*’ – som var underlagt disse hovedgårde. Det fremgik, at fæstegårdene var i storrelse. Hvor store var nu disse variationer?

Adelens og gejstlighedens fæstere

Systemet af storgårde, hvis drift hvilede på afhængige småbrug, blev antagelig i Angel, som andetsteds, for en stor del afviklet i kølvandet på den såkaldte ‘senmiddelalderlige krise’. Et voksende befolkningsoverskud efter midten af 1400-tallet medførte imidlertid en ny gruppe af husmænd overalt i Nordeuropa.¹ Ved Angels godser fremtræder dette klart. Under Runtoft fandt man år 1460 foruden hele gårdbrug de såkaldte ‘*lude*’ – 6 i Esgrus sogn, 10 i Tøstrup sogn. De 16 ‘*lude*’, der antagelig har været husmænd, udgjorde dog langt fra nogen betydelig gruppe sammenlignet med de 93-94 gårde og 4 møller, som Runtoft iøvrigt besad. At disse husmænd ikke nødvendigvis var socialt dårligt stillede får man en fornemmelse af, når man i Gottorps toldregnskab for 1490-1 støder på en ‘*husz-*



Bønder betaler tiende (R. Zamorensis: *Spiegel des Menschlichen Lebens*. Augsburg 1479).

man van Esegrusz’, der fortoldede 4 okser. Den nye gruppe af husmænd kunne sandsynligvis forsøge at ernære sig inden for landhåndværk eller handel.²

Under Lytjenholm i det vestlige Breklum sogn lå en række fæstebrug, som omkring 1510 lejedes ud for følgende beløb:

fæsteafgift:	3 mk 12 sk	3 mk	2 mk 13 sk	2 mk	8 sk	4 sk
antal gårde	2	2	2	2	3	1

Hertil kom en eng (9 mark årligt) og et falkeleje (1½ mark årligt), samt færgen ved Kohuse (8-12 skilling årligt). De brug, som betalte mellem 3 mark 12 skilling og 2 mark, må utvivlsomt betegnes som bondebrug af normalstørrelse, mens de 4 afgifter på 8-4 skilling, samt færgesafgiften, har været betalt af husmænd.³

Den normale fordeling af fæstegodset på hovedgårdene var tydeligvis netop et flertal af normalbrug og et mindre antal husmænd. Først op i de næste århundreder skulle denne situation ændres, og husmandsgruppens størrelse vokse til betragteligt omfang.

Fæstekontrakter er der bevaret en del af, dog sjæl-

dent for normalbrug, men for forpagtning af fogedgårde og enkeltliggende jordstykker.⁴ Det fremgår, at hvor man på østkysten forpagtede et helt fæstebrug, var vestkysten præget af en stærk opsplitning af ressourcerne, der lejes ud i mindre parter. Der skal senere under gennemgangen af landbrugsproduktionen gives eksempler på disse forhold.

Blandt fæsterne eksisterede der, udover gårdbrug af varierende størrelse og husmænd, også folk som den nævnte færgemand fra Lytjenholm eller hans kollega fra Svavsted sogn og som kromændene i Treja og i Vi.

Trejas kromand tjente slesvigbispens både som kromand, tolder og fæstebonde; Vi kro lå til Lindevedgård.⁵

En særlig gruppe af socialt højtstillede fæstere udgjorde møllerne. Slesvigbispens mølle i Sollerup (Jørl s.) nævnes første gang i 1406. I 1410 stod det berømte slag ved Eggebæk ikke langt fra møllen, som omtales af krønikeskriverne i denne forbindelse. Først 1464 19/8 får vi imidlertid virkelig god besked om forholdene her. Da afsluttede Slesvigbispens og Anders, en søn af den tidligere forpagter, nemlig en kontrakt om møllens drift. Selve møllestrømmen tilhørte bispens, mens møllen og dens stenlader (*sten spiker*) og andre bygninger var møllerens. Mølleren, der lovede at holde alt i god stand, skulle hvert år til bispens give 20 tønder rugmel og en tønde honning, samt levere herberg til bispens og hans embedsmænd. Til disse ydelser føjedes snart et fedesvin. Udover møllen stod mølleren som forpagter af adskillige agre og græsgange, bl.a. den øde by Jersmark. Hertil kom at han foretog tiendeopkrævningen i Jørl sogn, hvad han betalte 6 skæpper mel årligt for. Det blev i kontrakten besluttet, at lejemålet for møllen af begge parter kunne opsiges med et års varsel. Hvis det skulle blive aktuelt, måtte mølleren medtage bygningssten og jerngenstande (*isernwerk*). Kontrakten bekræftedes af Anders Hermanssøns brødre, Vader i Sønder Haksted og Hans og Henrik i Hynning (Eggebæk s.). Hvis Anders ikke inden Skt. Hans havde sat møllen i stand med sten og bygninger, ville bispens overdrage lejemålet til en af de andre brødre. Som en særlig starthjælp fik

mølleren lov til at slippe for betalingen af honning det første år.⁶

Kun én af Herman Møllers fire sønner forblev altså i faderens erhverv. De to brødre i Hynning var formentlig adelsfæstere, og Vader i Sønder Haksted blev bonde under landsherren: 1472 betalte han den største halsløsning i sin by, nemlig 80 mark lybsk, 1483 ydede han den højeste skat, 6 mark.⁷ 1499 havde sønnen, Henrik Vadersen, efterfulgt ham på gården.⁸ Da levede mølleren Anders Hermanssøn stadig, han var imidlertid blevet gammel og måtte afhænde møllen, selvom han til medhjælp havde taget Herman Henrikssøn, vel broderens søn. 1499 20/3 købte bispens af Anders og Henrik møllebygningen i Sollerup med tømmer, bygninger, stok, sten og hele mølleværket (*mholenkamp*) for 105 mark lybsk. Handelen godkendtes af de tre sønner efter broderen Hans i Hynning, samt af to andre slægtninge. Efter salget af møllebygningen kunne lejen forhøjes. Omkring 1510 hører vi, at der udover 40 tønder rugmel nu betales 15 tønder malt af møllen til bispens. Den leje, der skulle ydes af de tilliggende agre, gik til at holde jernet (*isernwerk*) i møllen.⁹

De gejstlige og adelige fæstere er i senmiddelalderen en varieret skare, der har det tilfælles, at en del af deres produktion betales til hovedgårde og fogedier. Det er vel muligt, at fæstegruppen indeholdt så bredt et spektrum, at det eneste generelle træk, der adskilte den fra landsherrens bønder, netop er den instans, der skyder sig ind i forholdet til fyrstematgen. Der kan blandt fæsterne under hovedgårdene i undersøgelsesperioden spores en opsplitning i husmænd og velhavende bønder. På den anden side er der næppe tvivl om, at normalbrugene trods alt dominerede, og at det med hensyn til denne fæstegrupes adgang til markedet måtte være afgørende, at dens potentielle salgsoverskud formindskedes af jordrenten.

Landsherrens bønder

Ved siden af gejstlighedens eller adelens bønder eksisterede der i det slesvigske samfund endnu en stor gruppe i landbefolkningen – de fyrstelige eller lands-

herrelige bønder. I hele hertugdømmet Slesvig udgjorde de ved middelalderens slutning omkring 11.000.¹⁰

Det vil nu for det første være ønskeligt at forsøge en kvantificering af denne befolkningsgruppe inden for vort sydslesvigske undersøgelsesområde.

Landsherrens bønder var i almindelighed underordnet lensslottene. Inden for vort undersøgelsesområde lå der to af disse; Gottorp slot og Flensborgs Duborg. Til disse magtens knudepunkter betalte bønderne deres afgifter og skat. Vi har bevaret enkelte kontakter, der regulerer ydelserne fra bonde til lensmand, men for at få et større overblik over de landsherrelige bønder er det nødvendigt at gå til en anden kildegruppe. Skattelisterne må benyttes.

Med regelmæssige mellemrum bevilgede de slesvigholstenske adelige landsherren retten til at udskrive skat – eller *bede*. I vor undersøgelsesperiode blev det en meget hyppig foreteelse.¹¹ Inden for de slesvigske herreder ser udskrivningen ud til at være foretaget af herredsfogeden, i de frisiske egne udgjorde stallerne de organiserende kræfter. Derimod forestod adel og gejstlighed selv opkrævningen fra deres undergivne, og de fra centraladministrationen bevarede lister over skatterne udelader naturligt disse herrers bønder. I stedet giver de os den ønskede oversigt over de landsherrelige bønder.¹²

For vort undersøgelsesområde foreligger fyldige oppebørselsregistre, med navne og beløb for skatteydere, i årene 1438, 1478, 1483 og 1499. Hertil kan inddrages senere materialer, således en skattemåte fra 1542. Den geografiske dækning sikrer i alle tilfælde mindst to uafhængige senmiddelalderlige registre til indbyrdes kontrol¹³:

Herred	1438	1478	1483	1499	1542
Vis			x	x	
Ugle			x	x	
Husby			x	x	
Ny			x	x	
N. Gos		x	x	x	
S. Gos	x				x

Et mindre problem er det, at 1499-listen udover de bønder, der var under landsherren, også medtager sognekirkernes fæstere. Deres antal er ret ubetydeligt, og de lader sig for det meste udskille. Ligeledes mangler naturligvis i listerne de grupper af skatteprivilegerede bønder, bl.a. kromænd og møllere, som vi senere skal vende tilbage til.

Mere metodisk drilsk er spørgsmålet om kriterierne for antegnelse i listerne – er alle gårdfæstere/ejere, eller findes der også jordløse husmænd og tjenestefolk?

‘Karlene (*de knechte*) og pigerne (*de megede*) måtte også give i Holstens og Stormarns land’ hedder det i *Chronik der Nordelbischen Sassen* om den skat, grev Gerhard udskrev 1468. Det ser altså ikke ud til, at skatten omfattede tjenestefolket i hertugdømmet Slesvig, og af fremstillingen fremgår det ihvertfald, at skat på denne gruppe i det hele taget var noget ganske usædvanligt.¹⁴ Der er heller intet i de undersøgte lister, der tyder på, at husmænd er medtaget. Og der er en høj grad af overensstemmelse mellem de kronologisk forskudte lister, som næppe ville forekomme, hvis den netop ved denne tid voksende husmandsklasse var medtaget. Antagelig er de lavestbetalende altså besiddere af et eget brug, omend til tider et lille.

Endelig må vi naturligvis regne med den skatteunddragelse, der altid vil forekomme. De tal, der angives, repræsenterer givetvis minimumstal, men unddragelsen er formentlig nogenlunde ens i alle herreder, og en kontrol mellem landsbyerne vil oftest afsløre afvigelserne.

Lad os under iagttagelse af disse forbehold se, hvad en optælling af skattelisterne siger om den geografiske fordeling af landherrens bønder inden for undersøgelsesområdet. Dette fremgår af omstående tabel:

Vis herred

sogne	1483	1499
Bov	48	47
Hanved	33	37
Valsbøl	6	4
N. Haksted	3	5
St. Vi	15	14
Vanderup	7	8
ialt	108	115
kirkelanster	11	inkl
	119	115

Ugle herred

sogne	1483	1499
Oversø	9	11
Eggebæk	6	6
Jørl	13	20
Siversted	15	14
Store Solt	13	13
Lille Solt	4	7
ialt	60	71
kirkelanster	14	inkl
	74	71

Husby herred

sogne	1483	1499
Hyrup	4	5
Adelby	12	13
Rylskov	5	6
Munkbrarup	3	3
Grumtoft	27	30
Husby	13	22
ialt	64	79
kirkelanster	18	inkl
	82	79

Ny herred

Sogne	1483	1499
Sørup	28	32
Kværn	17	22
Stenbjerg	12	13
Sterup	21	23
Esgrus	15	20
ialt	93	110
kirkelanster	24	inkl
	117	110

Nørre Gos herred

sogne	1483	1499	1478
Fjølde	45	50	45
Hjoldelund	11	15	9
Bjerrum	35	33	34
Bordelum	45	37	45
Bredsted	97	91	99
Brekum	126	139	123
Drelstorp	59	69	60
disse ialt	418	434	415
Langhorn	67		71
	485		486

Sønder Gos herred

sogne	1438	1542
Svesing	47	51
Hatsted	156	162
Skøbøl	50	52
Mildsted	93	159
Ostenfeld	57	79
ialt	403	503
Husum/Nordhusum/Østhusum	249	512
	652	1015

Sammenholder vi det samlede antal af bønder under landsherren med de øvrige godsejergrupperes fæstere, ser vi en klar overvægt i landsherrens favør. De landsherrelige bønder kan ud fra skatteregistrene skønnes at have udgjort omkring 1280 (+/-100) (excl. bybebyggelsen Husum).. Dette kan jævnføres med fæsterne ved domkapitlet (omkring 94), Rydekloster (omkring 125), bispestolen (omkring 220), adelsgårdene (omkring 350). Antallet af landsherrens bønder overstiger altså summen af gejstlige og adelige bønder. Det er ganske klart, at landbrugsproduktionen inden for undersøgelsesområdet for størstedelen foregik på landsherrens gårde.

Den anførte sammentælling viser, at Gos-herrederne havde langt flere fyrste-bønder end de øvrige herreder. Sønder Gos og Nørre Gos herreder indeholdt hver for sig et større antal sådanne bønder end de fire andre tilsammen. Hvor adels- og kirkegodset dominerede mod øst, var bønder, der stod under landsherren, afgørende mod vest.

Forskellige bønder under landsherren

I de fyrstelige skattelister blander flere lag af bønder sig. I 1600-tallet kan vi se dem udskilt i fæstebønder (*lansten*), selvejerbønder og fribønder. Hertil kom yderligere de administrativt forpligtede ‘Rechens-

männer’. I skattelisterne fra 1633 kan man i Flensborg amt regne med 50 % selvejergods, og noget lignende synes at gøre sig gældende ved denne tid i Åbenrå amt.¹⁵ Vælger vi et enkelt sogn ud og ser på grupperne inden for landsherrens bønder 1633, opstår følgende billede. Eksemplet er Jørl sogn, Ugle herred¹⁶:

Landsby	Rechensmann	Fribonde	‘Bonde’	Fæster	Kirkefæster	gd:1483	1499
Janneby	1			4		1	5
Jørl			2	3	1	2	6
S. Haksted			6		1	6	6
Sollerup			1	2		2	1
Jerbæk			1			1	1
Rubøl		1					1
Sølbros kro		1					
ialt	1	2	10	9	2	13	20

I 1400-tallets skattelister kan vi ikke udskille de forskellige kategorier af bønder. Som eksemplet Jørl sogn viser, var en ganske stor del af senmiddelalderens landsherrelige bønder dog utvivlsomt selvejere, ‘bønder’.

1483-registeret over skat og bede viser tydeligt, at bondestanden delte sig i forskellige grupper af varie-

rende økonomisk styrke. Der kan formentlig ikke ud fra det betalte beløb direkte sluttes til den enkelte skatteydets rigdom, men en samlet opstilling over beløbene må antages at give en afspejling af de lagdelinger, der forekom inden for bondestanden som helhed¹⁷:

mark	Vis hd	Ugle hd	Husby hd	Ny hd	N. Gos hd
6	10 gd	4 gd	11 gd	14 gd	9 gd
5	7 gd	15 gd	5 gd	22 gd	30 gd
4-4,9	9 gd	3 gd	16 gd	22 gd	26 gd
3-3,9	16 gd	20 gd	21 gd	20 gd	58 gd
2-2,9	27 gd	10 gd	8 gd	13 gd	104 gd
1-1,9	40 gd	7 gd	5 gd	3 gd	141 gd
under 1	4 gd	2 gd		1 gd	122 gd
intet	2 gd				3 gd

Det er bemærkelsesværdigt, at laget af højtydende bønder er numerisk nogenlunde lige stort i alle herre-

der, på trods af de meget betydelige svingninger i det samlede antal bønder. Vi går næppe galt i at benævne de bønder, der betalte 5-6 mark, ‘rige’. Dette er en terminologi, samtiden selv benyttede. I Ejderstedts

Krønike hedder det om grev Gerhards skat 1468 – ‘Da gav de *rigeste* 10 mark’, og om samme skat siger *Chronik der Nordelbischen Sassen* – ‘De *rige* frisere måtte give mindst 10 mark, nogle 6 mark, nogle 5 mark ..’.¹⁸

Til gengæld var tiden heller ikke blind for, at de *fattige* eksisterede i landbefolkningen. Stedet i *Chronik der Nordelbischen Sassen* fortsætter således – ‘enhver måtte give mere, end *fattige folk* (‘arme lude’) godt kunne’. De fattige synes ikke at have været af nogen betydning blandt landsherrens bønder i Ugle, Husby og Ny herreder. Her var der en tendens til

samling omkring 2-4 marks-skatteydere, vel repræsenterende et ‘normalt’ bondebrug. Helt anderledes var situationen i Vis og især Nørre Gos herred, hvor en stærk opdeling i nogle få rige og en meget stor klasse af fattige åbenbart eksisterede. De allerfattigste, der intet kunne give i skat, findes meget naturligt her. Om en skatteyder i Nørre Gos herred hedder det ligefrem – ‘*totum pauper*’ – fuldstændig fattig.¹⁹

Sønder Gos herreds bønder var splittet med samme store skel, fremgår det af skattelisten fra 1438²⁰:

ydelse i mark:	under 1	1-1,9	2-2,9	3-3,9	4	5
antal bønder:	89	109	58	60	29	34

De forbløffende store afvigelser mellem Gos-herredernes socialstruktur og de øvrige herreders kræver en forklaring.

Den dybere årsag til forskellene er formentlig variationer i udbredelsen af penge og handel blandt bønderne. Dette er et forhold, der skal tages op senere i fremstillingen. Pengenes magt havde imidlertid ikke kunnet sætte et så afgørende præg, hvis ikke besiddelses- og arveformerne havde gjort det muligt.

Det kan fastslås, at besiddelsesmønsteret i Gos-herrederne var langt mere løst og omskifteligt end i andre dele af undersøgelsesområdet.²¹ Her mod vest fandt man ganske overvejende frie selvejerbønder, der almindeligt solgte jord fra eller købte til. Ved arv deltes jorden efter sin kapitalværdi mellem arvingerne. I arve- og besiddelsesforholdene lå altså forudsætningerne for den deling i rig og fattig, som kan læses ud af de vestlige skattelister.

Anderledes var det længere mod øst. Langs midterryggen af Slesvig boede ganske vist talrige selvejerbønder, men det ser ud til, at arvemønsteret normalt betingede, at kun en hovedarving overtog gården. De øvrige arvinger kunne til gengæld hævde visse rettigheder i godset. Gårdenes udelelighed blev endnu mere fast i den østlige del af undersøgelsesområdet. På fæstegårdene var deling normalt udelukket, da det

ville forringe gårdens værdi for hovedgårdsejeren. ‘Normalgården’, familiebruget, vil derfor naturligt fremstå som normen uden for Gos-herrederne.²²

Det skal nu forsøges lidt nærmere at karakterisere de forskellige socialgrupper blandt landsherrens bønder. Om de fattige ved vi kun lidt. Derimod kan der siges en del om det øvre lag hos bønderne.

‘Frie bønder’

Det er nødvendigt at søge en bestemmelse af ‘friheden’ blandt de sønderjyske bønder for socialt at kunne placere det øverste lag inden for bondestanden i undersøgelsesområdet.

‘Friheden’ kunne nås ad mange veje. Den frisiske ‘frihed’ var skabt gennem lang tids kamp med centralmagten. Og dog var den nedskrevne og lovmæssige stadfæstelse af Ejdersteds og ‘syvherredernes’ ret først opstået i 1426, da de holstenske grever mod politisk loyalitet var villige til at give denne indrømmelse.²³ Det gjaldt da, som ved de fleste andre privilegier af sønderjyske bønder – ‘den ene tjeneste er den anden værd’. Dette er hovedprincippet bag tilde-lingerne.

Adelens pligt til militærtjeneste udgjorde det oprindelige og solide fundament for denne stands ‘frihed’.

På lignende måde var tjeneste forudsætningen for bønders 'frihed'. De sønderjyske bønders frihed bestod i lettelse i tjenesteforholdet til fyrsten, først og fremmest i de tvungne arbejdsydelser. Kollektivt og individuelt kunne friheden opnås ved en konvertering af disse ydelser til pengeydelser. For den enkelte landbo var en særskilt tjeneste dog den hyppigst benyttede vej til 'frihed'.

De tildelte rettigheder kunne repræsentere en videreførsel af en lavadelig forfaders friheder, idet dennes tjenestepligt blot afløstes af andre ydelser. Blandt de 'nyskabte' friheder var navnlig herredsfogedembedet, samt drift af privilegerede kroer og møller vejen til privilegiet. Der er dog også i visse tilfælde tale om, at tjenesten er gjort før friheden tildeles, i form af trofast optræden i kritiske situationer eller blot ved udførelsen af et embede hos landsherren.

De individuelle friheder strakte sig fra skattefrihed for enkelte jordstykker til ophøjelse i de lavadeliges stand. Blandt de særskilt privilegerede bønder fandt man både selvejere, der besad egen gård, og folk som på tidsbegrænset årrække, normalt på livstid, var forlenet med deres gård af landsherren. Det bønderne havde til fælles, var et vist mål af 'frihed', givet af landsherren. 'Friheden', der var bundet til modtageren og eventuelt hans slægt, havde dels et konkret indhold i de økonomisk-tjenestemæssige lettelse i forholdet til fyrste og lensmand, dels lå der i den et element af prestige.²⁴

*

En af de måder, hvorpå 'friheder' kunne opnås, var gennem en samlet forhandling mellem landsherren og et samlet områdes bønder. Dette betød grundlæggende en virkelig personlig 'frigørelse' fra centralmagten.²⁵

De frisiske områder nåede højest med hensyn til lokal selvbestemmelse. Da de holstenske grever i 1426 gik i alliance med disse, havde de fået lovfæstet og nedskrevet deres gamle, af landsherren uafhængige, sædvaner. Trelandene Ejdersted, Everschop og Utholm nedskrev den såkaldte 'Krone der rechten

Wahrheit', og 'Syvherrederne' tildeltes deres *Beliebung*.²⁶ Hertug Adolf forsøgte at sætte sin ret igennem til at dømme i kapitalsager, og det blev forbudt andre end hertugens embedsfolk at bære armbrøst, rustning og sværd. Men friserne generelle selvstyre under stallerens ledelse blev stort set bevaret.²⁷

Hertug Adolf gav 1454 Ejdersteds indbyggere brev på, at de som hidtil, 'for desto flittigere at kunne dyrke landet og bevare det med diger og inddæmninger', fik retten til at nyde deres landsrets goder, sædvaner, frihed, retter, rettigheder og privilegier. De var som sædvanligt fritaget for al tjeneste, undtagen militært opbud ('landfølge').²⁸ Kort efter sin tiltræden som hertug udstedte Christian I 6/5 1460 en næsten enslydende privilegiebekræftelse til Nordstrands beboere, antagelig formuleret efter et ældre brev fra hertug Adolfs tid, og et år senere bekræftedes Ejdersteds privilegier igen på samme måde. Herefter gentoges privilegeringen af kong Hans i 1482.²⁹

På fastlandet var de kollektive 'friheder' mere begrænsede, men de fandtes.

1451 blev der truffet aftale mellem hertug Adolf VIII og selvejerbønderne (*den bunden*) i Slogs herred, at de for fremtiden skulle være *fri* for tjeneste ved slottet, først og fremmest ved pløjning og såning; til gengæld skulle bønderne give en lybsk mark om året. Aftalen kunne opsiges med et års varsel af hertugen.³⁰

1454 forkyndte hertug Adolf, at han var kommet overens med selvejerbønder og fæstere (*bunden unde lansten*) i Ugle herred, om at de for fremtiden skulle være fritaget for at køre brændeved til Flensborg slot – kun skulle de istedet gøre kørsler til teglværket i Flensborg, hvis det var nødvendigt. Der blev ½ års opsigelse fra begge sider på kontrakten.³¹

Disse to aftaler, først og fremmest Slogs herreds, vidner om en velhavende bondestand, der havde penge til at købe sig 'friheder'. Det bedste eksempel på frihed erhvervet ved penge giver dog bønderne i Kær herred.

1458 fik selvejerbønder og fæstere i Kær herred brev på at måtte vedblive at besidde det frimandsgods (*vryemans gudere*), som de allerede længe havde haft i besiddelse, enten som arvegods, købegods eller pan-

tegods. Til gengæld skulle de give kongen et samlet beløb på 80 mark om året. Selv om en frimand, dvs. en adelig, indløste noget af sit gods, skulle det aftalte beløb fortsat betales. 1462 bekræftedes bøndernes ret til godset af kong Christian I, med den tilføjelse, at det bortset fra salg til de oprindelige frimandsejere var forbudt at overdrage godset til folk uden for herredet, såfremt nogen i herredet ville betale prisen.³²

De 80 mark blev en fast afgift, som kunne pantsættes. 1470 overlod Christian I beløbet '*van der vrygen gudere weghe*' til domkapitlet i Slesvig som rente af et lån på 1000 mark.³³

I 1498 fik samme kapitels bønder i Kær herred iøvrigt også 'friheder'. Mange af dem havde åbenbart erhvervet selvejergods; det betød dog ikke, at de på tinge måtte optræde som nævninge, men på den anden side blev de fritaget for tjeneste og kørsel for lensmanden i Tønder, undtagen i ganske enkelte tilfælde.³⁴

En enkelt landbebyggelses privilegering med 'friheder' ser man sjældent. Omkring 1490 fik indbyggerne i flækken Højer dog f.eks. udvirket, at de ikke skulle pålægges vilkårligt hoveri og tjeneste, men være fri herfor, undtagen i 6 dage om året. Højerboerne måtte så til gengæld give en læst havre.³⁵ Vi har her at gøre med rettigheder, der befinder sig på grænsen af de egentlige byprivilegier.

*

Enkeltmandens privilegering skete i 1400-tallet i form af breve, der indeholdt de tildelte friheder.

Den højest opnåelige form for frihed besad 'frimanden', eller adelsmanden, som han hedder fra omkring 1500. Det såkaldte 'fribrev'/'adelsbrev' tildeltes en række personer, der mere eller mindre sikkert kan siges at have været bønder.

Om kriteriet for at tilhøre adelsstanden har A. Thiset udtalt: 'Skjold og Hjelm var .. ikke det ufeilbare Kjendemærke for Adelsmanden, men derimod Frihed og Frelse'.³⁶ Dette forhold illustreres udmærket ved brødrene Peter og Nis Knudsen på Stubbungård (Aller s., Sønder Tyrstrup herred). De fik 1417 tildelt 'frihed og frelse' af kong Erik af Pommern; først i 1461 da Christian I bekræftede Peter Knudsens friheder

'som alle andre riddere og svende', tildeltes han 'skjold og hjelm'.³⁷ På lignende måde fik herredsfogeden Anders Sønniksen i Klægsbøl i Kær herred frihed for sit gods, 'som andre frie mænd', men først i 1462 tildeltes han, udover friheden, for sine fortjenester også våbenskjold og hjelm.³⁸ Andre sønderjyske bønder, der fik 'frihed og frelse', var Iver Fallesen til Medstedgård (Halk s., Haderslev hd) (1417), Henrik Jutsen på Langmose (Halk s., Haderslev hd) (1400), Broder Froddesen til Toftum (Emsbøl s., Viding hd) (1480), Wunke Knudsen, staller i Nordstrand (1504) m.fl.³⁹

Den frihed, den overvejende del af de privilegerede inden for bondestanden opnåede, var imidlertid af mere begrænset art.

Ser vi på, hvad bønderne opnåede frihed for, nævnes der i 2 tilfælde '*unplichte*' (usædvanlige tjenester), i 2 tilfælde '*denst*' (tjeneste), i et '*denst und bede*' (tjeneste og skat), i et andet '*hure*' (jordleje) '*unde havedenst*', og endelig i et tilfælde kun '*havedenst*'.⁴⁰ I flere af brevene begrænses tjenestefrihedens art til 'ud over hvad det ganske land gør', 'undtagen hvad de almindelige selvejerbønder og fæstere yder' etc.⁴¹

Den tjeneste, '*havedenst*', som disse privilegier omhandler, er den almindelige arbejdstjeneste, som ellers alle bønder havde pligt til at gøre for landsherren. Tjenesten indbefattede krigsægter, kongægter, befæstningsarbejder, vejarbejder og hoveri for lensslottene. For de tidligere adelige hovedgårde spillede også den hidtil ydede frimandstjeneste en rolle.

Ved fritagelsen for tjenesten hævdede 'fribonden' sig over sine medbønder. Naturligvis var han undergivet herredsjurisdiktionen og ydede plovskatten, men han slap for den krævede tjeneste for lensmanden og besad samtidig de almindelige privilegier, som knyttedes eller fra ældre tid hvilede på ejendommen. Det er denne vej til friheden, vi ser træde frem også i de generelle privilegier til Kær herreds bønder fra 1458 og 1462.

Hovedmidlet for enkeltmanden til opnåelse af 'frigårdsstatus' var betaling af en årlig afgift til lensmanden. I de bevarede breve herom, der særlig stammer fra Tønder len, er de årlige ydelser angivet således:

penge – 1 gd,
penge og svin – 1 gd,
honning – 2 gde,
smør – 14 gde,
honning eller smør – 1 gd,
smør og korn – 1 gd,
smør og penge – 1 gd.

De fleste af brevene giver ingen grund til at formode, at yderligere afgifter har måttet betales, men i nogle tilfælde er det sikkert, at bønderne har måttet slippe et ikke ubetydeligt første beløb for at opnå deres rettigheder. I Tved (Tønder landsogn) betalte gårdejereren, udover den årlige afgift, 24 mark lybsk for at opnå 'friheden'; for Gørresmark (Tønder landsogn) blev der givet 80 lybske mark. For gods i Udbjerg (Udbjerg s., Tønder hd) ydede tre bønder henholdsvis 18, 20 og 40 mark. Det er muligt, at et større antal bønder har betalt et sådant 'indgangsbeløb' for deres friheder, og at det blot ikke er nævnt i selve kontrakten. Fra Nold (Burkal s., Slogs hd) har vi et eksempel på, at en bonde omkring 1437 fik sin gård frit mod en årlig afgift på to tønder honning eller smør. Da han imidlertid i 1450 fik sine privilegier fornyet og specificeret, bl.a. med hensyn til børnenes arveret, måtte han betale yderligere et beløb på 40 mark lybsk.⁴²

Gode kendere af frigårdenes historie, som *Reinhold Mejborg*, har uden videre hævdet, at disse gårde var efterkommere af adelige sædegårde.⁴³ Andre har påpeget, at mere differentierede tolkninger måtte benyttes.⁴⁴ Endnu i den nyeste oversigt over den danske middelalderlige adel ved historikeren *Troels Dahlerup* møder man dog det synspunkt, at frigårdene i middelalderens Sønderjylland skal opfattes som en del af den øvrige adel. Alt tyder ifølge Dahlerup på, at der ikke har eksisteret 'mellemgrupper' med 'halvadelig status'.⁴⁵

På baggrund af de i det foregående skitserede veje til 'frihed' og det følgende kan det nu med sikkerhed hævdes, at friheden i senmiddelalderens Sønderjylland havde mange former, og at den ikke var knyttet til nogen særlig stand, specielt da ikke til adelskab.

Der kan udskilles tre hovedelementer i skabelsen af den store gruppe af fribønder. For det første gjorde

lavadelens krise i årene op mod år 1420/30, at der kom en mængde jordegods på markedet; for det andet besad dele af bondestanden den kapital, som gjorde opkøb af det tidligere adelsgods og friheder i det hele taget mulige; for det tredje må fyrsterne, navnlig hertug Adolf, have set med velvilje på skabelsen af et sådant lag af frie bønder. Adolf VIII's bevæggrunde har formentlig delvist været af økonomisk art; privilegiebrevene viser, som omtalt, de betydelige beløb, der kunne tjenes ved udstedelsen, men tillige har sikkert politisk-militære overvejelser spillet en rolle.

Hvis man betragter den geografiske fordeling af de bevarede fribreve, fremgår det, at en koncentration i det nordlige Slesvig er tilstede.⁴⁶ Inden for vort sydlige beliggende undersøgelsesområde er kun overleveret 3 senmiddelalderlige fribreve fra Husby herred, et fra Ny herred og 3 fra Vis herred – og heraf er de to fra Husby herred oven i købet ikke givet til bønder, men til borgere.⁴⁷

Det kan på baggrund af fordelingen ikke udelukkes, at der ved privilegietildelingen indtil 1460 er sigtet mod at skabe en 'fri' forsvarsdygtig stand af grænsebønder – brugelige over for Danmark. Sandsynligvis er det billede af 'fribøndernes' geografiske fordeling, som de senmiddelalderlige kilder giver, dog skævt. Først 1600-tallets jordebøger tillader os med sikkerhed at udskille disse bønder. En gennemgang af dem i undersøgelsesområdet viser, at der her fandtes adskillige fribønder, og blandt dem må hovedparten antages at have haft privilegier, som daterede sig fra senmiddelalderen.

Ser man bort fra økonomien forstås bevæggrundene for privilegeringen formentlig bedst ud fra en hertugelig politik, der sigtede mod at skabe en modvægt til adel og gejstlighed, og i sammenhæng hermed ud fra den lokalpolitiske situation i lenene.

De enkelte bønders 'friheder' kan ofte forbindes med konkrete tjenester i forhold til len og fyrste. En særlig udviklet hoveritjeneste ved Tønder slot må have bidraget til de mange frikøb heromkring. Af og til belønnedes tidligere tjenere på lenslottene, som jægere og enspændere, med 'frigårde'.⁴⁸ Hyppigt skabtes fribondestatus på baggrund af udvist trofast-



Bonden Jes eller Jens Thomsen i Kollund fik dette våbenbrev 3/1 1488. Han blev stamfader til en rig storbondeslægt (Foto Rigsarkivet).

hed. Går vi til vort undersøgelsesområde finder vi således Bunde Asmussen i Husbyherred, der 1433 fik privilegier for udvist troskab under den holstenskdanske krig. Herfor blev hans gård for livstid gjort kvit og fri for al skat og besværing.⁴⁹ Den Gotzik Laurenzen, der 1441 fik Albølgård (Sterup s., Ny hd) frit til evig tid, må vel regnes til de lavadeliges rækker, og med hensyn til brødrene Henning og Klaus Kok, der 1446 opnåede frihed for Undevadgård, var der tale om borgere fra Flensborg.⁵⁰ Et godt eksempel på en bonde, som fik friheden ved troskab, er derimod Jens Thomsen fra Kollund, hvis person vi skal forsøge at nærme os i det følgende.

Jens Thomsen gjorde imidlertid også 'tjeneste', da han fik sine privilegier. Det skal i det følgende vises, hvordan man i Slesvig kunne gøre sig fortjent til 'frihed' ved tjeneste for fyrste og lensmand.

Herredsfogeden

Den embedsmand, der i 1400-tallet over for bønderne repræsenterede fyrsten, var i herrederne *herredsfogeden*, i områder med frisisk ret *stalleren*. Ud fra Jyske Lov ledede herredsfogeden den stedlige ret, herredstinget. Hans domsfunktion var i 1400-tallet af stigende betydning, selv om domsafsigelse traditionelt varetoget af sandemænd og stokkenævn udtaget blandt bønderne. Og ikke mindst fik herredsfogeden ved denne tid en betydelig rolle som administrativ formidler mellem landsherrens lensmand og bondebefolkningen.⁵¹

Det er ikke ejendommeligt, at det er i denne administratorgruppe, at vi hyppigt finder de usædvanligt privilegerede fribønder. Arbejdet med at oppebære de kongelige skatter, afgifter, bøder, at holde øje med landsherrens skove, alt krævede en løn. Denne faldt

vel delvist i rede penge. Herredsfogeden Hans Brodersen fik 1474/5 20 mark om året for sin tjeneste. Langt vigtigere var dog privilegeringen.⁵²

Magnus Haiesen stod som de holstenske grevers tro mand i Nørre Gos herred. I kong Erik af Pommerns klageskrift fra 1409 hedder det:

‘Ligeledes søndagen før Skt. Laurentius Dag, da kom Magnus Haiesen og hans søn, selv fjerde til Treja og stødte dér deres døre op, og spiste deres brød, og drak deres øl uden tilladelse, og slog dem’.⁵³

‘Ligeledes fratog hertugens foged i Bredsted, Magnus Haiesen, en stakkels borger, der hed Harre Fryse, gods til en værdi af 40 mark, dertil førte han ham til Gottorp i stok og jern, og inden han (nemlig Harre Fryse) kunne komme ud af stokken, da måtte han give Hr. Erik en hest til en værdi af 17 mark’.⁵⁴

Også endnu længere væk fra sit administrationsområde var herredsfogeden Magnus Haiesen de holstenske fyrster behjælpelig. Da de frisiske ‘Syv herreder’ år 1426 i Skt. Nikolai kirke på Før nedskrev deres landslov, var Haiesen til stede som grevens repræsentant.⁵⁵

Som tak for sine tjenester fik Magnus Haiesen i 1430 tildelt et fribrev. Heri bevilger hertugerne Adolf og Gerhard, at Haiesens datter og hendes slægt frit i deres livstid må besidde det gods, de arver efter Magnus – ligesom den allerede indtil nu havde gjort.⁵⁶

Det næste skridt i Haiesens karriere rykkede ham ud af hans vestslesvigske miljø. Da Flensborg 1431 blev indtaget af holstenerne, behøvede man en tro mand som borgmester, og Magnus Haiesen fik posten. 1438 var han stadig at finde i byens råd.⁵⁷

En af hans efterfølgere som herredsfoged i Nørre Gos herred blev *Nisse Paiesen*, der nævnes i funktion 1482. Han var muligvis dattersøn af Magnus Haiesen og således arving til dennes ‘friheder’. Måske fra ham besad han hovedgården Lytjenholm (Brekum s.) med tilliggende gods. Ved Nisse Paiesens død blev Lytjenholm overtaget af den slesvig-holstenske adelige Ditlev v.d. Wisch.⁵⁸

Det er uvist, om de øvrige 1400-tals herredsfogeder i Nørre Gos herred fik privilegier: Laurens Jonsen (1450), Jons Boisen (1466), Junge Tammes (1483) og

Sivert Thomsen (–1492–1505–). Omkring 1490 kan den adelige Ludde Brodersen have været herredsfoged i herredet. Privilegier havde ihvertfald i 1500-tallet herredsfoged i Nørre Gos herred *Poppe Boingh* (Boiesen), som fik sit fribrev og våben 1527. Han levede endnu 1549; 1564 havde sønnen overtaget hans gods.⁵⁹

I Sønder Gos herred besad *Henrik Fris* af Arlevad og af gammel adelsslægt embedet som herredsfoged ved 1400-tallets begyndelse. Han døde omkring 1439.⁶⁰ Efterfølger blev *Tete Andersen*, der nævnes som herredsfoged 1441, og som 1453 fik privilegier med frihed for skat, ‘rede plicht’ og tjeneste, for sig og sine efterkommere. 1455 udvidedes friheden også til en eng i Hatsted marsk, som Tete Andersen hidtil havde betalt 10 mark i landgilde for. Pengeafgiften faldt nu bort.⁶¹

Imidlertid svigtede Tete Andersen sin konges tillid under oprøret 1472. Hans eng i Hatstedmarsk blev inddraget og overgivet til enken efter lensmanden Otte Split. En af grundene til Tetes svigt kan være, at der var en rival til posten som herredsfoged, *Hans Brodersen*. Denne mand fik allerede 1461 fribrev: han skulle for livstid være tjenestefri, undtagen for fri-
mandstjeneste, på samme måde som andre adelsfolk (‘*gude manne*’) og det ganske land var pligtige til at tjene fyrsten.⁶²

Hvis vi sammenstiller de to rivalers optræden i deres funktion som herredsfoged i Sønder Gos herred, fremkommer følgende billede:

år	Tete Andersen	Hans Brodersen
1441	x	
1453	x	
1455	x	
o. 1462	x	
1464		x
1466		x
1467	x	

Efter oprøret 1472 fungerede Hans Brodersen uafbrudt som foged frem til 1489.⁶³

Det er sandsynligt, at de to herredsfogeders skiften er betinget af politiske forhold og repræsenterer et eksempel på kampen om politiske embeder i storbondekredse. Ønsket om at nå disse embeder kunne, som det er skildret under gennemgangen af oprøret 1472, motivere til oprør.

Christian I afsatte antagelig Tete Andersen først i 1460'erne, samtidig med at kongen fratog stalleren i Ejdersted, Laurens Leve, embedet og kastede ham i Gottorps fangetårn. Tete Andersens næste optræden som herredsfoged i 1467 kan kun skyldes en ordre fra grev Gerhards administration, og det er nærliggende at formode sympatier for greven hos Tete Andersen. Det må være dem og ønsket om at generhverve herredsfogedposten, der drev ham til at slutte sig til oprøret 1472.⁶⁴

Fra Sønder Gos herred var i perioder udskilt byfogedembedet i Husum og fogedhvervet i det kongelige birk 'Hatsted mark'. 1455 træffer man *Hans Harstede*, 'vaged to Husem'. Han har antagelig, hvad tilnavnet antyder, været foged i Hatsted mark. 15/1 1455, den dag da Tete Andersen tildeltes friheder i en eng i Hatsted marsk, fik Hans Harstede et jordstykke af kongen, 'dat sommerlandt', fritaget for leje på livstid, og blev samtidig overdraget privilegier, der fritog ham for skat, bede og pligt. Harstede deltog vistnok i oprøret 1472 og blev fjernet fra embedet.⁶⁵ De tre områders fogedembeder samledes igen hos *Hans Brodersen* fra 1472 og frem til ihvertfald 1489. Han stod i denne tid i et tæt forhold til hoffet i Gottorp og levere fødevarer hertil.⁶⁶ Efter Brodersens død deltes embedet igen for en tid. 1496 fungerede *Niels Topsen* som foged i en sag i Hatsted og var antagelig foged her; om hans eventuelle privilegier foreligger der intet.⁶⁷ *Walke Widdesen*, der siden 1496 havde haft herredsfogedhvervet i det øvrige Sønder Gos herred, forenede dog snart igen embederne. 1512 kaldes han 'herredsfoged i Sønder Gos, Husum og Hatsted mark'.⁶⁸ Heller ikke til denne ellers entreprenante mand synes der at være uddelt privilegier.

I Vis herred er *Lasse Jensen* den først kendte herredsfoged. Vi hører ikke om personlige privilegier, men som herredsfoged i 1462 fik Lasse overladt ho-

vedgården Nørre Hakstedgård (N. Haksted s., Vis hd) af kong Christian I mod at betale 50 mark i indtrædelsesafgift og 6 mark årligt i leje. Der er her tale om et eksempel på, at en ikke-fri besidder frit gods, at en adelig hovedgård overtages af en bonde.⁶⁹

Da Lasse Jensen deltog i oprøret 1472, afsatte kongen ham og tog *Jens/Jes Thomsen* fra Kollund (Bov s.) til ny herredsfoged i Vis herred. Som allerede omtalt havde Jens Thomsen stået på den vindende side i oprørsdagene og var med lensmanden på Flensborg slot. Denne troskab resulterede 1488 3/1 i udstedelsen af et privilegiebrev. Jens Thomsen tildeltes våben og fik ret til at nyde sit gods, både købstadsgods og bondegods, ligesom andre riddersmænd (*Glich andern rittermatischen und frybarn Mannen*). Eftersom 'frihed og frelse' ikke nævnes i brevet, hævdede adelshistorikeren A. Thiset, at her ikke er tale om et adelsbrev. At selve disse ord mangler kan dog også skyldes en skrifters forsømmelighed; ordlyden er i øvrigt som de gængse adelsbreve. Jens Thomsen og hans efterfølger holdt fast ved, at de var 'frimænd' helt op til 1818. 1499 nævnes det, at Jens Thomsen besad 2 gårde i Kollund. 1527 forlenede kongen ham yderligere frit med en gård i Lille Vi. En senere kilde taler om, at han oprindeligt besad jord i Kiskelund (Bov s.). Til sine indtægter fra jorden føjede Thomsen yderligere indtægter fra kirketienden i Bov sogn. Hans søn, Boie Jessen, overtog før 1539 hvervet som herredsfoged i Vis herred.⁷⁰

Hvor Gos herredernes og også Vis herreds herredsfogeder overvejende tilhørte en socialt højtstående bondestand, fremtræder Angels fogeder langt mindre markante. Ugle herreds herredsfogeder – Gregers Nielsen (1483) og Truvels Gregersen (–1499-1509–) – ved vi intet sikkert om, ej heller Husby herreds – Hans Simensen (–1483-95–), Nis Gundesen (1538) og Gundi Nigelsen (1548-62–).⁷¹

I Ny herred havde man omkring 1471 valgt Erik Petersen Maler til herredsfoged. Han tilhørte en ældre adelsfamilie Petersen (v.Deden), indgiftet i Sture-, Smalsted- og Rantzau-slægten, men må iøvrigt regnes til den allerlaveste adel. Hans efterfølger blev bonden Didrik Knudsen fra Bjerre (o. 1490), som samtidig var

i funktion ved år 1499, men 1500 havde sønnen Marquart Didriksen afløst. I de næste hundrede år besad dennes slægt herredsfogedembedet.⁷²

Illustrerende for forholdene i Angel er det, at en godsskriver kunne blive herredsfoged; 1499 vidnede Baltasar Lassen, herredsfoged i Strukstrup herred, at han i 6 år havde været skriver for salig Wulf v.d. Wisch til Runtoft (død o. 1480) og i denne forbindelse havde været ansvarlig for tiendeydelserne til præsten i Esgrus fra hovedgården Runtoft.⁷³

Landsherrens privilegerede kromænd

Også uden for herredsfogedernes række forekom der i vort sydslesvigske undersøgelsesområde bønder, der mod offentligt hverv var specielt privilegerede. Dette gjaldt kromændene.

I byerne havde der længe eksisteret kroer og herberger. De slesvigske gejstlige måtte i kirkestatutterne have indskærpet, at de skulle afholde sig fra druk og fra steder, hvor der drikkes. De måtte ikke have drikkevarer til salg i deres huse, og de måtte ikke sidde på kroen. Kun på forretningsrejser var det tilladt præster og gejstlige at besøge de offentlige gæstgivere. Flensborgs bylov gav nøje regler for de krokoner og ølkoner, der befolkede byen.⁷⁴

På landet vandt kroer derimod vistnok først indpas i senmiddelalderen. Krohold blev et offentligt anliggende. I kongeriget bestemte dronning Margrethe i forordningen af 1396, at alle fogeder skulle lade bygge en kro for hver fjerde mil, så enhver, der kom dertil, kunne købe sit underhold for penge.⁷⁵

Det jyske hovedstrøg, hærvejen eller oksevejen, blev naturligt i senmiddelalderen stedet for en række fyrsteligt privilegerede kroer. Man kunne med den voksende trafik ikke nøjes med det almindelige gæsteri.

*

Vi kan begynde mod nord. I *Bolderslev* (Rise hd) gav hertug Adolf 1452 privilegier til en gård, som Jesse Bondesen besad. Den blev skattefri, kun påhvilede det Jesse Bondesen årligt at yde en tønne honning til

borgen i Flensborg. Til gengæld udgjorde kroholdet gårdens pligt. Bolderslev kro blev 1487 besøgt af biskop Glob af Viborg, hofmesteren Erik Ottesen Rosenkrantz og bispens karle. De fik et måltid, hvori indgik 1 okse, 6 får, 1 side flæsk, 10 gæs, 7 tønner øl, ¼ tønne smør samt brød, fisk og honning. Hestene fodredes med havre. Da kro-privilegiet bekræftedes for sønnen i 1530, udtrykkes pligterne klart: 'de sædvanlige tjenester og pligter, som de tilforn gav og forskaffer os og vore hofsinder, når vi tager ind hos ham i Bolderslev, frit grovfoder til vore heste, til så mange, som kan stå i hans gård, til alle og enhver, der for vor skyld har noget at gøre der'.⁷⁶

Længere nede langs oksevejen, i *Bov*, finder vi i 1500-tallets første årti en bonde med kroprivilegier. Det havde muligvis allerede den mand, 'min herres knægt', der boede i byen i 1472. I 1508 spiste ihvertfald to hessere her for 2 skilling og fik skoet deres heste. Formentlig har der også ved denne tid påhvilet kromanden pligt til opkrævelse af told.⁷⁷

Endnu et stykke videre mod Flensborg lå gården *Oldemorstoft*. 1472 sad her bonden Nisse Petersen. 1483 var han død, og en kvinde, vel hans enke, Cissel Nisses, havde overtaget gården. 1484 måtte hun imidlertid lade svigersønnen overtage. Dette år forlenede kong Hans nemlig en af lensmandens jægere, Henrik (Lorentzen) Jæger, med gården Oldemorstoft for livstid mod de vanlige ydelser. At der til gården allerede da var knyttet 'frihedsprivilegier' synes godtgjort af den bekræftelse, som Henrik Jægers sønner fik i 1528:

'Gården Oldemorstoft med alt tilbehør, sådan som deres fader tidligere selv havde haft den, frit og kvit for al 'Hofdienst', .. hvorfor de hvert år skal yde os og vore arvinger de sædvanlige afgifter, som de står i Flensborgs lensregistre, og ellers ingen anden afgift.'

Allerede tidligt kendes gæstgiveri på gården, og det er nærliggende at tænke sig, at gårdens privilegering hænger sammen med en funktion som vejstation.⁷⁸

Forbi Flensborg når man til Siversted sogn. Her lå *Stenderupå kro* ved overgangsstedet over Bollingsted å. Kromand var her 1463 Jesse/Jens Marquartsen, der

mod en årlig afgift på 4 mark havde privilegierne. Oprindeligt stammede Jesse Marquartsen fra Bjerrent (Nybøl s. Strukstrup hd). Faderen var formentlig bonden Nisse Marquartsen. Sin karriere havde Jesse startet sammen med sin broder med forpagtningen af fiskeriet på Guldholm sø, der ejedes af Slesvigbispens. Afgiften udgjorde årligt to heitscheffel rug og nogle høns, samt fisk til bispens gård, særlig i fasten. Ved midten af 1400-tallet lejede Jesse Marquartsen imidlertid Stenderupå kro. Kroen ved Stenderupå eksisterede vistnok allerede 1421, da et hanseatisk gesandtskab var sat stævne her, og den figurerede fra 1452 i de hertugelige lensregnskaber. Bestillingen som kromand gav sikkert god mulighed for økonomisk gevinst; kromanden i Stenderup havde således i 1450 leverancer til flådeudrustning i Flensborg. Det var sikkert det gode forhold til lensmand og konge, der gjorde, at Jesse Marquartsen holdt sig uden for oprøret 1472. Som tak herfor fik han for livstid gården *Popholt*, mod en årlig afgift på 4 mark lybsk – dette skete 16/9 1472 netop i oprørsdagene. Gården Popholt var ellers af hertug Adolf, der havde byttet sig til den i 1434 fra Slesvigbispens, blevet nedlagt med henblik på jagt og havde delvist ligget øde hen som eng. Men nu genopbyggedes den. Jesse Marquartsen døde antagelig omkring 1480. 1483 og 1499 finder man på gården Popholt hans søn, Marquart Jensen.⁷⁹

Både Popholt og Stenderupå kro synes omkring 1500 at have fungeret som kongelige vejstationer. 1505 mødtes således hertug Frederik og kong Hans i Popholt. Mest benyttet var dog uden tvivl Stenderupå kro, hvor dronning Christine 1504 med sine folk fortærede mad og øl, medens hestene fik havre og hø. I 1508 overnattede en oksedrift på vej mod Hessen i kroen. To hessiske gesandter, deres heste og ti oksedrivere blev bispist for 17 skilling. Herudover solgte kromanden dem om morgenen for 7 skilling fødevarer til den næste dags marsch. 1511 passerede hertug Frederiks tjener undervejs til Gottorp, og ude for at købe et hundrede okser. Da han nåede Stenderupå kro mødte han andre handlere, der kunne fortælle, at der var udstedt dansk udførselsforbud, og at særlige pas krævedes til okseudførsel.⁸⁰

I 1500-tallet blev Stenderupå kro almindeligt benyttet af hærvejsrejsende, mens Popholt måske snarest fik funktion som skovfogedbolig. En speciel 'fri' status havde Popholt. I et privilegiebrev fra 1665 fritages den daværende ejer for⁸¹:

'andre afgifter, hvordan de end kaldes, endvidere for 'Hof-Diensten', trækørsel eller andre besværligheder ... I lige skal han også nyde og bruge, lige som andre privilegerede gårde i vort len, olden og brænde fra de dertil liggende skove, som de forrige besiddere ...'

Systemet af kongeligt privilegerede kroer fortsatte sydover. Foran Gottorps slot lå kroen '*Langenese*' eller '*Lengenisse*' ved Hestbjergs fod. Den tildeltes 1436 en af hertug Adolfs tjenere Hinrik Bordenow for tro tjeneste. 1453 overtoges den af hertugens tømrer Magnus Jepsen med hustru. Hertugen lovede, at Magnus frit måtte besidde kroen og dens humlehave, uden årlig leje, skyld og tjeneste. Kroen blev tidligt benyttet af både slottets ansatte og af slesvigborgerne. 1484-85 drak skytter og hofsinder fra Gottorp 16 tønder kakebilleøl her. 1540 stimlede Slesvigs beboere sammen sammesteds for at se på en kamel; på hjemvejen dræbtes en af byens borgere af drukne medborgere.⁸²

Også ved mere sekundære vejforløb dannedes der fyrsteligt privilegerede kroer. Sydøst for Sollerup i Jørl sogn lå *Solbro* ved Trenen. 1462 nævnes kromanden her. Hans funktion må allerede tidligt have været at vedligeholde broen her; den var et led i en vej udgående fra Slesvig og strækkende sig til vestkysten. Udover sin egen gård besad Solbro-kromanden i 1400-tallet et stykke af bispens jord, Horneborg. I lenets jordebog fra 1633 hører vi, at der både i Solbro og Horneborg sad fribønder; på Johannes Meyers kort fra 1652 benævnes Solbrogården '*Ein Freyhaus*'.⁸³

En lignende bivejskro fandt man i *Askebro* (Fjølde s.). Kroen her lå på vejen Flensborg-Husum og nævnes 1457 i lensregnskabet for Flensborg len, noteret for en afgift på 4 mark og 8 skilling. 1504 var her øjensynligt også et toldsted, der hørte til Gottorp len. Tolderen i Husum noterede dette år i sit regnskab en udgift til en lås til bommen ved Askebro.⁸⁴

Betragter vi det nævnte lensregister fra 1457 nærmere, ses det, at der ud over de almindelige bondeafgifter forekommer navnene på en række lokaliteter. De fleste af disse kan som kroen i Askebro forklares ud fra gennemgangen af de kongeligt privilegerede embedsmænd.

Et par indførsler er dog mindre forståelige, nemlig de under Vis herred sammen med Bolderslev anførte Skovbølhuse og Gotrupel.⁸⁵

Fra *Skovbølhuse* (St Vi s, Vis hd) indbetaltes 1457 8 mark til lensmanden. Samme gård forlenedes i 1512 af kong Hans til Hune Boyesen og hans arvinger. Der er altså tale om en slags arvefæstebrev. Til gengæld for forleningen skulle Hune Boyesen give 2 mark lybsk i landgilde, 8 skilling i jagtpenge(?) ('*reiacht*'), 1 mark for at være fri for arbejde ved borgen, og endelig, når der var olden, yde et svin.

Fra *Gotrupel* (Hanved s, Vis hd) fik lensmanden i 1457 4 mark. Bebyggelsen bestod i perioden 1472-96 af to gårde. På disse sad 1472 Oluf Kock og Jeppe Olufsen, vel far og søn. 1483 havde Oluf Kock overladt sin gård til en anden søn, Klaus Olufsen, mens Jeppe Olufsen besad sin gård frem til 1493. 1496 fandt man i bebyggelsen Jeppe Olufsens søn Anders Jepsen, samt Klaus Olufsen med sønnen Oluf Klausen. Disse tre indgik 1496 en kontrakt med kong Hans om, at Klaus måtte genopbygge en tredje gård. Han skulle i tre år, medens denne rejstes, intet yde til lensmanden; først da skulle der af alle tre gårde gives 9 mark lybsk og sædvanlig tjeneste.⁸⁶

Det er nærliggende at opfatte 'fæstebønderne' i Skovbølhuse og Gotrupel på linje med de øvrige privilegerede bønder som dannede grundlaget for det fyrstelige system af vejstationer. Skovbølhuse kan måske ses i sammenhæng med Flensborg-Bredsted vejen; Gotrupel, syd for Bov, er et naturligt led i herbersrækken ned langs oksevejen.

Møllere

Mølledriften udgjorde et privilegium, som fyrstemagten søgte at regulere. Da kong Christian I 1474 pantsatte Egernførde by til Sivert Brockdorf, blev der



En bonde pløjer, der høstes med segl, i baggrunden bæres kornet til en vindmølle (Træsnit af Johannes Zainer, 1473).

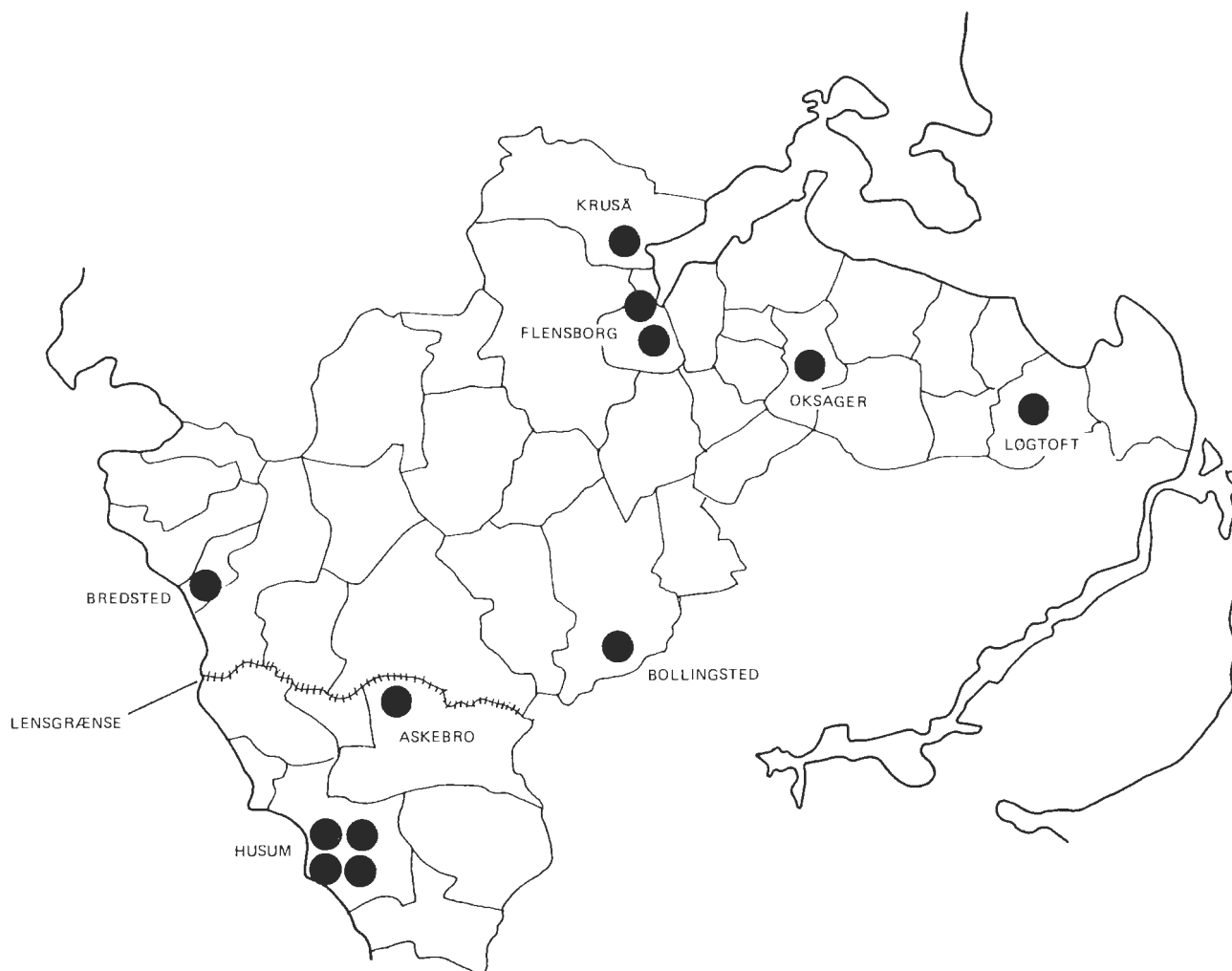
specielt givet tilladelse til at bygge en vindmølle ved byen '*to bethringen und vormehringe unnses lehnes*'. Det var ikke ubetydelige summer en mølle kostede. Kongen lovede Sivert Brockdorf, i tilfælde af Egernførdes genindløsning, at betale for den sum, som møllens bygning havde kostet.⁸⁷

Ved siden af de kongelige møller fandtes de gejstlige og de adelige. De har tilsammen haft monopol på mølle drift og formentlig virkningsfuldt kunnet tvinge bønderne til en bestemt mølle.⁸⁸

*

Vi har et temmeligt godt kendskab til landsherrens møller i 1400-tallet. Udover bymøllerne i Flensborg kendes:

a) I *Kruså* (Bov s.) lå en mølle, der sorterede under lensmanden i Flensborg. Den 'Lasse Radman', der 1472 havde den, var sikkert rådmand fra Flensborg. 1483 sad en Mikkelt Kræmmer her, der ifølge en senere kilde havde tjent som kongelig enspænder. Mikkelt skal 1483 have opnået fribrev for sit gods, en ret også hans efterkommer på stedet, slægtningen Anders Petersen, nød godt af. Møllen var et stort anlæg; da den i 1487 underkastedes en generalreparation, kostede det 65½ mark og 4 skilling. Det betalte man for en ny



Kort 6. Landsherrelige møller i undersøgelsesområdet omkring 1470. *Die landesherrlichen Mühlen im Untersuchungsgebiet (um 1470).*

møllerende (*gruntwerk*), ålekiste (*aekiste*), hjul og tag til huset.⁸⁹

b) I *Oksager* (Husby s.) nævnes den landsherrelige vandmølle 1457 og 1487, hvor lensmanden på Flensborg slot sørgede for reparationer på den. 1543 og 1544 ydedes herfra en læst korn til slottet. Møllernes navne kender vi ikke; en af dem kan være Henrik Lunick fra Oksager, der 1485-97 drev ret store drifter på 30-50 okser forbi toldstedet ved Gottorp.⁹⁰

c) I Ny herred lå under Flensborg len *Løgtoft* (Esgrus s.) mølle. Den omtales i lensregistre fra 1452,

ifølge hvilke der bl.a. kom et nyt hampetov til møllen, og i 1457. Om møllens senmiddelalderlige forpagtere kan der intet siges.⁹¹

d) Den landsherrelige mølle i *Bredsted*, der kendes godt fra 1500-tallets kilder, nævnes første gang 1457 i de flensborgske lensregnskaber.⁹²

I Sønder Gos herred under Gottorp len finder vi i lensregnskaberne 1489-1490 fire møllere: 3 i Husum, 1 i Askebro; de fik en årlig løn på 18 mark, udbetalt ved herredsfogeden.⁹³

e) Sønder Gos herreds møllecentrum var *Husum*.

En stor vandmølle her nævnes allerede 1409 og 1414. 1429 fik Klaus Keding 40 mark årlig rente af den. 1474 lod herredsfogeden Hans Brodersen 4 tømrere reparere dens møllerende (*gru(n)wark*). Fiskeriet i mølledammen havde en vis betydning og var forbeholdt lensmanden.

1489-90 fjødes til herredets fire møller endnu en vandmølle i Husum. En kyndig mester (*schennemester*) byggede med sine svende møllen for 20 mark 6 skilling, savskærerne savede træet, en smed fra Husum leverede jernet, en købmand fra byen møllestenen.

Vindmøller eksisterede der to af i Husum. 1489-90 har lensregnskabet en notits om, at der til disse to møller blev leveret 43 alen bredt lærred, måske til vingerne, samt tov til hejseværket (*den storten*), den nordlige af de to møller fik samtidig nyt jern til mølleværket (*yserntuch*).⁹⁴

f) Uden for Husum lå i hele S. Gos herred kun en eneste landsherrelig mølle, nemlig i *Askebro* (Fjølde s.), samme sted hvor den til Nørre Gos herred hørende kro var at finde. 1474-5 arbejdede fire tømrere med at forbedre møllebygningen i Askebro. 1489-90 kom hertil en ny møllesten, købt i Husum for 23 mark lybsk.⁹⁵

*

Vandmøllen i *Frørup* (Oversø s.) hørte i senmiddelalderen til Ryde kloster. I 1472 betalte Henning Møller halsløsning her. Først 1543 gled Frørup mølle over i landsherrens besiddelse.⁹⁶

I *Meden* (Valsbøl s.) lå i 1500-tallet en mølle under Flensborg len, og en Merten Møller optræder i halsløsningsregisteret fra 1472 i landsbyen. Her er forholdet det samme som i Frørup, idet møllen fra 1433 tilhørte Ryde kloster. Vi har et tingsvidne fra 1433 27/8 om Ever Schröder, borger i Flensborg, og dennes hustrus skødning af møllen til klosteret. Herredstinget bevidnede da, at 'den nævnte strøm i Meden med en otting ager og eng var frit gods og ikke bondegods (*bundegud*) fra gammel tid', og at den nævnte strøm med jord tilhørte Fru Johannes arvinger. Den tjene-

ste, der skulle gives til gengæld for møllens frihed, oplyses vi om i et udateret brev fra ca. 1500. Ifølge dette lod abbeden af Rydekloster Meden mølle skøde til kongen og fik til gengæld brev på, at han slap for '*burgeleye in perpetuum*'. Et samtidigt brev overlader det til klosteret selv at ordne sig med kongens herold, der havde 'brev på samme *burgeleye*'. Det ser altså ud til, at egentlig militærtjeneste (borgeleje) var forudsætningen for Meden mølles friheder. Vi forstår, at den flensborgske borger i 1430'erne skilte sig af med sin hustrus mølle.⁹⁷

Der kan i denne forbindelse være grund til at fremdrage en kilde til endnu en mølle i *Valsbøl* sogn. I et tingsvidne fra Strukstrup herred år 1465 nævnes det, at to 'bederve' jomfruer i gammel tid havde ladet bygge Satrup kirke. De havde yderligere udvirket, at kirken blev fritaget for rente (Cathedraticum) ved istedet at give biskoppen af Slesvig deres 'møllested med damme, opstemninger, grund, hvor vandet kan opstemmes, beliggende i landsbyen Valsbøl i Vis herred, med al frihed'.⁹⁸

Det fremgår af de to eksempler, at der til møller kunne være knyttet *frihed* og, som forholdene i Meden viste, også *tjeneste*. På denne vis indgår også mølledriften på typisk vis i senmiddelalderens privilegiesystem.

Sammenfatning

Senmiddelalderens primære landbrugsproducenter var bønderne. I sammenligning med deres produktion betød hovedgårdenes kun lidt. Bondebrugene i vort undersøgelsesområde udgjorde langt fra nogen homogen gruppe.

Der fandtes dels adelens og gejstlighedens bønder, dels – og det var de fleste – bønder under landsherren. Der eksisterede klare regionale skel med hensyn til bondestandens tilhørsforhold. Hvor bønder under gejstlige og adelige dominerede mod øst, var der stor overvægt af landsherrelige bønder mod vest.

I senmiddelalderens Nordeuropa oplevede man mange steder en kraftig *differentiering* af bondestanden. En særlig 'kulak' klasse af rige bønder skilte sig ud, mens andre proletariseredes.⁹⁹ Denne deling i

jordrige og jordløse bønder er her konstateret også for Slesvigs vedkommende. Mindst sporedes den sociale splittelse i hovedgårdenes område, hvor 'normalbrugene' trods alt dominerede. Husmandsklassen havde stadig mindre betydning, og mulighederne for virkelig velhavende bønder begrænsedes af hovedgårdenes pres. De samme hovedgårde måtte af hensyn til afgifterne prioritere de udelte gårde.

En differentiering med hensyn til jordbesiddelse og rigdom fandt man derimod blandt landsherrens bønder, mest i vestkystherrederne, hvor landsherrens bønder var talrigest, og arvelovgivningen fremmede arvedelinger. Her boede de 'fuldstændigt fattige' og de mange rige bønder.

Habitus virilis Hatstedens. 21.



En rig 1500-tals bonde fra Hatsted. Fra Heinrich Rantzaus 'Cimbrica Chersonesi, Descriptio Nova' (Udg E.J. Westphalen 1734).

De landsherrelige storbønder kunne bekræfte deres status ved erhvervelsen af 'friheder'. Det stod åbent for dem at søge støtte i centralmagts privilegiesystem og således opbygge en magtposition over for lokalsamfundet gennem monopolstillinger som herredsfogeder, møllere eller kromænd. Sigende er det, at herredsfogeden endda kunne overtage en hovedgård.

Det var overvejende mod vest, særligt i Gos-herrederne, at de rige bønder, de mægtige herredsfogeder kan konstateres. Der skal i det følgende argumenteres for, at deres rigdom på jord og penge på en gang er forårsaget af og betingelsen for markedsintegration. Men først må selve landbrugsproduktionens form behandles.

KAPITEL 4

Landskabstype og driftsmåde

Sydslesvigs landskab deler sig i tre. Mod øst på den ene side af sidste istids hovedstilstandslinje, hvor isen trængte frem til, dannedes et ungt *morænelandskab*, præget af en blanding af sten, grus, sand og ler. Landskabet kendetegnes her af et uroligt relief med sænkninger og bakker. Foran isranden opstod de store flade hedesletter med sand og grus. Disse udgør sammen med bakkeøerne, der er eroderede morænelandskaber fra næstsidste istid, hvad man kalder *gesten*. Ordet gest betegner lige fra Jylland og ned til Flandern modsætningen til *marsken*, der ligger yderst mod vest med vader og forland, der igennem århundreder indigedes.¹

Det er i relation til disse naturgivne forhold, at vi skal sætte menneskets udnyttelse af ressourcerne. Her er ikke tale om, at naturen ensidigt bestemmer. Forskellige produktionstyper betinger forskellige præferencer.

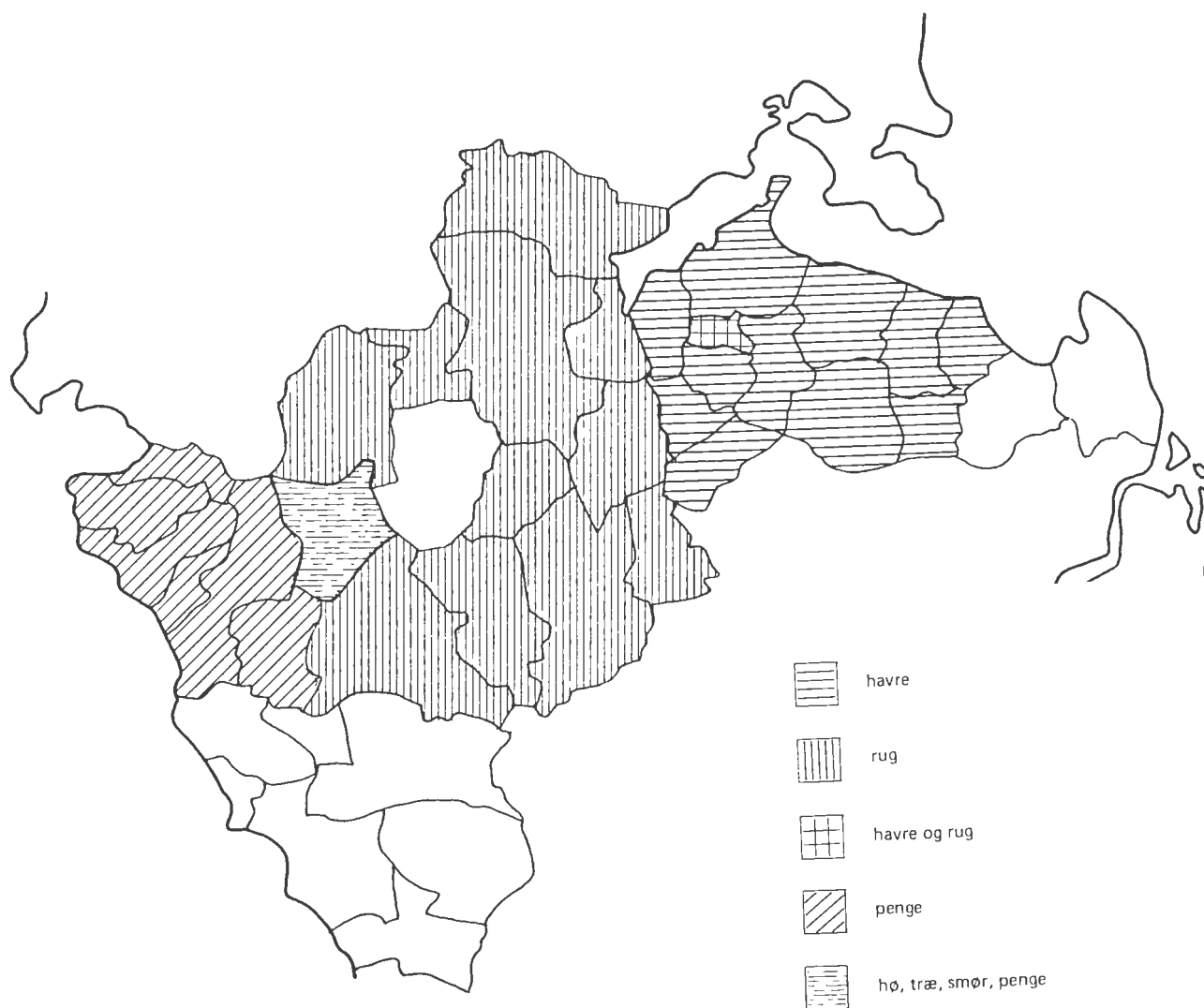
I oldtiden var man i mindre grad tiltrukket af østlandet. Angel var tyndt bebygget. Områderne omkring højderyggen var derimod præget af en tættere og rigere bebyggelse. Dette billede ændredes i vikingetid og historisk tid.

Jordbundsmæssigt blev de påskønnede arealer nu først og fremmest vestkystegnene med deres frugtbare lag af klæg og østlandets gode muld. Vi skal dog formentlig frem til slutningen af middelalderen, før en voldsom fortrængning af skovene til fordel for hede-dannelser tager fart på *gesten*.²

Hvad angår kystlinjen forblev østlandet stabilt gennem historisk tid. På vestkysten fandt der derimod betydelige ændringer sted.³



En hyrde spiller på sækkepipe. Detalje fra alteret i Mildsted, omkring 1440.



Kort 7. Tiendens form o. 1538. *Die unterschiedlichen Arten der Zehntenzahlung im Jahr 1538.*

Kornproduktionen

Tiender

De forskelligartede naturforhold inden for undersøgelsesområdet kan antages at have fået den senmiddelalderlige landbruger til at vælge forskellige former for produktion.

Vi kan til bedømmelse heraf tage udgangspunkt i de

præstetiender, der er fortegnet i provst Gerhard Slewerts visitationsberetninger over Flensborg provstis indtægter i årene lige efter 1538. Provstibogen dækker stort set vort undersøgelsesområde, med undtagelse af Sønder Gos herred.⁴

Det fremgår, at tiende på dette tidspunkt leveredes i tre kornsorter – rug, byg og havre.

Havre fik degnen i Store Solt og Lille Solt sogne (Ugle herred), Hyrup, Adelby, Munkbrarup (Husby hd), Kværn, Stenbjerg, Sterup (Ny hd). Præsten i

Grumtoft (Husby hd) havde årligt 60 heitscheffel havre, og både præst og degn i Sørup (Ny hd) og Husby (Husby hd) modtog afgifter i havre. Havre sammen med rug blev givet til degnen i Rylskov (Husby hd).

Det synes klart, at havretienden var bundet til Angels morænelandskaber.

Rugtienden kom til degnen i Bov, Hanved, Valsbøl, N. Haksted, Vanderup, Oversø sogne (alle Vis herred). Både degn og præst modtog rug i Eggebæk og Siversted (Ugle herred), ligesom præsten i Fjorde (N. Gos herred) og Jørl (Ugle herred) fik rugtiende. Det kan ikke med sikkerhed siges, om det samme var tilfældet i Store Vi.

Rugafgifterne var altså stort set koncentreret i gestlandskaberne. Til disse områder sluttede sig Hjordelund sogn med tiendeafgifter i udprægede hedeprodukter – hø, træ, smør – samt penge.

Rene *pengeafgifter* træffer vi i de vestlige egne af Nørre Gos herred. Naturalieafgifterne var afløst i Bjerrum, Langhorn, Bredsted, Breklum, Drelstorp. I Bordelum fik præsten penge, degnen byg.

Flensborg by var ikke inkluderet i Slewerts provstibog, om Esgrus og Gelting sogne har kilden ingen informationer, og endelig er oplysningerne fra Store Vi som sagt ikke tilstrækkelige til en klassificering. Men det er tydeligt, at klare forskelle i tiendeydelsernes art træder frem. Formentlig er det rimeligt at tolke dem som betinget af forskellige produktionsprofiler indenfor afvigende landskabstyper (se kort 7 og 13).

Skellet mellem de forskellige typer af tiendeydelser kan følges tilbage. Det fremtræder allerede i oplysningerne om bispetiende i Slesvigbispens jordebog o. 1462.⁵

Fra Ny herred gav da Kværn og Sørup sogne *havre*. Esgrus sogn 'plejede at give' 40 skæpper havre, 6 skæpper byg, 6 skæpper rug, 2 oldensvin, men har nu afløst dette med 10 mark. I Gelting sogn ser vi tienden ansat til 1 læst havre, 1 læst rug, 24 skæpper byg. Det fremgår, at hvis vi kan dømme ud fra tienderne, var havre en dominerende afgrøde i Angel. Man avlede de øvrige sorter, men de var formentlig af relativt mindre betydning.

En stor del af de øvrige sogne har o. 1462 bispetienden ansat i penge og er således ikke af interesse for problemstillingen. I to sogne i Ugle herred, Eggebæk og Oversø, finder vi *rugtienden* nævnt. I Oversø er 4 skæpper rug afløst med 20 skilling, fra Eggebæk kom 18 skæpper rug. Hjordelund sogn ydede årligt 2 tønner rug og, som det senere er tilføjet, 2 tønner byg. Om Olderup sogn nævnes, at de tiender, bønderne giver i neg og kvæg, årligt kan sælges for 6 heitscheffel rug eller mere, fra Svesing og Ostenfeld sogne hører vi kun, at tienden ydes i neg. Derimod er det angivet, at afgifterne i Hatsted og Mildsted sogne betaltes i rug, nemlig henholdsvis o. 28 og 11 tønner, og at der ligeledes fra Svavsted sogn kom rugtiende.⁶

Oplysningerne om bispetienden fra o. 1462 bekræfter således i det væsentlige den skillelinje mellem rug- og havreydende sogne, som kunne konstateres i 1538-provstibogen.

Kornlandgilde

Fæstebøndernes afgifter udgør en hovedkilde til senmiddelalderens agrare produktion. Afgifterne var uden tvivl i almindelighed fastsat i den vare, som de betaltes i, og vil således repræsentere et produkt, der på den enkelte gård fremstilledes i mængder, der rakte ud over, hvad der var nødvendigt til eget hushold.

Havre i landgilde kom fra gårde i Angel – i sognene Esgrus, Stenbjerg, Sterup, Kværn, Sørup, Hyrup, Rylskov, Adelby og Lille Solt. På midtgesten derimod mangler havreafgifter fuldstændigt, først mod vest ned langs kysten forekommer de i Langhorn, Bordelum, Drelstorp, Mildsted og Svavsted sogne⁷ (se kort 8).

Helt anderledes er fordelingen af *rug*-afgifter fra fæstere. Rug betaltes kun ganske isoleret fra Angels gode jord. I Troelsby i Adelby sogn lå en gård til Vor Frue kirke i Flensborg, som var ansat til 18 heitscheffel rug. Ellers hører vi kun om rugavl i Angel gennem de nævnte tiendeoversigter.⁸

Gesten var derimod stedet for rugafgifter. Her kan vi i næsten alle sogne registrere senmiddelalderlige ruglandgilder: Bov, Hanved, Valsbøl, Nørre Hak-



Kort 8. Havrelandgilder i undersøgelsesområdet (skraveret). *Pachtzahlungen in Hafer im Untersuchungsgebiet.*

sted, Store Vi, Vanderup, Eggebæk, Jørl, Siversted, Store Solt, Lille Solt, Fjorde. Også i de sogne, der indeholdt både gest og marsk, fandtes rugen: Drelstorp, Svesing, Ostenfeld, Mildsted og Svavsted sogne⁹ (se kort 9).

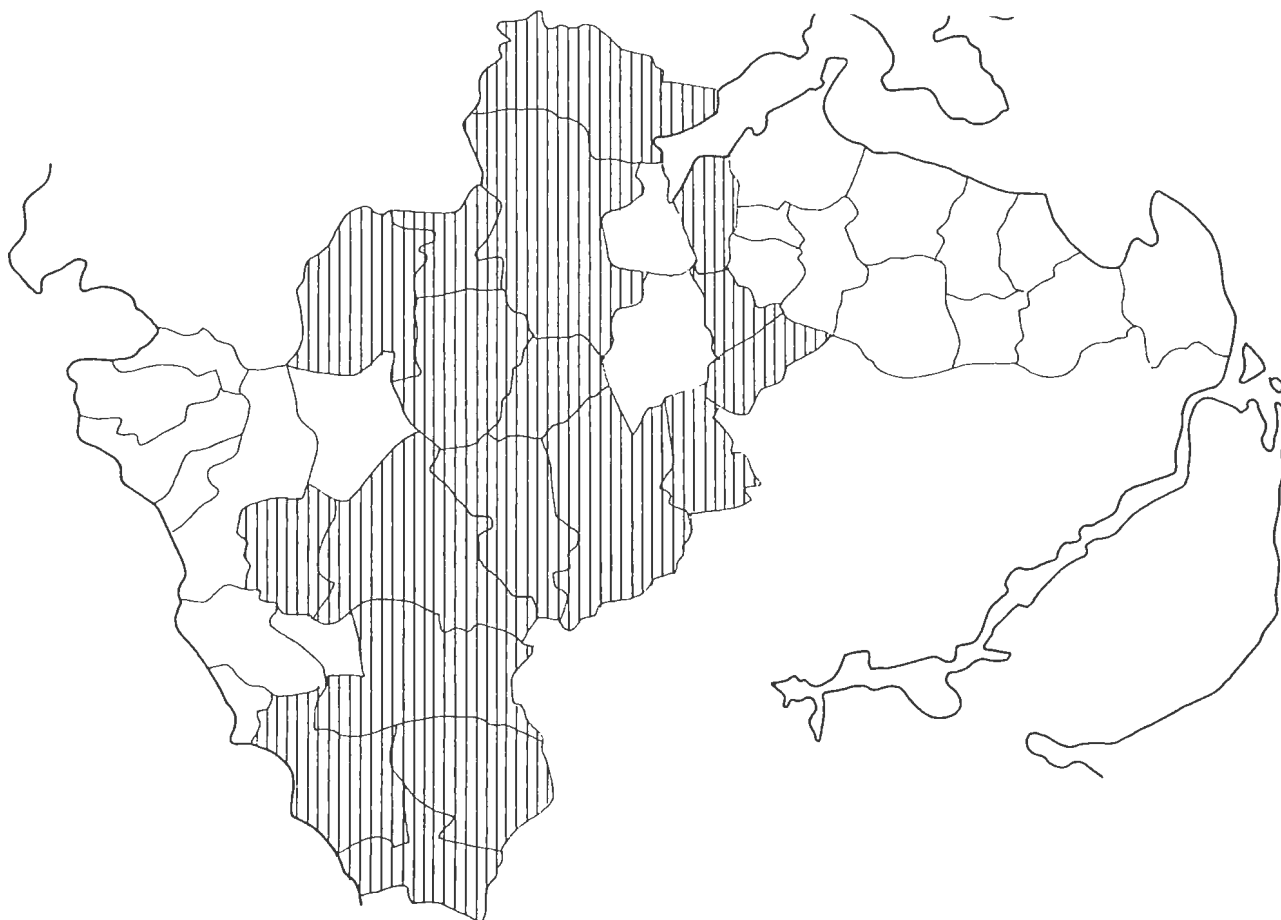
Det ser ud til, at vi inden for kornlandgilderne kan konstatere samme skel mellem avl af rug og havre, som kunne ses i tienderne.

1457 fik lensmanden på Flensborg slot 29 heitscheffel *hvede* i afgift fra møllen i Flensborg; den blev solgt for 1 mark pr heitscheffel.¹⁰ Hvedeavl var dog kun af mindre betydning inden for undersøgelsesområdet.

Derimod havde *byg* en vis udbredelse. Bispens mod-

tog fra sin mølle i Sollerup (Jørl s., Ugle herred) i 1510 udover 40 tønner rugmel også 15 tønner bygmel. Af vikariegods i Lille Volstrup (Lille Solt s., Ugle hd) ydedes 1532 udover havreafgifter også byg. Det samme var tilfældet i Veseby (Hyrup s., Husby hd). I Grønholt (Sterup s., Ny hd) gav to gårde i 1510 henholdsvis 20 heitscheffel havre, 4 heitscheffel rug og 5 heitscheffel havre og 4 heitscheffel byg. Sammenholder vi disse afgifter med tiendeafgifterne, ser det ud til, at byg i mindre målestok optrådte i alle dele af undersøgelsesområdet, selv om en vis tilknytning til østlandet gjorde sig gældende¹¹ (se kort 10).

*



Kort 9. Ruglandgilder i undersøgelsesområdet (skraveret). *Pachtzahlungen in Roggen im Untersuchungsgebiet.*

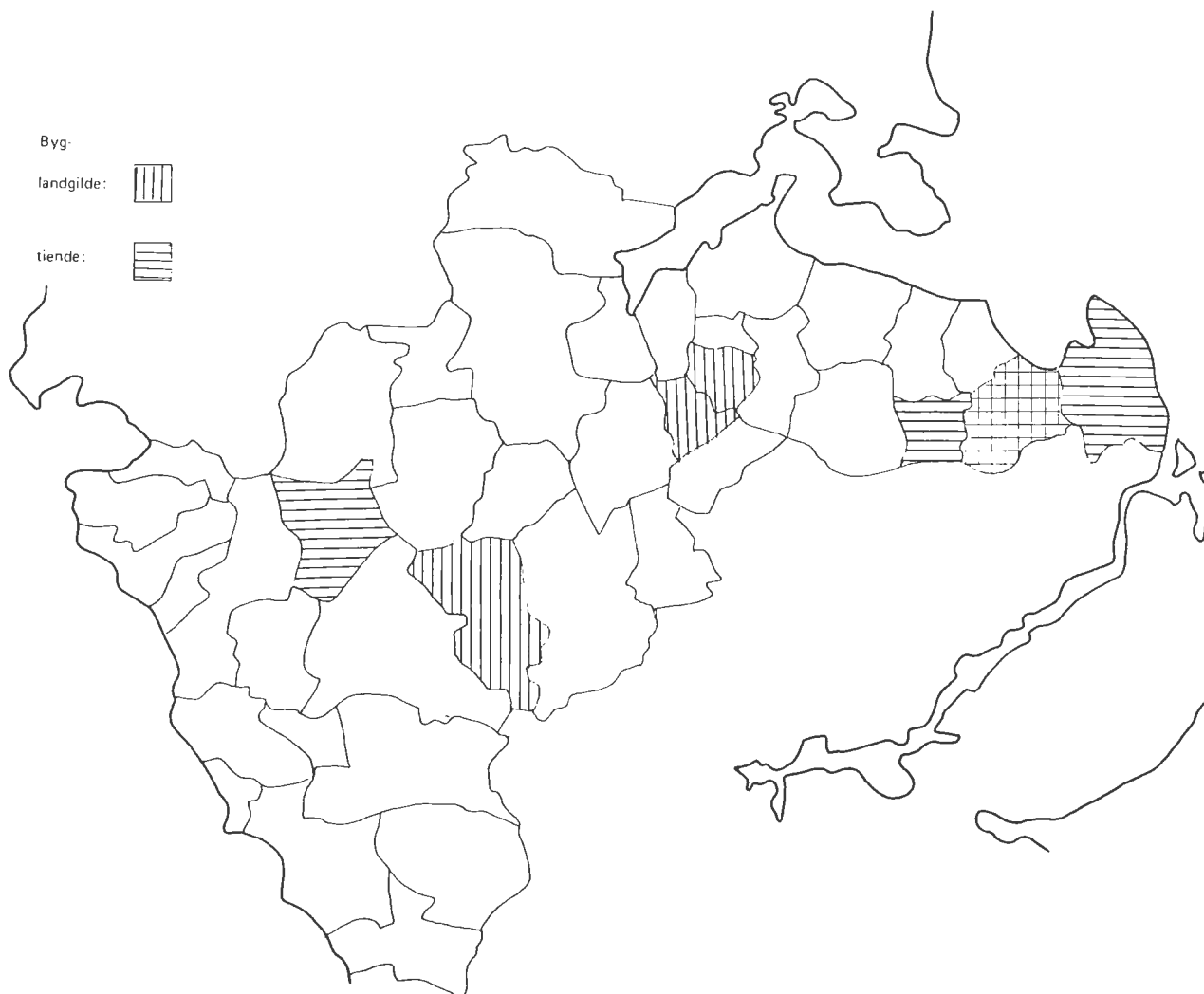
En specialafgrøde udgjorde *humle*. Oplysninger om dens dyrkning inden for undersøgelsesområdet er stort set begrænset til byers og borges nærhed, en lokalisering, der også kan spores, hvis man går nord eller syd herfor.¹²

Vi hører om humlegårde i Oldemorstoft (Bov s., Vis hd), lige uden for Flensborg, og i 1450 besad St. Knuds Gildet i Flensborg 2 humlegårde nær byen.¹³

De bedste underretninger om humlen stammer dog fra Svavsted gods. Et regnskab oplyser, hvordan man organiserede, at borgens humle blev bundet op i 1504;

4 kvinder bandt i 3 uger og fik herfor en dagsløn på 4 penninge. Allerede i 1462 nævner Slesvigbispens jordebog en humlegård i Hude i Svavsted sogn; og i 1510 ved vi, at der til Svavsted borg lå to humlehaver, samt dyrkedes humle i Svavsted by og landsbyerne Hude, Wisch, Ramsted, Holbølhuse, Fresendelf og Syderhøvt.¹⁴

Humlens geografiske fordeling kan ikke forklares ud fra naturforholdene. Det var byernes og borgenes bryggerier, som skabte grundlaget for koncentration af humlehaver.



Kort 10. Bygafgifter i undersøgelsesområdet. *Gersteabgaben im Untersuchungsgebiet.*

Kvægproduktionen

Efter at have vist det generelle skel mellem *havre-* og *rug-*ydende områder, som optræder i materialet, skal der fokuseres på *kvægavlen*. Kvæg vil naturligt forekomme i alle senmiddelalderlige bondehushold, først og fremmest fordi det leverer gødning, men også af hensyn til eget forbrug. Det ser imidlertid ud til, at Nordeuropa tidligt inddeltes i henholdsvis korn- og

kvægbaserede områder, en tendens, der formentlig styrkedes i løbet af senmiddelalderen.¹⁵

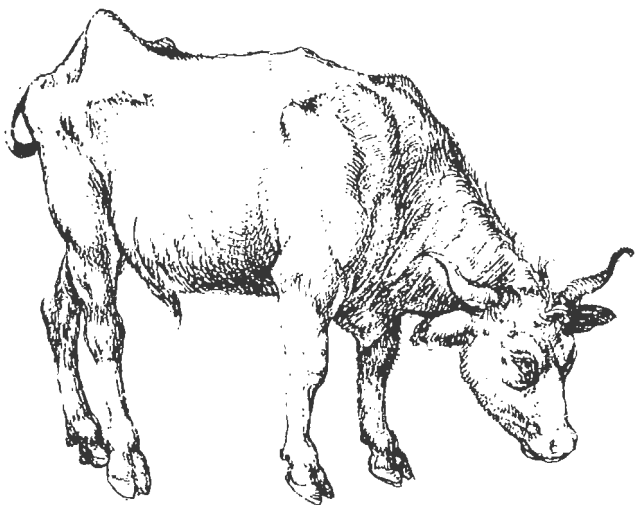
Besætningernes størrelse

Vore kilder til senmiddelalderlige kvægbesætningers størrelse er få.¹⁶ En vis idé om normalen kan dog måske nås gennem de klageskrifter, der udarbejdedes

af de stridende holstenere og danskere i perioden 1409-21. Heri angiver slesvigske bønder, hvor mange køer de var blevet berøvet under krigshandlingerne:¹⁷

Antal køer	1	2	4	5
Antal bønder	2	4	3	2

Vi kan forsigtigt konkludere, at der i bøndernes stald kunne være 4-5 køer.¹⁸ De afvigelser fra denne norm, der er af væsentlig betydning for vurderingen af kvægavlens relative betydning på det enkelte brug, lader sig kun i ringe grad vise. Der er imidlertid grund til at mærke sig, at en bonde i Rødemis (Mildsted s.) i 1443 havde græsning til mindst 8 køer.¹⁹ Gårde på vestkysten kunne altså gå op til det dobbelte af normalen. Endnu større besætninger har der formentlig været på de mere betydelige gårde. Illustrerende i så henseende er de kobesætninger, et par lavadelige i klageskrifterne fra 1409-21 angiver at være blevet frarøvet, nemlig 10 og 30 køer.²⁰ Ved siden af køer nævnes okser i klageskrifterne. 7 bønder siger, at de hver blev frarøvet 2 okser. Dette synes at være en fast norm, som kan modstilles de lavadeliges klager over røverier på 1, 4, 6, 18 og 24 okser.²¹



En ung okse. Tegning af Albrecht Dürer, 1508 (Winkler 239).

Kilderne, der belyser kvægbesætningernes størrelse, kan tages til indtægt for det synspunkt, at bondehusholdene normalt kun i mindre grad var kvægavlende, med besætninger på 4-5 køer og et par okser. Større besætninger derimod har i visse tilfælde eksisteret hos marskbønder og hos hovedgårdsbesiddere. Nogen definitiv kvantificering af besætningsstørrelserne i området kan dog langt fra opnås.

‘Jernkøer’

Mange bønder havde udover deres egen besætning såkaldte ‘jernkøer’, ‘udødelige køer’ i leje fra bl.a. kirker og gejstlige institutioner. Bonden gav årligt af det engang modtagne kreatur en fast leje til evig tid – også efter koens død. Der synes at være tale om en reel foranstaltning og ikke blot en ‘forklædt’ pengetransaktion – men naturligvis har det i realiteten fungeret som et ordinært pengeudlån.

I provstibogen fra 1538 finder vi adskillige notitser, der viser, at systemet har været benyttet af mange kirker inden for undersøgelsesområdet²²:

Sogn	antal køer	afgift pr. ko årligt
Grumtofte (Husby hd)	‘mange’	3 skilling
Munkbrarup (Husby hd)	en ved hvert hus samt flere	3 skilling 2 skilling
Hyrup (Husby hd)	‘nogle’	3 skilling
Husby (Husby hd)	5 køer til præst 1 ko til degn	3 skilling
Rylskov (Husby hd)	ikke opgivet	3 skilling
Adelby (Husby hd)	ikke opgivet	3 skilling
Sørup (Ny herred)	79 køer	3 skilling

På vestkysten udlejede bl.a. Husum kirke køer, o. 1450 havde således en bonde i Maas (Mildsted s.) en jernko for 4 skilling årligt.²³ Mange steder fungerede systemet længe, således var der ved Bordelum kirke (N. Gos hd) helt op mod vor tid 6 jernkøer.²⁴

Også andre gejstlige institutioner benyttede sig af denne form for kapitalforrentning.

Skt. Gertruds kapel i Flensborg havde omkring

1500 en ko udlejet til bønder i Kollund og Nyhus (begge Bov s.) for 3 skilling pr. ko. Samme kapel lejede også okser ud – hos en bonde i Timmersig (Hanved s, Vis hd) var én okse sat ud; bønder i Undevad (Grumtoft s.), Nyhus og Klipleve havde fået overladt to okser. Skt. Laurentii gilde besad o. 1500 en ‘jernko’ i Barderup (Oversø s., Ugle hd) til en værdi af en rhinsk gylden.²⁵ Omkring 1475 havde Vor Frue Vikarie ved Mildsted en jernko i Rødemis (Mildsted s., S. Gos hd).²⁶

Også godsejere kunne optræde som kvægudlejere. Fra Søgård (Husby s., Husby hd) hører vi om en bonde, der før 1494 fik to okser fra Slesvigbispens.²⁷

Vore oplysninger om kvægudlejning angiver intet præcist om kvægoekonomiens regionale forskelle, men

blot at det i senmiddelalderen var opportunt for kapitalejere at investere på denne vis.

Svavstedborgens kvæg

Amtsregnskabet fra bispeborgen Svavsted for året 1504 er en enkeltstående og vel også enestående kilde, der viser os et for tiden ret moderne kvægavlssystem, baseret på en kombination af hovedgårdsavl og kvæg placeret hos fæstere.^{27a} Heri ligger regnskabets virkelige betydning. Ikke overraskende indeholder det dog også oplysninger om tilstedeværelsen af det ældre system med udlejet kvæg. Bispens lejede 1504 følgende antal okser ud for 2 skilling pr. stk. om året til bønder i byerne:

	Ramsted	Holbølhuse	Fresendelf	Hude	Syderhøvt	ialt
okser	2 (1 gård)	4 (1 gd)	4 (1 gd)	2 (1 gd) + 2 (1 gd)	2 (1 gd)	14

I tilknytning til selve bispeborgen lå det såkaldte *Kohus*. Her rådede *der meygersche* sammen med to piger (*maget*). Selv om der også fandtes svin her, var bygningens væsentligste funktion, som navnet angiver, at tjene som stald for kvæg. Om borgbesættningens størrelse i 1504 er vi uvidende; kun slagtetallene findes. Af køer slagtede man dette år 5, af okser én med lamt ben, samt en fed okse, der blev spist til fastelavn. Hertil kom så yderligere 8 okser, som fra

Haderslev var blevet sendt til Svavsted. Efter disse tal at dømme kan besætningen på borgen i 1541, som vi kender til, meget vel størrelsesmæssigt have svaret til den 40 år tidligere: 1541 fandt man i stalden 16 okser, 2 tyre, 39 køer, 21 unge kvier, 7 etårige og 7 toårige kalve, 42 svin, 15 hopper, 12 foler, 7 gæs og 10 ænder.

Til egenavlten føjede der sig så yderligere kvæg sendt på opfodring hos bønder. 1504 fordelte det kvæg, der stod på bondegårdene, sig således:

	Ramsted	Hude	Syderhøvt	Fresendelf	Wisch	ialt
houet (= køer?)	8	16	5	6	6	41
quick (= kvier ?)	1					1
okser	4		1			5

Efter opfodring vendte kvæget tilbage til hovedgården. Dette fremgår allerede af den ovenstående liste over kvæget på bondegårdene, idet det om en bonde

bemærkes, at han har haft en okse, som er bragt tilbage. Helt klar besked giver et register over ‘*de osszen de wedder ghebracht szy(n)*’, ligeledes fra 1504:

	Holbølhuse	Syderhøvt	Hude	Ramsted	ialt
okser	4	3	6	2	15

1504-registeret er affattet omkring august (senest 29/9), hvor øjensynligt hovedparten, nemlig $\frac{3}{4}$, af græsøksnene var trukket hjem til borgen fra bondegårdene.

Der fandtes altså på bispeborgen Svavsted to kvægavlsformer. Hovedgårdens avl brugtes i selve borg-husholdet. Men ved opfodring af kvæg hos fæstere opnåedes et ekstra kvæghold, der kunne danne basis for sendinger ud af godssystemet. Det er vel muligt, at de overskydende okser fra Svavsted blev sendt til bispens husholdning i Slesvig. På de omkringliggende hovedgårde med adelige ejere måtte derimod den fornuftige vej være salg til markedet. Vi har tydeligvis i dette opfodringssystem forudsætningen for 1400-tallets efterårseksport af okser.

Smørafgift og pengeafgift

En mere omfattende kilde til udskillelse af de områder, hvor kvæg fandtes i mængder, der betingede en animalsk produktion ud over husholdets behov, er *smørafgifter* af fæstere.

Smørafgifter fordeler sig dels på 'hure' – landgilde, og dels på det såkaldte 'bolwerk'-smør, en afgift for udnyttelse af græsning og marsk.

Ikke overraskende forekommer smørafgifterne i sognene Bjerrum, Langhorn, Drelstorp, Bordelum, Breklum – dvs overvejende i Nørre Gos herreds vestkystegne. Kun enkelte steder, som ved Store Vi (St. Vi s., Vis hd), findes de inde i landet. Bemærkelsesværdigt er det nu imidlertid, at smørafgiften ikke fortsætter ned langs kysten mod vest.²⁸ De synes her stort set erstattet med *pengeafgifter*.

Pengeafgifter var ikke udelukkende knyttet til kystegnene. I Nørre Haksted sogn (Vis hd) var o. 1437 3 gårde ansat i skilling engelsk, det samme var i 1439 tilfældet for en gård i Sønder Haksted (Jørl s., Ugle hd). I Store og Lille Solt sogne betalte i 1450'erne 3 gårde landgilde i mark lybsk. En gård i Veseby (Hyrup

s., Husby hd) gav 1485 $4\frac{1}{2}$ mark i landgilde, og i Husby sogn og herred gav tre gårde i Markerup samt Søgård pengelandgilde o. 1462.²⁸ Som helhed må pengelandgilderne i Angel og på gesten dog betegnes som isole-ret forekommende.

Mod vest bliver pengeafgifter derimod reglen. I alle sogne ned langs kysten blev der givet jordafgifter i penge – Bjerrum, Langhorn, Bordelum, Breklum, Drelstorp, Svesing, Hatsted, Svavsted, Mildsted. Det er nærliggende at formode, at den sammenhæng mellem kvægproduktion og pengelandgilder, der kan konstateres i senmiddelalderens Danmark, også her gør sig gældende.²⁹ I et enkelt tilfælde ser vi en pengeydelse ændret til en landgilde, hvori smørret indgik. Det var tilfældet i Bomsted, hvor to bispegårde, der o. 1462 skulle have givet 12 skilling, istedet ydede 1 fedesvin, $\frac{1}{2}$ tønne smør, 1 høne og tilsammen 1 tønne havre. Flere gange viser kilderne, hvordan pengeafgifter fastsattes for udlejning af græsningsarealer.³⁰ Meget direkte udtrykkes sammenhængen i ydelsen af *quickpenninge* – *kvæg-penge* i Rødemis o. 1462.³¹

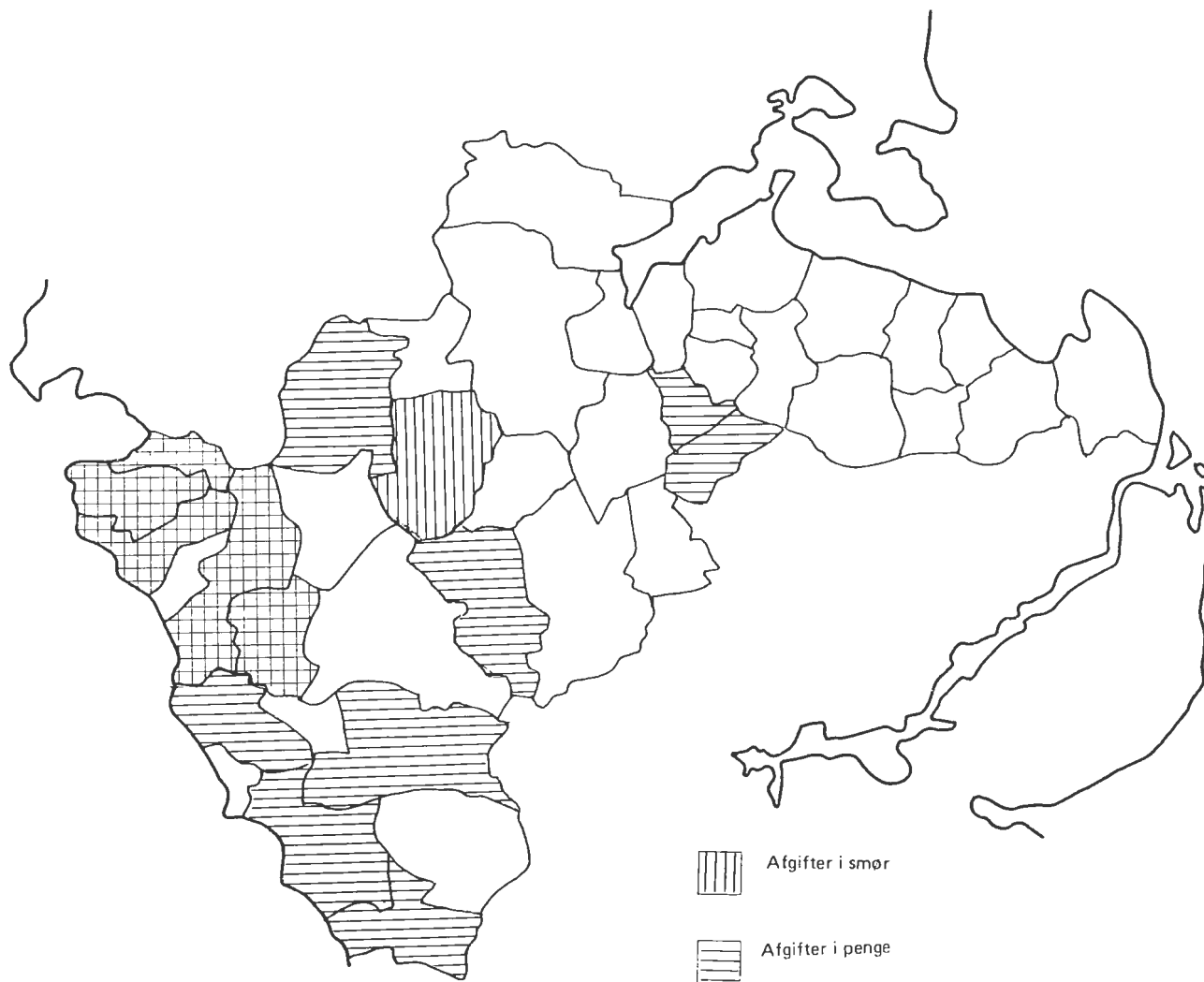
Det ser ud til, at pengeyardelserne på vestkysten i høj grad må ses i sammenhæng med den kvægavl, som smørafgifterne indicerede (se kort 11).

Bebyggelsen og landskabsudnyttelsen

Ved en gennemgang af tiende og landgildeyardelser er nu etableret tre hovedzoner inden for undersøgelsesområdet. Ikke overraskende falder de i høj grad sammen med den jordbundsmæssige/landskabelige inddeling, der indledningsvis skitseredes.

I Angels østland fandt vi koncentrationen af havreydelse, men også hyppige præstationer af byg og rug. I gestarealerne dominerede fuldstændigt rugyardelserne. På vestkysten forekommer rug stadig hyppigt, men smør- og pengeafgifter antyder en betydelig kvægavl.

Det skal nu forsøges mere detaljeret at gøre rede for



Kort 11. Afgifter i smør og penge i undersøgelsesområdet (krydsskravering angiver både smør og penge). *Abgaben in Butter und Geld im Untersuchungsgebiet.*

de former for landskabsudnyttelse, der betinger dette billede.

Angels produktion

Det senmiddelalderlige kulturlandskab i Angel ligger på mange måder tæt op ad det, vi kender fra Sjælland og Fyn, og det er antagelig ganske lig det østjyske område videre op langs kysten. Bebyggelsen her østpå var hovedsageligt samlet i landsbyer. De kunne ligge

langs ådale eller føje sig efter landskabets højdedrag.³² Omkring dem var en i fællesskab drevet bymark, som hyppigt omtales i det senmiddelalderlige kildemateriale – ‘dat velt’.³³

Markernes inddeling og drift er der kun få kilder til. Helt op i 1600-tallet træffer vi tæt på bytofter i Angel det såkaldte ‘gårdvangsland’, alsædsjord i stadig drift.³⁴ Der er dog flere indicier for, at et græsmarksbrug var fremherskende.

Det synes at fremgå af selve marknavnene, at by-

marken normalt har været delt i flere dele. I provstibogen 1538 havde præsten i Hyrup (Hyrup s., Husby hd) agre i *Ostervelt* og *Westervelt*. Hertil kommer et par tilfælde i Angel, hvor 1400-tallets jordebøger forudsætter systemet.³⁵ Af bebyggelsen Stade (Ølsby s., Strukstrup hd) fik kapitlet o. 1437 'i tre år, når marken sås til, en øre korn' – de næste tre år derimod lå marken brak ('desertus') til kvægets græsning. I landsbyen Goltoft (Brodersby s., Slis hd) havde bispestolen o. 1462 et stykke jord, hvoraf en bonde for en treårs periode måtte give 10 skæpper havre, dernæst fulgte tre år, hvor afgiften af jorden kun var 3 skilling lybsk, dvs ⅓ af naturalieydelsens værdi.³⁶ Grunden til dette forhold angives klart i jordebogen – fordi man kan så i tre år, og i de næste tre år intet kan så. Fra kapitlets jordebog kan yderligere tilføjes et eksempel fra Tranbøl (Esgrus s., Ny hd), hvor det 1352 hedder: 'kapitlet har et bol her, af hvilket der hvert andet år gives 4 ørtug korn, og det ene år 1 skæppe havre'. Formuleringen kan vistnok tages til indtægt for en antagelse af et skifte mellem to vange.³⁷

Dyrkningssystemet har antagelig været græsmarksbrug med en rotation på 2-3 år og formentlig lidt længere perioder. Det kan anføres, at 4-5 årigt vekselsbrug var reglen i 1700-tallet.³⁸

Til den jord, der dyrkedes i fællig, fjøede der sig yderligere visse steder særjord, 'stufland', bl.a. omtalt 1538 ved Stenbjerg (Stenbjerg s., Ny hd).³⁹ Om de 'Kuhkoppel', der i kannikernes jordebog o. 1641 omtales ved flere lokaliteter i Sørup sogn, allerede fandtes i senmiddelalderen, er usikkert.⁴⁰

Markerne var sammen med græsgange og skovene forudsætninger for et varieret landbrug i det østlige morænelandskab. Repræsentativ for Angels produktionsprofil er formentlig den bispetiende, som Esgrus sogn i Ny herred o. 1462 var ansat til: 40 skæpper havre, 6 skæpper rug, 5 skæpper byg, 2 fedesvin.⁴¹

Havre var nok en hovedafgrøde, men også rug og byg avledes, og svineavl var vigtig.

De hyppige ydelser af svin viser klart dette dyrs betydning i produktionen. Af en gård i Maasbøl (Rylskov s., Husby hd) leverede bonden 'et svin, når der er olden', af Gammelbygård (Sørup s., Ny hd) blev der

årligt givet 2 fedesvin, fra Stenbjerg sogn (Ny hd) ydedes o. 1462 fedesvin i tiende. I sidstnævnte sogn nævnes ved Stenbjerggård *olden* ('mast') i et salgsdokument fra 1470, det samme var tilfældet ved Skadelund og Østerholm i Sterup sogn i et skøde fra 1488.⁴² Det er vel muligt, at Angel allerede på denne tid har været stedet for den opfedning af svin drevet hertil fra større områder, som det kendes fra senere tid.⁴³

Kvægavl var ikke uden betydning. Det viser allerede den hyppige forekomst af 'jernkøer' i Angel. Eksemplerne på kvægprodukter i afgifterne er dog få. Det kan anføres, at udover 70 skæpper havre og 3 fedesvin gav Kværn sogn i bispetiende o. 1462 to oste.⁴⁴

Høns og gæs var der vel ved alle gårde; de er en hyppig del af 1400-tallets fæsteafgifter.⁴⁵

Alt i alt kan landbruget mod øst karakteriseres som i det væsentlige baseret på korndyrkning, særlig havre, men med en betydelig alternativ produktion af husdyr. Svin har øjensynligt haft en vigtigere funktion i økonomien end kvæg.

Gestens produktion

På gesten var landsbyerne i stor udstrækning placeret langs åløb, med græsningsarealer ned mod disse og med eng, skov og hede i baglandet. På markerne, der som andetsteds var omsatte med hegn, taler meget for, at det jyske 'græsmarksbrug' har været praktiseret. Her vekslede ligesom ofte i det østlige vangebrug to vange, men rotationstiden var langt længere, mellem 8 og 12 år.⁴⁶

Systemet kan ikke belægges i de senmiddelalderlige kilder, men er en rimelig forklaring på den produktion, vi kan observere.

Kornavlens på gesten var, som allerede beskrevet, domineret af rugen. Den dårlige jord har øjensynligt gjort denne sort til den optimale. Byg og havre var af forsvindende betydning.⁴⁷

Kun en ganske lille del af landsbyens samlede tilliggende var i brug som agerland, og kvæget spillede givetvis en langt større rolle end i Angel. Når det om Angels bebyggelser i Sørup sogn (Ny hd) 1641 siges, at

ungkvæg og får drives på heden, afspejler der sig her sikkert et forhold mellem de to regioner, som allerede gjorde sig gældende i senmiddelalderen.⁴⁸ Smør i landgilde ydedes i nogle tilfælde fra gestherrederne, således gav 3 gårde i Store Vi 1515 udover 8 skæpper rug – ½ tønne smør.⁴⁹ Det kan også nævnes, at præsten i Fjolde i årene før 1424 frarøvedes ½ læst smør.⁵⁰

Skove fandtes i senmiddelalderen i en vis udstrækning på gesten, som det bl.a. er vist gennem kulturgeografen F. Magers undersøgelser.⁵¹ Der var stadig oldenskove; i Skovbølhuse (St. Vi s., Vis hd) siges det, at der ydes et svin, når der er olden.⁵² Navnlig i Sønder Gos herred hører vi om skovene. Nord for Husum erhvervede den rige Husum-borger Hans Knudsen 1496 en part i skoven ved Immingsted (Svesing s., S. Gos hd). 1512 og 1520 måtte han forsvare sin ret hertil.⁵³ Lidt sydligere var der 1528 strid om rettighederne i skovene mellem Vester Orsted (Svesing s.) og Store Bremsborg (Treja s.). En af disse bar navnet 'swineholt', sikkert ganske talende for udnyttelsen.⁵⁴ Endnu nogle kilometer mod syd lå en skov på Ostensfeld bymark, hvor Husum-borgeren Harmen Hoyer i 1513 fik tilladelse af hertugen til at hente vindfælde og andet brænde til eget behov.⁵⁵ Bispem havde skoven lige nord for Svavsted by, den nævnes 1467 under navnet 'Skt Peters skov'. Heraf betaltes allerede 1378 'holtpenninge', 1462 blev der opkrævet 'swinepenninge'.⁵⁶

Også i andre dele af gesten var der skove, som leverede brænde. Tienden af Hjoldelund sogn var 1538 udover 6 pund smør og hø – brænde,⁵⁷ fra Eggebæk (Eggebæk s., Ugle hd) gav 1464 en bonde 4 læs brænde. Såvel gammel skov som arealer, der voksede op over de senmiddelalderlige ødelæggelser, udnyttedes. O. 1462 hedder det om Slesvigbispens fæster i Sønder Haksted, at 'han bruger meget brænde fra Koxmarke, hvor tidligere var en by'. I den skov, der var vokset op her, fik bispem 'hvert 7. træ'.⁵⁸ En betydelig træeksport fandt givetvis sted, langt op i tiden leveredes træ fra Lindevedgårds skove til vestkysten.⁵⁹

En virkelig eksportvare kom fra skovene i form af trækul. Trækulsbrænding praktiseredes i gestegnene i en ikke ubetydelig grad.⁶⁰ Bønder i Smedeby (Siver-

sted s., Ugle hd) og Lille Solt (Ll. Solt s., Ugle hd) blev før 1421 frarøvet deres produktion af trækul.⁶¹ Slesvigbispens centrum for trækulsbrænding var Treja sogn, hvorfra der årligt kom 28 læster kul. Også fra Esperstoft (Eggebæk s.) leveredes der til bispem.⁶² Men ellers var brændingen, måske under indtryk af følgerne for landskabet, afskaffet o. 1462 i Ugle herred – om Hynning (Eggebæk s.) og Sønder Haksted og Sollerup (Jørl s.) forlyder det – 'giver ikke kul'. Træressourcerne var givetvis under pres. Ophøret af bøndernes kulydelser forklares i jordebogen som en kompensation for, at bispem havde forbudt sine bønder at sælge og skære vogntømmer ('ligna carpentoria')⁶³ (kort 12).

I løbet af senmiddelalderen var skoven utvivlsomt vigende i forhold til *heden*. Heden bestod i perioden dels af krat og buskbevoksning, dels af de karakteristiske lyngstrækninger.⁶⁴ Metoden til vedligeholdelse af de lavt bevoksede hedestrækninger er beskrevet i herredsfogedens beretning over forholdene i Ugle herred fra 1763:

Hedefladerne afbrændes hvert 10., 20., 24. eller 30. år, pløjes op og bearbejdes i det følgende år, herefter besås arealet i en 3-6 års periode. Dernæst hviler landet igen 10-30 år, mens heden breder sig, og kvæget græsser.⁶⁵

På de således skabte hedestrækninger gik dels køer, dels får. Et fedt får i landgilde gav gårde i Kjeldbæk og Langsted (Eggebæk s.) og Smedeby (Siversted s.) ved siden af rugydelser; 2 får og 4 oste var 1462 tienden af Eggebæk sogn, udover 18 skæpper rug.⁶⁶ Meget favorabel var heden for biavl. Direkte fremgår forbindelsen hede og biavl af en kontrakt fra 1499, hvor 5 bønder i Hjoldelund (Nørre Gos hd) af kongen lejede Kolkerhede og herfor forpligtigede sig til at betale sædvanlig afgift samt to tønner honning.⁶⁷ Honning leveredes iøvrigt i senmiddelalderen af Ågård (Oversø s., Ugle hd).⁶⁸ I Jørl sogn, hvor der ved Stiglund i 1641 var biavl i stor stil, gav mølleren i Sollerup o. 1462 en tønne honning.⁶⁹ Fra Svavsted sogn har vi fra 1467 bevaret ordlyden af et tingsvidne om retten til fundne bier. Bispefogeden fik bekræftet, at bier, der findes i Skt Peter skov i sognet, uden at



Kort 12. Ydelser i trækul o. 1470. (I det skråravrede område er ydelserne afløst o. 1462). *Abgaben in Holzkohle im Untersuchungsgebiet.*

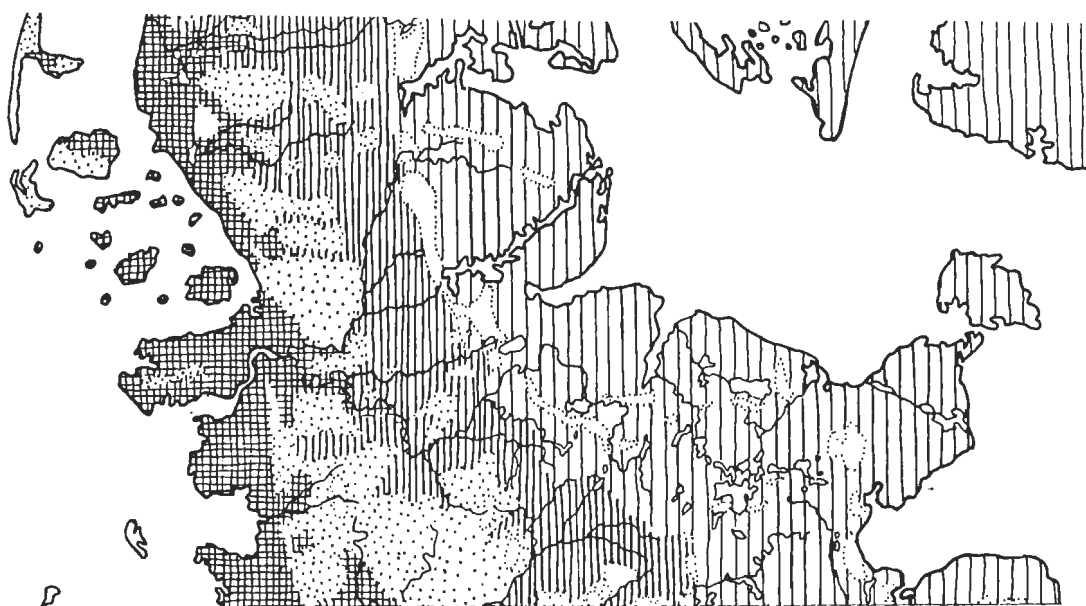
nogen ejermand følger efter dem, plejede at tilhøre herskabet.⁷⁰ Honningen har givetvis været et værdifuldt produkt; lensmanden Godske Ahlefeldt anfører i sit regnskab for 1457, at 11 tønder honning fra Vis, Husby og Ugle herreder kom til Flensborg slot. De solgtes for ialt 71½ mark lybsk, hvad der kan jävnføres med, at summen af det korn, lensmanden samme år afhændede, androg lidt over 300 mark lybsk.⁷¹

Gestens landbrug var baseret på en for kornavl mindre gunstig jord. Som følge heraf praktiseredes et

mere ekstensivt og alsidigt landbrug, der udnyttede flere af de nicher naturen gav. Ved siden af kvægavlen var trækulsbrænding og biavl karakteristiske indtægtskilder.

Marskens produktion

Til en forståelse af vestkystens særlige økonomi vil det være nødvendigt i grove træk at fastlægge udnyttelsen af landet ud for kysten. Vi skal ikke gå ind på de store



Kort 13. Skitse af landskabstyperne. *Die Landschaftstypen Schleswigs.*

- | | | | |
|---|--|---|---|
|  | Ungt morænelandskab fra sidste istid. |  | Hedesletter fra sidste istid, dannet af smeltevandsfloder. |
|  | Bakkeølandskab. Morænelandskab fra næstsidste istid. |  | Marsk. Marint forland opbygget af fintkornede aflejringer i tidevandsområder. |

tab af jord, der forekom i 1300-tallet, navnlig ved den store stormflod 1362, men udelukkende beskæftige os med 1400-tallets forhold.⁷²

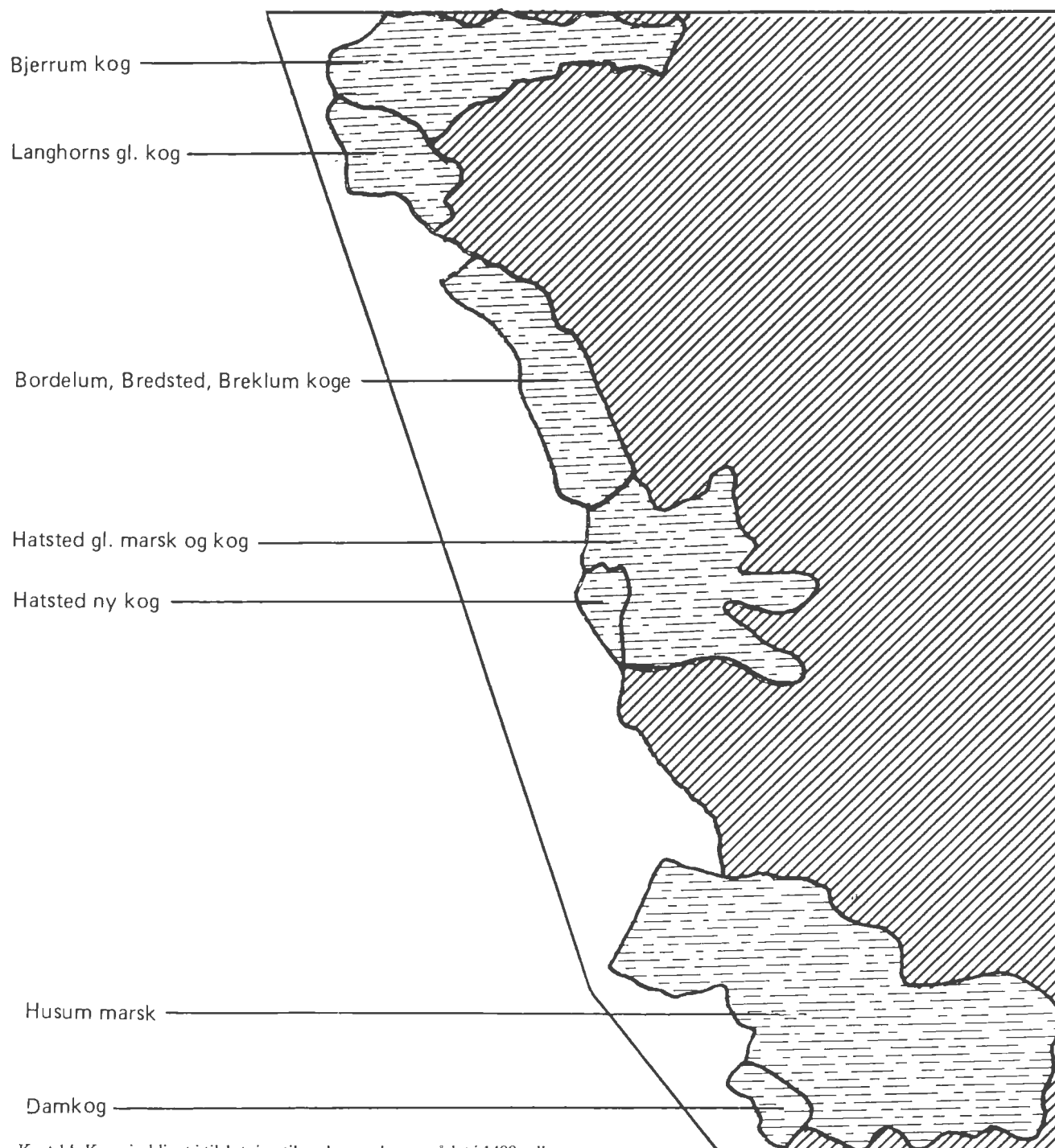
I det 15. århundrede tog en storstilet geninddigning af 1300-tallets tabte områder sin begyndelse. 1466 bekræftede kong Christian I det privilegium, som allerede Adolf VIII havde givet sognepræsterne i Stapelholm, Sønder Gos herred, Hatsted mark, Nørre Gos herred, Bøking og Kær herreder. De blev fritaget fra 'dyk, syle und wege' i forbindelse med deres kirkebol. 1469 måtte det indskærpes indbyggerne i Nordfrisland, at de skulle betale jordskyld og tiende til bispnen af det land, der var genindvundet. Bisp og gejstlighed nød godt af de nyskabte frugtbare områder.⁷³

Begynder vi fra nord inden for vort undersøgelsesområde og går forbi de betydelige inddæmninger ud for Kær herred, der netop synes at være sket i årene 1450-65, når vi *Bjerrum kog*. Om denne kog, hvis dige

strækker sig fra Vester Bjerrum til Stedesand, er vi forholdsvis velunderrettede. Foretagendet blev igangsat efter en kongelig koncession nogle år før 1466. I den nærmeste tid efter 1466 kan det inddigede marskareal belægges i kilderne.⁷⁴

Hvad angår den næste formentlige 1400-tals inddigning, *Langhorns gamle kog* med *Sterdebøl kog*, er forholdene straks mere usikre. Arbejdet med inddigningen synes dog at have været i gang i 1460'erne. O. 1462 omtales nemlig den forventede inddigning i Slesvigbispens jordebog. En datering o. 1470 på færdiggørelsen må siges at være rimelig, selv om vi først 1519 med sikkerhed har kilderne til kogens eksistens.⁷⁵

Med hensyn til *Bordelum*, *Bredsted* og *Brekum* koge er præcise dateringer yderst vanskelige. Den traditionelle datering 1489 kan ikke belægges i samtidige kilder. Det kan imidlertid fastslås, at kogene må ses i forbindelse med bygningen af sluser i Arlåen og



Kort 14. Koge inddiget i tilslutning til undersøgelsesområdet i 1400-tallet.

Die Westküste des Untersuchungsgebiet mit den während des 15. Jahrhunderts eingedeichten Kögen.

inddigningen af denne ås nordbred ud for Almstorp og Bomsted. Endnu i 1466 var disse områder ikke på nogen måde sikrede, men blev oversvømmede om vinteren eller ved stor flod.⁷⁶ Dette synes først at være ophørt 1478, da etableringen af *Hatsted gamle kog* kan formodes at have fundet sted. Efter 1478 og før 1534 er foreløbig den sikre datering på Bordelum, Bredsted og Breklum koge, en datering o. 1480-90 er vel det sandsynlige.⁷⁷

Hatsted marsk er ældre end de fleste andre inddigninger. Genopbygningen efter 1300-tallets stormfloder er formentlig foregået temmelig hurtigt. Allerede 1413 nævnes adelsgods i Hatsted marsk og 1438 var området øjensynligt nået op på et antal gårde, der var lige så stort som i 1542. Dette fremgår af en sammenligning af 1438-skattelisten med den fra 1542. Gårdtallet i selve Hatsted by var vel vokset fra 10 til 23, men i selve marsken var ingen markante ændringer at spore⁷⁸:

	1438	1542
In der mersch	46	44
Lutke suder ripe	20	
Lemkolk	15	
Thor ghote ende	16	
Grote suder ripe	29	
Oldedruddendel		72
ialt	126	118

Denne tidlige og ret betydelige bebyggelse er antagelig begrundelsen for, at området ihvertfald fra 1200-tallet var udskilt som fyrsteligt birk, Hatsted *mark*, periodevis med egen foged, periodevis forenet med Husum og Sønder Gos herreds fogeder. Hertug og konge disponerede her over jord, som kunne tildeles tro folk.⁷⁹

Samtidig med at områderne nord for Arlåen o. 1478 blev inddiget, synes så Hatsted marsk at være blevet udvidet med et stykke land, der 1503 benævnes *Hatsted gamle kog*. Vobbenbøl kog, der omtales 1495, udgjorde antagelig en del heraf. Dateringen o. 1478

hviler på en passage af en tekst fra 1494, indført i Slesvigbispens jordebog. Her omtales det, at inddigningen af Hatsted marsk fandt sted for 16 år siden.⁸⁰

En *Hatsted ny kog* blev koncessioneret 1496. Hertug Frederik tillod, at halliger og opkastet land ud for Hatsted marsk inddigedes ved indbyggerne herfra og fra Skobøl sogn. Bønderne håbede at kunne fuldføre projektet på tre år, og de har formentlig overholdt fristen. Fyrsten forbeholdt sig 20 demat til eget brug, samt 3 lybske skillinge af hver demat.⁸¹

Omkring Husum var inddigningen i gang i første halvdel af 1400-tallet. 1432 gjorde bisp Nicolaus af Slesvig vitterligt, at hans fæstere og selvejerbønder, som havde del i marsken mellem Husum og Rødemis landsby, var ved at inddige denne med et dige mellem de to bebyggelser. Bispens garanterede de holstenske grever, at hvis diget skulle blive til ulempe – formentlig under eventuelle grevelige krigsoperationer – så ville bønderne stikke hul på det.⁸²

Med landvindingen omkring Husum å kunne nye koge mod nord og syd for Husum inddiges. *Nordhusum kog*, der senere fik navnet Porrenkog, nævnes første gang 1496 og 1508. Fra 1529 er kogens 'vedtægt' bevaret. En datering til o. 1480-90 er næppe fejlagtig.⁸³

Syd for Husum kommer vi til gesten ved Rødemis. Herudfor ligger den såkaldte *Südermarsch*, med Rødemis, Rantrum og Wischmarskene. Allerede 1464 var *Rantrum* og *Wisch*-marskene ihvertfald delvist inddigede. De to byer indgik dette år et forlig om en fælles regulering af et dige med henblik på forkortelse af dets længde. Umiddelbart efter må have fulgt *Rødemismarsk*. Den traditionelle datering herpå er 1468, dette stemmer godt overens med de samtidige kilder. 1461 24/4 indgik Slesvigbispens en overenskomst med bønderne i Rødemis om inddæmning af et areal ud for Mildsted, 'de Mose'. I bispens jordebog fra o. 1462 og i et fæstebrev fra 1467 spores forventning om yderligere inddigninger – ved bebyggelsen Poggenborg siges det, at når landet er inddiget skal jordrenten hæves til 4 mark. Jordbesiddelse i Rødemis kog nævnes dernæst o. 1475, 1490, 1491 etc. Omkring 1470 kan hele *Südermarsch* formodes at være færdiginddiget.⁸⁴

Til denne indre række af koge byggedes i de næste år endnu en, *Damkog*. Den synes at have været færdig 1489, da lensmanden Poul Sested fik 24 + 12 demat jord heri og hans skriver Helmod Alverding 3 demat. Ved samme lejlighed har vel også hertugen betinget sig de 142 demat, han i 1587 besad her. Med Damkog blev Sønder Gos herred landfast med Ejdersted.⁸⁵

Inddigningerne længere inde i landet falder i det væsentlige uden for vort undersøgelsesområde. Her var navnlig gestøen Stapelholm udgangspunkt for en række inddigninger, der for en stor dels vedkommende fandt sted i årene omkring 1460.⁸⁶

Inddæmningerne langs vestkysten var godt i gang i det 15. århundredes første halvdel med Hatsted marsk og marsken mellem Husum og Rødemis. Det er imidlertid tydeligt, at udviklingen tog en voldsom fart i århundredets anden halvdel – o. 1460 kom Bjerrum kog – o. 1470 Langhorn gamle kog og hele Südermarsch – o. 1480-90 Bordelum, Bredsted, Breklum, Nordhusum, Hatsted gamle kog og Damkog – o. 1500 Hatsted ny kog (Porrekog). Det er endvidere klart, at en stor del af det areal, der inddigedes i 1400-tallet, kom til i årene netop omkring 1470. Bjerrum kog indeholder 812 ha, Langhorn gamle kog 2.322 ha, Südermarsch 2.300 ha, Hatsteds marsk med Hatsted gamle kog, der formentlig også ved denne tid for en stor del var inddiget, indeholder 1994 ha. Bortset fra Breklum kogs 1868 ha er landvindingerne mellem 1480 og 1500 af relativt mindre betydning: Bordelum kog har 313 ha, Bredsted kog 213 ha, Nordhusum 341 ha, Damkog 620 ha, Hatsted ny kog 304 ha.⁸⁷

*

Bebyggelserne yderst mod vest var i senmiddelalderen ganske overvejende en randbebyggelse, på grænselinjen mellem gest og marsk. En komplementær udnyttelse af de to ressourceflader er karakteristisk: kornet avledes overvejende på gesten, kvæget græssede i marsken. Marskarealerne blev imidlertid også i en vis udstrækning benyttet til kornavl. Fast var det vistnok, at gesten var stedet for rugen, mens byg kunne avles både i marsk og på gestland, og havren vistnok stort set dyrkedes i marskarealer.

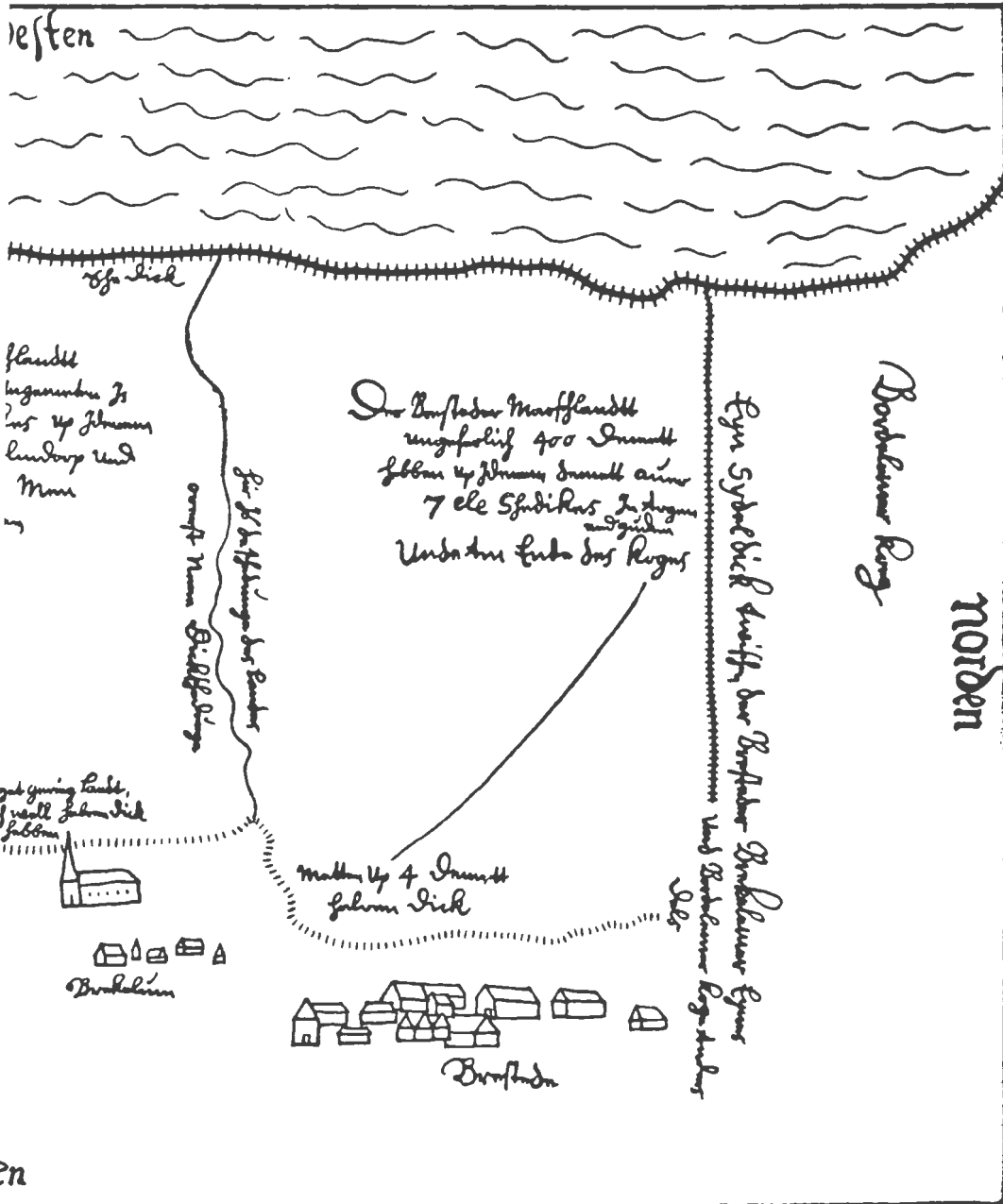
Denne dobbelthed i produktionen, der går igen i langt de fleste sogne ned langs kysten, afspejler sig i det senmiddelalderlige kildematerialers terminologi. På den ene side har vi i området de normale betegnelser på jord i *bol*, *ørtug jord* etc. De benyttedes om gestmarker, dyrket i fællesskab. På den anden side forekommer de frisiske ord som *demat*, *swade*, *fenne*, *ham*, *mede* – knyttet til udnyttelsen af marsk og forland. *Demat* angiver det land, en mand på en dag kunne slå hø på ('dagslet'), *swade* er ligeledes et mål for eng ('skår'). Dematland var delt i særskilte jordstykker, 'Coppele' kaldtes de o. 1462 i Ramsted (Svavsted s, Gos hd). Den samme udskilte karakter havde *fenne* og *ham*, marskstykker omgravet med grøfter, *mede* var græsningsland.⁸⁸

Vi kan til en start se på den nordlige del af undersøgelsesområdet med Bjerrum, Langhorn og Bordelum sogne.

Som beskrivelsen af Langhorn i Slesvigbispens jordebøger viser, havde bønderne på gestranden deres udgangspunkt i en produktion på agre i bymarker. 1519 optegnes i Langhorn først 30 bønder, der tilsammen i 18½ bol ejede 84 agre og heraf betalte landgilde ('hure') i penge. Hertil kom så en række yderligere afgifter til bispen – 1 tønne 'bolværkssmør' og fra hvert bol 1 høne og 2 skæpper havre. I marsken havde bispen indtægter af 9 demat land, hvoraf der betaltes pengeydelse. Til at male kornet var der i byen to biskoppelige vindmøller, den ene bortfæstet til en bonde fra Bjerrum.⁸⁹

Ganske på samme måde tager beskrivelsen i provstibogen fra 1538 af godset i Langhorn sin begyndelse med præsteboligen og 5 agre. Hertil kommer så 2 demat i Harre Lynninghs fenne, 9 demat kaldet 'Kantors land', 5 demat i 'Solte Mede'.⁹⁰

Der er grund til at tro, at marsken normalt udgjorde langt det største aktiv i gårdenes drift. Når det om Øster-Bordelum i 1519 siges, at 'ærlige bønder og husmænd dér har deres ager på gesten efter deres marsklands størrelse' er det muligvis ikke et oprindeligt forhold, men skriveren har i hvert fald udtrykt, hvad der var den væsentlige enhed, nemlig marsken. Bispens fire fjerdinggårde i Øster-Bordelum betalte



ifølge registrene fra 1462, 1510 og 1519 penge i 'lantgelt', samt hver ½ tønne smør. Til deres gård lå så meget sædeland i gesten, som der kunne sås 17 skæpper rug i. Hertil kom *swade*, hvoraf to af de fire gårde havde 17 og en 41. To andre bønder i byen forpagtede 10 og 26 *swade*. Disse *swade* har for bispren og bønderne været langt mere værdifulde end agerlandet. Af sine 41 *swade* betalte en af bønderne 2 mark og 9 skilling, mere end dobbelt så meget som han gav for sin jord på gesten, nemlig 15 skilling lybsk.⁹¹

Kvæghold og smørproduktion var snævert knyttet til udnyttelsen af marsk og eng.

Det fremgår af Slesvigbispens jordebøger, at der skelnedes mellem smørindtægter i landgilde ('huer') og 'bolwerkesbutter'. En tønne bolværkssmør gav Drelstorp (Drelstorp s.) ifølge jordebogen o. 1462 sammen med dem fra Bordelum sogn, på samme måde var Lohedes (Langhorn s.) beboere fælles med Bomsteds (Drelstorp s.) sat til en tønne bolværkssmør. I bispens jordebog fra 1509 finder vi de samme afgifter, nu listet under 'Bordelum' og 'utem Langenhorne'. Det er klart, at bolværkssmørret er en afgift for udnyttelsen af marsken ud for Bordelum og Langhorn. Ligeledes tydeligt er det, at Bomsted og Drelstorp på trods af deres beliggenhed tæt ved kysten har haft utilstrækkelige græsningsarealer og har drevet kvæget nordover. Bolværkssmørret må opfattes som en særlig afgift givet for kreaturer, som græsser i marsklandet. Det har antagelig vist sig nødvendigt at arbejde med de to betegnelser 'huer' og 'bolwerkesbutter', fordi marsken ikke blot var udnyttet af den nærmeste landsby.⁹²

Det store behov for tilgang til græsgange belyses af en række forpagtningskontrakter.

I den tidligere kirkeby Efkebøl i Langhorn sogn overtog en bonde ved sin faders død 1451 forpagtningen af Slesvigbispens *mede*, *land* og *stede*, hvor det måtte ligge ved Efkebøl. Lejen fastsattes til ½ tønne smør. O. 1462 træffer vi denne ydelse, benævnt 'bolværkssmør' i bispestolens jordebøger. I 1509 specificeres beliggenheden – 'nogle halliger ved Efkebøl'.⁹³

1490 forpagtede Nickels Gunnesen, en selvejerbonde i Bjerrum, af abbed Peter i Ryde kloster jord-

stykket 'Martens Landt' for en årlig afgift af ½ tønne smør og 2 oste, så gode som en mark lybsk. 1526 fik sønnen kontrakten fornyet på samme vilkår, blot indføjedes det, at han var pligtig til at græsse to føl på engen, endvidere får vi oplyst, at jordstykket var vurderet i demat.⁹⁴

To bønder i Bjerrum lejede 1450 et stykke biskopeligt land ved Vaigård (Risum s., Bøking hd). Af det bevarede fæstedokument af 14/8 1450 fremgår det, at der fra *mede und ackere*, der kaldes 'Biskopsham', hvert år skal betales ½ tønne smør til Svavsted.⁹⁵ 1462 fik bispren tingsvidne på, at 'landet i marsken, kaldet Biskopsham' fra gammel tid havde tilhørt bispestolen, og samtidigt genfinder vi jordstykket i Slesvigbispens jordebog med en ydelse på ½ tønne bolværkssmør samt 1 får. I 1509 betragtedes jordstykket som fæste (*hure*).⁹⁶

Ned langs kysten finder vi bestandig foreningen af gest og marsk i de enkelte bedrifter.

I Ellerbøl i Breklum sogn solgte en bonde i 1503 sit gods 'i Hatsted ny og gamle marsk, på gesten og andetsteds beliggende'. En kapitelsgård i Ridderup, ligeledes i Breklum sogn, besad 1437, ved siden af 12 øre sædeland, 3½ demat eng i Ridderup marsk og 5 demat i 'Mose'. Om avlen på gårdens gestland hedder det i kapitlets jordebog fra 1641, at her sås kun byg, ingen havre, da 'de mener, at jorden ville blive ødelagt herved'.⁹⁷ I Bomsted (Drelstorp sogn) besad bispren o. 1462 to bønder med 7 demat eng og 6 tønner rug i udsæd på gesten. Nord for Husum i Skøbøl sogn havde en bonde 1509 udover 16 skæpper gestager, der lå i samme bol i Halebøl, 6 demat 'medlandes' i marsken.⁹⁸

Mange steder ser vi den kraftige kvægavls spor. Omkring Arlåen var der således kamp om græsningsrettighederne. 1455 blev indbyggerne i Arenshøvt og godsejeren Went Fris på Arlevad forliget i en strid om eng og hede beliggende nord for åen ved Krageholm. Det dømtes, at beboerne i Arenshøvt måtte bruge arealerne mod at give 2 mark årligt til Went Fris, mens denne fik retten til her at græsse 'det kvæg, som han til daglig har på sin gård Arlevad'. Went Fris interesse-rede sig også i andre sammenhænge for engarealerne

omkring sin gård. 1466 udstedte han et vidne om forholdene i 'de mange enge' tæt på Hatsted marsk ved Arlevad bro og ved Bomsted bro.⁹⁹

Mulighed for en mere detaljeret indsigt i en enkelt landsbys økonomi får vi syd for Husum med byen Rødemis, som i sin helhed var biskoppeligt fogedi. I landsbyen var der 1510 61 husstande. Det faste udgangspunkt for byens landbrug var, som det beskrives i jordebøgerne 1462 og 1510, 24 'fjerdinger' på gesten. Af hver fjerdning blev der årligt givet 2 heitscheffel rug, 6½ søsling, 1 høne, 3 skæpper havre. Hertil kom så afgifter i forbindelse med udnyttelsen af marsken. 25/7 hvert år betaltes *snidelpenninge*, vel for kornets høst. 19/8 måtte *graspenninge* erlægges, 1462 var det 10 mark, 1510 var beløbet steget til 25 mark. De må opfattes som en betaling for høhøst. Mortensdag 11/11 måtte bønderne sluttelig af med ialt 16 mark, hvoraf de 12 mark var *Quickpenninge* (1462) eller *Martenspenninge* (1510). Kvægpengene blev ydet for brugen af en i 1461 inddiget eng 'Mose', der lå umiddelbart ud for Rødemis, i forhold til den mængde kvæg, man havde der. I overenskomsten om inddigningen hedder det, at fortrinsvis byens bønder måtte slippe deres kvæg løs der, mens græsning af fremmed 'hur quick' skulle begrænses. Rødemis' indbyggere havde yderligere andele i o. 100 demat i marskområderne ved 'Harkenbul', af hver demat betaltes Mortensdag 9 penninge.¹⁰⁰

I byen var der to store gårde, Poggenborg og en fogedgård, den senere Rødemisgård.

Poggenborg var o. 1462 bortforpagtet for 2 mark og en ost. Fra 1467 har vi bevaret dels bisp Nicolaus Wulfs fæstebrev til Agge Bodensen, der overdrages gården med gest og marsk, og dels fæsterens revers. Det fastsættes, at hvis marsklandet inddiges, skal jorden være afgiftsfri de første to år på grund af arbejde og omkostninger, herefter skal der betales 4 mark årligt. I det 17. århundrede var gårdens tilliggende 50 demat marskland og 10 tønder gestland.¹⁰¹

'*Fogedens ham*' fæstedes i 1465 af bispefogeden Jon Payensen for 4 mark lybsk om året. I bispens jordebog er der en bemærkning om, at fogeden siger, at jorden består af 14 demat, hertil tilføjer skriveren, at han

tror, der er mere. Da Rødemisgård, som 'fogedens ham' utvivlsomt udgjorde en væsentlig del af, taksredes i 1702, bestod den af 56 scheffel gestland og 49½ demat marskland i Südermarsch.¹⁰²

Et billede af en af Rødemis' almindelige gårde får vi i en salgskontrakt af 6/5 1443, hvor Jon Kudemannsson og Momme Volquartsen sælger bispens en gård i Rødemis. Denne gård har på gesten 14 scheffel sædejord og i marsken 10 demat, samt græsgang til 8 køer i 'Mose'. Gården blev sat til en årlig afgift af 3 mark, 4 sk, samt 6 får.¹⁰³

De enkelte gårde i Rødemis havde altså deres marker fordelt på gest og marsk. Bispens og hans bønder var imidlertid langt fra de eneste jordbesiddere i byen. Som overalt langs vestkysten ser vi en stærkt opsplittet og bevægelig ejendomsstruktur. Til Mildsted kirke var ved gaver o. 1475 kommet 20 heitscheffel og 79 skæpper sædeland samt 14 demat, alt i Rødemis bymark. Hertil føjede der sig 5 demat i Rødemis marsk, 22 demat i Rødemis kog og 5½ demat i 'Hune hamme' og 'Hoghen mede' i nærheden af Rødemis. Jordstykkerne var nok tildels overdraget kirken af bønder i Rødemis, men også beboere i nabobyerne havde optrådt som donatorer.¹⁰⁴

Med disse eksempler fra gestranden turde hovedtrækkene i områdets økonomi være beskrevet.

En egenartet form for naturudnyttelse, der har haft en betydelig økonomisk betydning mod vest, skal sluttelig nævnes. *Saltudvinding* på forlandet var en gammel næringsvej. Spor heraf findes hyppigt i marskegnene og allerede i kong Valdemars Jordebogs kongelevliste fra o. 1231 bemærkes det om indtægterne fra Frisland, at ud af 4 brændesteder havde kongen indtægten af de tre, hertugen fra en.¹⁰⁵ 1409 omtales en strid om et 'saltværk' ved Husum. Det var under en flod drevet over til Rødemis. De landsherrelige saltboder var stadig igang i 1500-tallet. 1519 træffer man således blandt hertug Frederiks udgiftsposter betaling for 13 læs tørv, som Elsebe Vollerd bragte til hertugens saltbod. Slesvigbispens fik salt i afgift fra bønder i Nørre Gos, Sønder Gos herreder, Nordstrand, Stapelholm. 1510 hedder det i Slesvigbispens jordebog: 'hvor der er saltboder, giver i tiende hver

bod den 8. september to tønder salt'. 1462 leverede indbyggerne i Lohede (Langhorn s.) salt, og det siges 'i Skøbøl (Skøbøl s.) er der agre, som opgraves ('*fo-diunt*') til salt'. I Rødemis (Mildsted s.) var reglen – 'når der brændes salt, gives af salthyttten (*casa*) 3 eller 2 tønder salt'. Også borgere kunne have indtægter fra saltværker. Peter Harrinck, der boede i Husums vesterende, besad således 1491 et i Rødemis kog.¹⁰⁶

Sammenfatning

Vort slesvigske undersøgelsesområde delte sig i tre regioner – to af dem, østlandet og gestrand-marsken, udgjorde velboniterede og overskudsgivende egne. Over for disse stod gesten økonomisk set svagere.

Det ser ud til, at landbrugsproduktionen på gesten i det væsentlige tjente til husholdenes egen forsyning og de nødvendige landgildeafgifter. Udover honning repræsenterede *træet* den eneste virkelige salgsvare, og der er tegn på, at man i løbet af den undersøgte periode i stigende grad blev klar over de ødelæggende

konsekvenser af rovdriften på skovressourcerne. Ødelæggelserne kom som en følge af, at penge kunne tilbydes andetstedsfra – bl.a. fra de rigere egne mod øst og vest.

Både de østlige og vestlige egne frembragte et overskud af *korn*. Derimod finder vi kun mod vest bønder med en udvidet *kvægavl*. Her i gestrand-marsken eksisterede utvivlsomt det mest dynamiske landbrug. Talende er de storstilede inddigninger af koge, navnlig i årene op mod år 1470, og stridighederne om græsningsarealer. Et vestligt markedsprodukt af en vis betydning var også det hjemmebrændte *salt*.

Vestlandets hovedgårde begyndte at engagere sig i produktion af okser til handelsbrug. Desværre ved man kun lidt om økonomien på Angels hovedgårde i 1400-tallet, men det er sandsynligt, at okseavlens også her bredte sig.

Landbrugets salgsoverskud, hvis formidling vi vil forsøge at følge, måtte hovedsageligt komme fra Angel og gestranden med marsken.

KAPITEL 5

Fra land til by.
Landbrugsproduktionens
afsætning

I det følgende skal det beskrives, hvordan landbrugets produktion overførtes til andre dele af samfundet – og til andre samfund. Til en start må det dog gøres klart, at en stor del af produktionen forblev ude i landdistrikterne.

Eget forbrug på landet

De enkelte landbrug befandt sig i senmiddelalderen i forskellige stadier af markedsintegration. Bøndergårdenes egen avl brugtes naturligvis for en del inden for husholdet. Der var behov for naturalier til personligt forbrug, til sædekorn, til løn af fremmed arbejdskraft – og herudover til afgifter til jordejer og landsherre. Hvor stor en del af produktionen, som markedsførtes, var utvivlsomt stærkt varierende og vel primært afhængigt af gårdenes størrelse og specialiseringsgrad.¹

De større hovedgårde fik deres indtægter såvel i naturalier som i penge. For dem afgjorde både mængden af penge i disse indtægter og naturalieindtægternes forskellighed i hvor høj grad, man måtte involvere sig i markedstransaktioner.

*

Forholdene på en storgård fremgår af flere kilder fra bispegården *Svavsted*. Et skøn fra 1509 viser, hvad man her regnede med at bruge på et år. Over en række hovedvarer opstilledes et specificeret regnskab:^{1a}

	indkomst	forbrug	overskud
td rug	600	400	200
td byg	470	400	70
td havre	600	750	÷ 150
td smør	34	20	14

Hvad angår korn og smør var man øjensynligt stort set selvforsynende og regnede endda med et overskud. Kun havre måtte man tildels hente udefra.

I Svavsted-vurderingen fra 1509 følger andre nødvendige produkter. For disse nævner kilden blot ikke, om de kunne udredes af borgens egne naturalieindtægter.

Hovedparten var landbrugsindtægter – 30 okser, 50 får, 100 lam, 350 høns, 4 sider spæk, 30 dromt humle. Hertil kom 40 td salt, 6 td honning. En stor del af borgens fødevareforsyning udgjorde fisk dog også – 6000 hvidling (= 24 kipe), 12 snese kabliau, 100 snese skuld, 20 snese rokker, 16 td helgoland sild, 2 td skånsk sild, af slisild så mange, som kom fra bispegården i Slesvig og fra Stubbe, ål (*pinnikael*) og saltet torsk.

Brød bagtes hver uge, til dette brugtes al borgens rug, til ølbrygning gik ialt 350 td byg og hele humle høsten. Havren benyttede man til foder for o. 25 heste i stalden.

Svavsteds lensregnskab for året 1504/5 tillader os mere detaljeret at se, hvordan de nødvendige naturalier tilførtes borgen.² Også i denne periode var der underskud på havre – o. 250 tønnder. Den manglende havre blev ikke købt på det fri marked, men hentet inden for det biskoppelige godssystem. I 23 sendinger

kom havre til Svavsted fra Slesvig bispegårds besiddelser, bl.a. med kørsler fra Fysing nord for Slesvig by. Et lille rugunderskud i 1504/5 på 13 tønder dækkedes ligeledes ved forsyninger hentet fra bispegodset på østkysten. Borgens øvrige behov i dette regnskabsår kunne for størstedelen hentes fra egenproduktionen. Kødet måtte dog suppleres med 10 okser fra Haderslev. Den eneste større købspost var fisk, som købtes hos fiskere fra flækken Svavsted og handlende fra Husum. Indkøbsvarer af mindre betydning er i registeret høns, æg, hvidt brød, æbler, olie etc. Penge til kontantindkøbene blev skaffet ved de pengeafgifter, der indbetaltes i landgilde og fra tolden. Alene fra Svavsted sogn indkom i rede penge i året 1509 til borgen 70 mark, 4 skilling, 3 penninge.³

Det er sandsynligt, at storgården Svavsteds økonomi er typisk for ihvertfald de gejstlige godser i Slesvig. De større hovedgårde har med deres udstrakte og ofte spredte besiddelser kunnet trække på en lang række ressourcer. Det har givet mulighed for en forholdsvis 'lukket' økonomi.

På samme måde var der i dele af den slesvigske bondeøkonomi en lukkethed over for markedet. Gårdene kunne ofte opføres af lokale materialer. Flere steder hører vi, hvordan bønderne havde retten til at hente bygningstømmer i nærmeste skov.⁴ Man bagte, slagtede og bryggede selv, og klæder fremstilledes for en del inden for husholdet.⁵ På den anden side blev det i senmiddelalderens bondesamfund nødvendigt at skaffe sig rede penge. En del af de redskaber, som var nødvendige i landbruget, måtte utvivlsomt betales kontant. Den fremmede arbejdskraft i landbruget lønnedes i en vis udstrækning i mønt. Og pengeafgifter til jordejer og landsherre forekom, som det er vist, almindeligt i visse dele af undersøgelsesområdet.

Herudover tyder meget på, at også andre artikler erhvervedes fra markedet.

En kilde til selve indboet på de slesvigske bonde- og lavadelsgårde er klageskrifterne fra krigene mellem Erik af Pommern og holstenerne fra 1400-tallets første årtier. Typisk for denne kildegruppe er fortegnelsen over, hvad fæsteren Albrecht havde mistet ved år 1413. Denne bonde, der vistnok boede i Sundeved,

var blevet frarøvet – 2 køer, 8 heitscheffel havre, 4 nye sække, en grå kappe, en ny frakke af vævet klæde (wobbe), en kedel så god som en mark, 2 okser til 6 skilling, jernværktøj til en mark og en le til 8 skilling, 2 stykker klæde til en mark og en kvindekjortel til 9 skilling, en tønne øl til 8 skilling, 2 hætter og en kvindekappe til 12 skilling, en seng og 2 puder til 24 skilling og et dækken også til 24 skilling.⁶

Opstiller vi mere systematisk en liste over hvilke typer gods, som bønder og lavadelige ejede ifølge klageskrifterne, fremkommer følgende billede:

	B	A
vogn	x	x
kvindekappe	x	
kvindekjorte	x	
frakke	x	x
linnedklæder	x	
kappe	x	x
hoser		x
hætte		x
sværd	x	x
spyd		x
armbrøst	x	x
andre våben (1)		x
stigbøjler	x	
sadel		x
sække	x	
lærred	x	x
dækkener	x	x
klæder	x	x
puder	x	
senge	x	x
bor	x	
le	x	
økse	x	
kande	x	
kedel	x	
gryde	x	
sølvske		x
penge	x	x

B = bønder, A = adlige.

(1) = panser, skjold, hjelm, lodbøsse etc.

Der er ingen grund til at hæfte sig ved, at en bonde tilsyneladende havde en række genstande, som manglede hos de adelige. Det er blot et resultat af de mere fuldstændige opgivelser angående bøndernes ejendele. Derimod mærker man sig, at bønderne besad ting, som næppe har kunnet fremstilles inden for husholdet. Det gælder først og fremmest for redskaberne af jern. Leer, bor, stighøjler og sværd har måttet erhverves fra smede. Gryder og kedler har antagelig været af kobber og fremstillet af professionelle støbere. En række af tekstilerne synes at være købegods.

Det var formentlig normen, at en del af bondebruges overskud blev afsat for penge og skabte mulighed for indkøb fra 'sekundære erhverv'.

Og bønderne var ikke ene om i stigende grad at underkaste sig markedsmekanismerne. Også de adelige hovedgårdsejere blev i løbet af senmiddelalderen klar over fordelene ved en produktion, der kunne markedsføres. En del af bondeproduktionen nåede således ikke markedet direkte fra bønderne, men blev formidlet af hovedgårdsejere, som havde modtaget den i form af jordlejer og afgifter.

Fæste- og renteydelser til byerne

Overalt i Nordeuropa har de seneste års forskning vist, at senmiddelalderens byboere havde rettigheder i landbrugsjord. For det nordtyske hanseatiske område er det klart dokumenteret af bl.a. Evamaria Engel og Konrad Fritze. Også i vort undersøgelsesområde fungerede byerne på linje med hovedgårde og lensslottet som indsamlingspunkt for landbrugsprodukter, der passerede uden om markedet.

Jordrettigheder kunne borgere besidde på landet enten som '*ejendom*' eller som *pant*. En form for pant var det 'brugelige pant' til gengæld for lån. Her besad panthaveren fortrinsret over pantet indtil dette var indløst. En anden pantform var 'underpantet', hvor pantsætteren vedblev at besidde pantet. Dette fænomen, der hyppigst udtrykkes ved 'rentekøbet', skal vi vende tilbage til. Til en start kommer en gennemgang af de egentlige besiddelser og det brugelige pant.⁷

Flensborgeres besiddelser af landbrugsjord

1354 gav hertug Valdemar III flensborgerne beskyttelsesbrev og lovede at fritage deres gods på landet for alle de sædvanlige afgifter og byrder.⁸ Samtidig garanterede hertugen borgernes jurisdiktion i alle sager op til 3-marks bøder, samt fritog dem for ryttertjeneste af godset. Privilegiet stadfæstedes 1430 af hertug/greverne Adolf og Gerhard.⁹ Flensborgerne besad altså jordegods i landdistrikterne med rettigheder, der ikke var mindre udstrakte end adelens. I 1400-tallet hører vi, at de ligesom de adelige havde retten til selv at opkræve 'beder'. Det lovede bl.a. kong Hans borgerne i 1489 i forbindelse med en skatteudskrivning – der også omfattede 'jeres (borgernes), Sankt Jørgens, Hellig Ånds og alle andre fæstere, gejstlige og verdslige, der hører til Flensborg'.¹⁰

I lensmandens skatteregister for Flensborg len 1483 får vi direkte at vide, hvem der forblev uregistrerede og altså selv foretog skatteinddrivelsen. Det gælder for det første herremændene (*gudenmanne*) med deres fæstere, for det andet en række gejstlige institutioner i Flensborg, som ejede landgods – Helligånds-huset, Marie- og Skt Nikolai kirker samt Sankt Jørgensgården. Uden for registeret var for det tredje de fæstere, der tilhørte 9 navngivne flensborgere – 'og endnu flere borgere og indbyggeres fæstere, der beløb sig til et mærkeligt tal, og alle efter hvad de siger, har betalt deres skat og huspenninge for deres fæstere'.¹¹

Julernes gods

Før år 1400 har vi kun få nærmere oplysninger om borgernes jordbesiddelser uden for byen. Hertug Valdemars omtalte privilegier fra 1354 afslører kun, at en del borgere allerede på dette tidspunkt må have haft landbrugsejendomme. De bevarede kilder gør det dog klart, at én familie hævdede sig over alle de øvrige på denne tid.

Det var den mægtige *Jul*-slægt, som allerede er omtalt i kapitlet om de adelige hovedgårde. Julernes bopæl ved/i Flensborg og deres engagement i byens

politik gør imidlertid, at vi ikke kan nøjes med at betragte dem udelukkende som en landlig adelsslægt. De var helt uden tvivl også flensborgere.¹²

Udgangspunktet for Jul-slægtens nære tilknytning til Flensborg var det tidligere nævnte 'Ettebo' ved Flensborgs nordlige grænse, det såkaldte Ramsherred. Her boede ridderen *Peter Jul*, der var gift med Mette, en datter af Segebod Krummedige til Runtoft. Peter Jul, der ejede betydelige godser på vestkysten og i Angel, blev borgmester i Flensborg i 1300-tallets anden halvdel.¹³

Hovedarvtager efter Peter Jul var sønnen *Iver Jul*. Han var ligesom faderen en tid borgmester i Flensborg, og på samme måde giftet ind i en af de betydeligste slesvigske adelsslægter ved sit ægteskab med Berte, datter af Timme Limbek.¹⁴

Også Iver Juls øvrige børn fik dog gods. En af sønnerne, *Thomas Petersen Jul*, solgte 1398 en del af sin arv efter faderen til søsteren Ingeborgs mand, Sivert Krog, for 2 pund engelsk. Jorden lå i Agtrup på vestkysten (Læk s., Kær hd). 1431 solgte Thomas Petersen fra sin arv yderligere størstedelen af sine besiddelser på Fyn. Køber var broderen Iver Juls datters mand, Eggert Frille. Resten af det fynske gods fulgte snart efter. Ved Thomas Juls død fik enken år 1444 et vidne udstedt på Flensborgs byting. Det bekræftedes heri, at borgeren Thomas Jul havde pantsat sit gods på grund af nød og tvang, og ikke som følge af overdådig levemåde eller uredelig vandel.¹⁵

En del af Julernes position og godsrigdom overførtes til Peter Juls svigersøn, storkøbmanden *Sivert Krog*. Sivert Krog efterfulgte Peter Jul som borgmester i 1400-tallets allerførste år. Allerede 1395 skal han have afstået 3 gårde i Sillerup (St. Vi s., Vis hd) til Helligåndshuset i Flensborg. Samme vej gik år 1400 det gods i Agtrup landsby, der som ovenfor nævnt i 1398 var købt fra Thomas Jul. Det blev skødet til Helligåndshuset med al ret og frihed. I de næste år føjedes til Sivert Krogs milde gaver til Helligåndshuset endnu nogle boder og huse i Flensborg.¹⁶

Sivert Krogs øvrige gods arvedes af familien. Svigersøn til ham var vel *Nisse Timsen*, der ejede en gård i

Nørsted (Fjolde s., N. Gos hd). Ved midten af 1400-tallet fik han udstedt et tingsvidne, i følge hvilket bonden Peter Geetson i Nørsted påstod, at gården var 'bondegods', dvs. selvejergods, og 'rette arv'. Her over for anførte borgeren Nisse Timsen, at bonden i lang tid havde betalt rente og ydet tjeneste til ham. Nisse havde, hævdede han selv, arvet gården efter Sivert Krog. På dette grundlag tildømte hertug Adolf Nisse Timsen gården.¹⁷

En søn af Nisse Timsen var *Johan Timsen*, der fungerede som vikar ved Vor Frue kirke i Flensborg. Han nævnes i skattelisten fra 1483 blandt Flensborgs landgodsejere.¹⁸ Et nærmere indblik i Johans godsbesiddelser får vi gennem den vikarie, som han i 1479 stiftede ved Skt Nikolai kirke i Flensborg. Vikarien omfattede udover renteaftifter af hans eget hus i Flensborg og af et hus i Husum en årlig rente på 4 mark for et lån på 80 mark med sikkerhed i marsk og eng i Breklum sogn. Hertil kom egentlige besiddelser. Af gården i Nørsted, som var arv fra faderen, ydedes 3 td rug, 6 skilling lybsk, samt vanlig tjeneste. På ganske samme måde ejedes en gård i Byttebøl (Bordelum s., N. Gos hd), hvoraf en bonde betalte 3 mark lybsk om året og ydede tjeneste. I Sundeved havde Johan Timsen en gård i Bovrup som pant fra oprørsborgmesteren Haie Paiesen. Gården, der blev genindløst af Paiesen i 1483, leverede årligt 6 ørtug korn, 8 skilling tjenestepenge, 2 gæs, 3 høns, et fedt svin, når der var olden, samt forefaldende tjenester. Egentlig ejendom var også gårdene i 'Boesdorp' (Varnæs s?) (2 ørtug korn, et svin), Avnbøl (Ullerup s., Nybøl hd) (4 ørtug korn, 6 skilling, 2 gæs, 3 høns, 1 svin), Snogbæk (Sottrup s., Nybøl hd) (6 ørtug korn, 6 skilling, 2 gæs, 1 svin). Godset på Als var sikkert købegods, den ene gård i Avnbøl oplyses at være erhvervet for 30 mark fra Niels Skram.

Endnu en betydende slægts jordbesiddelser havde rødder i Julernes. *Henrik Fris* var ligesom Sivert Krog svigersøn til Peter Jul. Også han indtog en dobbeltposition mellem landdistrikterne og byen Flensborg, hvor han år 1400 var rådmand. Ovenfor er Henrik Fris nævnt både i forbindelse med hovedgården på vestky-

sten, Arlevad, og hans herredsfogedembede i Nørre Gos herred.¹⁹

Også mere ordinære flensborgske borgere nød godt af Julernes gods, omend kortvarigt. Peter Lund, en lavadelig, overtog Troelsby (Adelby s.) efter Iver Jul. En af Peter Lunds døtre, Dorothea, giftede sig med en mand, der i J. Hoyers referat fra 1638 kaldes Jes Grip. Stadig ifølge Hoyer forpagtede Jes og Dorothea hendes søster, Catherinas, gods på 10 mark guld i Troelsby (Adelby s.), som denne havde overdraget til Vor Frue kirke i Flensborg. På baggrund af disse oplysninger kan vi vistnok gå ud fra, at 1638-referatets Jes Grip er identisk med den Jesse Nigelsen, kaldet Grim, der i 1441 satte 8 mark guld i Troelsby og 5 mark i Engelsby (begge Adelby s.) i pant til en kannik i Slesvig for 50 mark lybsk. Om dette gods, der o. 1448 blev overdraget til St. Nikolai-alteret i Vor Frue kirke i Flensborg, hedder det, at det havde været i Jesse Nigelsen 'og hans forfædres' frie eje.^{19a}

Når flensborgeren 'Conradh Kødmander' omkring 1395-1418 solgte fynsk gods i Brynstorp (Skovby hd), Gundstrup og Vellinge (Skam hd) til Berneke Skinkel af Ivernæs, var der sikkert på lignende måde tale om rester af Jul-slægtens gods, som var gledet over i borgerlig besiddelse.^{19b} Borgeren trådte nu frem som jordejer.

Generelt er det dog fælles for en række flensborgske slægter i 1300-tallets slutning og 1400-tallets første årtier, at de er vanskelige at placere som enten borgere eller lavadelige. De hører til i begge grupper. Set fra borgernes synspunkter har deres bopæl i Flensborg betydet værdifulde tilførsler fra oplandet, som kom hele byens forsyningssituation til gode.

Nye jordejende slægter efter 1431

Efter at Flensborg blev indtaget af holstenerne i 1431, vandt en række nye slægter indflydelse i byen. Vi får det indtryk, at hvor tiden tidligere var de feudalt prægede aristokratiske slægters, blev det nu købmanskapitalen, der dominerede. På den anden side vedblev indvandringen af lavadelsslægter at være en

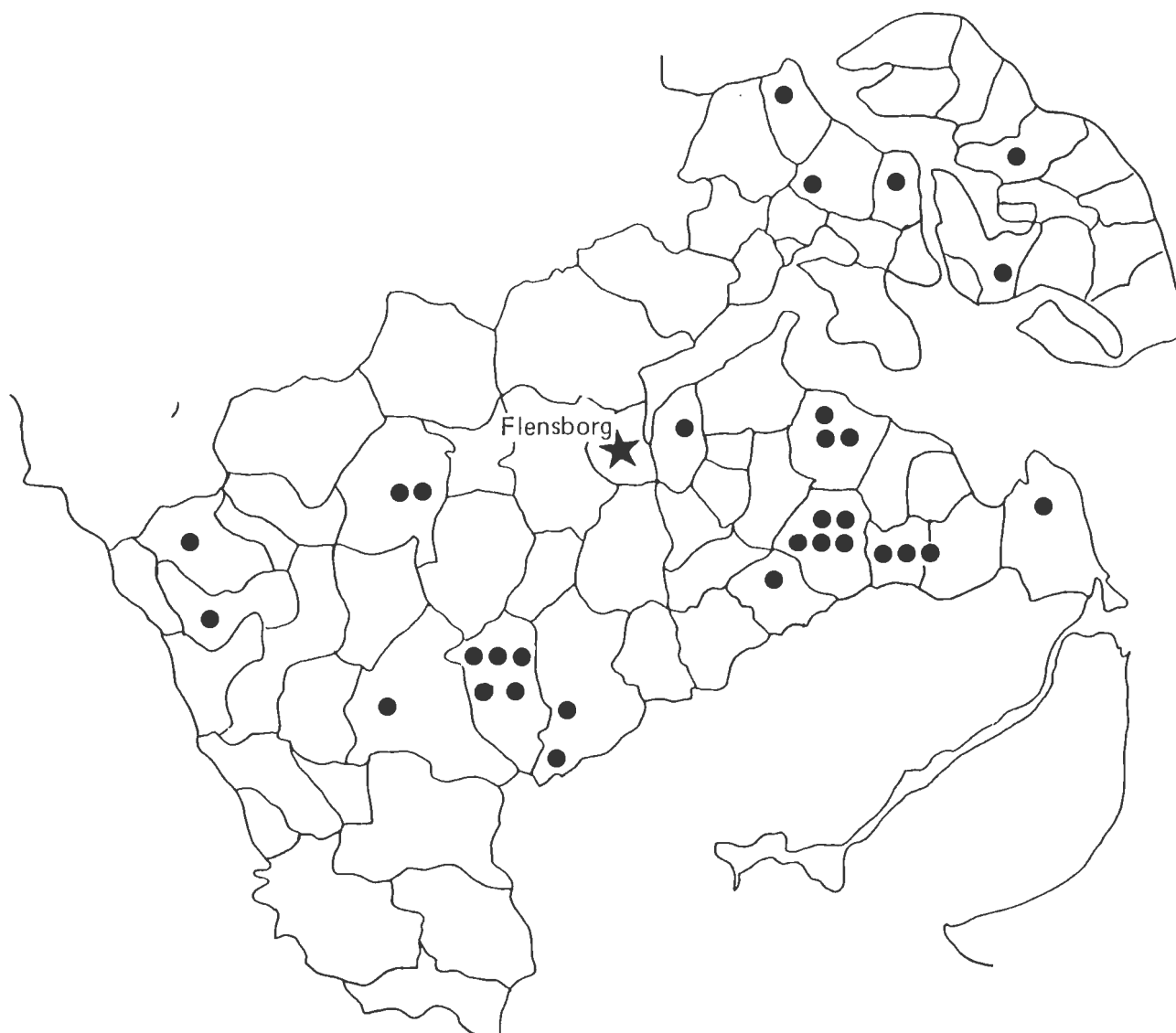
primær kilde til skabelse af en gruppe borgere med landgods.²⁰

De nye herrer efter 1431 satte deres folk i de ledende stillinger. En af holstenernes tro støtter på vestkysten, herredsfogeden i Nørre Gos herred *Magnus Haiesen*, blev borgmester i Flensborg. Han havde allerede i nogen tid været medlem af såvel Vor Frues købmangsgilde som Skt. Laurentii gilde i Flensborg, men hans forflyttelse til byen betød utvivlsomt, at landgildeindtægter fra Haiesens 'fri' vestkystgods nu kom flensborgerne til gode.²¹

Flere fulgte med. Fra Gos-herrederne indvandrede den lavadelige *Paie Jepsen*, der 1438 kaldes 'borger i Flensborg'. Dette år overdrog han hertug Adolf en halvgård i Troelsby (Adelby s.), en del af hovedgården her, som han havde i pant for 50 mark. 1439 erhvervede Paie Jepsen igen pantegods. Fra væbneren Went Fris af Arlevad fik han som pant for et lån på 100 mark – 2 gårde i Haksted (Ugle hd) (à 2 skilling i landgilde) og 2 gårde i Jydbæk (St. Michaels landsogn, Arns herred) (à 10 heitscheffel rug, 1 mk penge årligt). Kontrakten lød på, at Paie Jepsen havde godset til brug; begge parter kunne dog kræve, at jorden blev indløst for pantesummen. Et par år senere, i 1441, finder vi enken efter Paie Jepsen på godsmarkedet. Hun købte 1/3 af landsbyen Lillehorn (Læk s., Kær hd) fra væbneren Otto Rantzau og overdrog straks erhvervelsen til St. Evaldus alter i Vor Frue kirke i Flensborg.²²

Blandt Paie Jepsens sønner var *Nis Paiesen*, der til sin død o. 1486 forblev på vestkysten, hvor han udøvede herredsfogedhvervet i Nørre Gos herred. Her besad han en større gård Lytjenholm, som vel allerede faderen ejede (Breklum s., N. Gos hd).²³

Flensborger blev derimod en anden søn, *Haie Paiesen*, som indgik i Flensborgs aristokrati. Fra 1445 var han rådmand, og i årene efter 1462 og indtil han gik ind i oprøret 1472 fungerede han som byens borgmester. Han erhvervede i 1460'erne af ærkedegnen i Slesvig, Cord Cordes, Rubølgård med fæstegods i Jørl og Janeby. Disse gårde kan være afhændet efter 1472 for at skaffe penge til den halsløsning, Paiesen måtte



Kort 15. Gårde på landet ejet af flensborgere o. 1430-1500. (Et punkt angiver en gård, stjerne = Flensborg). *Der ländliche Grundbesitz der Flensburger (etwa 1430-1500).*

betale, efter at oprøret var slået ned. Samme årsag havde vel også den allerede omtalte pantsættelse af en gård i Bovrup (Varnæs s., Lundtoft hd) til medborgeren Johan Timsen. Bovrupgården blev som nævnt genindløst 1483. Det er muligt, at 2 andre gårde, som

Johan Timsen ligeledes besad på Als og i Sundeved, ligeledes var købt fra Haie Paiesen.²⁴

Den flensborgske skipper *Hans Paiesen* var en tredje søn af Paie Jepsen. Hans besad ligesom broderen Nis arvegods ved Søholm bro tæt ved Lytjenholm.

I 1490 blev det afhændet af Hans Paisens søn, magister *Magnus Paiesen*, til Lytjenholms nye ejer, Ditlev v.d. Wisch. Hans Paisens andre børn, *Nis Paiesen* og Katerine Hanses, havde også landgods, som er optegnet i skattelisten 1483. Vi ved dog ikke, hvor det lå.²⁵

Søn af Paie Jepsen var vistnok yderligere *Boie Paiesen*, hvis søn ligesom de øvrige familier er optegnet som ejer af landgods i 1483. Sønnesønnen af samme navn, *Boie Paiesen*, der i 1530'erne blev rådmand i Flensborg, fik sine landfæstere optegnet i 1543. Sammen med den flensborgske borgmestersøn *dr. Henning Kissenbrugge* besad han 12 helgårde og 2 halvgårde. Det var overvejende strøgods på vestkysten, dog lå 4 gårde på Als.²⁶

Flensborgeren *Hune Ebbesen* erhvervede del i arven efter herredsfogeden Nisse Paiesen. Hune Ebbesen, der i 1470'erne og 1480'erne var rådmand i Flensborg, solgte 1487 til Ditlev v.d. Wisch gods i nærheden af Lytjenholm. Det var for en del købt af Nisse Paiesens arvinger. Samme år bevidnede han andre arvingers salg af jord tæt ved Nisse Paiesens gods Lytjenholm; køber var ligeledes Ditlev v.d. Wisch. Hune Ebbesens rødder var i Kær herred, hvor han havde gods og 1477 erhvervede sig yderligere en pantebesiddelse i Skardebøl (Enge s.). Som brugeligt pant blev ½ gård overdraget til ham for 70 mark, uindløselig i 10 år. Efter Ebbesens død fik bl.a. broderen Morten Ebbesen i Enge i Kær herred del i godset her.²⁷

Om *Namen Paiesen*, der også kan være kommet til Flensborg fra Nordfrisland i årene efter 1431, vides kun lidt. 1469 ejede hans enke Katerine Kudemans, som boede i Flensborg, gods i Langhorn. I hendes gård her overdrog hun præsten ved St. Nikolai kirke i Flensborg, Peter Partzow, en rente. Transaktionen bevidnes af hendes fader og broderen, der var præst på Nordstrand.²⁸

Ikke kun vestkystens frisere vandt imidlertid indflydelse i Flensborg efter 1431. Det gjaldt også for personer som *Lange Nisse*, *Steffen Keldbek* og *Wedege Plate*:

Lange Nisse blev af hertugen i 1433 forlenet med hovedgården Langballegård – 'på grund af sine fortjenester', utvivlsomt i krigens tid. Han var formentlig

flensborger, måske er han identisk med Sivert Krogs svigersøn, Nis Timsen, og var ihvertfald øjensynligt i familie med Krogerne. Udover Langballegård besad Lange Nisse Terkelstoft (Grumtofte s.), som han for 100 mark pantsatte til den flensborgske rådmand Jesse Bleke ved midten af 1400-tallet. Nisses søn, rådmand i Flensborg Timme Nielsen, indløste dette pant i 1495.²⁹

Steffen Keldbek kan også formodes at have tjent hertugen i krigens tid. Til gengæld herfor var det vel, at han for livstid var blevet overladt en stor gård med fæstegårde til i Nørre Haksted sogn og by (Vis hd). Ved Steffens død 1451 afgav broderen Lage/Lawi Marquartsen (Keldebek) godset til hertugen og modtog til gengæld en større og en mindre gård i Nørre Haksted. Lage Marquartsen, der fra o. 1431 havde været aktiv i Flensborg by, bl.a. som medlem af købmændsgildet her, beboede nu den største af gårdene i Nørre Haksted frem til efter 1483.³⁰

Sidst blandt de borgere, der stod hertug Adolf bi i kampen om Flensborg, skal nævnes *Wedege Plate*. Allerede 1435 var han i følge med drosten Hinrik Rixtorp og slesvigske kanniker og havde meget muligt da den borgmesterpost i Flensborg, som han vides at have besiddet 1441-1461. 1456 fik Plate af hertug Adolf overdraget et rentebeløb på 20 mark for tro tjeneste ydet til hertugen og dennes 'salige broder'. Borgmesteren solgte 1461 til Slesvigkapitlet en gård i Esperstoft og to gårde i Hynding (begge Eggebæk s.) samt en gård i Arenfjolde (Svesing s., S. Gos hd). På dette tidspunkt har han øjensynligt haft adelsbrev, da han benævnes *knape*, væbner.³¹

Modstandere af hertugen under krigen var til gengæld flensborgerne *Henning* og *Klaus Kok*. Af den grund havde de 1429 fortabt deres gods i Risingmore i Kær herred. Så tidligt som 1441 nævnes dog Henning Kok som rådmand i Flensborg og 1446 var brødrene fuldstændigt taget til nåde; nu kunne de købe gården Undevad (Grumtoft s., Husby hd) og fik hertugens tilladelse til at bruge den lige så frit som 'gudemanne gudere', adelsgods.³² 1498 besad Henning Koks søn, oksehandleren og rådmanden Hans Kok, en gård i Nyby (Gelting s., Ny hd), som antagelig var arvet efter faderen.³³

Investorer i 1400-tallets anden halvdel

I den senere del af 1400-tallet ser vi i stigende grad borgere, der ikke havde nogen påviselig baggrund som jordbesiddere på landet, placere kapital her. Jordejendom var blevet ren og skær investering for driftige købmænd.

Det er allerede nævnt, at rådmanden *Jesse Bleke*, til gengæld for et lån på 100 mark, ved 1400-tallets midte havde Terkelstoft i pant. Borgmester i Flensborg *Egert Bonsen* erhvervede ved samme tid en gård i Skodsbøl på Sundeved (Broager s., Nybøl hd), som han før sin død gav til et alter i sin bys Vor Frue kirke.³⁴

En borger ved navn *Jesse Petersen* ejede 4 mark guld i Rydde (Satrup s., Strukstrup hd). 1448 pantsatte han dette gods som 'brugeligt pant' til to andre borgere for 42 mark lybsk. 1493 var gården overtaget af flensborgeren *Junge Ketel*, og den blev af ham solgt for 72 mark lybsk samt en årlig begængelse 'til evig tid'. Junge Ketel blev dog ikke af den grund jordløs. 1503 fik han således en gård i Maasbøl (Rylskov s., Husby hd) i pant for 36 år af enken efter adelsmanden Magnus Lausen i Ophusum. Mod 100 lybske mark sikrede han sig ved denne transaktion dels den årlige landgilde på 12 heitscheffel havre, høns, gæs, et svin når der var olden, dels tilgang til alle gårdens ressourcer, herunder skove, enge og tørvemoser.³⁵

Hans Klekamp, der 1436 var husejer i Flensborg, ejede 3 gårde i Østerholm (Sterup s., Ny hd), som også hans forfædre havde besiddet. Gårdene pantsatte han til borgeren *Hans Petersen*. Hans Petersen købte yderligere i 1466 Mølmarkgård med 4 andre gårde i Mølmark (Sørup s., Ny hd). Sælger var væbneren Henrik Gjordsen, der selv beboede hovedgården; han fik 700 mark for at afstå de fulde rettigheder. I skatteregisteret 1483 med de landgodsejende flensborgere figurerede med rette *Hans Petersens lanster*.³⁶

Efter Hans Petersens død blev Østerholmgårdene af Hans Klekamps svigersøn, guldsmeden *Claus Ecklef*, overdraget til Morkær kloster i Angel. Klosteret måtte dog først indløse godset med 480 mark fra Hans Petersens arvinger. Hans Petersens søn, rådmanden

Peter Hansen, solgte selv i 1499 Mølmark til Morkær for 1200 mark lybsk.³⁷

Sammen med en anden rådmand, *Ebbe Jensen* og borgeren *Fedder Heinesen* besad Peter Hansen yderligere Lambjerggård (Hørup s.) på Als. Denne gård blev o. 1496 overladt til kong Hans. Ved samme tid pantsatte Fedder Heinesen en gård på Als i Dyndevad (Egen s.) til Flensborgs borgmester *Arnt Kissenbrugge*. Pantessummen var på 60 mark og den årlige rente af godset 6 ørtug korn, 7½ skilling tjenestepenge.³⁸

Jordegods til Flensborgs gejstlige institutioner

For de gejstlige institutioner i Flensborg var besiddelsen af jordegods en naturlig form for forrentning af formuen. Kun et par enkelte institutioner, nemlig Helligåndshuset og St. Jørgensgården, havde dog landbrugsjord i større målestok.

Helligåndshuset i Flensborg ejede omkring 1450 24 gårde på landet og havde én i pant for 120 mark. Hertil kom så bygodset, der bestod af 2½ hus, 2 tofter, 5 boder og pant i 24 huse.³⁹

Til *St. Jørgensgården* hørte ved samme tid 9 gårde på landet, rente af en enkelt bondegård, 9 huse i *St. Jørgens frihed* og renteindtægter fra 4 huse i Flensborg.⁴⁰

Ser vi på *kirkerne* i Flensborg, er det klart, at deres foretrukne pengeplacering var lån mod rente. En del ejendomsgods fandt dog også vej til byens to store kirker; ovenfor er der nævnt eksempler på, hvordan andre og vikarier ved St. Nikolai og Vor Frue kirker erhvervede spredte gårde ved gaver. Vor Frue Kirke kan 1541 vises at have ejet 6 gårde, 1587 10 gårde. Skt Gertruds kapel i Flensborg ejede o. 1500 2 agre og et *husstede* i Harreslev (Hanved s., Vis hd).⁴¹

Franciskanerklosteret i Flensborg disponerede i anden halvdel af 1400-tallet over 3 besiddelser uden for byen. Det drejede sig om en 'halvgård' i Troelsby (Adelby s.), engen 'Munketoft' lige syd for klosteret og endelig bondegården 'Stougård' i Sundeved. J. Nybo Rasmussen har forklaret denne tredeling med ønsket om at have adgang til en fødevareproducent

(Troelsby), et fjernherberg (Stougård) og et nærliggende græsningsareal ('Munketoft').^{41a}

Med hensyn til gilderne besad de ikke meget landgods. Det agtværdige *Skt. Knudsgilde* havde langt overvejende sin kapital udlånt til borgere i byen. Af landgods besad det o. 1460 kun to gårde. Den ene lå i Bovrup (Sundeved) og havde en årlig landgilde på 5 ørtug korn; en anden gård i Harreslev (Hanved s., Vis hd) var pantebesiddelse til gengæld for 20 mark lånt til byrådet i 1445.^{42a}

*

Flensborgs ret store tilliggende af landgods var primært i de velstillede borgeres besiddelse. Sekundært nød visse af de gejstlige institutioner godt heraf.

Over disse ejendomme, der bestod af såvel arve-, købe- som pantegods, udøvedes en fuldstændig besiddelsesret, der svarede til adelens. Økonomisk var de konstante tilførsler til byen dels af betydning for byens fødevare- og brændselsforsyning, dels er der næppe tvivl om, at der handlede videre med afgifterne. Meget illustrativt er indtægterne fra det til St. Nikolai alter i Vor Frue kirke knyttede St. Nikolaigildes gård i Engelsby (Adelby s.) delt i dels – 'så meget træ og kul, som brødrene behøver på de dage, de drikker sammen' – dels i den mere specifikt aftalte kornlandgilde.^{42b}

Det er næppe tilfældigt, at mange af byens storkøbmænd fandtes blandt jordejerne. Kornet, som indkom fra fæsterne, kunne på linje med det opkøbte sælges til fjernere markeder. Man må også formode, at de investorer, som i 1400-tallets anden halvdel placerede kapital i bondegods, benyttede det til græsning af de okser, hvis salg bragte dem deres rigdomme. Der var brug for græsningsarealer, når okserne samledes til transporterne sydover. Sjældent oplyses vi konkret herom. Men der er enkelte spor. Blandt Henning Kissenbrugge og Boie Paiesens gårde finder vi således 1543 *Oxlund* (St. Vi s.), hvor navnet er afledt af – okse.^{42c}

Husumborgeres besiddelse af landbrugsjord

I Husum fandt man i modsætning til Flensborg temmelig få personer med ejendom på landet.

Syv Husumborgere, hvis jord blev konfiskeret efter oprøret 1472, genkøbte i august 1486 deres jord af dronning Dorothea; måske for de 1100 mark, som dronningen i samme måned skænkede til Kalandsgildet i Husum.⁴³ Borgernes generhvervelse beskrives som *nogle huse, grunde, landgodser og renter i Husum og i Hatsted marsk*. Det ser altså ud til, at Husumborgerne ved år 1472 havde visse rettigheder i Hatsted marsk.

En af de borgere, der købte i 1486, besad utvivlsomt også andetsteds jordegods – *Hans Knudsen*. En Hans Knudsen møder vi første gang i 1462, hvor han af kongen fik brev på, at han til *evig tid måtte nyde frihed, ligesom andre riddere og væbnere – med skjold og hjelm*.⁴⁴ Der er grund til at tro, at denne Hans Knudsen er identisk med ham fra 1486 og med en borger i Husum af samme navn, der af hertug Frederik i 1493 fik retten til at videresælge og pantsætte det *bonde- og fæstegods*, som han havde arvet i Gottorp fogedi. Herudover blev det ham ved denne lejlighed tilladt at pantsætte det gods, som andre havde pantsat til ham; dog kun til den sum, som han selv havde modtaget det for. Hans Knudsens aktiviteter er vanskelige at følge i disse år, da det ser ud til, at der samtidigt opererer to patriciere i Husum med dette navn. Vor Hans Knudsen havde dog helt sikkert gode forbindelser til Gottorps hof. 1512 tildømte hertug Frederik ham Immingsted skov, og 1517 tildeltes han af fyrsten 30 demat i Damkog. Omtrent ved samme tid må han være afgået ved døden. En søn, Mathias Knudsen, arvede godset, som han i 1543 betalte skat af. Det omfattede da 2 fæstere i Arenfjolde og 1 i Damkog.⁴⁵

Både den ældre Hans Knudsen og *Harmen Hoier* opnåede at blive svigersønner til hertug Frederik. Harmen Hoier, 'Lange Herman', tildeltes allerede 1513 af hertugen, udover et hus i Husum, 20 demat i Hatsted Ny Kog samt rettigheder i Ostfeld skov.^{46a}

Endnu en frimand i byen var den adelige *Bernd Froddesen* med 5 fæstere nær sin fars hjemgård, Tof-

tum i Viding herred. Han drev i 1500-tallets første årtier, med udgangspunkt i sit hus i Husum, en ret aktiv udenrigshandel – ‘gelick anderen inwanerenn tho Husum’. 1537 måtte kong Christian III indskærpe, at han ikke som Herman Hoier havde skattefrihed i byen.^{46b}

Ved siden af disse enkelte borgere med mere betydelige jordbesiddelser fandtes der folk, der havde mindre. 1491 besøgte *Peter Harrinck* i Husum 6 demat i Rødemis kog; 1508 solgte borgeren *Jons Matthiessen* renter i en fenne i Nordhusum kog, som han havde overtaget fra Knut Meinck; 1506-9 hævdede *Otto Schroder* fra Husum sin ret til gods i Nørsted (Fjølde s.).⁴⁷

Den almindeligste form for jordrettigheder i Husum var dog til forskel fra Flensborg erhvervet ved rentekøb. Det er nærliggende at søge forklaringen på denne forskel mellem østkystbyen Flensborg og vestkystbyen Husum i pengeøkonomiens større udbredelse i den sidstnævnte bys opland, blandt bønderne på gestranden. Graden af markedsintegration skal derfor undersøges, før rentekøbene behandles nøjere.

Pengeøkonomi i landbrugssamfundet

En andel af bondens produktion blev overført til byerne i form af naturalielandgilder. En anden del markedsførtes og byttedes mod penge.

Størstedelen af de penge, der kom til bondebrugene, var utvivlsomt resultatet af overførsler af landbrugsproduktionen til de større bebyggelses markeder. Supplerende indtægter kunne dog også, som det vil fremgå af det følgende, hentes i en ikke-landbrugsmæssig produktion inden for bondehusholdene og i det hele taget ved handelsaktivitet med varer fremstillede af andre. Endelig kunne bønder og deres hustruer, som det bl.a. ses i Svavstedborgens regnskaber, hente penge hjem ved at udføre lønnet arbejde på hovedgårdene.

Som vi allerede har berørt i forrige kapitel, var det i de vestlige gestrandsbebyggelser, at man primært betalte pengelandgilder og pengetiender. Pengeøkon-

mien var utvivlsomt fuldstændigt slået igennem her. I 1511 ser vi bispens lensmand i Svavsted, Ditlev v. Ahlefeldt, slutte en aftale med bønderne i Rødemis fogedi, lige syd for Husum. Omkring 90 bønder forpligtede sig til, istedet for som hidtil at betale landgilde og afgifter i naturalier, at yde alt i rede penge. En heitscheffel rug blev sat til 8 skilling, en gås til en skilling og en høne til 6 penninge. Bemærkelsesværdigt er det, at aftalen er frivillig, den kan opsiges af begge parter med et års varsel.⁴⁸

Hvis 1511-aftalen har været så jævnbyrdig, som det ser ud til, er den eneste forklaring på dens oprettelse, at Rødemisbeboerne markedsførte deres produkter



En oksehandel (Crescentius: Nutz der Ding, die im Acker gebauet werden. Speyer 1493).

lige så godt som bispem. Kun på den måde kan det forstås, at begge parter foretrak at ordne de årlige betalinger i penge.

Vestkysten var utvivlsomt den region inden for undersøgelsesområdet, hvor pengeøkonomien tydeligst var slået igennem. Bøndernes selvforsyning gjaldt måske i højeste grad for gårdene i Angels morænelandskab. Her sikrede landsbyfællesskaberne med deres marker og overdrev stort set de nødvendige goder. Det er sandsynligt, at en god del af 'overskuddet' opslugedes af skat og landgilde. Langt mere åbne økonomier eksisterede imidlertid på gesten og i marsken. Gestrandens beboere baserede ganske vist deres produktion på både kornavl i gestjord og kvægavl i marsken og sikrede sig således fødevarer til husbehov. Men, som det er vist i det foregående kapitel, forekom der netop i denne region en ekspansion, som må have ført til øget produktivitet. Bønderne, hvis produktivitet forøgedes, og som tilsvarende satte behovene i vejret, måtte i stigende grad vende sig mod markedet. Markedsrettede var næsten af nødvendighed gestbønderne med deres mere ensidige koncentration om avl af enkelte kornsorter samt kvæg- og skovdrift.

I hvertfald i vestkystens mere pengerigelige samfund har der eksisteret et kreditmarked også blandt almindelige bønder. Det er givetvis ikke utypisk for gestrandens landbrugssamfund, at det bevarede kirkeregnskab fra Breklum kirke i Nørre Gos herred viser en udstrakt lokal kreditvirksomhed. Mod sikkerhed i små stykker jord på 2-3-4-6 skæpper jord lånte sognets beboere omkring 1499 beløb på 2-3-6 mark af kirken.⁴⁹

I de befolkningslag, der bestod af gejstlige, lavadelige, byernes købmænd samt de mest velhavende bønder, fandt utvivlsomt en livlig långivning sted. Landpræsten Hr. Niels Jensen i Ravsted (Slogs hd) efterlod sig ved sin død omkring 1505 udlånte penge hos 6 personer. De to var rige flensborgske købmænd: Merten Risenberg (40 mk), Peter Rutbeck (13 mk). Tre var af lav- og mellemadel: Erik Skrandi til Skrandisgård i Sundeved (15 mk), Marquart v. Qualen til Avnbøl i Sundeved (60 mk), Eggert Gjordsen til Solvig (Slogs hd, Hostrup s) (100 mk). Den sjette låner

var formentlig en bonde, Peter Haiesen (12 mk). Forrentningen faldt øjensynlig i alle tilfælde i penge. Kun Marquart v. Qualen gav istedet naturalier – årligt 6 ørtug korn, 6 skilling, 3 høns, 2 gæs og et fedt svin, når der var olden.^{49a}

Det er vanskeligt at se, i hvilken grad pengecirkulation iøvrigt fandt sted ude i selve landbrugssamfundet.

På den ene side var specialiseringen normalt ikke fremskreden. Næsten alle var engagerede i landbrug og til en vis grad selvforsynende inden for husholdet. På den anden side fandtes der produkter i bondens gård og på hovedgården, som ikke skabtes i egenproduktionen. En god del af de varer og tjenester, som landdistrikternes befolkning behøvede i det daglige, kunne utvivlsomt erhverves lokalt af kræmmere og håndværkere.

Landhåndværk

Overalt i senmiddelalderens Nordeuropa drev byerne på med at få begrænset håndværket i landdistrikterne. Ofte støttedes de i deres forehavende af fyrster, som ønskede byernes vækst og økonomiske velfærd. Fra Sønderjylland har vi Danmarks tidligste eksempel herpå allerede fra 1354, hvor hertug Valdemar af Jylland påbød, at alle håndværkere i Hviding-, Lø-, Slogs-, Højer- og Tønder herreder skulle søge ind til Tønder by inden 6 uger og bosætte sig her. Dog fik én repræsentant for hvert erhverv lov til at blive boende i hvert sogn. De håndværk, som nævntes, var smede, tømrere, skomagere og buntmagere (*pelsere*).⁵⁰

Lavenes krav på eksklusiv ret til udøvelse af håndværket var vel et led i forsøget på at tvinge håndværket til byerne. Sønderborg skomagerlavs skrå fra 1488 forbyder således andre end lavsmedlemmer at fabricere sko og garve læder i Sønderborg len på Als. På den anden side forudsås det klart i skråen, at der i landdistrikterne boede lavsmedlemmer. Når der i Flensborgs buntmageres skrå fra 1437 tales om brødre uden for byen, er der formentlig også tale om en indrømmelse til landhåndværket. Husums skomagere, smede, skræddere og bagere accepterede 1537 på samme måde stiltiende eksistensen af håndværkere

på landet. De søgte blot at hindre, at svendene lokkedes i tjeneste hos mestre – ‘i Ejdersted, Bredsted og andre flækker’. Streng var tonen så til gengæld i skomagerlavet i flækken Bredsted: i hele Nørre Gos herred måtte der kun bo skomagere i Bredsted.⁵¹

Ønsket om at samle håndværket i byerne er tydeligt i hertugdømmet Slesvig i de næste århundreder efter vor undersøgelsesperiode, selv om et forsøg på at ophæve lavene i byerne 1615 må have betydet et skridt i den modsatte retning.⁵² I 1711 udstedtes en fællesforordning for Slesvig og Holsten, der påbød at handel og vandel og håndværk på landet skulle høre op. Omkring byerne blev der trukket en 3-miles zone på gesten og en 2-miles zone i marsken. Inden for disse zoner gjaldt forordningen, og alle håndværkere, som var bosiddende her, måtte inden for 6 uger søge til byerne eller til flækker, som f.eks. Bredsted. Der var dog undtagelser. I hvert sogn eller ved hvert gods tålttes en hjulmager, en grovsmed, en bondeskrædder og en skomager. Disse måtte blot ikke afsætte deres varer på årsmarkeder eller på de adelige godser. I 1736 blev antallet af tilladte landhåndværk udvidet med en bødker, en tømmer og en væver (*leinweber*).⁵³

Det ser ud til, at der for hovedgårde og bønder lige fra senmiddelalderen fandtes et stadigt behov for lokale håndværkere, et behov som ikke kunne overses af lovgivningsmagten. Enkelte steder herskede uindskrænket erhvervsfrihed, således på alle Vesterhavsoerne fra Sild til Nordstrand.⁵⁴

Til en beskrivelse af landhåndværkets udbredelse inden for undersøgelsesområdet er vi kun dårligt forsynet med middelalderlige kilder.

Den eneste mere dækkende tilgang til udøvelsen af håndværk, der gik ud over de rene ‘bierhverv’, er de tilnavne, som ofte indikerer udøvelsen af et bestemt

håndværk.⁵⁵ Nu er det selvfølgelig ikke givet, at enhver ‘Nisse Smed’ virkelig var smed. Kun i sjældne tilfælde kan vi afgøre, at dette virkelig var tilfældet. Et af de få eksempler herpå findes i klageskrifterne fra 1400-tallets dansk-holstenske stridigheder. I kong Eriks klage over holstenerne fra 1413 nævnes de tab, som væbneren Herman Sletzen havde lidt under hærgningerne. Blandt hans fæstere, der vistnok overvejende boede i Nybøl herred, omtales *Nisse Smith*. Han blev af holstenerne frarøvet – ‘2 heste, så gode som 4 mark. Ligeledes hans *smedeværktøj*, så godt som 10 mark. Ligeledes sengeklæder, så gode som 2 mark. Ligeledes 2 gryder til en mark. Ligeledes 2 sider spæk, så gode som 12 skilling. Ligeledes net, hætte (*kagel*) og 20 fade og en klædedug, en *le*, to *økser*, så gode som 2 mark’.⁵⁶

Der er næppe tvivl om, at Nisse Smed med smedeværktøjet virkelig har udøvet smedehvervet.

Selvfølgelig kan der også nævnes eksempler på, at folk ikke havde det erhverv, som deres tilnavn angav. I flækken Svavsted finder vi i 1504 en *Hans Wyntmoller*, der vitterlig var tømmer.⁵⁷ Men som hovedregel kan man formentlig gå ud fra, at erhvervstilnavne angiver enten bærerens eller hans nærmeste forfædres erhverv.

Der eksisterer en række kilder, som tillader en større oversigt over navnematerialet i undersøgelsesområdet landdistrikter. I enkelte tilfælde kan man i samme kilde få repræsenteret både landdistrikter og mere bymæssige bebyggelser, registreret ud fra samme kriterier.

Det gælder en række 1400-tals skatteregnskaber fra lenene. Modstiller vi deres oplysninger om lokalcentren med landdistrikternes øvrige landsherrelige bønder, fremkommer følgende fordelinger:⁵⁸

år: 1438	håndværkernavne	i alt antal navne
Husum/Nordhusum/Østerhusum	22 %	249
øvrige Sønder Gos hd	1,3 %	403

håndværkernavne				i alt antal navne		
år:	1478	1483	1499	1478	1483	1499
Bredsted (N. Gos hd)	14,4%	15,5%	6,6%	99	97	91
N. Gos hd (÷Bredsted)	0,5%	0,3%	0,3%	387	388	343
Vis hd		3,4%	2,6%		119	115
Ugle hd		–	–		74	71
Husby hd		2,4%	2,5%		82	79
Ny hd		9,4%	7,3%		117	110

Det fremgår klart, at håndværkernavnene var koncentreret i enkelte bebyggelser. Husum og Bredsted hævde sig over de omliggende herreder ved den relativt højere andel af befolkningen, som bar håndværkernavne. Dette forhold mellem centralbebyggelser og landdistrikter er et vigtigt indicium for, at håndværkernavnene ikke blot var jævnt spredt over befolkningen. Vi finder denne navnetype hyppigst i de bebyggelser, hvor man kunne forvente det. De mange håndværkernavne visse steder afspejler utvivlsomt en større tæthed af håndværksudøvere.

På den anden side bliver det sandsynligt, at de relativt færre håndværkernavne fra landdistrikterne virkelig afspejler håndværkere her. Der var formentlig i de fleste herreder et lag af håndværkere.

Til bekræftelse af de forhold, der kan udledes af de anførte skattelister, er det muligt at inddrage yderligere materiale.

I en bevaret skattemliste fra Nordborg len fra 1483 ses samme skel, som vi allerede kender, mellem centrale bebyggelser og øvrige landbebyggelser:⁵⁹

år: 1483	håndværkere	ialt navne
3 bebyggelser i Nordborg len (inkl. Købing)	21,4%	42
øvrige Nordborg len	1,3%	77

En lignende relation mellem håndværkere i landdistrikter og i flækker afspejler sig i Slesvigbispens registre over indtægter fra Svavsted sogn 1504.⁶⁰ De er et vigtigt korrektiv til lensmændenes skattelister, da de

formentlig angiver det totale antal indbyggere i et område, mens skattelisterne kun medtager landsherrens undersåtter:

år: o. 1504	håndværkere	ialt navne
Svavsted flække	25,9%	54
øvrige Svavsted sogn	6,8%	59

Overalt i det sydlige Slesvig finder man altså rimeligvis koncentrationer af håndværkere i enkelte centrale bebyggelser. Her betegnede o. 20 % af navnestoffet håndværkere. Kun i få herreder var der imidlertid ikke tegn på håndværk uden for centralbebyggelserne. Bortset fra Ugle herred varierede herrederne mellem 0,5 og 9,4 % håndværkernavne.

De største koncentrationer af håndværkernavne viste sig i Ny herred. Det er her, næsten 10 % af landsherrens bønder bar håndværkernavne. Andet materiale bekræfter en tendens til mange håndværkernavne i denne del af Angel. Ud af 93 gårdfæstere under Runtoft, overvejende bosiddende i Ny og Strukstrup herreder, var mellem 5,4 og 7,5 % bærere af håndværker-tilnavne.⁶¹ Blandt 29 navngivne ydere af bispetiende i Gelting sogn o. 1462 havde 13 % håndværkernavne. Mere spredte kilder viser på samme måde, at f.eks. smede- og skræddernavnene hyppigt fandtes i Angels bebyggelser. I landsbyen Mølmark under Morkær kloster var der således hele tre med skræddertilnavn i 1542.⁶²

Til en forklaring af landhåndværkets ujævne fordeling i landskabet kan to faktorer inddrages. Den efter-

spørgsel, som landbefolkningen havde efter lokale produkter, er den ene. Efterspørgslen kunne påvirkes dels af graden af selvforsyning i de enkelte bondebrug, dels af styrken i forbindelserne med de større markeder, hvor byhåndværkere arbejdede. Den anden bestemmende faktor for landhåndværkernes trivsel var, i hvor høj grad byerne formåede at gennemtvinge monopol på håndværksudøvelse. Ser vi på håndværkernavnernes spredning inden for vort undersøgelsesområde, forekommer det nærliggende at forklare den relativt lave eller helt manglende forekomst af disse navne i herrederne omkring Flensborg netop ved byens indflydelse. Inden for den øvrige del af Angel med Ny herred er det rimeligt at formode, at storgår-

dene har formået at holde bymonopolet tilbage og således fremme landhåndværket. Mest ejendommelig er egentlig det lave antal håndværkernavne i vestkystens Gos-herreder. En forklaring herpå skal muligvis søges i en meget tæt forbindelse med bymarkeder; det er lidet sandsynligt, at byernes hævde af et monopol skulle have haft afgørende betydning her, og Gos-herrederne er bestemt ikke karakteriserede ved udstrakt selvforsyning.

Vi må nu spørge, hvilke håndværk udøvedes på landet? Tager man de ældst bevarede skattelister fra hvert herred og føjer hertil tiendelisten fra Gelting o. 1462 samt fæsterfortegnelsen fra Runtoft 1460, dannes følgende fordeling af håndværkernavne:

Navn	Runtoft 1460	Gelting o. 1462	N. Gos 1478	Vis 1483	Ugle 1483	Husby 1483	Ny 1483	I alt
smed	2	1				2	7	12
skrædder	2	1	1	2			4	10
skomager ¹		1		1				2
buntmager ²	1							1
møller		1						1
kromand ³		1						1
kræmmer				1				1

1. suder, 2. peltzer, 3. berman.

Smede, skræddere og i mindre grad skomagere var øjensynligt de hyppigste udøvere af mere specialiserede landhåndværk. Dette er et billede, der bekræftes af de øvrige middelalderlige kilder fra undersøgelsesområdet.

Om formerne, hvorunder disse håndværk afsatte deres produktion, kan vi kun gætte. Måske har der for smedenes vedkommende været tale om et overenskomstmæssigt lønforhold mellem ham og hans landsby, således som vi kender det fra 1700-tallet. På det tidspunkt var landsbysmeden lønnet i naturalier af det enkelte landsbyfællesskab.⁶³ Eksistensen af landhåndværk kan altså ikke i sig selv siges at indicere nogen form for pengeøkonomi i landdistrikterne. Af regnskaberne fra Svavsted borg fremgår det, at man

her o. 1500 praktiserede en blanding af kontantløn til mere specielle ydelser og en fast årlig afregning med tilknyttede håndværkere. Klejnsmede lønnes f.eks. fire gange for låsearbejde, mens grovsmedene, der ellers må have arbejdet hyppigere for gården, kun nævnes et par gange i årsregnskabet 1504/5. Fra Flensborg slot har vi bevaret en smeds opgørelse fra o. 1450, der viser, hvor detaljeret hvert søm blev bogført med henblik på den årlige regnskabsaflæggelse.⁶⁴ I mange tilfælde må vi dog forestille os, at bønderne har lagt rede penge på bordet ved erhvervelsen af tjenesteydelser i landdistrikterne. Det gælder således ved køb fra *Hinrich Berman* (dvs. kromand) i Prisholt (Gelting s.).⁶⁵

Afsætning fra landdistrikterne til bymarkeder

Den væsentlige overførsel fra landdistrikter til bymarkeder skete i form af landbrugsprodukter. En række 'sekundære erhverv' fungerede imidlertid som supplerende indtægtskilder for de enkelte landbrug og levere også til borgerne.

Bonden kunne ved afsætningen af sine varer endnu i 1400-tallet regne med ret stabile priser, omend der naturligvis forekom år med dyrtid.⁶⁶ De markeder, han søgte til, kan hovedsagelig deles i ugentlige bytorve og de store årsmarkeder. Muligheden for at afsætte til omkringrejsende opkøbere ude i landdistrikterne udnyttedes dog også i en vis grad. Endelig var en mindre del af bondestanden selv istand til at udskibe produktionen og sejle den til de købedygtige markeder mod syd.⁶⁷

Byernes opland

Ligesom det var et fast punkt i de senmiddelalderlige byers politik at kræve landhåndværket koncentreret til byerne, var der et levende ønske hos borgerne om at få hele handelen, og gerne fra et så stort område som muligt, samlet på deres torve. Inden for byens opland ønskede man sig alene om handelen. I 1496 fik *Haderslevs* borgere det privilegium, at ingen fremmede købmænd måtte opkøbe korn, heste, okser, smør, honning eller andet i *Haderslev len*; 1499 blev det udtrykkeligt bestemt, at alt korn fra oplandet skulle føres til byens torv for at blive solgt for rede penge.⁶⁸ Byernes iver efter at sikre sig forsyninger kunne gå ud over nabobyerne. I 1481 gav dronning *Dorothea Rendsborgs* indbyggere retten til at opkøbe korn til eget behov i *Kiels* og *Egernførdes* byer og havne. Det var sikkert kun en ringe trøst for den mindre by *Egernførde*, at den til gengæld fik tilladelse til at købe korn i *Rendsborg*.⁶⁹

Vender vi os til byerne inden for undersøgelsesområdet, finder vi, at *Flensborg* på tilsvarende vis var interesseret i forsyningerne fra oplandet. En række forordninger fra 1400-tallets slutning søgte at dirigere

handel til byen. 1485 befalede kong Hans efter en brand i *Flensborg* alle, der havde bygningstømmer i deres skove, at føre det til *Flensborg* for at sælge det til en redelig pris.⁷⁰ Efter delingen af hertugdømmet i 1490 ser det ud til, at kong Hans målbevidst sigtede mod at gøre *Flensborg* til hovedbyen i den kongelige del. 1491 28/7 forordnede kongen, at kun flensborgere måtte handle med bønder og folk i *hele Flensborg len*. Handel i landdistrikterne blev forbudt for fremmede købmænd, der, hvis de ville købe eksportvarer, skulle erhverve dem fra flensborgerne.⁷¹ De 5 herreder i *Flensborg len*, nemlig *Husby*, *Ny*, *Ugle*, *Vis* og *Nørre Gos* herreder, udgjorde utvivlsomt kærneområdet i *Flensborgs* opland. Det strakte sig imidlertid videre. 7. november 1491 bestemte kong Hans, at indbyggerne på *Als* og i *Sundeved* skulle bringe deres korn og andre varer til torvs (*to margkede*) i *Flensborg*.⁷² Der er næppe tvivl om, at dette har været et alvorligt slag for *Sønderborg by*, som den da heller ikke længe fandt sig i. 1530 forsøgte sønderborgerne med forhindringer og spærringer at lukke flensborgerne ude fra, hvad de betragtede som *deres* opland. Kong Frederik hjalp imidlertid flensborgerne og tillod landbefolkningen fra *Als*, *Ærø* og *Sundeved* efter gammel sædvane at føre deres korn, kvæg, 'victualia' og andre varer til *Flensborg* og frit at handle, købe og sælge til de flensborgske købmænd i *landsbyerne* og *husene*.⁷³ Privilegier fra denne tid bekræftede *Flensborgs* rettigheder i det nærmere opland. 1521 havde byens borgere beklaget sig for *Christian II* over fremmede købmænd, præster, degne og skrivere, der rejste rundt og handlede med almuen. Kongen påbød, at kun flensborgere måtte tage ud og handle med bønder og ridderskabet omkring byen og *købe og handle med dem om øksne, korn og andet*.⁷⁴

Til *Flensborgs* nære opland, hvorfra der kom repræsentanter til de ugentlige torvedage, talte også i en ikke ringe udstrækning de vestlige herreder, til og med *Kær herred*. *J. Hoyer* har i sin *Flensborgbeskrivelse* fra 1628 en beretning, der illustrerer trafikken denne vej. På *Flensborgs* bymark, øst for oksevejen mellem *Oldemorstoft* og *Stenderup*, skal i årtierne før 1500-tallets midte have ligget et hus, der beboedes af Mar-

ten Kruger. Han var ifølge beretningen oprindelig en fattig mand og fik af Vor Frue Kirke tilladelse til at bygge et hus på kirkens jord i bymarken. Her startede han en kro, hvor bønderne, der kom ind *fra Kær herred*, indkvarterede sig for natten. Deres heste kunne de slippe løs på bymarken. Efterhånden blev Marten Kruger så etableret, at han gik over til ikke at købe øllet til sine gæster, men selv at brygge det. Han købte op, hvad bønderne bragte til torvs af *smør, ost, gæs, høns, ænder og æg* og solgte det videre i byen. Tilslidst blev det for meget for flensborgerne, der 1554 lod Krugers hus rive ned.^{74a}

Det er klart, at Flensborg i senmiddelalderen hentede forsyninger fra et udstrakt opland. Et stort geografisk område sendte fødevarer til de ugentlige torvedage i byen. Særlig blev dette tilfældet efter forordningerne fra 1491, der dog sikkert ikke skal tillægges for stor betydning som egentlige brudflader i udviklingen. Som det siges i forordningen til Als og Sundeveds indbyggere, var påbudet om at søge til Flensborgs torv i overensstemmelse med *gammel sædvane*.⁷⁵

Fra *Husum* har vi ingen lovmæssige kilder til bestemmelse af byens senmiddelalderlige opland. Bebyggelsen havde ikke byrettigheder og besad derfor ingen legale rettigheder over for det omgivende land. Her kan vi imidlertid gå ud fra de faktiske forhold, der afspejler sig i de bevarede toldregnskaber fra byen. I disse er indeholdt dels de fødevarer, som fremmede førte til Husum, dels spredte oplysninger om de torvesøgendes hjemsted. Ser man efter personer fra det nærmeste opland, finder man i regnskaberne 1496 folk fra Hatsted og Ejdersted. Bønder fra Vis herred, fra Enge i Kær herred og fra Ditmarsken forekommer også. Allerede i 1470'erne drog ditmarskere til marked i Husum. Det ved vi, fordi en af dem på hjemvejen ad den 'frie vej' ved Mildsted voldtog en pige, og der blev en tingsag ud af det.⁷⁶

Vi må tro, at Husum, skønt det ikke var formaliseret i lovgivningen, havde erobret et opland, der i rigdom kunne måle sig med Flensborgs.

Navnlig tilførslerne fra Ejdersted, Nordstrand og det nordlige Ditmarsken har været af betydning for

Husum. I 1400-tallet kom, som det skal vises, en stor del af det korn husumerne udskibede til videre eksport fra disse egne. Meget sigende kaldte en skribent fra det 17. århundrede Nordstrand for Husums *Speisekammer*.⁷⁷ Fra Sønder Gos herred kom en strøm af forsyninger til Husum. I Nørre Gos herred stødte Husums og Flensborgs interesser sammen. Men hvis Flensborgs monopol inden for lenet blev brudt her, udvidede byen til gengæld sit oplandsområde nordover på Als og i Sundeved. Med den økonomiske beherskelse heraf og af hele det øvrige Flensborg len sikrede byen *sit* vældige oplandsområde.

Bønders salg til opkøbere og fjernere markeder

Set fra bondens side er det klart, at flere former for markedsføring bød sig til. Han kunne for det første sælge fra sin gård. Dette fremgår af de mange forordninger mod omrejsende købmænd. De fremmede købmænd var ofte fra Hamburg eller Lübeck. I de lybske slagteres skrå fra 1385 gøres det ganske vist til en pligt at købe ind på steder, hvor der var markeder.⁷⁸ Men det er sikkert, at dette ikke uden videre blev fulgt. De påbudte indkøbssteder for Lübecks slagtere var Flensborg, Slesvig, Egerførde, Meldorf, Kiel, Itzehoe og *in den vrezzen* (hos friserne). Hos nordfriserne handlede også borgere fra de holstenske byer. Det er sandsynligt, at visse af de borgere fra Itzehoe, som vi finder i toldregnskaberne fra Gottorp 1484/5, var på vej hjem efter indkøbsrejser til frisiske bønder. Det gælder f.eks. en Hans Louwe med tre 'stucke wobbe', 1¼ tønne smør, 5 deger skind, Clawes Cordes med 3 'stucke wobbe', 100 skind, ½ tønne smør, og Herman Graper, der i sin vogn havde 2 'stucke wobbe', 1 tønne smør.⁷⁹ De typiske frisiske produkter, som bl.a. det grove klæde, *wobbe*, var åbenbart en temmelig lang vogntur værd.

Mest favorabelt for bonden var det uden tvivl selv at markedsføre sine produkter. Her behøvede han ikke uden videre at vælge de ugentlige torvedage i nærmeste by. Det kunne til tider betale sig at vælge en fjernere købstad. Når Als og Sundeveds bønder så villigt søgte til Flensborg, ligger der sikkert bagved, at

priserne simpelthen var bedre i den større by. I en forordning til Sønderborg fra årene efter 1474 påbydes den alsiske handel samlet i denne by. Til gengæld skulle sønderborgerne sælge og købe til de priser, som gives i Flensborg. Dette var åbenbart ikke tilfældet, da forordningen udstedtes. Og der blev allerede gjort en undtagelse: det frisiske salt måtte sælges 1 skilling dyrere i Sønderborg end i Flensborg. Alene tilbudet om at spare lidt på den nødvendige indkøbsartikel salt kan tænkes at have motiveret bonden for en lidt længere markedsrejse. At salt til tider var bøndernes eneste indkøbte vare efter en rejse, ses i toldregnskaberne fra Gottorp. Her forekommer hyppigt bønder fra landsbyerne på Svans, der udover vogne kun fortoldede salt.⁸⁰

De store årsmarkeder rundt omkring i Sønderjylland og Holsten tiltrak også bønderne. Her mødte de købmænd fra fremmede byer og egne. Årsmarkederne fandtes såvel på landet som i byer. 1493 omtales det frie årsmarked i Husum, som skulle vare tre dage. Fra samme år haves en efterretning om, hvordan der på kirkegården i Rørbæk (Beltring s.) på Nordstrand fandt sådanne markeder sted 17/3 og 22/9. Folk kom fra nær og fjern. 1386 sikrede flensborgerne sig fri handel på årsmarkedet i Slesvig. Holstenerpræstens krønike fra midten af 1400-tallet nævner, hvordan Kiel-borgerne *efter Mikkelsfesten* (29/9) omkring 1375 drog til marked i Egernførde.⁸¹ En forordning fra 1610 angående årsmarkedet i Rendsborg giver os et indtryk af varernes forskellighed. Her var ikke blot mange slags købmandsvarer og træ til skipperne i havnen, men også fra de nærliggende byer og landsbyer heste, okser og andre slags stort og småt kvæg. Og fra byens kirketårn blafrede den blå markedsfane.⁸²

For årene 1485-98 har Poul Enemark påvist eksempler i toldregnskaberne på bønders benyttelse af årsmarkederne.⁸³ 1485 og 1491 oplyser Gottorps toldregnskab om friservogne på vej mod tre årsmarkeder. Notaterne kan systematiseres således:

Dato/market	1485	1491
19-20/9 Rendsborg	12 friservogne med smør, wobbe, salt	20 friservogne med smør, wobbe
27-30/9 Egernførde	7 friservogne med smør, wobbe, salt	11 friservogne med smør, wobbe
1/10 Kiel	8 friservogne med smør, wobbe, salt	13 friservogne med smør, wobbe

Toldregnskaberne for 1497-98 registrerer på lignende vis frisere, der drager forbi toldstedet i Gottorp med deres karakteristiske produkter – *wobbe*, salt og smør. Returgodset kunne, som hos de frisere, der kom tilbage fra Kielermarkedet i 1491, være humle og lærred.⁸⁴

På vestkysten udnyttedes muligheden for selv at sejle varer sydover.

Der er næppe tvivl om, at det er en intensiv skibstrafik allerede i 1300-tallet, der ligger bag de aftaler, som Edomsherred fik med Flandern (1355), Hamburg (1361), Bremen (1400). 1391 hører vi om nordfriserses sejlads til Holland og Zeeland.⁸⁵ Og denne bondehandel på områderne syd for Nordfrisland udvidedes i løbet af 1400-tallet. Et stort antal småskibe ejedes af bønderne her. Ud af handelen groede efterhånden personlige forbindelser mellem vestkystens bonde-samfund og storbyerne langs Nordsøens kyst.^{85a}



1300-tals segl fra det nordfrisiske Viriksherred, en del af det gamle Strand. Bøndernes interesse i søfarten afspejler sig i den detaljerede fremstilling af en kogge.

Østlandets afsætning

Det skal nu nærmere undersøges, hvordan vore kilder til landbrugsprodukternes afsætning forholder sig til det billede, der i forrige kapitel blev skitseret af undersøgelsesområdet driftsmåder.

Oplysningerne om afsætning fra Angels landbrugere er relativt få. Dette hænger snævert sammen med ejendomsstrukturen her. Produktionen i området var domineret af adelige hovedgårde, og de driftsøkonomiske sider af disse er så godt som udokumenterede. Visse forbindelser kan naturligvis vises. 1549 leverede Namen Jansen i Flensborg således 6 plader kobber til Benedikt Ahlefeldt på Gelting. Når lensmanden på Duborg købte korn op, kunne han bl.a. gøre det fra Angels adelige. Otto Split købte 1451 4 læster havre af Henning von Hagens børn, der besad Stenbjerggård (Stenbjerg s., Ny hd).⁸⁶

Vi ved, at de slesvig-holstenske adelige tidligt leverede smør og korn til Lübeck, men i hvilken grad dette har været tilfældet fra Angel er uvist. At der var tætte forbindelser mellem hovedgårdene her og Lübeck er dog givet. Claus v.d. Wisch fra Gelting korresponderede således omkring 1460 med det lybske råd om leveringen af en støbt døbefont til kirken i Gelting.⁸⁷

Gottorpregnskaberne har endnu i 1480'erne og op til 1500 temmelig få indførsler om adelig handelsaktivitet.⁸⁸ Derimod finder vi i regnskaberne enkelte angelbønder.

En virkelig storhandler boede i landsbyen Oksager (Husby s., Husby hd). Både stednavnet *Oksager* og naturforholdene gør det rimeligt at forestille sig, at okseopdræt har fundet sted her. Handelsmanden, der hed Henrik Lunnick og måske var møller, havde da også oksehandel som største indtægt. 1485 drev han 52 okser forbi Gottorp, 1491 16 okser forbi Plön, 1492 igen 11 okser. 1495 passerede Lunnick Plön med først 9 svin, dernæst 100 lam og 6 okser, og endelig fortoldede han dette år 14 okser i Plön. En stordrift på 36 okser betalte han 1496 told af i Plön. 1497 passerede han først Gottorp og siden Plön med en drift på 33 okser. En vis hesteeksport foretog Henrik Lunnick imidlertid også. 1491/2 fortoldede han i Gottorp tre

gange med ialt 27 heste. Varer eksporteret mod syd var vel yderligere de et tusind og 1 kiøpe hvidling, ½ tønde smør, som han havde på vognen i Gottorp samme år. 1498 noteres han for en enkelt hest i Gottorp. Henriks importgods bestod af klæde og humle.⁸⁹

Mindre handlende fra det østlige Slesvig var en husmand fra Esgrus (Esgrus s., Ny hd), der 1491/2 kom forbi Gottorp med 4 okser, og Laurens Magnusson i Stenderupå (Siversted s., Ugle hd), som samme år passerede toldstedet med 15 okser. Til disse sluttede sig Frants fra Stenderupå, der 1501 på Koldings efterårsmarked fortoldede 10 okser.⁹⁰

Da der er så få kilder til handelen mellem Angel og de nærmeste bymarkeder, kan det være nyttigt at kaste et blik på forholdene i halvøen syd for, Svans. At de to områder naturmæssigt og erhvervsøkonomisk ligger tæt på hinanden gør dette rimeligt. *Fra Svans*, uden videre stedsangivelse, fortoldede en bonde ved Gottorptolden 1485 7 okser. 1491/2 passerede to bønder, der havde samme hjemstedsangivelse med ialt 16 okser; og fra Brodersby og Ellebjerg (Svans s.) kom to bønder med hver 2 okser. Smådrifter som disse skal næppe ses som sydgående, men var vel på vej mod købere lige nord for toldstedet, formentlig Gottorp slot eller Slesvig by. De kan jævnføres med de ti tønner slisild, som bispefogeden Claus Slecht fra Ellebjerg leverede til køkkenet på Gottorp 1489/90.⁹¹

Formentlig må vi forestille os, at der fra Angel er foregået såvel eksport af okser til nærmakederne, det vil først og fremmest sige Flensborg, som til fjernere markeder mod syd. Bønderne har stået for små drifter til byerne, mens professionelle handlende tog sig af den videre drift sydpå.

Om østlandets afsætning af den dominerende havreavl og den betydelige svineproduktion er vi uden kilder. At der virkelig frembragtes en større overskudsproduktion af havre her er dog givet. De store overførsler af havre, der i årene omkring 1500 fandt sted fra slesvigbispens østkystgods til Svavsted mod vest, er bevis nok herfor.⁹² Et bevaret toldregnskab fra Flensborg ville utvivlsomt have indeholdt svaret på, hvor Angelbønderne i det væsentlige afsatte deres agrarprodukter. Måske var der dog allerede gang i

den bondehandel fra 'ulovlige havne' langs Angels kyst, som flensborgerne bekæmpede så aktivt fra midten af 1500-tallet. Ved disse ladepladser lagde danske og hanseatisk købmænd til og opkøbte direkte korn og kvæg fra bønderne.^{92a}

En eksportvare af mindre dimensioner udgjorde træ, der dog ikke var helt uden betydning. Ved det 16. århundredes midte fik Iven Reventlow tilladelse til at udføre træ fra Norge til marsken. Det var nødvendigt, for beboerne her havde tidligere kunnet få til deres behov fra Angel, men nu var der intet at få.⁹³ Om det var bønder fra Angel eller fra gesten, som rullede til Flensborg med hele vognlæs bark til skomagerens brug, ved vi ikke.⁹⁴

Der er næppe tvivl om, at Flensborg med stor succes har formået at tvinge bondehandelen fra Angel ind til byen. Flensborgernes opkøb ude i landdistrikterne har formentlig været af største betydning. Byens fødevarerforsyning er i vid udstrækning blevet tilfredsstillet ved østlandets produktion. Det var vel også denne produktion, der delvist dannede basis for udførslen mod syd, som byens store oksehandlere stod for. Derimod var der relativt lidt plads til selvstændige handelsbønder. Naturligvis fandtes de. Henrik Lunnick i Oksager er en af de få. Hans transporter forbi Plön tyder på direkte handel med det købedygtige marked i Lübeck. Borgere og adelige monopoliserede dog formentlig i høj grad lokalhandelen i den østlige del af undersøgelsesområdet. Kun indirekte fik bønderne kontakt med det større marked.

Gestens afsætning

Mens vi må formode, at Angels afsætning var domineret af uforarbejdede landbrugsprodukter, spillede bearbejdede produkter en langt større rolle på gesten. De 'sekundære erhverv', bierhvervene med et dårligt udtryk, var af fundamental betydning her.

Fra gesten afsattes formentlig en del kvæg og heste. I 1506 fortoldede *en mand fra Vis herred* således 3 heste i Husum.⁹⁵ Oksehandel synes dog at have været sjælden. Søger man oksehandlere fra det jyske midtland i Gottorpregnskaberne, må man helt op til Rang-

strup herred ved Haderslev for at finde dem. Smør er derimod sikkert i en ikke ringe målestok blevet leveret til Flensborg fra de omliggende gestegne. Det er ikke tilfældigt, at forstanderen ved St. Nikolai kirke i Flensborg, når han skulle købe smør til almisser, fik sine leverancer fra Vis herred. To bønder fra Hanved (Hanved s., Vis hd) solgte i 1520 hver en fjerding smør til alteret.⁹⁶ Avlen af korn har givetvis i disse egne været for lille til at danne baggrund for markedsføring i større betydning.

Af størst betydning som salgsressource var, som allerede berørt, de ret betydelige skove, der endnu fandtes på gesten. Træet herfra blev markedsført. 1464 ved vi, at bønderne i Trejas nærhed huggede og solgte vogntømmer.⁹⁷ Marskegnene havde i almindelighed stort behov for træ, bl.a. til digning. Et tydeligt indtryk af dette giver toldregnskabet fra Svavsted 1504/5.⁹⁸ Regnskabet må antages overvejende at vise senderinger fra gesten til marsken, men som en notits viser, er der tale om enkelte træleverancer helt til Helgoland. Af egetræ fortoldedes 89½ læs, brændevod udgør 309 læs, stavtræ 20 læs og 50 stykker, lægter 32 læs, stokke 2 stk. Hertil kom 12 læs ris. Hvor vigtige disse forsyninger af træ var for marskbeboerne, viser det, at nordstranderne og ejderstederne gennemstak digerne ved Trenens udløb i 1489, fordi de spærrede for træhandelen op ad Trenen.⁹⁹

Træforsendelserne inden for undersøgelsesområdet må antages at være typiske for hele Sønderjylland. Mod nord fungerede Ribe som storeksportør af tømmer fældet i det nordlige Østslesvig. Da træeksport fra Ribe i 1480 blev forbudt, undtoges udtrykkeligt salg til Sild, Før og Ejdersted.^{99a}

Også sydover blev der sendt træ. I det gottorpske toldregnskab fra 1491/2 ses en halv snes vogne lastede med 'klapholt'. De må vel antages overvejende at repræsentere gestbønders markedsrejser.¹⁰⁰

Der er grund til at formode, at der på gesten opstod en betydelig snedkervirksomhed med henblik på afsætning. I toldregnskabet fra Svavsted 1504/5 finder vi forarbejdet træ som 40 vognhjul og 36 tønder.¹⁰¹

Af træet brændtes trækul. Fra en senere tid er det kendt, at en del trækul blev afsat lokalt til landsbysme-

dene, mens størstedelen gik til byerne. Lignende forhold kan have gjort sig gældende i middelalderen.¹⁰² At der var landbrug af normalstørrelse, der brændte kul, ser man f.eks. i listen over det gods, der blev frarøvet Klavs Limbeks fæster i Smedeby (Siversted s., Ugle hd). Denne fæster mistede før 1421 udover ½ læst kul, som vi må tro var hjemmebrændte, også 5 køer, 4 heste, 1 okse, 2 læs hø. Trækulsbrændingen var ikke kun en sag for fattige husmænd.¹⁰³

Der var øjensynligt på gesten plads for en gruppe af handelsbønder, som udnyttede regionens særlige økologi. Man fandt her foretagere som herredsfogeden i Vis herred Lasse Jensen, der i en periode efter 1462 administrerede den adelige hovedgård Nørre Hakstedgård. Den relativt lave bonitet og formentlig større grad af selvforsyning her gjorde dog, at der langt fra blev tale om et pengeøkonomisk samfund, som det, der udvikledes længere mod vest.

Afsætning fra gestrand og marskegne

De mest aktive handelsbønder inden for undersøgelsesområdet boede uden tvivl i egnene mod vest mellem gest og marsk.

Åløbene, der banede sig vej inde fra gestegnene, gav visse bønder en meget speciel handelsartikel – rør. Vender vi tilbage til toldregnskabet fra Svavsted 1504/5, opdager vi, at denne vare fortoldes i ret stor udstrækning. Salget af tagrør var betinget af adgang til mose, eng eller vandløb. Dette var muligt langs Trenen, der flyder ned forbi Svavsted. Bønderne fortoldede 1504/5 ved toldstedet her 11250 rør, 500 istag (dvs. rør høstet efter vandet er frosset), 1500 stk tagrør. I et enkelt tilfælde kan man sætte navn på en af de bønder, der høstede rørene. 13/4 1505 betalte borgskriveren på Svavsted 4 skilling for 100 'istag' til bondefogeden *Tymme Prawest* fra Hude i Svavsted sogn.¹⁰⁴ Samme år i marts måned havde Prawest solgt seksten fiskekurve for en mark.¹⁰⁵ Tymme Prawest er på denne måde repræsentant for regionens rige bønder, der involverede sig i sekundære erhverv for at skaffe rede penge til huse. Han havde en stor gård

med rug- og havredyrkning, samt avl af okser og svin.

En uhyre vigtig vare for gestrandens beboere udgjorde *saltet*. Kun sjældent havde dette produkt afsætning længere mod syd. Enkelte partier sendtes dog til Hamburg eller Emden. Det største afsætningssted for frisersaltet var nok Ribe. Fra 1568/9 og frem til 1601/2 importerede denne by årligt ca. halvandethundrede læster frisk salt. 1605 var indførslen til byen 265 læster, 5 tønner. Først i 1600-tallet ser vi en ret stor afsætning af frisersaltet til byer som Varde og Ringkøbing. Vender vi os til hertugdømmet Slesvig fremgår det, at allerede de højmiddelalderlige stadsretter fra Slesvig og Flensborg nævner friserens salttilførsler til disse byer. Flensborgs stadsret fra 1431 har igen de gamle bestemmelser. Der skelnes mellem to muligheder for frisersaltets køb. Enten kunne borgerne hente det direkte ved saltboderne i Frisland, hvad man foretrak fra byens side, eller saltet kunne købes på landevejen fra frisere. 1500-tallets flensborgere var meget opmærksomme på, at det billigere frisiske salt ikke blev solgt i lyneborgske tønner som det finere salt fra Lüneburg.¹⁰⁶ I stort tal må frisere være draget mod bymarkeder med deres hjemmebrændte salt. I årene før 1409 frarøvedes tre nordfrisiske bønder, herunder Nisse Iversen fra Enge (Enge s., Kær hd), 10 tønner salt på den *frie vej*. De var højst sandsynlig netop på vej mod en af østkystens byer med deres egen produktion.¹⁰⁷

Talende for omfanget af handelen med frisk salt er toldregnskaberne fra 1400-tallet. I toldregnskabet fra Husum 1497 fortoldedes ialt lidt over 3 læster, 156 tønner salt. Formentlig var langt hovedparten heraf frisk salt. Dette fremgår af en nærmere analyse af saltposterne i det næste bevarede Husumregnskab. Det er fra 1504 og skelner tydeligt mellem 'Lüneburgsalt' og andet salt. 8 tønner betegnes i toldregnskabet som 'luneborger salt'. De fortoldes til en sats af 4 penninge tonden. Til dem må rimeligvis regnes yderligere 6 ubenævnte tønner salt, der fortoldes til samme sats. Alt andet salt i 1504-regnskabet, 312½ tønne, fortoldedes til kun 3 penninge pr. tonde. Her er sikkert tale om det billigere frisersalt. Der er næppe heller tvivl om, at hovedparten af de 25 tønner salt,

der passerede Svavstedtolden 1504/5, var hjemmebrændt frisisk.¹⁰⁸

Inden for rammerne af de nordfrisiske bondehushold foregik yderligere én ikke ubetydelig markedsproduktion – fremstillingen af ‘webbe’/‘wobbe’.

Allerede omkring 1410 blev Århusbispens ‘udspiser’ i Sønderborg frarøvet ‘vryesweb’, sammen med ‘uoverskåret klæde, salt og andre salgsvare’. Vi må dog frem til de bevarede toldregnskaber fra 1400-tallets slutning for at få nærmere oplysninger om markedsføringen af ‘webbe’. Poul Enemark har vist, hvordan man i Gottorps toldregnskaber kan finde friser-vogne på vej mod de østlige bymarkeder, lastede med salt, smør og *webbe*. I Husums toldregnskaber fra omkring 1500 er der en klar overvægt af frisiske navne hos dem, der fortæller *webbe*. Det fremgår af disse regnskaber, at bønderne normalt førte deres webbé til Husum et eller to stykker ad gangen. Kun undtagelsesvis fortoldedes flere stykker som i 1497-regnskabet, hvor en mand ved navn Thomas kom med 40 stykker. Han er måske en professionel opkøber, der har erhvervet bøndernes produkter. Også ad søvejen eksporteredes *webbe*. En storbonde fra vestkysten, Frodde Brodersen, havde 1512 et meget betydeligt parti *webbe* ombord i et skib, der sejlede mod ‘wester’, dvs. Holland. Sammen med noget *garn* ansattes dets værdi til 8 rhinske gylden.¹⁰⁹

Men hvad er *webbe* i grunden? Det ser ud til at have været et groft hjemmewævet klæde. Johannes Petreus, der i 1500-tallets sidste årtier skrev om Nordstrands rigdomme, fortæller – ‘Man har god uld, hvorfra man lader gøre en slags klæder, kaldet *webb*, som man farver på alle måder og lader gøre klæder af’.^{109a}

Selve fremstillingen er kun dårligt belyst. Vi ved, at væveindustrien levede videre op i 16-1700-tallet. Omkring Husum var den af den største betydning. Ved år 1654 var der i landsbyen Nord- og Østerhusum samt i Rødemis alene 70 vævestole, mens byen Husum kun havde 30. 1700-tallets kilder oplyser om, at det ganske overvejende var kvinder, der udøvede væveriet i gestrandens landsbyer.^{109b}

Den tyske historiker Rolf Sprandel stillede i en artikel fra 1974 spørgsmålet, om fårehold og uldeks-

port fra Nordfrisland var af nogen betydning i senmiddelalderen, og besvarede det negativt.^{109c} Vi får med konstateringen af den nordfrisiske *webbe*-eksport et bevis på, at denne opfattelse ikke er korrekt. Der fandt en eksport sted af frisisk klæde, der kun kan forstås på baggrund af en intensiv udnyttelse af gestrand og marsk til fårehold.

I toldregnskaberne fra Husum er det iøvrigt klart, at der til de typiske frisiske varer hørte *fjer*. De fortoldedes hyppigt sammen med netop *webbe*. Ikke overraskende finder vi blandt de varer, som Frodde Brodersen i 1512 havde i sit skib på vej til Nederlandene, også *fjer* – takseret til 5 rhinske gylden.¹¹⁰

Ikke kun med hensyn til afsætningen af forarbejdede produkter, men også hvad angår markedsføring af landbrugets produkter var vestkystens bønder førende.

Marskegnene var yderst gunstige for kvægavl. Fra den tidligste tid lagde man formentlig vægt på mælkeprodukter fra køer inden for afsætningen, mens kødet primært kom fra får og geder. I løbet af 13-1400-tallet blev okser imidlertid af stigende betydning som køddyr.

Produkterne fra kvægavlen kunne let sælges til markeder uden for gestrandens region. Det er ikke tilfældigt, at vi langs gestranden dels konstaterede mange smørlandgilder, dels så en hyppig konvertering til pengeafgifter.

Afsætningen af landbrugsprodukterne smør, geder og får skete på to niveauer. Dels gik der sendinger heraf til markeder og torve på østkysten, dels kunne de bringes til vestkystens egne byer, hvilket inden for vort undersøgelsesområde først og fremmest vil sige Husum.

Forsendelsen mod øst gik til flere byer. Vigtig var *Flensborg*. Omkring 1452 købte lensmanden i Flensborg 20 får af fire bønder. Blandt sælgerne havde de tre frisiske navne, og om en fjerde siges det, at han kom fra Nordstrand.¹¹¹ Allerede o. 1409 hører man om pramsejllads med korn fra Svavsted til *Rendsborg*; 1454 registreres smørindkøb i Frisland til det holstenske kloster *Preetz*; og det er nævnt, hvordan Gottorps toldregnskab optegner frisere på vej til markederne i

Rendsborg, Egernfærde og Kiel med bl.a. smør i vognene.¹¹² I det hele taget må smørret i Gottorps toldregnskaber vel for en stor del antages at komme fra vestkysten. De registrerede mængder svinger meget, men de 1004 tønder, der ialt fortoldes 1510 viser, at en eksport af dimensioner var mulig.¹¹³

En af de virkelige storeeksportører fra vestkysten var herredsfogeden i Sønder Gos herred *Hans Brodersen*. 1474/75 sendte han til Gottorp slot for penge, ud over kabliau og noget talg, 17 lam til fire skilling stykket. 1489/90 leverede han ligeledes til Gottorp 30 fede

okser, 54 'gamle fede får', langt over hundrede lam, ½ læst smør og en del høns. I Husum opkøbte Brodersen samme år 200 tønder byg og 2 'købmandslæster' havre, som altsammen kom til Gottorp. Der har været store penge at tjene for bønder, der kunne levere en sådan mængde varer.¹¹⁴

Fra Husums toldregnskaber kender vi de varer, som bønderne førte til byen. Sammenligner vi regnskaberne fra 1497 og 1504 viser der sig ret store, men også svingende mængder:

	køer	ungkvæg	kalve	td smør	ost	får	lam
1497	15	18		37½		17	128
1504	101	39	6	94½	1	322	280

Der er næppe tvivl om, at de fortoldede køer, kalve, får og lam for størstedelen fortæredes af Husums borgere; det samme gælder okserne, som vi skal vende tilbage til. Forsyningerne blev vel overvejende leveret fra de omliggende marskegne. I 1505-regnskabet fra Husum fortoldede således 5 gange *en ditmarsker*. Ditmarskernes varer udgjordes af ti okser, otte stk. ungvæg, ¾ td smør og fire får.¹¹⁵

Bønderne langs gestranden og i marsken var ikke kun interesserede i de traditionelle udvekslinger mellem østlige og vestlige dele af Slesvig. Også nord-syd handelen havde betydning for dem.

Her kom tre hovedartikler på tale: heste, okser og korn.

Hestehandelen voksede tidligt til en afgørende rolle. Den var i højmiddelalderen, næst efter sildeeksporten, Danmarks største eksportgren. Borgere fra Ribe drog gennem Slesvig med hesteflokke, og nordfrisiske bønder tog snart hestehandel og opdræt op.¹¹⁶ De flade marskarealer var ideelle til græsning.

Bønderne tjente hovedsagelig penge på to grene af handelen med heste. Dels købte de hingste op i Østfrisland, Vestfrisland og Holland, opdrættede dem og solgte dem videre nordpå. Dels erhvervede de danske

heste, som opdrættedes og herefter blev solgt til det europæiske marked.¹¹⁷ Navnlig den sidste eksportform var af betydning. Petreus beretter, hvordan nordstranderne i det 16. århundredes anden halvdel hentede foler i Jylland, Ditmarsken og andre steder, fodrede dem op i nogle år, og bragte dem til markeder bl.a. i Stade, Buxtehude og Cadenberge (ved Ottern-dorf).¹¹⁸

Toldregnskaberne fra 15.-16. århundrede kan i nogen grad belyse hestehandelens omfang. L. Schwetlik har i Gottorps toldregnskaber optalt, at der i årene mellem 1484 og 1498 årligt fortoldedes o. 2500-4500 heste, et tal, der holdt sig også i perioden 1501-19, undtagen 1511 hvor mængden af fortoldede heste steg til 5432.¹¹⁹ Først i løbet af 1500-tallet sætter for alvor et fald i hesteeksporten ind her. De frisiske bønders hestehandel kommer kun delvist til syne i Gottorps toldregnskaber, selv om vi finder spor heraf – 1484/5 fortoldede således en Hartich Meyer fra Horsbøl (Viding hd) 28 heste af 3 gange; 1491/2 registreredes enkelte flokke af ejderstedere, der drog forbi med heste. Af Hamburgs kæmnerregnskaber fra disse år ser man iøvrigt, at hamburgerne selv af og til tog til Ejdersted for at købe heste op.¹²⁰

Et klarere indtryk af hestehandelen fås gennem toldregnskaberne fra Ribe. I de tidlige markedsregnskaber fra årene efter 1500 fornemmes bondehandelens betydning. 1506 ved det store efterårsmarked i Ribe, ottende september, fortoldede således følgende personer med typiske bondenavne, tildels frisiske: Oluf Folkvardsen (1 hest), Folkvard Knudsen (2 heste), Fedder Topsen (1 hest), Agge Bonde (2 heste), Junge Peter (1 hest). To årsregnskaber fra Ribe 1568/9 og 1569/70 giver indblik i den geografiske spredning af de hestehandlende bønder. Det fremgår, at friserne fra navnlig Risemoor (Bøking hd), Viding hd, Ejdersted, Før, men også mange fra Sild, Husum, Klægsbøl, Enge og Tønder strømmede til Ribermarkedet. Markedssøgningen var som følge af de to store hestemarkeder i Holstebro og en markedsuge i Ribe tydeligvis koncentreret til marts, juni og september.¹²¹ Mens de jyske hestehandlere kom til marked med større flokke, bragte friserne kun få heste hver, øjensynligt opdrættede på gårdene.

Samme billede kan konstateres i toldregnskaberne fra Husum allerede i årene 1496-1506. Hestefortoldningen domineres i endnu højere grad end i Ribe af småproducenter, der drev et eller to dyr til byen. I 1497 kan optælles ialt 73 heste, af disse var 32 drifter på 1 hest, 12 på 2, tre på 3, og to på 4 heste. I 1504-regnskabet fra Husum ses et par enkelte flokke på 11-12-13 heste, men billedet beherskes stadig af småproducenternes 1-3 heste.¹²²

At Husums nærmere opland deltog i hestehandelen er givet. Bønderne her kunne blive rige herved. Det viser Johannes Petreus beretning om Sonneke Petersen fra Rødemis ved Husum, der startede som ganske fattig. Ved sin død 1572 havde han ved heste- og følhandel skaffet sig gård og en formue på 3000 mark.¹²³ I toldregnskaberne for Husum by træffer vi fragtmanden fra Hatsted i Nørre Gos herred, der bragte 11 foler til Husum i 1506. Samme år fortoldede *en mand fra Ejdersted* en fole i Husumtolden, og o. 1507 forekommer *en mand fra Vis herred* med 3 heste.¹²⁴

I løbet af 1400-tallet blev leverancerne af kvæg og

kvægprodukter til de østlige markeder øjensynligt underordnede for de nordfrisiske bønder. Oksedrifterne mod syd blev mere og mere afgørende. 1492 hører vi, at der foruden ungarske, polske, danske og russiske okser blev drevet okser fra Ejdersted til Köln.¹²⁵ Et europæisk marked åbnede sig.¹²⁶

Inden for hovedgårdssystemet leverede visse af bønderne en tvungen opfodring af okser. Hovedgårdene placerede, som det er beskrevet for Svavsted, græsøksne hos deres fæstere.¹²⁷ På såvel hovedgårde som bøndergårde var der imidlertid også et øget opdræt af okser med henblik på salg.

Der er næppe tvivl om, at oksernes afsætning blev af primær betydning for visse hovedgårdsejere. Ved Arlevad hører vi om de problemer, det i 1455 gav med det forøgede kvæghold på hovedgården.¹²⁸ De relativt få vestkystgodser Ophusum, Lytjenholm og Arlevad blomstrede i 1400-tallet.¹²⁹

Ud fra 1400-tallets Gottorptoldregnskaber at dømme har hverken adelige eller bønder fra gestranden i særlig grad været involverede i oksehandelen sydover. Dyrene må være blevet afsat til de professionelle handlende fra Bredsted, Husum og Flensborg, som vi finder talrigt repræsenterede i toldregnskaberne. Men naturligvis kunne gestrandens bønder, som eksemplet Hans Brodersen viste, drive okser til de nærmeste byer på østkysten.

Og der gik en vej sydover ned gennem Ditmarsken, som kun er dårligt belyst i kildematerialet. Kun nu og da hører vi om den. Et par ejderstedere klagede således over, at de i årene før 1479/80 ved Lunden i Ditmarsken var blevet frarøvet 30 okser på *den fri vej*. Ditmarskere drev dem til en eng, hvor de stod i 5 dage og ikke fik nok at spise. Skaden blev ikke gjort god ved tilbageleveringen af dyrene, for forsinkelsen bevirkede, at ejderstederne forsømte '*den besten marked*' – de kom antagelig for sent til de store markeder ved Elben.

De slagtede dyr var muligvis også i større stil et eksportobjekt for vestkystens bønder. Vi ser i Husums toldregnskaber fra årene omkring 1500 ret betydelige mængder af huder, kød og fedt, som sendes

sydover. Længere op i 1500-tallet er der eksempler på, at bønder selv udskibede disse produkter.¹³⁰

Ligesom på østkysten drev gestrandens beboere deres okser til eget bytorv. Ifølge Husums toldregnskaber fra 1497 fortoldedes ialt 97 okser her. Hyppigst var de meget små drifter på kun 2 dyr, over 7 okser var kun en enkelt drift på 22 okser. Samme billede fremgår af 1504-regnskabet fra Husum med 249 fortoldede okser.¹³¹

Hvad angår korn har vi også registreret i toldregnskaberne, hvad der tilførtes Husum o. 1500. Det må dog erindres, at en ikke ubetydelig del af det korn, der tilførtes byen, må være blevet eksporteret videre. Kornet ankom normalt til Husum i mange småportioner, overvejende om efteråret. Et eksempel på de leverancer, der gik mod Husum, er 27 tønder rug, der 5/3 1505 fortoldedes i Svavstedtolden. Ved disse er tilføjet: 'Ditmarskerne kørte til Husum'.¹³² 1504 fortoldedes i Husum ialt 1252 tønder byg, 1056 tønder havre, 264 tønder rug, 194½ tønder hvede, men iøvrigt svingede de fortoldede kornmængder stærkt fra år til år.¹³³

Både adelige og bønder eksporterede korn sydover fra vestkysten. Under en dyrtid på korn i 1482 hører vi, at de adelige (*hovelude*) og *de gerrige købmænd* købte korn op og sendte det til Flandern.¹³⁴ Kilderne giver indtryk af, at næsten hver bonde langs vestkysten besad et småskib. I en samling af retssager og domme fra Nordstrand og Ejdersted for årene 1444-49 forekommer hele 11 bønder med egne skibe. I et par tilfælde specificeres lasten; to skibe havde salt ombord, et havde voks, et fra Ejdersted sejlede med korn – 30 tønder rug og hvede samt en tønne bønner, en tønne ærter. Klager fra fejden med ditmarskerne år 1500 viser på ganske samme måde, hvordan et betydeligt antal nordfrisiske bønder besad eget skib.¹³⁵ Ejderstedernes og nordstrandernes kornfartøjer gik sydover. 1511 lå flere skibe lastede med havre 'i strømmen' ud for Nordstrand og ventede på tilladelse til at sejle 'mod vest'.¹³⁶

Vestkystens økonomi tillod dannelse af ekstraordinær bonderigdom. Et godt indtryk af mulighederne i områdets økonomi giver en regnskabsbog, der indle-

des med notater af herredsfogeden i Sønder Gos herred *Walke Widdesen*.¹³⁷ Widdesen, der var herredsfoged o. 1496-1512, boede i Maas, nordvest for Husum. I sin regnskabsbog nedskrev han omhyggeligt sine erhvervelser af landgods. En naboejendom, som allerede hans bedstefader havde fået pant i, købte herredsfogeden. Den oprindelige ejer var ikke istand til at betale renterne – *de betalinge nycht raden koenen*. Godset var åbenbart stærkt belånt, og flere kreditorer måtte købes ud. Til kapitlet i Slesvig betalte Widdesen 100 mark og garanterede en rente på 21 mark; til storborgeren Hans Knudsen i Husum ydedes 70 mark. Sælgeren fik selv direkte udbetalt 32½ mark i rede penge og 9 mark i træ og rør, det sidste vel til aftægts-hus. En lang række øvrige erhvervelser af jordegods, som Walke Widdesen foretog, blev åbenbart også betalt med rede penge.

Hvordan det overskud skabtes, som muliggjorde en storbondes fremkomst, fortæller en række notiser i samme dagbog. De er ganske vist lidt senere, fra midten af 1500-tallet, og indført af efterfølgeren på gården, men dog uden tvivl også repræsentative for forholdene ved det 15. århundredes slutning. Det fremgår, at gården havde en betydelig markedsproduktion. Karlen på gården, Bane, sejlede 'saltskuden' og gravede salttørv i vaderne foran Nordhusum. Han fik kontantløn herfor. Husbond selv, Backe Detlefsen, havde indtægter ved bl.a. afhændelse af rug, havre, føl og okser. Han solgte heste til bønderne i nabobyerne, bl.a. i Hatsted og Mildsted. Det var transaktioner som disse, der gav basis for områdets langdistancehandel med heste. Detlefsen var også involveret i skibsfart. 1577 sendte han 49 pund oksekød og fedt i sit skib til Bremen. Gennem hele sin produktion og afsætningsprofil viser Backe Detlefsen det store potentiale, som gestrandens beboere besad og udnyttede.

Hovedgårdssystemets relativt lille udbredelse skabte sammen med de givtige ressourceområder og den gunstige beliggenhed baggrunden for en udviklet bondehandel på vestkysten. Alle landbrugets produkter, såvel som varerne fra lokale 'sekundære erhverv', indgik i tilførslerne til bymarkederne.

Byers rentekøb på landet

Der er næppe tvivl om, at afsætningen til bymarkederne skabte et nyt og gennemmonetiseret samfund ude i länddistrikterne. De pengebrugende landbrugere knyttede deres skæbne tæt til byerne. En af de tråde, der i stigende grad forbandt land og by, var kreditgivning.

I 1400-tallet blev det almindeligt, at bykapital udnyttedes til køb af løbende renter eller indtægter fra landgods. Det kunne f.eks. ske ved tiendeforpagtning. O. 1462 havde den flensborgske borgmester Eggert Bonsens enke, Abel, således tiendeforpagtningen i Rylskov og Adelby sogne, mens borgmesteren Haie Paiesen hævdede tienden i Karlum, St. Vi og Oversø sogne.¹³⁸

En langt hyppigere vej til kapitalanbringelse i länddistrikterne var dog ved denne tid 'rentekøbet'.¹³⁹

Den ældre form for lån betød, at besiddelsen af det belånte blev overdraget långiveren til 'brugeligt pant'. Heroverfor stod rentekøbet, der var lån mod *sikkerhed* i gods, som mere fremskredent. For borgerne gav det mulighed for en sikker forrentning af kapital uden administrative forpligtelser, for landbrugssamfundet var det en af de få muligheder for kredit. Mere generelt udgjorde rentekøbet uden tvivl et led i en fremadskridende pengeøkonomi. Det betød nemlig normalt, at kun *penge* cirkulerede mellem låntager og långiver.

Man må formode, at en del af rentekøbene direkte skal ses i forbindelse med bønderns handel på købstæderne. Da bonden Peter Jensen i Troelsby (Adelby s., Husby hd) 17/4 1524 lånte 6 mark af et alter ved Nikolaikirken i Flensborg, borgede storkøbmanden Henrik Holste for ham. Det er højst sandsynligt, at det er kommercielle forbindelser mellem købmand og bonde, der ligger bag den tillid, Hans Holste viste. Måske skulle de 6 mark ligefrem bruges til at betale et indkøb hos købmanden?^{139a}

En række bevarede overenskomster, hvori renter sælges/købes, viser formen for transaktionerne.

Egentlig er der tale om salg af rettigheder i jord. Peter Harrinck i Husums Vesterende afhændede 1491 en årlig rente på 2 mark til præsten i byen, hr. Henrik

Skriver, for et lån på 30 mark. Det hedder i det dokument, der bevidner transaktionen, at Peter Harrinck sælger og skøder (*vorkope und vorschote*) seks demat i Rødemis kog til præsten. Jordstykket garanteres at være frit for digepligt og andre forpligtigelser. På disse betingelser udbetalte hr. Henrik de 30 mark til Harrinck. Nu følger imidlertid i brevet Harrincks rettigheder. Han må stadig så og høste på de 6 demat. Naturligvis må han ikke forringe jordens værdi ved f.eks. at grave salt eller yderligere belåne den. Men så



En bonde låner penge af en borger (Træsnit fra Nürnberg, 1491).

længe han eller hans arvinger årligt til Valborgs dag betaler 2 mark lybsk, bevarer de dispositionsretten samt mulighed for genkøb af de fulde rettigheder.¹⁴⁰

Transaktionen lader sig opfatte som en kapitalinvestering med sikkerhed i jord, eller den kan vendes om, så vi ser sagen fra låntagerens side – der er da tale om salg af en rente og visse rettigheder i jorden ved modtagelsen af hovedstolen.

Det er denne type overførsler mellem land og by, der i det følgende skal behandles. Vi skal se på dels rentekøbene fra Flensborg og Husum, dels de lån, som Slesvig Kapitel ydede ved år 1466/67 og omkring år 1532.

Slesvig kapitel som långiver

Slesvig kapitlets långivning inddrages af to årsager. For det første var kapitlet en af de vigtigste kapitalgivere i de landdistrikter, som her undersøges, for det andet giver kildematerialet fra kapitlets arkiver mulighed for en mere detaljeret fremstilling af en institutions lånepolitik.

*

Et *register fra 1466/67* indeholder oplysninger om, hvordan Slesvig kapitel placerede den formue, der blev overgivet til det.¹⁴¹

Listen består primært af en fortegnelse over 29 større kapitalinvesteringer, som er foretaget af Slesvigkapitlet.

Af egentlige godskøb med erhvervelse af fuld ret i godset forekommer 4 tilfælde, 2 gange ser vi mageskifter af jord med udbetaling af supplerende beløb. Det store flertal af investeringer er imidlertid *rentekøb* – hvor som ovenfor nævnt en sum placeres i ejendom, mod udbetaling af årlig rente, uden at besiddelses- og dispositionsretten til pantegodset iøvrigt ændres. Sådanne rentekøb i *landgods* træffes i 16 tilfælde. 6 gange ser vi landsfyrsten sælge en del af *byers årlige afgifter*. Det drejer sig om Flensborgs, Egernførdes og Slesvigs ydelser. Endelig forekommer et rentekøb hos rådet i *Lüneburg*.

Langt hovedparten af de investerede beløb, nemlig ialt 26, ligger mellem 100 og 1000 mark lybsk, kun 3 beløb er under denne grænse, ligesom kun 3 er over. Det højest noterede beløb andrager 2000 mark, som gives for en part i Flensborgs årlige afgifter. Samlet udgør investeringerne 15.235½ mark lybsk.

Og hvad var så udbyttet af disse investerede midler? I de tilfælde, hvor de fulde rettigheder var erhvervet, fremgår dette normalt ikke. En undtagelse er dog det gods, som kapitlet mageskiftede sig til fra Hartvig Sested i 1466. Her opgives *landgilden* for de erhvervede gårde i Gammelby ved Egernførde (ialt 29 skæpper rug, 28 skilling). Sådanne oplysninger hørte vel ellers normalt til i kapitlets jordebog. Med hensyn til rentekøbene opgives derimod i alle tilfælde, undtagen et, både den investerede sum og den fastsatte *penge-rente*.

Af de 22 investeringer, hvor rentefoden oplyses, er de 13 placeret til en 8 % rente, 8 har en 7 % rente. Kun et beløb må nøjes med 6 %, nemlig den sum, der var sat på rente hos rådet i Lüneburg.

For kapitlet betalte det sig altså bedst at være pengeudlåner til det lokale slesvigske pengemarked. Endnu i 1460'erne eksisterede der, som vist af Erik Arup, en forskel på rentefoden i de nordtyske byer og de slesvig-holstenske. Gejstlighedens rentefod på 6-7 % ved de lokale lån var endda lavere end den sats, Christian I gav ved lån fra de adelige i Slesvig og Holsten. Her var den normale rente o. 10 %.¹⁴²

Blandt låntagerne/rentesælgerne er allerede nævnt de slesvigske fyrster. Hertug Adolf VIII og Christian I tegner sig for store salg af garanterede indtægter fra de slesvigske byer Flensborg, Slesvig og Egernførde. At Christian I lånte 3100 mark kan givetvis forklares ved kongens økonomiske problemer i forbindelse med hertugdømmets erhvervelse. Samme problemer ligger utvivlsomt også til grund for adelens lån fra kapitlet.

Af borgere træffer man kun en enkelt låntager, borgmester Wedege Plate fra Flensborg, af gejstlige kun magisteren fra Morkær kloster. Alle andre er adelige. Vi finder tidens førende slægter repræsenteret med flere medlemmer – 2 af familien Sested, 2 Skinkel, 2 von der Wisch, 4 Ahlefeldt. Dertil kommer

væbnerne Otto Walstorp, Joachim v. Hagen (af Nybøl) og formentlig Claus Porsfeldt.

Det er sandsynligt, at disse adeliges pengeforretninger med Slesvigkapitlet skal ses i sammenhæng med den slesvig-holstenske adels storstilede kaution for Christian I netop i disse år.¹⁴³ En af de måder, hvorpå de adelige financierede deres 10%-lån til kongen, var altså formentlig gennem lån på 7-8% hos slesvigkapitlet. På deres risikovillighed kunne adelen tjene de ekstra procenter.¹⁴⁴

Slesvigkapitlet udlånte meget betydelige pengemidler til fyrste og adel. Man må nu spørge, hvor fik kannikerne denne rigdom fra?

Det viser sig, at de større beløb, der investeredes i gods- og rentekøb, var summen af talrige mindre indtægter. Det sekundære i slesvigkannikernes liste fra 1466/7 er en specifikation af 203 indkommende småbeløb. Det er i disse relativt beskedne beløb, at slesvigkapitlets virkelige betydning for lokalområderne viser sig.

Tre af småbeløbene er allerede investeret i jord, der er altså tale om *rentekøb, som gives videre*. Dette gælder for 15 mark i Tale Markwardsens hus i Slesvig, for en del af Claus van der Wischs gods og for en part i Henneke Sesteds gods. Et enkelt beløb på 100 mark skaffes ved at *sælge jord*. Køber var Anders Sønniksen, herredsfogeden i Kær herred. Måske er der dog også tale om salg i et par tilfælde, hvor det noteres – ‘gav 40 mark for sin gård’, og ‘af gården kom ti mark’.¹⁴⁵

En række småindtægter kommer som *erstatning* for tab af landgilde.¹⁴⁶ Det gælder for 200 mark, som hertugen yder istedet for afgifter, som ridderen Erik Krummedige uretmæssigt havde tilegnet sig – for 150 mark, som ridderen Lyder Kabel betaler ‘pro redditibus capituli usurpatis’ – og for 20 mark, som hr. Gerhard (Provst?) giver af samme årsag. Disse uddragelser går formentlig tilbage til krigsårene i 1400-tallets første årtier.

Langt den største gruppe af de 203 småbeløb, der indkom til kapitlet, var dog beregnet til *kapitlets aktiviteter*. De strømmede ind fra brede dele af den slesvigske befolkning. En rig bonde i Risbrig (N. Haksted

s., Vis hd) overlod således kapitlet 30 mark til brød, en rådmand, Junge Leve i Flensborg, betalte 45 mark til en årlig messe.¹⁴⁷

104 af posterne består i gaver fra enkeltpersoner til gengæld for årlige mindemesser (‘memoria’), 11 tilhører præbender og vikarier, 20 er kapitlets fællesgods. De øvrige udgør et mere blandet skue: 16 var til brød for kannikerne, 18 ‘pro consolatione’ (dvs. brød til kannikerne på givne dage). 1 til kannikernes kalende, 1 for tidebøn, 5 for messer, 3 for prædikener, 1 til ærkedegnen, 1 til skolemesteren og organisten, 1 til lektoren ved skolen, 1 til klosterskolen. 1 til de unge, der besøger morgenbønnen på helligdagene. 1 til ko-ret, 4 til byggefonden, 1 til både byggefonden og orglet, 2 for de fattige (heraf en til klæder), 1 til de fattige i Helligåndshuset. Et beløb gik til rektoren ved St. Nikolaikirke i Slesvig.

En god del af de beløb, kapitlet betænkte med, var ikke givet til øjeblikkelig nyden, men bestod af *rentekøb* eller *alimentationsaftaler* for livstid. Først ved kapitalgiverens død konverteredes de livrenter, som kapitlet havde solgt, til mindemesser og kapitlets almindelige brug – efter nærmere aftale, ‘prout in litera’.

Sådanne aftaler eksisterede der 26 af, da kapitlets liste affattedes, og adskillige af de ovennævnte mindemesser har uden tvivl også før giverens død fungeret som livrente for ham eller hende.

For en livrente betalte man hyppigst 100 mark, 5 beløb var på 200 mark og to på 300 mark. 3 personer satte 50 mark på rente. Underhold, ‘victalicia’, for livstid blev købt to gange for 50 og 40 mark.

De personer, der ønskede livrenter, var ikke de samme, som klosteret investerede hos. En hel anden og mindre betydelig gruppe træder os i møde her. Hvor det i første tilfælde var de højadelige, der dominerede, er nu kapitlets gejstlige den største gruppe. Syv kan sikkert være gejstlige ved Slesvig Domkapitel, tre andre kan muligvis lægges hertil. Herudover finder vi 2 præster ved Helligåndskirken i Slesvig og en vikarius ved St. Nikolai kirke i Flensborg. Flere af de øvrige personer er desværre vanskelige at identificere. 4 er formentlig borgere, en af dem nævnes at bo ved

Slien, en 3-4 personer tilhører Angels småadel – bl.a. hr. Henrik Krog, der vel er Henrik v.d. Krog til Nisvrå i Esgrus sogn (Ny hd). Identificeres kan herudover med nogen sikkerhed Peter van Horne, flensborgsk skipper (200 mark), Henning v.d. Kamer, borgmester og storkøbmand i Kiel (200 mark), Ditlev Mestmaker, borgmester og fabrikant i Rendsborg (200 mark). Til denne gruppe af rige borgere lægger sig endvidere Gregers Harrie (50 mark) fra Kiel og fru Ghese Dunks og hendes søn i Hamburg (300 mk).¹⁴⁸

Det fremgår, at den person, der tegnede livrenter, hyppigt har ønsket at sikre andre. Det var f.eks. tilfældet for de to gejstlige brødre Henrik og Hartvig Lund, der sikrede sig sammen med deres moder Dorothea Wonsflet. To mænd har sikret deres hustruer for livstid, en kvinde forsikrer sig med sine søstre, en mand med sine brødre, to mænd sikrer deres moder, en sin fader, en mand og en kvinde sørger for sønnerne. Lidt overraskende forsikrer den gejstlige Johan Smok sig sammen med borgersken Mette Pelsers, men hun har måske været hans husholderske.

Forrentningen af de penge, som blev overdraget til kapitlet, oplyses i syv tilfælde – 2 gange 10 %, 3 gange 8 %, 2 gange 7 %. Måske kan den varierende rentesats tænkes at have sammenhæng med den forventede levetid hos de rentenydende personer. Ihvertfald har de to personer, der får 10 % i rente, kun sikret sig selv, mens flere af de lavere rentesatser hæves af personer, der også har sikret andre.

Af registeret fra 1466/67 fremgår det, at kapitlets transaktioner med landdistrikter overvejende skete med adelige. Det var de højadelige, der lånte penge af kapitlet, det var de lavadelige, der tegnede livrenter.

*

Ikke umiddelbart sammenlignelig med den ovennævnte kilde, men dog illustrativ for en udvikling, er fortegnelsen over de renter, som Slesvig Kapitel fik af udlånte penge ved år 1532:¹⁴⁹

	Rente	Hovedstol
<i>Bønder</i>		
Dybbøl (Dybbøl s., Nybøl hd)	2 mk guld	–
Karlum (Karlum s., Kær hd)	3 mk, 12 sk	45 mk
Brekum (Brekum s., N.Gos hd)	3 mk	50 mk
Almtorp (-)	20 sk	–
Hatsted (Hatsted s., S. Gos hd)	3 mk	50 mk
Hatsted (-)	3 mk	50 mk
Hatsted (-)	3 mk	50 mk
Hatsted (-)	3 mk	50 mk
Hatsted (-)	4 mk	60 mk
Hatsted (-)	6 mk	100 mk
Ejdersted	5 mk	80 mk
Tetenbøl (Ejdersted)	3 mk	50 mk
Tetenbøl (-)	4 mk	60 mk
Tetenbøl (-)	6 mk	100 mk
Nordstrand	3 mk	50 mk
ubekendt	8 mk	200 mk
<i>Borgere</i>		
Husum	3 mk	50 mk
–	6 mk	100 mk
Slesvig	–	50 mk
–	3 mk	50 mk
–	3 mk	50 mk
<i>Adelige</i>		
Eggert v.d. Herberge		
(Brunsholm, Esgrus s., Ny hd)	3 mk	50 mk
v. Petersen		
(Nygård, Esgrus s., Ny hd)	4 mk	70 mk
Otto v. Petersen		
(Undevadgd., Grundtoft s., Husby hd)	6 mk	

Rentefoden for kapitlets udlån var, som det ses, på dette tidspunkt faldet til 6 % p.a.

Den mest eklatante ændring i forhold til tidligere er dog fremkomsten af en ny gruppe af lånere – bønderne.

Hvor det før var adelen, som var låntagere, er det i 1532 bondestanden, der dominerer. Denne gruppe, der i 1466/67-registeret næppe øjnes, var øjensynligt trådt ind på kapitalmarkedet.

At så få borgere og adelige er repræsenteret i 1532, skal sikkert forklares ved, at andre kreditformidlingsinstitutioner, først og fremmest vel Kieler Omslag, på

dette tidspunkt var blevet mere lokkende for dem. Men for vestkystens bønder bød kapitlet en oplagt mulighed for kredit. Om de problemer dette kunne give, fortæller det allerede omtalte eksempel fra Maas, hvor en bonde o. 1500 med et lån på over 100 mark fra kapitlet måtte gå fra sin gård, da han ikke kunne betale renterne.¹⁵⁰

Flensborg som långiver

Relativt få kilder viser flensborgere, der i 1400-tallet investerer i rentekøb i landdistrikter, sammenlignet med de mange oplysninger om besiddelse af fulde rettigheder i jord.

Vi har allerede nævnt borgeren *Johan Timsen*, der 1479 havde lånt 80 mark til 5 % p.a. til en bonde i Breklum sogn. Flere dokumenter belyser de rentekøb, som præsten *Peter Partzow* ved St. Nikolai-kerne i Flensborg foretog. 1469 ydede han 50 mark til en enke i Flensborg med gods i Langhorn (Langhorn s., N. Gos hd). Som sikkerhed stilledes en gård, den årlige rente var 4 mark. 1490 købte Partzow for 40 mark en rente på 2½ mark i gods i Snattebøl (Læk s., Kær hd), og samtidig erhvervede han for 34 'uklippe' rhinske gylden en rente på 4 mark i gods i Lindholm (Bøking hd). Går man frem til tiden efter 1500, finder man rådmanden *Namen Jansen* i Flensborg med storstilet långivning til vestkysten.¹⁵¹

De gejstlige institutioner i Flensborg forrentede til dels deres kapital ved de 'jernkøer', som allerede i et tidligere kapitel er omtalt. Rentekøb var dog den foretrukne investeringsform. For størstedelen var disse investeringer placeret inde i byen, men også lån til bønder forekom.

Allerede o. 1450 havde en bonde i Esgrus Skovby (Esgrus s., Ny hd) lånt 20 mark af *St. Jørgensgården* i Flensborg. En ven fra Snabe i nabosognet Sterup garanterede for låntageren.¹⁵² O. 1500 havde St. Knudsgildets fæster i Harreslev (Hanved s., Vis hd) et lån på 5 mark til 6 % rente af St. Nikolaigildet i Flensborg. Samtidig lånte en enke i Tastrup (Adelby s., Husby hd) 1 rhinsk gylden af St. Laurentiusgildet i Flensborg.



En af de aktive rentekøbere på vestkysten var den flensborgske præst Peter Partzow. Her er han afbildet på den døbefont, han skænkede til sin egen kirke St. Nikolai i Flensborg (Foto forf.).

Omkring 1490 havde et alter ved *Skt Nikolaikirke*, som årligt uddelte almisser til byens fattige, udlånt 10 mk i Skovlund (N. Haksted s., Vis hd), 17 mk i Harreslev (Hanved s., Vis hd). Lånet i Skovlund stod i en gård, som var delt mellem to bønder; de betalte renter heraf til 1522, hvor lånet indløstes og flyttedes til en gård i Valsbøl (Valsbøl s., Vis hd). På dette tidspunkt havde alteret iøvrigt, udover Harreslev, udlånt penge til bønder i Tved, Tarup, Troelsby (alle Adelby s., Husby hd), i Grimmerup (Husby s. og hd) og til Nis Boiesen i Kollund (Bov s., Vis hd). Samtlige alterets

lån forrentedes med 6¼ % p.a.; deres løbetid varierede fra ganske få år til over 30. Lånet var knyttet til gårdene og blev ved låntagers død overtaget af hans efterkommer.¹⁵³

I tråd med den udvikling, der skitseredes ved Slesvigkapitlet, er *Mariekirke* i Flensborgs långivning. Her ydedes før 1507 ingen lån til bønder. Ved år 1541 gav derimod en række landbrugere rente af modtagne beløb til kirken. Storbonden Boie Jensen i Kollund (Bov s., Vis hd) havde således til 6 % rente 60 mark i lån. Andre bønder lånte til en 5-6 % rente. Det gjaldt gårdmænd i Ophusum (Braderup s., Kær hd) (60 mk), Bredsted (Bredsted s., N. Gos hd) (60 mk), Langhorn (Langhorn s., N. Gos hd) (15 mk), N. Haksted (N. Haksted s., Vis hd) (50 mk), Harreslev (Hanved s., Vis hd) (24 mk), Fruerlund (Adelby s., Husby hd) (10 mk), Hokkerup (Holbøl s., Lundtoft hd) (15 mk).¹⁵⁴

Husum som långiver

I Husum har vi i forhold til oplysningerne om egentlig besiddelse af jordegods flere eksempler på renteindtægter af landgods. Præsten *Peter Bolt* ved Vor Frue kirke i Husum havde o. 1470 en rente i Peter Langebens hus i Bredsted. Husumborgeren *Otto Paiesen* erhvervede 1495 for 35 mark en rente på 2 mark, 4 skilling fra en fenne i Vobbenbøl kog.¹⁵⁵

Størstedelen af kildematerialet fra Husum dokumenterer de gejstlige institutioners erhvervelse af renter fra landdistrikterne. Typiske er tilfælde som disse:¹⁵⁶

1. 1479 12/6. Nisse Ebbesen i Rødemis sælger 1 mark årlig rente til Kalandsgildet i Husum for 15 mk lybsk. Sikkerheden er 4 demat jord.
2. 1483 18/10. Ingver Knudsen i Mildsted sælger 12 skilling 'tofteleje' til den Hellige Trefoldigheds Almisser for 12 mk lybsk.
3. 1493 25/2. Volkvard Jensen i Skobøl sælger 1 mk i årlig rente til en vikar i Husum for 15 mk. Sikkerheden er en demat jord i Hatsted marsk.
4. 1495 19/11. Knut Topsen fra Skobøl sælger 1 mk i årlig rente til forstanderne for 'Helligkors' ved Husum. Sikkerheden er 20 skæpper land.

5. 1496 22/1. Lasse Aggesen fra Maas (Mildsted s) sælger 9 skilling lybsk i årlig rente til forstanderne for St. Jakobs og St. Antonius almisse i Husum for 9 mk. Sikkerheden er 5 skæpper gestjord og ½ demat græsgang.

I almindelighed lå rentefoden, som det ses af de nævnte eksempler, på 6½ eller 6¼ %.¹⁵⁷ Låntagerne kom fra marskegnene nord og syd for Husum, derimod ikke fra gesten¹⁵⁸ – se kort 16.

Rentekøb og markedsintegration

Betragter man den geografiske fordeling af alle de nævnte rentekøb, falder en kraftig overvægt langs vestkysten i øjnene. Dette billede understreges ved analysen af Slesvig Domkapitels lånepolitik. År 1532 var 14 bondelånere hos kapitlet at finde langs gestranden og kun 1 mod øst. Husums långivning gik udelukkende til marskegnene, og selv for Flensborgs vedkommende kan der i kildematerialet konstateres en overvægt mod vestkysten. Der skal dog ikke ses bort fra, at en del lån fra f.eks. de gejstlige institutioner i Flensborg var at finde hos bønderne i byens nære opland, først og fremmest i Adelby sogn.

Allerede omkring århundredskiftet bemærkede den tyske nationaløkonom Max Sering rentekøbets fremhersken i Slesvig og Holstens marskegne i ældre tid. Han satte udbredelsen af rentekøbene i forbindelse med besiddelses- og arveforholdene.¹⁵⁹

Sering påpegede, at gestens fåtallige rentekøb kan forklares ved det forhold, at man her belastede hele den normalt udelelige gård, når man tog lån. Låntagning var derfor i gestegnene et alvorligt indgreb i familieformuen, og alle arveberettigedes tilsagn måtte indhentes. I marskegnene derimod hvilede renten på de enkelte, let omsættelige jordstykker, dematland, og gik sammen med disse over til enhver ny besidder. Gården forblev som helhed uberørt af transaktionen.

Rentekøb var altså givetvis langt nemmere at foretage i marskegnene. Men alene rentekøbnes forekomst i østlandet omkring Flensborg viser, at besiddelsesforholdene giver en ufuldstændig forklaring på rentekøbnes udbredelse.



Kort 16. Den senmiddelalderlige långivning fra by til land i undersøgelsesområdet. En streg angiver 1 lån. De tre byer er Husum, Flensburg og Slesvig. *Der Rentenkauf der Städte in den ländlichen Gebieten des Untersuchungsgebiets (etwa 1470-1500).*

Rentekøbets fremkomst må forbindes med bondehandel og den deraf skabte monetisering. Bag deres eksistens ligger faktisk en hel ny forestilling om gården som kapitalgode. Vi kan uden tvivl se den fordeling, rentekøbene havde i undersøgelsesområdet, som

betinget dels af eksistensen af et intensivt markedslandbrug i Flensborgs nære opland, dels som et udslag af den generelle markedsorientering langs hele gestranden.

KAPITEL 6

Håndværkerne i byerne

Flækker og byer

Inden for undersøgelsesområdet skiller en række bebyggelser sig ud fra de øvrige ved deres særlige dominans over omlandet.

Nogle bebyggelser i området var større end andre, nogle så anderledes ud end de øvrige, nogle besad privilegier, som hævede dem over naboerne. Dette var imidlertid næppe i sig selv det væsentlige.

Landsbyerne ved gestranden var meget store – Langhorn havde i 1470-80'erne o. 55 skattebetalere, Bjerrum o. 35 og bebyggelseskoncentrationen i Hatsted sogn rummede i 14-1500-tallet o. 120 bønder. Til rækken af de store gestlandsbyer sluttede sig naturligt *Bredsted* med dens o. 100 skattebetalere i 1400-tallet. Mindre var derimod straks *Svavsted*, hvor flækken i 1504 havde o. 50 husstande. Den senere *Husum* by bestod i 1438 af tre bebyggelser – Husum, Nordhusum og Østerhusum med henholdsvis 109, 105 og 35 skatteydere. Først i løbet af århundredet udviklede der sig her en mere koncentreret bybebyggelse. 1540 var antallet af husbesiddere i selve Husum vokset til o. 476, mens Nordhusum kun havde 22 husstande og Østerhusum 14.

Kun østkystens *Flensborg* skilte sig i virkeligheden tydeligt gennem senmiddelalderen ud fra landsbyerne blot ved sin størrelse. 1436 havde Flensborg by 398 grunde, år 1508 422.¹

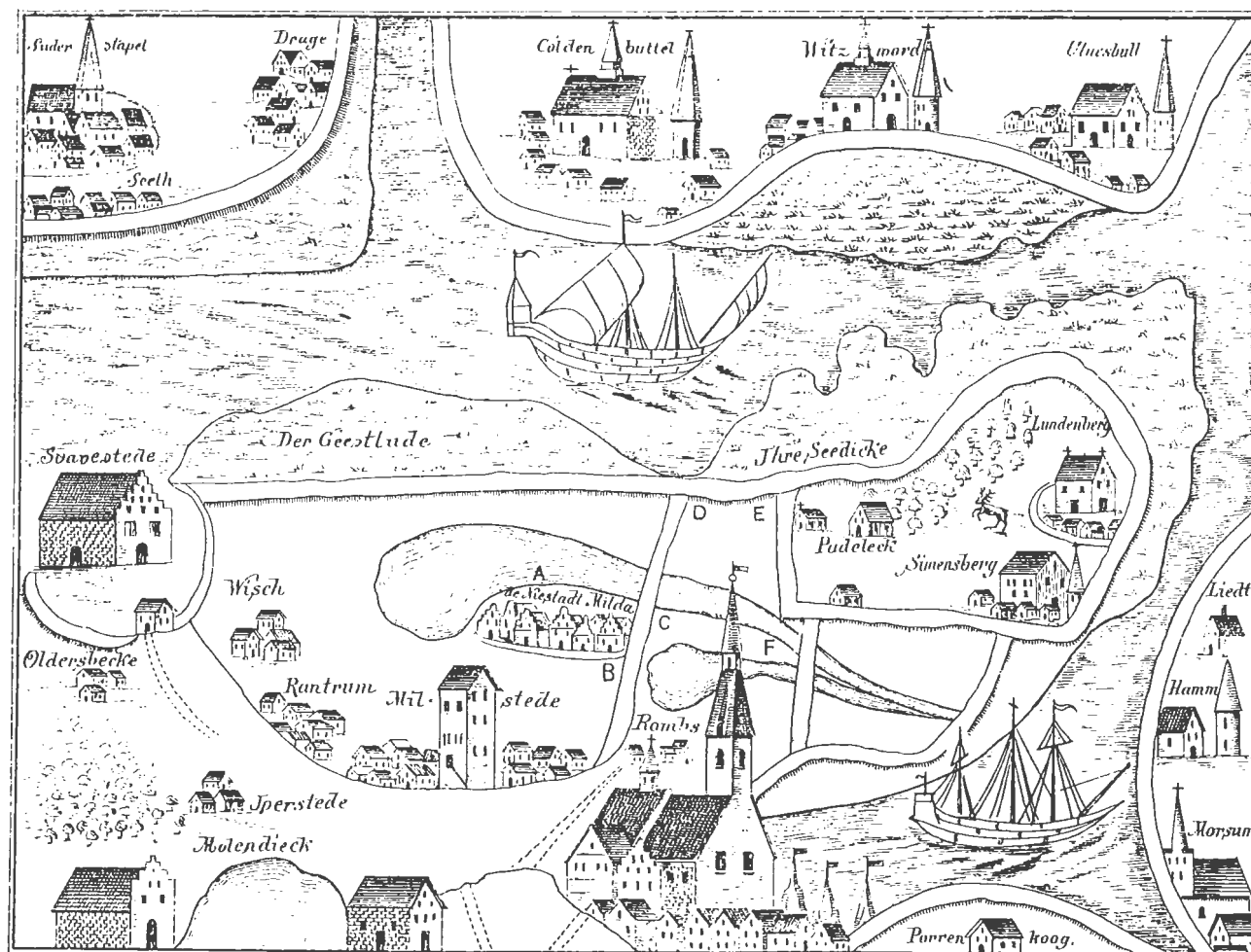
Bebyggelsernes størrelse er øjensynligt ikke noget velegnet mål for en adskillelse af by fra land.

Det er også et spørgsmål, hvor meget mere end på det formelle plan tilstedeværelsen eller fraværet af byprivilegier er et kriterium for de 'centrale bebyggelses' betydnings.

Af privilegerede bebyggelser inden for undersøgelsesområdet kommer 4 på tale. *Flensborg* havde siden 1284 sine solide stadsrettigheder, der klart definerede byen i forhold til omlandet.² Med *Husum* derimod var sagen anderledes. O. 1460-70 tildelte Christian I ganske vist bebyggelsen stadsrettigheder, men disse blev fratrækt den efter oprøret i 1472. På trods af en række privilegietildelinger i løbet af næste århundrede kan Husum først siges at være blevet formelt anerkendt som købstad i 1600-tallets første år. *Svavsteds* rettigheder er meget uklare, men var muligvis begrundede i privilegier, tildelte af dronning Margrethe o. 1406.³ *Bredsted* erhvervede 1530 privilegier til to årsmarkeder.⁴

Flensborg var i tidens sprog en 'stad', altså juridisk adskilt fra herredstinget. De tre nævnte nordfrisiske bebyggelser har det tilfælles, at de i kilderne kaldes 'fleck', 'bleke', 'blecke'. Det betyder, at de vel var begunstigede med visse privilegier, som landsbyerne manglede, men på den anden side stadig forblev underordnede landdistrikternes jurisdiktion.⁵

For den senmiddelalderlige befolkning var det væsentlige ved de fire bebyggelser ikke størrelse eller privilegier. Sociologen Max Weber retter opmærksomheden mod det virkeligt essentielle – det funktionsmæssige – når han definerer byer som steder, 'hvor den bosiddende befolkning og befolkningen fra det nærmeste opland tilfredsstiller en økonomisk set væsentlig del af deres dagligdagsbehov på det offentlige torv, og det væsentligst gennem produkter, som den bosiddende befolkning og befolkningen fra omlandet har fremstillet eller erhvervet med henblik på afsætning på torvet'.^{5a}



Kort fra 1588, tegnet af Iven Knudsen fra Vobbenbøl. Det viser situationen før inddæmningen af Damkog i 1489. Til venstre ses Svavsted by, nederst Husums store kirke. (ZSHG 26).

De slesvigske landbrugsproducenter befandt sig klart på et økonomisk stade, hvor selvforsyningen var under nedbrydning, de slesvigske borgere var dybt afhængige af tilførsler fra omlandet. At markederne i undersøgelsesområdet dækkede essentielle behov kan slås fast uden tvivl.

Det er i forrige kapitel omtalt, at en del af landbrugsvarer kom til beboerne i Flensborg og Husum i form af jordleje, en del i form af handelsvarer. Vi skal i det følgende beskæftige os med, hvordan bymarke-

derne tog imod det gods, der kom ind fra landdistrikterne. For markedsføringen var det afgørende, at der i de centrale bebyggelser kunne opnås en række byttemidler. Penge strømmede utvivlsomt fra flækker og byer til landet. Tilstedeværelsen af kapital i centrene og behovet herfor i landdistrikterne var sikkert den primære drivkraft i udvekslingerne dem imellem. En hovedfaktor bag transaktionerne blev det imidlertid også, at en betydelig specialisering havde sat sig igennem på det produktionsmæssige område. I de bebyg-



En handel på torvet (Træsnit fra R. Zamorensis 'Spiegel des menschlichen Lebens'. Augsburg 1479).

gelser, hvortil landbrugsproduktionen sendtes, boede en betydelig gruppe af ikke-agrare producenter, håndværkerne. Disse håndværkere arbejdede i første række for deres egen hjembebyggelse, men også for det nærmere opland.

Et vigtigt funktionelt kriterium for karakteriseringen af de særlige omsætningspladser, flækker som byer, i det sydlige Slesvig er derfor mængden af håndværk.

Håndværkere

Analysen af landhåndværkere udskilte Bredsted, Svavsted og Husum, idet de havde en langt højere procentdel håndværkere end det omgivende land. At også Flensborg havde mange håndværkere skal straks vises.

Bredsted

I Bredsteds skattelister fra 1478 og 1483 finder man følgende 5 håndværkertilnavne: 6/4 skræddere, 4/3 skomagere, 1 smed, 1 møller og 2 fiskere. Hertil kommer 2 kræmmere. Der er altså tale om en erhvervs-sammensætning, der ikke er forskellig fra den almindelige i landbrugssamfundet. Kun ved den procentuelle andel af håndværkere i forhold til andre skiller Bredsted sig ud. Flækken vedblev at have

landsbyens karakter. Vi skal helt frem til 1583, før vi finder en håndværkerskrå i Bredsted. Den er for skomagerne; i den nævnes, at også snedkerne samme år fik skrå.⁶ Der er dog på den anden side heller ikke tvivl om, at Bredsted trak visse landkunder, som ellers ville være søgt til de egentlige byer. Husums skomagere søgte således 1537 at værgе sig mod konkurrence fra fagfællerne i Bredsted.⁷

Svavsted

Hvad angår Svavsted må der skelnes mellem flækkens håndværkere og borgens. By og borg danner ganske vist en integreret økonomisk enhed, men forholdene var dog grundlæggende forskellige: Byens beboere solgte deres produkter eller arbejdsydelser til markedet, hvorimod borgens håndværkere var afhængige arbejdere, der tjente for løn hos bispens.

I Svavsted finder man ved år 1504 følgende 7 håndværkere, indiceret ved tilnavn og omtale i bispens udgiftsregister:⁸

- 2 bagere
- 3 skræddere
- 1 skomager
- 1 væver
- 1 klejnsmed
- 1 tømrer

desuden nævnes 2 fiskere, 1 jæger og 1 færgemand.

Flækken Svavsted var altså tydeligt mere håndværksmæssigt specialiseret end landdistrikterne. Denne arbejdsdeling skyldtes såvel efterspørgsel fra en velhavende stedlig bondebefolkning som borgens nærhed. Håndværkerne fra flækken havde et marked i borgen, som de forsynede med varer, og hvorfra de erhvervede overskudsproduktion. Skomageren fra Svavsted, Hans Sondach, købte i 1505 huderne fra 14 slagtede okser på borgen for 10 skillinger pr. hud, mens Hans Fisker solgte 500 fladfisk til borgkøkket.⁹

På borgen i Svavsted arbejdede år 1504:⁹

- 1 bager
- 1 bagerknægt

1 kok
1 kokkeknægt
1 smed
1 klejnsmed

Ved en teglovn var en teglmester med et par knægte beskæftiget. Hertil kom portner og to vægttere, o. 7 knægte og drenge, en jæger med sine drenge og en meyerske med 2 piger i kostalden.

For en del ser vi, at folkene var pengeaflønnede – det gælder for knægtene, jægeren, vægter, bagerknægt, meyersken med pigerne. Nogle fik klæder syet og betalt, f.eks. jægerdrengen. Hans Klejnsmed synes at have tilhørt borgens beboere, han lønnedes i et enkelt tilfælde kontant ved udførelsen af nogle slår. Da imidlertid hans kontante indtægter ved rottefangst tilsyneladende er større end hans indkomster ved smedearbejdet, må man formode, at regning for udført smedearbejde blev præsenteret med mellemrum. Skomageren Hans Sondach fra Svavsted afregnede på samme måde de huder, han havde modtaget fra Svavstedborgen med de sko, som han over en længere periode havde udført for borgens beboere.

Bispeborgens regnskab for 1504/5 tillader et nærmere indblik i arbejdet ved en teglovn, der formentlig lå ved landsbyens østlige ende, hvor marken endnu hedder 'Tegelhof'.¹⁰ Teglmesteren her aflønnedes med 3 mark, og hans to knægte fik 1505 9 skilling i sommerløn. En tredje knægt, Mikkell, der var blevet syg til påske, fik samme løn som de to andre. Forskellige former for lønnet medhjælp knyttedes mere tilfældigt til arbejdet ved ovnen, både mandlige og kvindelige arbejdere var beskæftiget her på daglønsbasis. I almindelighed fremtræder teglbrænderne, 'den tegeluden', i bispens regnskaber som en kollektiv gruppe, de fik 1504/5 rug til brød og smør hertil, et par fåreskind samt med regelmæssige mellemrum havre til 4 eller 5 heste. To murere reparerede i en periode på selve teglovnen, og 2 mand tækkede den. Ved siden af ovnen opstilledes to tøndes til vand. En teglvogn fik nye hjul, og tjære til smørelse anskaffedes.

Ud over at benytte egne ansatte og flækken Svavsteds beboere trak man til borgen Svavsted håndvær-

kere fra den nærliggende større bebyggelse, Husum. Snedkere og tømrere herfra lønnedes 1504/5 af borgerskriveren for udført arbejde på Svavsted borg.¹¹

Husum

Allerede i Husums tidlige vækstår, i 1438, finder vi en temmelig udviklet erhvervsstruktur i denne by. Det er den bevarede skatteliste for dette år, der tillader os nærmere at se dette. I enkelte tilfælde er erhvervsudøvelsen direkte angivet – 'de melre', 'de gropengheter', 'de kannengheter', 'de swertuegher', 'de pelzer', 'de wever'. I almindelighed må vi dog holde os til håndværkertilnavnene.¹²

I alt 20 håndværk kan findes i 1438-skattelisten. Til disse kom i løbet af 1400-tallet en række yderligere erhvervstilnavne, som træffes i kilderne: murer (1441), kromand (1458), rebslager (1477), glarmester (1475), remmesnider (1493), armbrøstmager (1493), bartskeer (1494) og overskeer (1503). 1496 nævnes badstuen i Husum.¹³

Fraværet af en borg i Husum må antages at have været et betydeligt incitament i udviklingen af bebyggelsens selvstændigt arbejdende håndværk. Hertug og konge opholdt sig nemlig alligevel ofte her. De mange udgifter, som opstod i denne forbindelse, fremgår klart af hofskrivers regnskaber. Lige så fordelagtig for Husum blev den stigende søtrafik til byen. Da en hertugelig Islandsfarer i byens havn 1505 skulle udrustes, indkøbte man eksempelvis en stor mængde tov hos byens rebslager, bolte, kæder, bådshager m.m. hos smeden og 9 dusin remme hos remsnideren.¹⁴ 1496 havde en rebslager i Husum på samme måde leverancer til en af hertugens karaveller.¹⁵

Ved år 1500 var der antagelig nogenlunde dannet det udvalg af håndværk i byen, som vi finder i en fortegnelse over borgere, der betalte 'tyvendepenningskat' i 1540. En sammenstilling af 1438 og 1540 skattelisterne giver følgende resultat:

	1438	1540
bager	4	5
slagter	2	3
kok		1
skomager	2	15
skrædder	12	12
buntmager (peltzer)	4	4
remmesnider (tomsleger)		5
overskærer/vantsnider		2
væver	1	1
farver	1	
hattemager		1
smed	9	5
guldsmid	3	2
klejnsmed	2	2
knivsmed	1	1
sværdfejer	1	1
nålemager (neteler)		1
grydestøber	1	1
kandestøber	1	2
bødker	3	7
kimmer	1	
snedker		5
hjulmager		1
drejer		3
børstenbinder	1	
bartskær		4
teglmester		2
tømrer	1	8
maler	1	
tagtækker	2	
murer		1
glarmester		5

Ud fra skattelisterne at dømme rummede Husum i 1400-tallet altså ca. 30 håndværk. Inddrager man det øvrige skriftlige kildemateriale fra dette århundrede, når man til omkring 45.

Selve det optalte antal udøvere af de enkelte erhverv bør ikke tillægges for stor betydning. Visse ten-

denser træder dog frem. Skrædderne er klart talrige. Og tilstedeværelsen af hele tre guldsmede allerede 1438, et forhold, der bekræftes af en retssag fra 1443, vidner om byens tidlige rigdom. Det er vel muligt, at en stor sølvkande, smykket med tårne på låget og det hertugelige våben på foden, som Husum skænkede hertug Adolf VIII før 1450, netop var et arbejde af byens egne guldsmede.¹⁶ Virkelig bemærkelsesværdigt i forhold til den anden større by i undersøgelsesområdet, Flensborg, er vistnok kun tilstedeværelsen af vævere og farvere. Oplysninger om disses tilstedeværelse mangler helt fra Flensborg. At Husum og også Svavsted havde vævere, er et tegn på den koncentration om klædeforarbejdning langs vestkysten, der allerede afspejlede sig hos bondestanden i dens afsætning af 'webbe'. Husums væver fra 1438 er vistnok i det hele taget den tidligst nævnte i danske byer.¹⁷

Hvad angår håndværkernes organisering finder vi allerede i 1480'erne omtalt: skomagerlavet (1448) og skrædderlavet (1486). Smeden og bagernes vikarier, der næppe kan tænkes uden en form for lavsorganisation, fremtræder første gang 1482 og 1485.¹⁸ Disse fire erhverv sluttede sig sammen i et fælles lav, der nævnes 1527, og hvis skrå fra 1537 er kendt.¹⁹ Fra 1497 hører vi om buntmagerlavet ('peltzer') i byen, en skrå herfra dateret 1561 er bevaret. I 1508 omtales slagter- ('knokenhouwer') lavet i Husum. Ellers skal vi frem til efter midten af 1500-tallet for at finde yderligere oplysninger om håndværkerlav i bebyggelsen.

For en del af byens håndværkere fra de mindre talrige fag gjaldt det, at de var tilknyttet lav i større og ældre byer. Væverne i Husum var længe medlemmer i det lybske lav, og rebslagerne holdt sig indtil 1633 til rebslagerlavet i Flensborg. Et erhverv, der blev drevet i institutionelt regi, var teglbrænding. Lambert Teglmester, der 1506 boede i Husum, arbejdede formentlig på Vor Frue kirkes teglgård, nævnt 1506-10.²⁰

Flensborg

Flensborg udviklede sig i løbet af middelalderen til et stærkt differentieret samfund. I en skatteforordning fra ca. 1500 trækker man skillelinjen mellem tre grup-

per inden for befolkningen: For det første borgerne, som bor i hus, de skulle give 8 skilling i huspenninge; for det andet 'de bodeners' – dem der boede til leje; de skulle sammen med andre, der heller ikke besad eget hus, betale 4 skilling i skat. Over de øvrige borgere stod så borgmestre og rådmænd, der var skattefri.²¹

Håndværkerantallet i Flensborg er ikke ganske nemt at fastslå med nogen sikkerhed. Vi kan benytte tre veje hertil: For det første bør den bevarede fortegnelse over grundejendommene i Flensborg undersøges. Den er påbegyndt 3/12 1436 og optegner samtlige grundstykker i Flensborg med deres besiddere.^{21a} Hvis man imidlertid her venter at finde en oversigt over byens befolkning ved denne tid, skuffes man. Dels har vi det problem, at en del af håndværkerne har boet til leje hos andre, dels er listen fra 1436 kontinuerligt rettet og udstreget indtil op i 1500-årene med oplysninger om nye besiddere. Af de ældste navne finder vi kun følgende med håndværkertilnavne:

bager (5)
skrædder (4)
skomager (7)
overskærer (3)
smed (7)
guldsmed (2)
kimmer (1)
tømrer (3)
maler (1)
murer (1)
drager (1)

Desuden oplyses vi i denne kilde om beliggenheden af en badstue og et teglværk. De kun 13 erhverv, der er indiceret i denne kilde, giver dog et meget ufuldstændigt billede af den rigdom på håndværk, som i virkeligheden herskede i Flensborg.

Dr. O. Schütt har gennemgået de tidligste skyld- og panteprotokoller fra Flensborg for årene 1508-30 for håndværkernavne.^{22a} Det fremgår, at der i perioden kan optælles 38 forskellige erhverv for byen:

bager, brygger, slagter;
buntmager, rebslager, sadelmager, skomager, skrædder, pungmager, remmesnider ('tomsleger'), hvidgarver;

(grov-)smed, guldsmed, klejnsmed, kedelsmed, kobbersmed, knivsmed, klokkestøber, kandestøber, 'rotgiesser', sværdfejer;
bødker, stolemager;
bartskær;
glarmester, kalkslager, maler, murer, stenhugger, tømrer.

En tredje og mere omfattende vej til en kvantificering af håndværksfagernes tal i Flensborg er en gennemgang af hele byens 1400-tals skriftlige kildemateriale. En sådan omfattende registrering, der byggede på byretten, byens jordebog og skyldprotokol, samt gildernes medlemsfortegnelser, fremlagdes i 1913 af historikeren Hans Schrader.^{22b} Han opregnede ud fra kildematerialet over 120 'erhverv'. En kritisk gennemgang af Schraders lister nedbringer dette tal noget. Vi kan se bort fra de ikke-håndværksmæssigt prægede arbejdere og fjerne en række gentagelser. En mere realistisk ansættelse bliver omkring 55 håndværk. Sammenstiller vi de enkelte håndværksudøvere kronologisk, får man en indikation for hvor mange erhvervsudøvere fra samme fag, der har virket samtidigt.

Blandt *levnedsmiddelfagene* var bagerne klart de talrigeste. I 1436 kan man eftervise 5 borgere med tilnavnet 'Becker', i 1483 var der 3. Slagtere (knokenhouwer) træffer vi gennem hele 1400-tallet, men dog ikke mere end et par stykker ad gangen. Først 1537 forekommer iøvrigt betegnelsen 'slachter'.²³ Fåtalige var de personer, der udtrykkeligt betegnedes som bryggere.²⁴ Vender vi os til *tekstil- og beklædningsfagene* ser man, at skrædderne var talrige (1445:5, 1482:5-6), ligesom skomagerne (1436:7). De øvrige erhverv af denne gruppe er derimod mere sjældne. Gennem hele 1400-tallet arbejdede 'hotfilter', hattenmagere, i byen. 1490 udførte en af dem arbejde for hertugen.²⁵ Træskomager ('klipkenmaker') er antagelig et sent erhverv, der først introduceres til Flensborg ved det 15. århundredes slutning. Den første repræsentant er Lyder Klipkenmaker, der sammen med Peter Schoemaker fra Wismar indtrådte i Flensborgs Skt. Gertruds gilde i 1496.²⁶

Med hensyn til *metalfagene* var grovsmedene den

største gruppe. Vi finder Flensborgs smede i arbejde i de landsherrelige regnskaber, ifølge hvilke de bl.a. udførte skoning af fyrsternes heste.²⁷ Tidligt forekommer dog også de fleste af de øvrige specialiseringsgrene inden for smedeerhvervet, selv om enkelte kun dukker ganske isoleret op – beslagsmed (1379:1), 'bolsmit' (1379:1), gørtler ('gordelmaker') (1476:1).²⁸

Guldsmedene repræsenterede en gruppe med usædvanlig prestige blandt håndværkerne. De var ikke talrige – (1377/9:3), (1420:4), (1518/9:4), men gjorde sig gældende ved rigdom og indflydelse. En lang række af dem var medlemmer af Vor Frues Købmandsgilde i Flensborg. Særlig fremtrædende var en mand som Claus Ecklef – fra 1486 medlem af Vor Frues købmandsgilde, fra 1488 af Hellig Legems gilde, fra 1506 af St. Laurentii gilde og vistnok også fra 1495 af Kalendegildet.²⁹ Han var involveret i låneforretninger med Vor Frue kirke og fik ved sit ægteskab med Katarine Klekamp 3 gårde i Østerholm (Sterup s). De blev i 1487 for 480 mark lybsk solgt til Morkær kloster. Velstanden gjorde Claus Ecklef naturlig som den ene af de to oldermænd i guldsmedenes, malernes, snedkernes og glarmestrenes fælleslav. Sønnen Hans efterfulgte faderen i guldsmedeerhvervet og nævnes 1518 som medlem af fælleslavet.³⁰

Blandt Flensborgs metalstøbere hæver Peter Hansen Klokkestøber sig som en usædvanlig skikkelse. Hans produkter, kirkeklokker og døbefonte, fandt afsætning over et stort område. Klokkerne findes i kirker i hele Sønderjylland og helt op til Tistedegnen i Nordjylland samt på Fyn. Døbefontene står endnu i Århus Domkirke, Haderslev, N. Brarup (Strukstrup hd), Halk (Haderslev hd) og i Flensborgs Nikolai-kirke (kort 17). Produkterne er støbt mellem 1475 og 1512. Peter Hansen stod selv for importen af råmaterialer. 1484/5 passerede han Gottorptolden to gange med 1 skippund kobber, 1492 Plön med en kedel, kramvarer samt kobber. Peter Hansens øvrige handel skal omtales i det følgende. Hans velstand var stor, han boede i et af byens bedste huse ved Søndertorv, havde medejerskab til en gård på Als, ejede 6 gårde i Mølmark (Sørup s). 1515 optræder han som rådmand i Flensborg by sammen med broderen, købmanden

Bertold Hansen, der senere skulle blive Flensborgs borgmester. Peter Hansen døde o. 1520.³¹

Træfagene var af mindre betydning i byen. 1441 og 1497 nævnes 2 med tilnavnet 'bødker'. Fra skråen for bødkerlavet ved vi, at der måtte være 8 bødkerestre og 6 'kimmere'. De øvrige erhvervsudøvere inden for denne erhvervsgruppe var formentlig ganske få. 1445 ser man den højt specialiserede kistemager i arbejde. Hans Kistemager forfærdigede dette år et skab til Flensborgs nye rådhus.³²

Med hensyn til *byggefagene* var tømrere og murere ret talrigt repræsenterede fag. Malerne arbejdede formentlig både med almindeligt malerarbejde og med kunstnerisk udsmykning. Wilhelm Klover, kaldet 'Maler', der var en kendt mand i Flensborg by, medlem af købmandsgildet, udførte således for hertug Frederik en altertavle til St. Jørgens kapel i Slesvig. Herfor fik han 25 mark. Wilhelm ses at have været virksom i årene mellem 1463 og 1496.³³

Skibsbyggere i Flensborg forekommer først ved 1400-tallets slutning. 1495 går Kleys Schybbuwer ind i Vor Frues Købmandsgilde, o. 1490 havde Jens Schibbawer i Ramsherred lånt 10 mark af et alter ved St. Nikolai-kirke. Lånet var o. 1518 overtaget af Nisse Schepbuwer sammesteds, der fra 1509 findes som medlem af St. Laurentii gildet.³⁴

Ser vi på byens *andre fag*, er det klart, at en del af dem kun findes ganske isoleret i kilderne, vel ikke mindst på grund af udøvernes lave sociale position – det gælder kurvemageren, bægermageren, tenskæren. Bartskeerne dukker op i Flensborg ved midten af 1400-tallet. 1494 havde en af de flensborgske barbere den ære at rage hertug Frederiks skipperskæg, da fyrstens personlige barber Marcus ikke var tilstede. Flensborgeren glemte dog ikke at tage sig betalt med 2 skilling.³⁵ 1445 nævnes i Flensborg Eggert Bartscher, 1488 Otte. 1496 var der to personer i byen med tilnavnet Bartskeer, o. 1506 fire. I barberernes lavsskrå fastsættes mestrenes antal til 4. Der er formentlig tale om et erhverv i vækst i løbet af 1400-tallet.³⁶

*

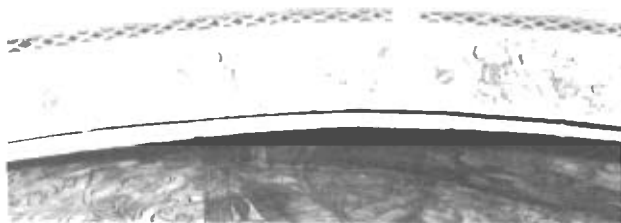
Som helhed betragtet var de flensborgske håndværkere i 1400-tallet i udstrakt grad organiseret i sammenlutninger. Meget tidligt fandtes et dragergilde i byen. Det fik en ny gildebog i 1399.^{37a} Allerede o. 1425 opnåede smedesvendenes 'kumpanye' artikler, o. 1450 omtales selve smedelavet, hvis skrå fra 1514 er bevaret. Det bestod da af grovsmede, klejnsmede og knivsmede, hvortil i årene herefter føjedes bøsse-magere og sværdfegere. Fra 1430'erne eksisterede skomagerlavet (nævnt 1436, skrå 27/2 1437), buntmagerlavet (skrå 15/11 1437), bagerlavet (nævnt 1431, skrå 1452). Slagternes ('knokenhouwer') lav var opløst før 1558. Skrædderlavet nævnes 1516, bødkernes og kimmernes skrå er overleveret fra 1488. 1490 træffer vi et lav, der øjensynligt var fælles for guldsmedene, malerne, snedkerne og glarmestrene i Flensborg; 1497 fik fælleslavet stadfæstet sine artikler. Det er påpeget, at dette lav må have udgjort en bygningsgruppe, aktivt ved kirkebyggerier.^{37b} Bartsøkærerne i Flensborg fik skrå i 1515.³⁸

*

Ligesom i Svavsted må der i Flensborg skelnes mellem byens og borgens håndværkere. Borgen i Flensborg var *Duborg*, der lå højt over byen i dens nordlige del.³⁹

Vi finder enkelte af borgens ansatte i Flensborgs gilder. I årene før 1428 ses en Peter Trumper (trompeter) og en Peter Basuner, begge vel ansat på det nybyggede slot, i Skt. Gertruds gilde. I Vor Frues Købmandsgilde indtrådte i året 1473 dels Jacob Schroder 'fra slottet', dels Bernt 'fra slottet'. 1501 var Peter Schroder 'fra slottet' medlem af Hellig Legemsgildet nede i byen.⁴⁰

De flensborgske lensmænds regnskaber fra borgen 1452-57 viser os de folk, der modtog fast årlig løn på borgen: ved siden af en række knægte omtales *bager, bagerknægte, kok og møller, fisker, mejerske og humlegårdsmand*. De fik lønnen udbetalt af to gange, til påske og mikkelsdag. Duborgs regnskaber fra 1450, 1452, 1457 og 1488 oplyser om, at der på borgen var brug for en lang række andre håndværkere. Det er sandsynligt, at en del af disse har arbejdet fast for



Kalkmaleri i St. Hans kirke, Flensborg, fra 1480-1500. Det forestiller Johannes med kalken og er et arbejde af den såkaldte Flensborggruppe. Malerne i denne 'gruppe' har muligvis været organiseret i det flensborgske fælleslav.

lensmanden. *Smeden* Hans Volcken afregnedes der med to gange i løbet af året 1452. Første gang fik han 43 mark 5½ skilling for mølleværk, smedevirksomhed til borgens behov samt for hesteskonning, anden gang 57 mark 3 skilling for samme arbejde. 1457 fik smed Jessen på lignende vis en gang udbetalt 32 mark for diverse maskineri til møllerne, jernværk til borgen og hesteskonning. Antagelig som bilag til lensregnskabet 1452 er bevaret den specificerede liste fra en smed over ialt ca. 80 arbejder, udført over en hel- eller halvårig periode.⁴¹

Der er næppe tvivl om, at smeden var knyttet til borgen ved et kontraktforhold. Noget lignende var i 1452 tilfældet for *skomageren*, som der afregnedes med. Han fik da 21½ mark 'boven dat samer leder', dvs ud over læderet af de dyr, der var blevet slagtet i ladegården.⁴²

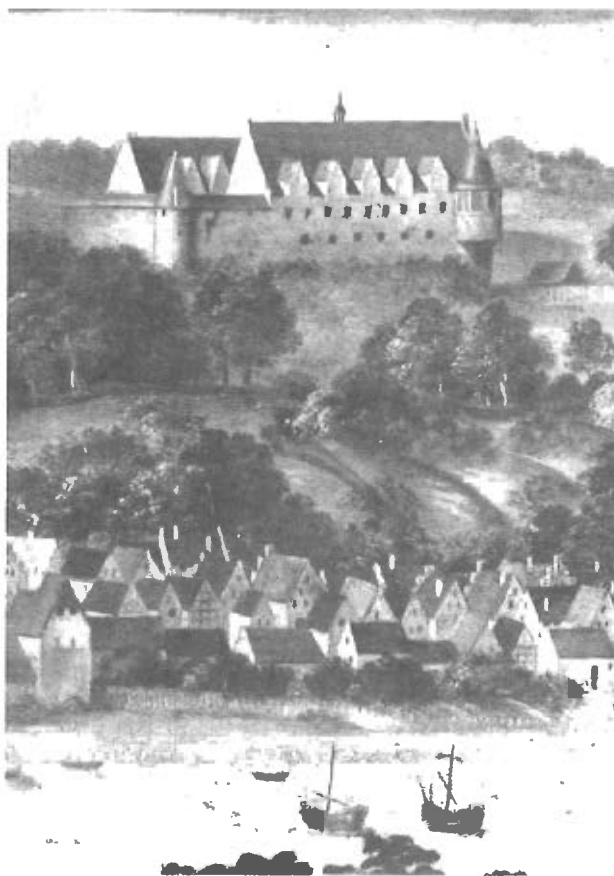
En mere løs tilknytning havde formentlig de håndværkere, der arbejdede mod løbende kontantbetaling. Det gjaldt for klejnsmeden, der betaltes for hvert enkelt hængsel eller slå, og vel også for den skrædder, der fik udbetalt løn ved hvert syarbejde.⁴³

Bygningsarbejderne fra Flensborg havde hyppigt arbejde på borgen mod kontant løn. I 1450 arbejdede 6 tømrere med lensmandens skibe i havnen; sommeren over i 1452 var to tømrere igang på borgen med at reparere bygninger og bro; 1457 udbedrede Peter Timmerman 'borgfreden', borgbroen og Flensborgs mølle. På lignende måde arbejdede savskærere, murere og murersvende, tegldækkere i disse år for Duborglensmanden. Borgens tønder blev bundet af bødkere fra byen Flensborg, en glarmester herfra var 1452 og 1457 beskæftiget på borgen, der havde glasvinduer fra kælder til kvist. Da en pels til hertug Adolf VIII skulle fremstilles i 1452, samarbejdede en 'peltzer' og en buntmager om opgaven.⁴⁴

Ud over kontantløn indgik til tider bespisning som en væsentlig del af håndværkernes betaling. Da smed, tømrere og savskærere i 1487 forbedrede landsherrens mølle i Kruså, fik de ved siden af deres dagløn 11 tønder øl, 15 stige hvidling, ½ tønne smør, 10 brød, 1 ko, 6 får og 10 sider 'flæsk'.⁴⁵ Værdien af fødevarerne var omtrent 30 mark, hvad der svarer ret nøje til den arbejds løn, der blev udbetalt i kontanter til arbejderne. Intet under, at det f.eks. i regnskaberne for St. Jørgen i Slesvig udtrykkeligt specificeres, når håndværkernes arbejder udførtes 'by eyghen kost und ber'.⁴⁶

*

Ved siden af håndværkerne på borgen og udover de møller, som landsherren drev, fandtes der i Flensborg yderligere én produktion, der var organiseret forskel-



Over den nordlige del af Flensborg hævede sig borgen Duborg. Her er den afbildet på Beyers epitafium i Mariekirken i Flensborg, 1591.

ligt fra det 'fri' håndværk. Det drejer sig om de ret store virksomheder, som *teglværkerne* udgjorde.

Allerede i byens fortegnelse over grundejendomme fra 1436 nævnes, at der ved Nørreport lå et teglværk, som tilhørte Vor Frue Kirke.⁴⁷ Flensborgs Franciskankloster havde åbenbart en betydelig teglproduktion i 1445. Dette år leverede dets guardian 4400 mursten til byens nye rådhus og modtog til gengæld i pant herfor den såkaldte Munketoft.⁴⁸ 1452 hører man om et teglværk, der lå til borgen i Flensborg. Bønderne fra Ugle herred gjorde tjeneste med kørsler hertil.⁴⁹ Også St. Nikolai kirke havde et teglværk, hvis



Duborg, der opførtes i årene efter 1411, befandt sig fra 1700-tallet i forfald. Endnu op til år 1900 stod dog, som dette foto viser, det sydvestlige hjørne af borgen. (Foto Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

‘teglmester’ Erasmus 1487 var medlem af Vor Frues Købmandsgilde. Om dets organisation får vi besked i 1527, da det blev ledet af en forstander, som bl.a. sørgede for brændeindkøb – på selve teglgården arbejdede en teglmester og flere knægte.⁵⁰ Teglmestre og teglslagere finder vi iøvrigt flere eksempler på i Flensborgs gilder fra o. 1397 og fremefter.⁵¹

Fælles for teglværkerne i Flensborg var det således, at de arbejdede under landsherren eller de gejstlige institutioner. Det samme sås i Svavsted og kan iagttages også i andre danske byer.⁵²

Sammenligning af håndværk i de fire bebyggelser

Vor gennemgang af håndværkerne i 4 bebyggelser inden for undersøgelsesområdet har vist, at der i disse fandtes en håndværkerstand, der ganske vist i alle tilfælde hævdede sig over landsbyernes, men på den anden side var meget forskellig fra sted til sted. De fire bebyggelser kan ordnes i et spektrum, der oversigtsmæssigt præsenterer de håndværk, der kendes eller er indicerede i 1400-tallet. (Se omstående tabel:)

Håndværk i de fire bebyggelser

Bredsted	Svavsted	Husum	Flensborg
	bager.....	slagter (knakenhouwer)	(‘kotmenger’)
			brygger
			køgemester
skrædder			
skomager	væver	farver	
		buntmager	
		pungmager (+ taskemager)	
		overskærer	
		remmeslager (+ tomslager)	
		overskærer	
			hattemager
			sadelmager
			skedemager
			skinder
			træskomager
smed	klejnsmed	guldsmæd	
		knivsmæd	
		sværdfege/harniskmager	
		degener (kârdesmed)	
		grydestøber	
		kandestøber	
			beslagsmed
			boltsmed (? bolsmit)
			gørtler
			keddelsmed, keddelflikker
			kobbersmed
			lygtemager
			sporesmed
			‘undscmyt’ (?)
		bødker	
		kimmer	
			bægermager
			kistemager
			trughugger (moldenhower)
		snedker	
			stolemager
			fælhugger, hjulmand
			drejer

Bredsted	Svavsted	Husum	Flensborg
		børstenbinder barber/bartskær	kurvemager tenskærer
		armbrøstmager	
		tømrer	
		maler	
		skifferdækker 'tækker'	
		glarmester	
		murer	
		savskærer	
	teglmester		(med teglværk, teglslager) skibsbygger
		møller	
		badstuemester	

I forhold til landsbyerne skilte Bredsted sig kun ud ved sin mængde af håndværk. Kvalitativt stod den derimod på landdistrikternes niveau med sine kun 3 håndværksfag. Noget mere specialiseret viste Svavsted sig at være, en væver er kommet til, og ved siden af grovsmeden arbejdede en klejnsmed. Her var altså ialt 5 håndværk repræsenteret. I almindelighed må det dog siges, at Bredsted og Svavsted var små forvoksede landsbyer, som de to større bebyggelser Husum og Flensborg skilte sig markant fra. De ca. 45 håndværk i Husum og over 50 i Flensborg gør det tydeligt, at en kraftig regional arbejdsdeling forefandtes. Samme bymæssige dominans i forhold til landdistrikterne fremgår også af tilstedeværelsen af de talrige håndværks-sammenslutninger i de to byer.^{52a}

På det produktionsmæssige område tegner der sig en hierarkisk struktur, hvor Bredsted og Svavsted repræsenterer småcentre, der betjener det nærmeste opland, men som igen er underordnet de 'højere centre' – Husum og Flensborg. Disse højere centre delte hele undersøgelsesområdets marked mellem sig, og greb ind i småcentrenes områder. Det er signifikant for udviklingen, at de to småcentre, som undersøgelsen omfatter, netop udviklede sig ved vestkysten. Her var det økonomiske potentiale i bondebefolkningen, der fremmede decentrale omsætningspladser.

Byhåndværkerne og deres afsætning til landbefolkningen

Omsætningens former

Af og til tog byernes håndværkere ud og arbejdede i landdistrikterne. Dette var ofte en nødvendighed og fuldt legitimt ved f.eks. bygningsarbejder. I andre situationer var forholdet mere kompliceret. Skomagerne i Husum vendte sig således i deres skrå fra 1537 mod, at medlemmerne drog ud til landsbyerne i en nærhed af 3 mil fra byen og der solgte sko. De flensborgske skomageres forarbejdning, køb og salg af sko i Sundeved, på Als og Ærø samt på torvet i Sønderborg var disse til gengæld indstillede på at forsvare i 1540'erne, da de blev forment adgang til det. De flensborgske skomagere protesterede kraftigt, da sønderborgerne ligefrem fratog dem deres varer, skotøj.⁵³

Inden for vort undersøgelsesområde belyser Svavstedborgens regnskaber fra 1504/5, hvordan den mindre bebyggelse kunne trække på den større. Uden-sogns håndværkere, der arbejdede på borgen i dette år, var en glarmester, vistnok et par skræddere og en murer. Fra Husum til Svavsted kom, som allerede nævnt, en snedker og en tømrer med sin svend. Kun

enkelte specialiserede håndværkere fandt vel arbejde i nabobyer af størrelse som deres hjemby, selv om der ikke er så få eksempler på, at dygtige Husumhåndværkere har udført opgaver for hoffet i Gottorp. En glarmester fra Husum satte således 1501 ruder i på det hertugelige slot.⁵⁴

Landkunderne kunne også sende råprodukter til byerne for at få dem forarbejdede. I skråen for buntmagerne i Flensborg fra 1437 gives der regler for de tilfælde, hvor 'frome lude' havde indgivet pelsværk til forarbejdning, og fra borgen i Svavsted ser vi, hvordan skriveren et par gange i løbet af året 1504 sendte havre til Husum for at få det malet til gryn.⁵⁵

I almindelighed mødtes håndværksproducenterne dog med landbrugets producenter i byerne. Der var i det hele, som arkæologen Axel Christophersen udtrykker det, tale om 'stationært markedsproducerende håndværk'.⁵⁶

En del håndværkere falbød deres produkter fra egen bolig eller fra boder. 1513 hører vi således om Hans Kandestøbers bod i Flensborg, hvor hans fjende Laurens Kandestøber opsøgte ham og gjorde skade med en spade.⁵⁷

Det centrale udvekslingssted var dog utvivlsomt byernes *torve*. Det var her middelalderens små handelstrømme forenedes og blev til en bred flod.⁵⁸ Fast torvedag i de fleste danske byer var lørdagen. I Flensborg-skomagernes skrå fra 1437 bestemtes det, at skomagernes hver lørdag måtte stå på Søndertorv med deres arbejder.⁵⁹ Retten til en torvedag udover lørdagen, nemlig torsdag, blev indrømmet indbyggerne i Husum 1508. Disse dage måtte okse- og fårekød bringes til torvet af slagtere.⁶⁰

Om det fysiske udseende af torvene i senmiddelalderens *Flensborg* er vi velorienterede. Byens Nørre- og Søndertorv ved henholdsvis Vor Frue og Nikolai-kirke udgjorde de to torvepladser og ligger stadig omtrentlig i deres senmiddelalderlige udstrækning. Vi hører lige fra den ældste byret 1284 om boderne, på torvet – nemlig slagternes 'kødskamler' eller 'scran-gen', som de kaldes i rettens version fra 1431.⁶¹

Til torvene føjede sig i Flensborg endnu en omsætningsplads i form af skibsbroen, hvor man mødtes

med fremmede købmænd og købte fra lokale skuder.⁶²

Husums torv er tidligst omtalt 1467, 'deme markede'. Senere bestemmelser regulerede den ugentlige handel her.⁶³ Dette senmiddelalderlige torv kan ligesom i Flensborg formodes nogenlunde at være identisk med det nuværende. Pladsen er stadig indrammet af Vor Frue kirke og en række borgerhuse, der går tilbage til 16. århundrede.

Et 'fisketorv' i Husum, der omtales 1505, er vistnok snarest en del af byens almindelige torv, men kan dog også have ligget ved havnen.⁶⁴ Uden for byen opstod derimod det såkaldte 'Quickmerkede', kvægtorvet, der første gang optræder i kilderne 1506. 1521 hører vi, at der i dets umiddelbare nærhed lå saltboder. Kvægtorvet havde formentlig sin store tid under årsmarkedet, hvor fremmede handlere frit købslog med bønderne.⁶⁵

I *Svavsted* er der ingen kilder til et middelalderligt torv eller marked. 1630 omtales for første gang 'markedet', der fandt sted, hvor Kirkegade og Storegade løber sammen midt mellem kirke og slot. Meget muligt var dette allerede tilfældet i senmiddelalderen.⁶⁶

Bredsteds ret til en ugentlig torvedag blev først tildelt byen i 1580, mens flækken tidligere, i 1530, fik tildelt ret til to årsmarkeder. 1583 omtales både årsmarkeder og de ordinære torvedage i skomagernes skrå – det bestemtes, at kun ved de frie årsmarkeder måtte andre end lavets skomagere sælge sko i byen eller på markedet. Det forudsattes iøvrigt i skråen, at bønderne falbød deres okse- og kohuder til skomagernes og ikke solgte til andre. Torvepladsen midt i byen er afsat på det ældste kort over bebyggelsen fra 1668, det ældste stående hus ved torvet er herredsfogedens bolig fra 1611.⁶⁷

Afsætning til landdistrikter

I de fire omsætningscentre omsattes en række dagligdagsvarer. På de kommercielle midtpunkter, torvepladserne, mødte primærproducenterne, 'den buhren und luden up den lande', med de sekundære producenter, håndværkerne. Håndværkerne købte fødeva-

rer og råvarer til produktionen, en del som fælleskøb – og bønderne erhvervede tilsvarende håndværksprodukter fra markedet.⁶⁸

I en vis udstrækning var byernes producenter nemlig istand til at trænge ind i den tidligere i så udstrakt grad selvforsynende bondehusholdning.

Dette gælder således med hensyn til *klæde*. Bønderne gik i stigende grad over til at erhverve dette ved køb. Hvor de tidligere var selvforsynende med det hjemmevævede, købte i 14-1500-tallet de rigere bønder professionelt fremstillet stof.⁶⁹ Købeklædet var i første række fremstillet i Nederlandene eller England, men også hjemlige byvævere spillede antagelig en rolle. Sammenhængende med opkomsten af en professionel væverstand er uden tvivl indførslen af et nyt væveredskab, den horisontale vævestol.⁷⁰ Den tillod, at man i siddende stilling vævede længere stykker, end det hidtil havde været muligt. Det ser ud til, at dette mere kapital-, tids- og pladskrævende arbejde forårsagede en overgang fra traditionelt kvindearbejde til professionelt mandligt håndværk, udøvet i byerne.⁷¹

Det er slående, at man i vestkystens byer og flækker fandt vævere og farvere. Dette må have sin grund i de gamle traditioner for klædefremstilling i disse områders landdistrikter. Østkystens byer tillod ikke uldvæverne nogen tilsvarende rolle. I Flensborg finder vi endnu o. 1432 en *kvinde* med erhvervstilnavnet væverske, Mette Weuersk.⁷² Mandlige vævere eksisterede øjensynligt ikke. Heller ikke i en by som Kiel var væverne en gruppe, der kan tillægges nogen betydning.⁷³ I afsætningen fra østkystens byer til landet dominerede følgelig fuldstændigt det indførte udenlandske klæde.

Et andet felt, hvor bondehusholdenes selvforsyning mærkbart indskrænkedes, var *øllet*. Der fandt vel en udstrakt hjemmebrygning sted, men på den anden side eksporteredes voksende mængder af øllets råvarer, byg og humle, til bymarkederne. I Flensborgs stadsret fra o. 1300 nævnes maltfremstillingen i byen. Og bønderne købte de professionelle bybryggers varer.⁷⁴

Ølbrygning var utvivlsomt af ganske stor betydning i Husum. Erhvervet blev antagelig drevet som bibe-

skæftigelse for de store købmænd her. I byens privilegier fra o. 1460-70 omtales fogedens opsyn med bl.a. 'bruwen'.⁷⁵ I 1500-tallet, da produktionen toppede, var man oppe på en årlig brygning af over 6000 tønnder øl.⁷⁶ Øllet, der skal have haft lighed med Egernførdes kakebille-øl, drak man naturligvis i selve staden, bl.a. i håndværkernes lav.⁷⁷ Men det var også populært på landet. 1453 lovede sognepræsten i Rørbæk (Beltring hd) på Nordstrand at udskænke en tønne Husum-øl til bønderne her, og i 1510 fik Rødemis' beboere ligeledes Husum-øl, når de betalte landgilde til Slesvigbispen.⁷⁸

Det er på denne baggrund nærliggende at forklare de sendinger af Husum-øl, der fortoldedes i Husum o. 1500. (1504: 21 tønnder) som netop salgsvarer på vej til landlige forbrugere.⁷⁹ 1585 klager Husums borgere selv over, at hvor tidligere også fremmede folk drak byens øl, så var de nu på grund af den tyngende sise begyndt selv at brygge, eller de hentede øllet i Bredsted, der ikke var pålagt sise.⁸⁰

En mindre kundekreds havde Svavsted-øllet, der dog først i 1500-tallet ved siden af det hjemmebryggede øl synes at være blevet drukket i hele Svavsted sogn.⁸¹

Landdistrikterne var næppe heller selvforsynende med smedearbejder. I Flensborgsmedenes skrå fra 1514 omtales blandt grovsmedenes arbejder 'ploichwark' – plovdele – ved siden af vognbeslag, hestesko, spader og skovle.⁸² Selv om disse produkter også har kunnet afsættes til de agerdyrkende borgere i byen, er det rimeligt at forestille sig en udførsel af de nævnte smedearbejder til landdistrikterne. Også råjern må være gået denne vej. Vi må forestille os, at de smede, der arbejdede i landsbyerne, har erhvervet det nødvendige jern, hovedsagelig svensk 'osemund', ved indkøb i byerne. En række personer med tilnavnet *smed*, der fortæller mindre partier osemundjern i Husums toldregnskaber fra 1504-5, kan repræsentere eksempler på dette.⁸³

Generelt set er afsætningen fra byernes håndværkere til landet imidlertid svær at dokumentere. Vi må være varsomme med ikke at overvurdere dens omfang. Den oversigt, der i forrige kapitel blev givet over

indboet i en række bondehjem, tyder dog på, at landbefolkningen i vid udstrækning forsynede sig med byprodukter. Men det var formentlig købmænd snarere end håndværkere, der formidlede varestrømmen til landsbyerne.

Håndværkernes regionale handel

Håndværkerne holdt sig ikke til markedet i hjembyen, de deltog i handelsaktiviteter, der gik ud over dens opland. Velbekendt er det, at der fra Lübeck og Hamburg opererede slagtere, de såkaldte 'knokenhowere', som opkøbere af kvæg i det slesvigske område og helt op i Nørre Jylland.⁸⁴ Også andre håndværk var i stand til selv at afsætte deres produkter til fjerntliggende markeder, opkøbe råvarer og i det hele taget drive almindelig handel. Det var ikke uden grund i virkeligheden, når f.eks. Erik af Pommerns fællesprivilegium for alle de danske købstæder dateret 1422 sammen med en række efterfølgende forordninger vendte sig imod, at de, der havde noget 'embede', dvs. håndværkerne, drev handel.⁸⁵ En klar erhvervsspecialisering var langt fra slået igennem og er måske i virkeligheden i sin form et nyt træk ved det 15. århundrede.

Metalstøberne handlede selv med råvarerne til deres produktion, kobber og tin samt med de færdige støbevarer. I årtierne o. 1500 passerede flere kielere, der havde erhvervsnavnet kandestøber ('kannengheter'), Gottorptolden med ladninger af kander, metalvarer og tin – på vej nordover⁸⁶. Også de flensborgske støbere handlede.

Claus Kandestøber fra Flensborg drog i september 1485 forbi Gottorptolden med ½ skippund nye gryder og kander⁸⁷. Ved denne tid kom også Kone Grydestøber ('grapengheter'), ligeledes fra Flensborg, samme vej. I sin vogn havde han 3000 hvidlinge og 15 lispund kobber. De to støberes handelsradius antydes ved, at de passerede Gottorptolden tæt på dagene for årsmarkederne i Rendsborg og Kiel. Det er allerede nævnt, at klokkestøberen i Flensborg, Peter Hansen, sidst i 1400-tallet importerede kobber sydfra. At også kobbersmedene hentede deres kobber personligt ses bl.a. af toldregnskaberne fra Husum. 1506 fortoldede

Peter Kappersleger (kobbersmed) i Husum 1 lispund kobber.⁸⁸ I et udateret Husumtoldregnskab, vel fra 1503, noteres samme mand for ½ skippund kobber, samtidig med at Mathias Kobbersmed fortolder ½ skippund kobber og ¼ tønne sæbe.⁸⁹

Det er ovenfor omtalt, at 'smede' fortoldede jern i Husums toldregnskaber i årene o. 1500. Der kan også her have været tale om byhåndværkere, der skaffede sig råvarer. Herimod taler dog, at det fortoldede gods må opfattes som vognladninger, og at man rimeligvis i videst mulig udstrækning ville transportere jern ad søvejen. Så formodningen om, at der er tale om landsbysmedens forsyninger, bør vel bevares. Derimod er der næppe tvivl om, at de personer med tilnavnet 'bager', der i samme toldregnskab fortolder korn og honning, repræsenterer byhåndværkere på vej hjem med opkøbte råvarer. Bagerne som kornhandlere er et fænomen, som også genfindes i det øvrige Nordeuropa.⁹⁰

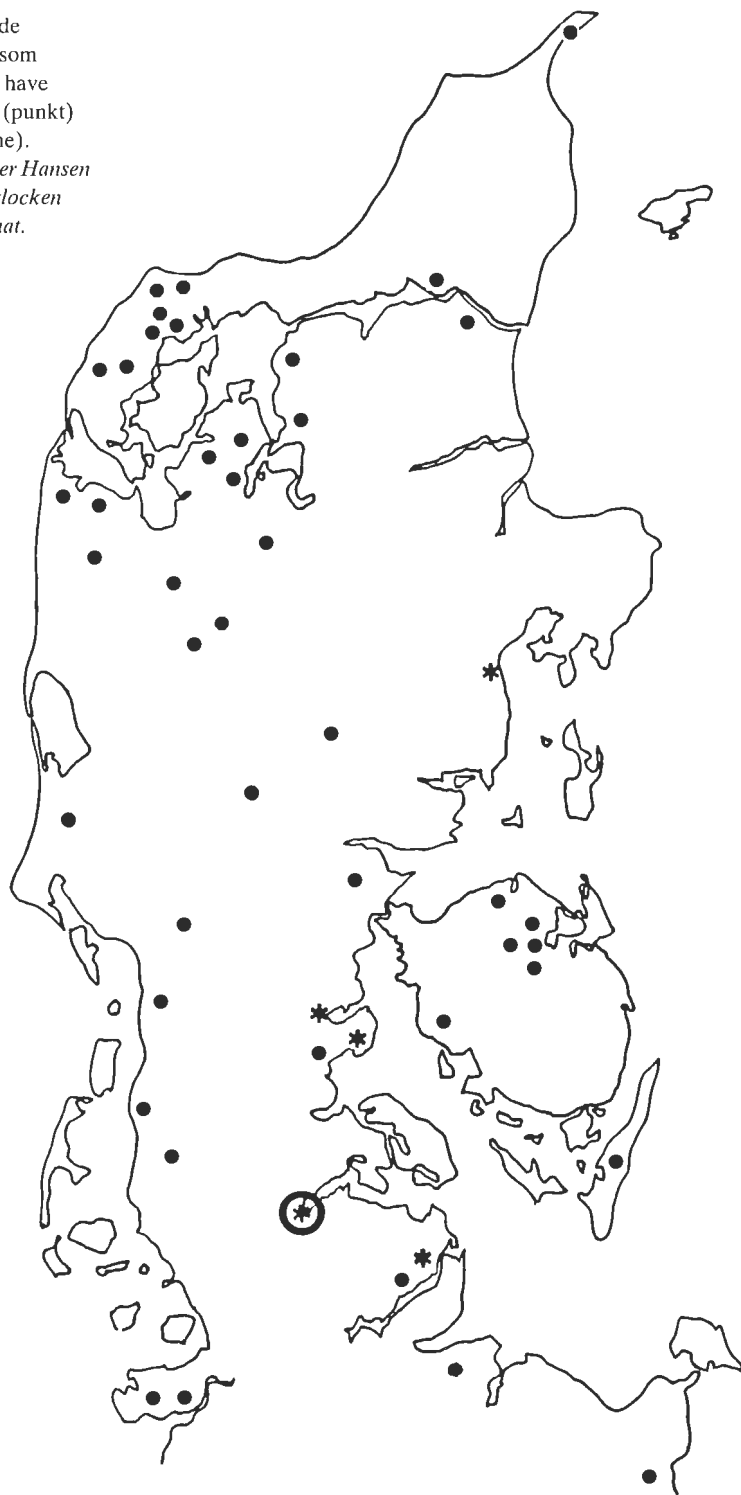
(*Klæde*)overskærernes erhverv placerede dem midt mellem handel og håndværk. De drev handel med de udskårne klædestoffer og kom naturligt ud over byernes grænser. O. 1420 rejste flensborgeren Gert Overskærer således med et gråt klæde til en værdi af 5 mark, der uheldigvis blev ham frataget af ridderen Hr. Johan Scharpenberg.⁹¹

Også de *læderforarbejdende* fag handlede. 1484/5 finder vi Herbert Remsnider fra Flensborg to gange i Gottorptolden – med sin vogn kørte han sydover med kramgods, senere vendte han tilbage med 10 deger skind.⁹² En bundtmager ('peltzer') fra Flensborg med ½ dusin pelse passerede Gottorp toldsted 1491/2.⁹³ Og vi må tro, at den Laurits 'beltemager' fra Flensborg, der 1506 kom til efterårsmarkedet i Ribe med sit varelager i en 'tafelit', bl.a. solgte bælder.⁹⁴

Fjernhandlende håndværkere

Enkelte håndværkere formåede at udfolde en handelsaktivitet, der placerede dem i fjernhandelskøbmændenes rækker. Det må naturligvis stadig erindres, at ikke enhver Per Smed virkelig var smed. En række storhandlere fra Flensborg og Husum med erhvervsin-

Kort 17. På kortet er de lokaliteter afmærket, som Peter Hansen vides at have forsynet med klokker (punkt) eller døbefonte (stjerne).
Ortschaften, an die Peter Hansen nachweislich Kirchenglocken oder Taufen geliefert hat.





Klokkestøberen Peter Hansens navnetræk på døbefonten i St. Nikolai kirke i Flensborg (Foto forf.).

dicerende navne har næppe nogen forbindelse til det fag, navnet angiver – det gælder personer som rådmænd og senere borgmester Nisse Smit i Flensborg eller købmanden Hermen Repsleger i Husum.⁹⁵ Men der er tilfælde, hvor kombinationen af håndværksudøvelse og langdistancehandel mere eller mindre sikkert kan fastslås at være tilstede.

Mester Peter Hansen Klokkestøber fra Flensborg passerede 1492 Plön med 1 kramfad, 1 tønne, 1 kedel og et stykke kobber, 1494 kom han forbi samme toldsted med 4 heste. 1497 betalte han i Gottorp told af 60 okser og en vogn. 1501 noteres Peter her igen for 32 okser, 1510 for 2 heste, 20 dromt humle, 1 pakke skind, 1 vogn. 1504/5 og 1509 træffer vi ham i Ribe, uden for markedssæsonen, med henholdsvis 7 heste og 9 heste, 10 køer. 1520 havde klokkestøberen solgt en hest i Heiligenhafen og fik til gengæld 17 dromt humle med hjem. Almindelig handel, særlig da kvæg-handel, var åbenbart trådt ind som en gren af den flensborgske håndværkers virksomhed på linje med afsætningen af støbte klokker og fonte. Det kan ikke udelukkes, at der var en sammenhæng mellem Peter Hansens arbejder for en række kirker ved Limfjorden – en af de intensive okseopdrætningsegne – i årene 1497-1500 og hans samtidige engagement i oksehandelen.⁹⁶

I det hele taget er det sandsynligt, at metalstøbernes handel med metalprodukter let ændres til en mere udstrakt vareomsætning. Vi nævnte ovenfor, at Kone Grapengheter fra Flensborg i sin vogn 1485 udover 15 lispund kobber havde 3000 hvidlinge. Han handlede altså med fisk over længere afstande. Når denne grydestøber, mester Kone fra Flensborg, i 1489 var vidne i en strid, hvor en slesvigborger nægtede at udlevere en skyldig tønne vædderhorn til en flensborger, Henrik Levenov, synes der også her at være tale om en almen interesse i handelsudvekslingerne.⁹⁷ Muligt er det, at en Claus Kannengheter fra Husum, der 1491 drev 6 okser forbi Gottorp, virkelig var kandestøber.⁹⁸

Farverne synes på samme måde at have haft en tendens til at gå ind i mere udviklet handel. Deres erhverv gav dem en tæt tilknytning til den vigtige klædehandel. Farveren Vicke Smit ('anders genomet Verwer') i Husum var allerede 1464 involveret i kornhandel med Amsterdam, 1484-5 førte hans knægt 8 okser og 15 får forbi Gottorptolden, 1489 solgte han 28 skæpper humle samt 44 alen lærred til brug i hertugens møller i Husum. Volcken Verwer fra Husum, der vel også udøvede den farvergerning, hans tilnavn angav, var ligeledes handelsmand. 1484 passerede han selv Gottorp med et fad Einbeck øl og et fad vin, mens hans knægt kom forbi medførende 2 heste. Henning Verwer i Husum solgte 1498 øl til hertug Frederik. Hans Verwer fortoldede 1503 (?) i Husum 1 tønne tørgods og 1 kramfad. I samme bys toldregnskab fra 1504 ser vi Willem Verwer fortolde 2 ame vin, Hans Verwer 2 kramfade. Formentlig var den Hans Farwer, der 1506 gav told af 2 heste 25/3 i Ribe identisk med Husumfarveren. Wolter Verwer fra Flensborg passerede 1490/1 Gottorptolden med tørgods.⁹⁹

I de danske byer var guldsmedene en håndværkergruppe, som ret enestående for deres stand hyppigt blev repræsenteret i de købmandsstyrede byråd.¹⁰⁰ Det skyldtes uden tvivl deres rigdom og handelsinteresser. De havde kontakter til andre købstæder. For St. Jørgenskapel i Slesvig arbejdede 1510 en guldsmed fra Husum, der i løn fik 10 mark.¹⁰¹ Der er adskillige belæg for guldsmedenes handel. 1485/5 træffer vi Jacob Guldsmed fra Husum med ½ tønne og en vogn i

Gottorptolden.¹⁰² Den velhavende guldsmed Claus Eckleff fra Flensborg drev 1491/2 2 heste forbi Gottorp.^{102a} Meget muligt var den Claus Guldsmed, der i 1504 i Husum fortoldede 27 tønder byg, identisk med Claus Ecklef.¹⁰³ Det kan ikke sikkert dokumenteres, at Wessel Goltsmyt i Husum udøvede guldsmederhvervet, men det er ikke umuligt. Hans handelsaktiviteter er til gengæld uomtvistelige. I årene 1491–1519 førte han regelmæssigt oksedrifter forbi Gottorptolden – 1519 hele 150 okser, de øvrige år mellem 29 og 56 okser. 1505 solgte Wessel mjød til en skipper i Husums havn, og 1512 sendte han sammen med andre husumere en skude med oksehuder og talg sydover.¹⁰⁴

*

Visse håndværkere overskred de grænser, som deres erhverv satte, og havde betydelig fortjeneste ved handel. W. Sombart kan i meget have ret, når han hævder, at der i middelalderen ikke var noget klart skel mellem håndværker og købmand.¹⁰⁵ Visse håndvær-

kere antog købmandsrollen. Ser vi på selve håndværksproduktionen kan enkelte metalstøbere have et marked langt ud over byernes snævre opland. Men som helhed gælder det dog, at de to undersøgte slesvigske byer fandt markedet for deres håndværksprodukter lokalt – netop i byerne selv og i det snævreste opland. Den langtrækkende distribution blev i det væsentlige forbeholdt *købmændene*. I det følgende skal disse købmænd og hele handelsstanden underkastes en undersøgelse. Sombart, og med ham de øvrige teoretikere fra den tyske nationaløkonomiske 'historiske skole', antog, at der netop i manglen på et skel mellem håndværkeres og købmænds aktivitet lå et tegn på middelalderhandelens begrænsede betydning. Middelalderens handlende var blot 'håndværksmæssige eksistenser'. Imod denne opfattelse har nyere middelalderforskning vendt sig. I det følgende vil det fremgå, at man bestemt heller ikke i vort undersøgelsesområde kan operere med begrebet 'lukket byøkonomi'.

KAPITEL 7

Handlende i byerne

Handelens betydning

Håndværkets betydning i forholdet til oplandet er i det foregående fremstillet sammen med de handelsaktiviteter, som håndværkere udførte over endnu længere afstande. Det er klart, at tilstedeværelsen af håndværk i større mængde og specialiseringsgrad er en vigtig forskel mellem land og by i senmiddelalderens samfund. På den anden side er det sandsynligt, at det ikke var håndværket i sig selv, som tillod byerne at eksistere og skille sig ud fra landdistrikterne. Salg og eksport af forarbejdede produkter til landmarkederne var trods alt af mindre betydning. Ja, måske kan vi tage borghusholdningerne i Svavsted og i Flensborg som modeller for det lukkede samspil mellem byens håndværkere og de øvrige borgere.

De primære byttemidler for markedsbebyggelsernes beboere i forhold til bønderne var ikke egenproducerede håndværksprodukter, men fremmede varer og *penge*. Førsterangen i senmiddelalderens byøkonomi tilfalder derfor producenterne, men de folk, der beherskede cirkulationen – handelsmændene. Set fra lokalsamfundet var det de handlende, som skaffede kapitalen til veje, den kapital, som var nødvendig for både byens håndværkere og landbefolkningen. Og skønt bondehandelen udgjorde en faktor af betydelig økonomisk vægt, og der fandtes en adelig handel 'til gårds og bords behov', var tendensen mod en koncentration af handelsaktiviteterne til byerne dog udtalt.

Handelsmændene

Skal man nærmere definere markedspladsernes handlende, støder man på problemer. Allerede eksistensen

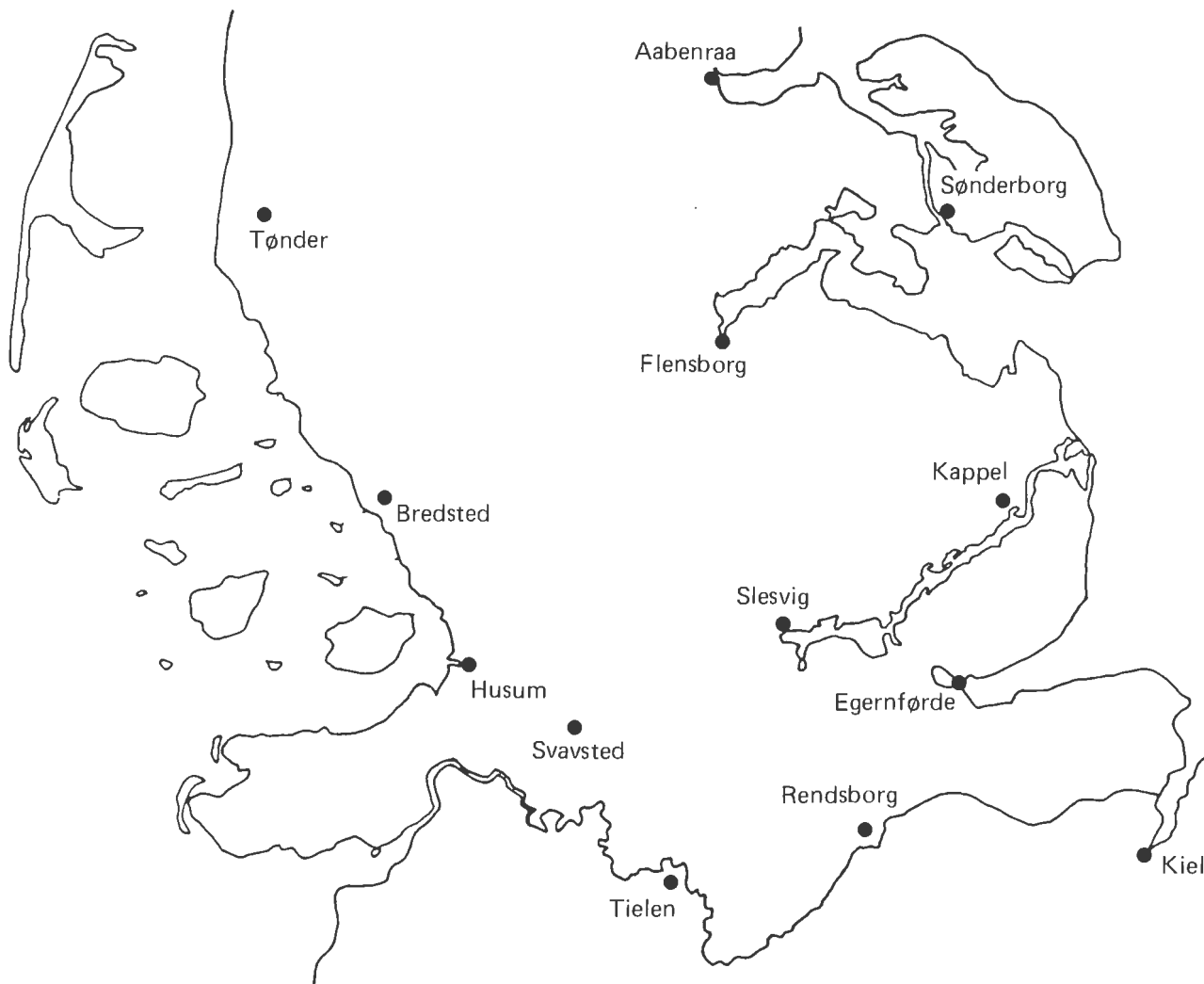
af handlende håndværkere viser, at den regionale handel ikke var begrænset til det lag af købmænd, der i den almindelige bevidsthed tegner det progressive og dynamiske islæt i den middelalderlige by.

Forskellige kriterier kan bruges til en karakteristik af de handelsdrivende. P. Enemark har fastslået, at der i senmiddelalderens Danmark findes 'en nogenlunde fast handlerstab' med 'en vis kontinuerlig engagement i handel'. Konstansen gør sig klart gældende inden for oksehandelen, mens den f.eks. i hestehandelen er langt mindre udtalt.¹

Handelshistorikernes hovedinteresse har været koncentreret netop om de personer, der år efter år udøvede en handel af visse dimensioner. Disse handlende er oftest identiske med de personer, der i tidens kilder kaldes *mercatores* – købmænd med større kapital og rækkevidde end de fleste.²

Kapitalbesiddelse og udøvelse af fjernhandel er således yderligere vigtige kriterier for udskillelsen af et bestemt lag af handelen. Det kan iagttages, at de rige købmænd temmelig ufravigeligt udgjorde byernes patriciat og styrede som rådsherrer.³ Et medlem af rådet vil faktisk altid være storkøbmænd.

I tidens terminologi og lovgivning stilles købmændene i modsætning til kræmmerne, *institores*. Spørgsmålet er imidlertid, om der reelt i dansk senmiddelalder kan drages så klar en skillelinje mellem de to kategorier. Når for eksempel L. Schwetlik hævder, at der i senmiddelalderen var tydelig forskel mellem storkøbmændene og kræmmerne i Flensborg, trækker han formentlig linjerne for skarpt op.⁴ Langt mere korrekt er antagelig Maria Rasmussens ældre opfattelse, som kritiseres af Schwetlik: storkøbmanden forener i sin person fjernhandleren og kræmmeren.



Kort 18. Byer og flækker i det sydlige Slesvig. *Städte und Flecken im südlichen Schleswig.*

Storkøbmanden havde utvivlsomt kramgods i sit varesortiment og udøvede både engroshandel og visse former for detailhandel. Mindre købmænd, herunder kræmmerne, der drev handel med 'kramgods', har stort set kun rådet over ressourcer til den begrænsede detailhandel.⁵

En anvendelig typologi til senmiddelalderens handlende kan sikkert bedst opstilles med handelsradius som målestok.⁶

Her har vi som den, der når videst omkring, *fjern-*

handleren. Han koncentrerer sin aktivitet om engroshandelen, men f.eks. hvad angår klæde er han aktiv i detailsalg. Ofte driver han selskabshandel. Fjernhandlerens fremtrædelsesformer deler sig i egenhandlerens (evt. i kompagniskab), kommissionærens, købmand-rederens, 'gæstens', 'liggerens' etc. På det *regionale* område fungerer ved siden af fjernhandleren de handelsdrivende håndværkere, købmænd og kræmmerne fra middelstore og små markedsbyer, høkere og handelsbønder. *Detailhandelen* i byerne vare-

tages, bortset fra de allesteds nærværende fjernhandlere, af kræmmere, af håndværkere – samt i stigende grad af specialister som overskærerne, apotekerne, isenkræmmerne, osv.

Handlende i undersøgelsesområdets fire centrale bebyggelser

I det følgende skal handelens udøvere inden for undersøgelsesområdets fire markedsbebyggelser undersøges med udgangspunkt i den hjemmehørende befolkning.

Svavsted

Fra Svavsted er der ingen vidnesbyrd om professionelle handlende. Svavsteds beliggenhed førte vel handelsfolk forbi. I øst-vestlig retning kom handlende forbi i skibe og både på Trenen, i nord-sydlig retning passerende landtrafik, som blev færget over åen på bispens færger. Men i selve bebyggelsen var der næppe basis for fuldtidshandlende. Megen af den omsætning, der fandt sted i flækken, var utvivlsomt bondehandel i forbindelse med bl.a. tingdagene eller landgildeindbetalinger på borgen. En forordning fra



Segl for borgerne i Svavsted fra 13-1400-tallet. Skt. Peters to nøgler viser bispens besiddelse af bebyggelsen.

bispens, hvori handelen med kvæg og korn reguleredes, må forstås i denne sammenhæng.⁷

Bredsted

Bredsted havde som Svavsted tingsted og markedsplads, hvortil omegnens folk drog.

Småhandlende kræmmere varetog vel en del af lokalhandelen. I Bredsted boede i senmiddelalderen flere personer med tilnavnet 'kræmmer' – i 1478-beregisteret nævnes Jeppe Kremer, i 1483-registeret Jacob Kremer, i 1499-registeret Claus Kremer. Det ser ud til, at Jeppe Kremer var flyttet hertil fra den nærliggende landsby Sønder Lindå i Hjoldelund sogn.⁸

Der er imidlertid også i senmiddelalderen vidnesbyrd om handel, der rakte ud over Bredsteds nærmere opland. Tilstedeværelsen af folk fra Nordstrand i flækken o. 1445 synes at antyde centerfunktionen.⁹ Bredsted var udmærket placeret for handelen. Inde på gesten passerede oksevejen fra Tønder til Husum, og der gik en vej direkte fra Flensborg til Bredsted. Kysten gav visse muligheder for udskibning.¹⁰

Et indblik i den regionale handel fra Bredsted giver toldregnskaberne fra Gottorp. En gennemgang af regnskaberne fra 1484-5 og 1491-2 viser en del personer med tilføjelsen '*to brestede*'.

En af disse skiller sig markant ud fra de øvrige. Det drejer sig om en '*Ludde Brodersen to brestede*', der af tre gange 1491/2 drev henholdsvis 84 okser, 82 okser og 6 heste forbi Gottorptolden. Som Poul Enemark gør opmærksom på, er der næppe tvivl om, at han er identisk med den Ludde Brodersen '*to flensburgh*', der 1485 drev 60 okser forbi Gottorp. Ludde Brodersen var adelig og har meget muligt indtaget herredsfogedposten i Nørre Gos herred o. 1490.¹¹ Allerede 1492 blev han imidlertid '*forfremmet*' til lensmand på Flensborg slot. Det var altså rent forbigående, når Bredsted var sæde for en af tidens store oksehandlere.

Selv den kortvarige bosættelse af en oksehandler i Bredsted tyder dog på, at byen var et udmærket udgangspunkt for opkøb af okser til eksport. Ludde Brodersen var formentlig af Froddesen-familien fra

Viding herred og har med sit personlige kendskab til vestkysten kunnet udnytte oksehandelens muligheder til at komme op i samfundet.¹²

De øvrige personer, som i toldregnskaberne angives at stamme fra Bredsted, opererer handelsmæssigt på et lavere niveau.¹³ I toldregnskabet 1484-5 finder man en række handlere med typiske frisiske produkter.

Boye Jacobsen fra Bredsted passerede fire gange Gottorp med vognen lastet med ialt 2½ 'stuck', 1 'stuveken' wobbe, 1¼ tønne smør. I følge med ham var en af gangene Sonneke Bensen, der ganske vist ikke udtrykkeligt siges at være fra Bredsted, men hvis navn ihvertfald findes i flækkens skatteliste fra 1483. Sonneke Bensen medbragte på sin vogn 1½ stk wobbe, ¾ td smør. 'Fra Bredsted' kom her ud over også Truvels Nielsen, der fortoldede to vogne, 5 tønner salt og ¼ tønne smør, samt Peter Tammesen med 1 'stuveke' wobbe på vognen. Bredsteds indbyggere har åbenbart deltaget i de udvekslinger mellem vestkyst og østkyst, der allerede er skildret under gennemgangen af bondehandelen.

Returvarerne hører vi ikke noget om i det ældste toldregnskab, derimod forekommer de i det næste bevarede Gottorpregnskab fra 1491/2. Her optræder en 'Carstine to brestede'. Sidst i september, i dagene før Rendsborgs årsmarked, drog hun med tre vogne østover og sluttede sig utvivlsomt til de øvrige frisere, der drog mod dette marked. Der er næppe tvivl om, at hun, da hun få dage senere registreres i Gottorptolden med 100 stk lærred og en gryde, var på vej hjemover med indkøbte handelsvarer.

Carstines handelsengagement bekræftes ved endnu en indførsel i 1491-Gottorp-toldregnskabet, ifølge hvilken hun fortoldede 2 dromt humle, 5 stk klæde ('laken wandes') – altså ligeledes returgoods.¹⁴

Samler man kilderne til handelsskaren i Bredsted, fremgår det, at flækken kun i mindre grad skilte sig fra de omgivende landsbyer. 'Carstine' er alene om at kunne karakteriseres som den regionalt handlende kræmmertype. Bønderne fra de omliggende landsbyer drev iøvrigt samme handel som flækkens indbyggere. Alt i alt – udvekslingerne fra Bredsted har kun

kvantitativt og ikke kvalitativt udskilt sig fra landsbyernes.

Flensborg

De handelsdrivende i senmiddelalderens Flensborg har været genstand for en vis forskningsinteresse.

O. Schütt søgte, i forbindelse med studiet af Flensborgs 'Olde Wilkor', at skildre de forskellige grupper i Flensborgs handelsliv i senmiddelalderen. Særlig klædehandelen havde hans interesse, og han identificerede en række større flensborgske købmænd, som har handlet med klæde i 14-1500-tallet.¹⁵ Desuden fremhævede han en vigtig distinktion mellem gruppen af klædehandlere på detailniveau – nemlig mellem overskærere og kræmmere.

For perioden 1484-1519 udskilte Lothar Schwetlik



I senmiddelalderen boede en række af Flensborgs største købmænd ved byens Søndertorv. Da dette foto blev taget omkring 1880, stod endnu flere af deres stenhuse (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

ved sin analyse af tidens toldregnskaber 75 handelsdrivende 'flensborgere'. Hans interesse ligger hos storkøbmændene, repræsenteret ved 14 rådsmedlemmer, heraf 3 borgmestre. 27 'flensborgere' i toldregnskabet kan identificeres som medlemmer af købmandsgildet i Flensborg og regnes følgelig også som større købmænd. Udefinerede forbliver 34 øvrige 'flensborgere', som for en stor del skal være medlemmer af religiøse broderskaber i byen.

Som repræsentative for flensborgske 'storkøbmænd' og oksehandlere giver Schwetlik en nøjere gennemgang af 7 af byens handelsdrivende, hvoraf de 6 vides at have været medlemmer af byrådet.¹⁶

Poul Enemark har generelt og også hvad angår de flensborgske købmænd kritiseret Schwetliks identificeringer af personerne i toldregnskaberne. Enemark er mere forsigtig over for kilderne end den tyske forsker og inddrager et større regnskabsmateriale, der tillader et sikrere kendskab til de handlende og deres ruter. I værket 'Oksehandelens historie' fra 1983 giver Enemark en gennemgang af oksehandelen, som den ud fra de kritiske metoder kan eftervises for 7 flensborgere, heraf 4 rådsmedlemmer.¹⁷

Fælles for Schwetlik og Enemark forbliver opfattelsen af, at der i Flensborgs senmiddelalder fandtes et 'købmandspatriciat', der dominerede oksehandelen, idet de indtog en position som mellemmand mellem Danmark og hansebyerne.

Det skal nævnes, at der for et par enkelte af disse større købmænd fra årene o. 1500 foreligger særskilte biografier, det gælder Thomas Lorck og Tile Petersen.¹⁸

Gerhard Kraack behandler i sin dissertation hele byens gildenvæsen og gør i denne forbindelse opmærksom på, at kun en mindre del af oksehandleraristokratiet blev medlem af de flensborgske gilder. Han formoder, at dette skyldes, at netop de rejsende fjernhandelskøbmænd ved denne tid havde mindre interesse i gildemedlemsskab, da de ikke behøvede støtte fra gilderne, der oven i købet indskrænkede deres handlefrihed. Det vigtigste samlingssted for de flensborgske købmænd, der var organiseret i gilder, udgjorde Vor Frues købmandsgilde. Dog kan dette

hverken siges blot tilnærmelsesvis at bestå af købmænd eller være centralt i købmændenes sociale liv. Mange foretrak andre af Flensborgs gilder, bl.a. kalendegildet.^{18a}

Byens småhandlende

Allerede ud fra den foreliggende forskning kan det fastslås, at Flensborg med hensyn til de handlendes antal såvel som deres aktiviteter skilte sig radikalt ud fra de omliggende landområder og flækker. Ikke alle de flensborgske handlende var dog i større grad involveret i opkøb fra landdistrikterne.

Det gælder bl.a. kræmmerne og overskærerne.

En ikke særlig kapitalrig del af de handlende var utvivlsomt de såkaldte *kræmmere*. O. Schütt har vist, at der allerede o. 1400 fandtes en ikke ubetydelig gruppe af personer med dette tilnavn, 'kremer', bosiddende og gifte i Flensborg.¹⁹ Til disse kræmmere skal sikkert regnes personer med tilnavne, der antyder, at krydderiet peber har været deres foretrukne handelsartikel.²⁰ En opstilling af personer, der har tilnavnet 'kremer', dels i den ældste jordebog for Flensborg fra 1508 ff, dels i det første udførlige byregnskab fra 1620, der uden videre angiver det udøvede erhverv, giver følgende resultat:

	Vor Frue sogn	St. Nikolai sogn	Johannes sogn
1508-30	5	1	0
1620	4	3	6

Antagelig må vi i senmiddelalderens Flensborg regne med en gruppe på en god halv snes personer, der af samtiden betegnedes som kræmmere.

Kræmmerne var ikke bundet til at handle i Flensborg, de drog sydover og nordover. Claus Kremer fra Flensborg blev før 1423 frataget sit gods og varelager i Sønderborg, og flere flensborgske kræmmere fortoldede deres gods i Gottorp-tolden.²¹

De varer kræmmerne handlede med, kramvarerne, var af mange slags. Fra Flensborg ved vi, at de f.eks.

solgte køkkenudstyr. 1450 erhvervede lensmanden i Flensborg fra Thomas Kremer og et par andre lokale handlende for ca. 28 mark lybsk gryder og kedler.²² I Gottorptolden passerede 1490/1 Merten Kremer fra Flensborg med 1 skippund og 1 lispund nye kedler samt en kramtønne. Det yderst forskelligartede kramgods, der bl.a. inkluderede krydderier, isenkram, stof og klæde, var kræmmernes hovedhandelsartikel, den varetype, der gav dem navnet.²³ I toldregnskaberne fra Gottorp finder man 1484/5 Hans Kremer, som passerede med en vogn lastet med 1 kramfad og en tønne, samt Herbert Kremer, der to gange kom forbi – en gang med 1 ‘pakke’ på sin vogn, en gang med en tønne kramgods.²⁴

Vi kan næppe formode, at kræmmerne i større stil var opkøbere af bøndernes produkter. Derimod er der ikke tvivl om, at en del af de varer, som kræmmerne forhandlede, endte i bondehusholdningerne. At de iøvrigt i stor udstrækning fik konkurrence fra kræmmere andetstedsfra er utvivlsomt.

O. 1400 eksisterede der i Flensborg to erhvervsgrupper, som primært handlede med klæde en detail. Det var foruden kræmmerne – (klæde)overskærerne, som man kun finder i de allerstørste danske byer.

Overskærerne eller ‘vantsniderne’ placerede sig som før nævnt ved deres udskæring af klæde som håndværkere, ved deres køb og salg af klædet som handelsmænd. Man var imidlertid opmærksomme på, at de ikke udvidede deres handelsvirksomhed til andre varer end klædet. I de flensborgske såkaldte ‘Olde Wilkor’ fra slutningen af 14. århundrede fastslås det, at ingen klædeoverskærer (wantsnider) skal ‘have kramgods til salg’. ‘Og ingen kræmmer må skære klæde ud i alenmål, undtagen ‘dirteldey’ og ‘sardok’ (blandede uld/hør stoffer). Begge de to grupper af handlende blev truet med en bøde på 40 lybske mark, hvis forbudene overtrådtes.²⁵

Gennem hele 1400-tallet finder vi enkelte personer med tilnavnet ‘overskærer’ i Flensborg. De har vel primært haft deres funktion i relation til bysamfundet og har næppe i større udstrækning været involveret i handel med bønder.²⁶



Gravsten over Lasse (S)torm i Flensborgs St. Nikolaikirke. Stenen, der nu er forsvundet, kendes fra denne tegning af Søren Abildgaard, 1777. Flensborgeren Lasse Storm, som ses sammen med hustruen Grete, nævnes i kilderne 1481-1507. 1510 var han afgået ved døden.

De flensborgske handlende som helhed

Den hidtidige danske forskning har nok beskæftiget sig med handlende, men *helheden* af handlende i de enkelte bysamfund er forblevet ubelyst. For vort undersøgelsesområde muliggør de bevarede toldregnskaber en strukturel analyse af handelsborgerskabet. De tillader os at gå ind på spørgsmål som – hvor stort var antallet af handlende? I hvilken udstrækning handledes der med bønderne? Omfattede de langdistancehandlende kun et snævert handelspatriciat, eller handlede brede dele af borgerskabet – hvad eksistensen af handlende håndværkere tydede på? Disse spørgsmål skal i første omgang søges belyst ud fra toldregnskabet fra Gottorp 1484/5.

Det skal straks siges, at dette regnskab naturligvis kun giver indblik i én af de flensborgske handelsveje, men dog nok en så væsentlig, at den handlerskare, der optræder her, kan antages at repræsentere en meget betydelig del af Flensborgs handelsmænd.

En af de centrale varer i handelen var for flensborgerne *okser*. Størstedelen af de okser, som Flensborgs oksehandlere drev sydover, fortoldedes ved Gottorp. En gennemgang af okseposterne hos flensborgske borgere i toldregnskaberne fra netop Gottorp giver derfor et sammenligneligt mål for de handlendes kapacitet inden for en central varegruppe.

Ialt fortoldedes år 1484/5 o. 2500 okser i Gottorp af 25 flensborgere.²⁷ Deres oksedrifter fordelte sig mængdemæssigt på handlerne som vist på følgende tabel:

Flensborgs oksehandlere 1484/5

1. Mathias Mathessen (287 alene + 188 sammen med Karsten Lund)	475 okser
2. Jeppe Teglgård (255 alene + 100 med Merten Risenberch)	355 okser
3. Peter Andersen (165 med Merten Risenberch, resten alene)	273 okser
4. Merten Risenberch (100 med J. Teglgård, 165 med P. Andersen)	265 okser
5. Lutke Lutkesen	195 okser
6. Karsten Lund (alle sammen med Mathias Mathessen)	188 okser
7. Peter Lutkesen	185 okser

8. Laurens Esbensen	118 okser
9. Hans Kock	110 okser
10. Laurens Jacobsen	107 okser
11. Simon Jensen	95 okser
12. Jens Lovrup	94 okser
13. Peter Klawesen (alle sammen med Haken Hansen)	86 okser
14. Haken Hansen (alle med Peter Klawesen)	86 okser
15. Peter Laurensen	66 okser
16. Ludde Brodersen	60 okser
17. Jeppe Torlevesen	56 okser
18. Hinric Molre	47 okser
19. Peter Nielsen	43 okser
20. Jesse Lutkesen	42 okser
21. Jens Klawesen	40 okser
22. Tile Lassen	25 okser
23. Marquart Holste	24 okser
24. Jesse Swensze	17 okser
25. Hans Mateus	7 okser

Lignende opstillinger kan foretages ved hjælp af de følgende bevarede toldregnskaber fra Gottorp. Det synes klart, at der var tale om et ret bredt spektrum af interesser i oksehandelen. 7 af 1484/5 regnskabets handlere fortoldede over 150 okser, 7 mellem 80 og 120, 7 mellem 40 og 66, 4 mindre end 30.

Kan man således næppe påvise, at et handelspatriciat monopoliserede oksehandelen, falder det på den anden side i øjnene, at antallet af fjernhandlende købmænd var begrænset, og at der inden for standen var kraftige forskelle i handelsvolumen.

Indtrykket af disse forskelles betydning understreges, når man drager andre handelsvarer end okserne ind i analysen.

Af Gottorptoldregnskabet 1484/5 fremgår det, at det i stor udstrækning var de samme personer, der fortoldede *heste* og okser. Blandt de 25 flensborgske 'oksehandlere' fortoldede 9 personer 335 heste, mens den øvrige hestefortoldning fordelte sig på 13 personer, der fortoldede ialt 145 dyr. Af de sidstnævnte 13 personer var de 8 blot tilfældige forbipasserende, som kun betalte told af én hest, vel et ekstra ridedyr.²⁸ De kan bl.a., som Willem Maler fra Flensborg, have været håndværkere på rejse.²⁹ Egentlige hestehandlere med toldposter på over 1-3 og 5 heste var kun 7 personer; hvoraf de 5 også handlede med okser:

- a) ‘oksehandlere’ med hestehandel
 Jeppe Teglgård: 14 heste, 60 hopper, 5 hingste, 44 hingste og hopper.
 Merten Risenberch: 1 hest, 40 hopper, 5 hingste.
 Karsten Lund: 10 heste, 59 hopper og hingste.
 Laurens Esbernsen: 14 heste, 12 hopper, 1 hingst.
 Jesse Lutkesen: 14 heste, 43 hopper, 5 hingste.

- b) ‘hestehandlere’
 Peter Gunnesen: 47 heste, 56 hopper.
 Johan Boszen: 25 heste.

De handlende, der stod for den landbrugseksport, som gik sydover af hærvejen, var altså en ret begrænset gruppe.

Og det var de samme folk, der i stor udstrækning stod for importen til byen.

1484/5 importerede 7 af de oksehandlende borgere ialt 4 ‘laken wandes’ (= stk klæde) samt 10 ‘pakker’, som vi kan gå ud fra har indeholdt klæde. Ser man bort

fra en Jeppe Marth, som der skal vendes tilbage til, importerede andre personer kun 3 ‘pakker’. Oksehandlerne beherskede øjensynlig den vigtige klædeimport ad landevejen fra syd. Hvad angår humleimporten fortoldede 2 oksehandlere 16 dromt humle, mens en ikke-oksehandlende fortoldede 14 dromt. Flensborgs oksehandlere indførte altså også hovedparten af den humleimport, der var på borgernes egne hænder. Det var tilsyneladende udelukkende kramgods og skindhandel, som gav det øvrige borgerskab en chance.

Kun en oksehandler fra Flensborg beskæftigede sig 1484/5 med kramhandel. Det var den mand, der eksporterede færrest okser det år, Hans Mateus. Ud fra sit fortoldede gods – 7 okser, 1 hest, 4 ‘laken wandes’, 1 ‘sinterne ketel’, 1½ kramtønde – må han placeres midtvejs mellem storkøbmændene og kræmmerne.

I Gottorps toldregnskab fra det nævnte år fortoldede iøvrigt 7 personer fra Flensborg kramgods. De 6 var:

	pakker (klæde?)	kramgods	uspec. td (kramgods?)	vogne	andet
Herbert Kremer	1	1 td		1	
Hans Kremer		1 fad		1	
Hans Negelsen	1				
Marquart Prior	1	1 fad			
Herbert Remsnider		1 td		2	10 deger skind
Anders Runthovet		3 fade	1 td	2	3 deger smaschen

Vi kan sikkert uden videre kalde de fleste af disse 6 for kræmmere. Herbert Remsnider udøvede dog formentlig, som allerede nævnt, et håndværk. Til disse småhandlers skare kan føjes et par personer, der ydede told af mindre partier skind. Nisse Persen passerede tolden med pelsværk i uspecificeret mængde, Claus Pren med 2 deger pelse. Måske skal de to opfattes som håndværkere, der transporterede deres erhvervs råvarer. Håndværkerne Kone Grydestøber, Peter Hansen Klokkestøber og Claus Kandestøber, der udover deres eget håndværks produkter solgte smør og fisk og andet, er allerede nævnt.

Hermed er de handlende flensborgere i 1484/5-regnskabet gennemgået, kun resterer det at gennemgå posterne for en enkelt handelsmand, Jeppe Marth. Marth er en utypisk skikkelse, da han på den ene side ikke handler med okser, men på den anden side driver en handel af visse dimensioner, der også inkluderer klæde. Hans handelstransaktioner, som tager deres start i januar 1485, kan med nogen sikkerhed opstilles således:

A. Eksport	B. Påfølgende import
① 10 deger skind + 1 vogn	② 1 pakke, 3 td, 2 laken wandes
	③ 1 pakke, 2 td, 6 laken wandes
④ pelsværk + 1 vogn	
⑤ 1 vogn (Nisse Persen fortolder samtidigt pelsværk)	⑥ kramgoods
⑦ 1 vogn	⑧ 2 pakker, 1½ td, 5 lispd nye kedler

Måske var Marth en buntmager fra Flensborg, som drev udvidet forretning. Efternavnet kan angive, at en af hans handelsartikler var mårskind.³⁰ At buntmagerne handlede, indiceres ihvertfald af den post i toldregnskabet fra Gottorp 1490/1, der angiver, at en 'peltzer' fra Flensborg fortoldede en vognfuld med ½ dusin pelse.³¹

*

Sammenfattes resultatet af gennemgangen af Flensborgs handlende, som de fremtræder i Gottorpregnskabet 1484/5, fremgår det, at de folk, der først og fremmest varetog handelen med landbrugets producenter, udgjorde en temmelig *begrænset skare*.

Inddrager vi det næste bevarede toldregnskab fra Gottorp, fra 1491/2, viser den *permanens* indenfor den storhandlende købmandsstand, som Poul Enemark generelt har fastslået for perioden, sig for de flensborgske købmænd. Man finder således:

år	1484/5	1491/2
Merten Risenberg	265 okser	260 okser
Lutke Lutksen	195 –	229 –
Jens Lovrup	94 –	66 –
Ludde Brodersen*	60	166 –
Tile Lassen	25 –	43 –
Markvardt Holste	14 –	102 –

(* 1491/2 flyttet til Bredsted)

En mand som Markvardt Holste kan vi følge i regnskaberne også i de næste år – 1498 (146 okser), 1501 (250 okser), 1508 (269 okser), 1510 (193 okser), 1511 (216 okser).³²

Der er ikke tvivl om, at der i Flensborg fandtes en stabil gruppe af storkøbmænd, som stod for handelen med landbrugsprodukter. Men det må naturligvis erindres, at de virkelige kapitalforhold, f.eks. opkøb for fremmed regning, ikke afsløres af toldregnskaberne. Ved siden af de hjemmehørende købmænd i byen eksisterede andre fjernhandlere – bl.a. de såkaldte 'gæster'. Gæsterne var udenlandske købmænd, der opholdt sig længere tid i staden og boede hos en 'vært', en købmand med borgerret. Efter byretten var de tvunget til at købe deres varer en gros fra de lokale handlende. Vi skal senere, under gennemgangen af handelens former, komme med eksempler på disse gæsters aktivitet i Flensborg.

Husum

L. Schwetlik har ud fra kriterier, som svarer til dem han anvendte i Flensborg, optalt 50 handelsdrivende i Husum ved slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet. Nærmere gennemgår han tre 'storkøbmænd', mens tre andre kun får deres navn nævnt.³³

Min egen gennemgang af hele kildematerialet fra Husum viser klart, at et aktivt handelsborgerskab udfoldede sig i byen. Her var lige som i Flensborg overskærere og kræmmere; velhavende skippere engagerede sig i handel. På samme måde som i Flensborg var det i Husum købmændene, der primært stod for handelstransaktionerne med landbrugets producenter.

Tager vi vort udgangspunkt i toldregnskabet fra Gottorp 1484/5, fremtræder her 7 husumborgere, der omtrent udelukkende fortoldede *okser*:

	okser	heste	andet
Hermen Repsleger	289 (114 med H. Kikebusch)		½ skippd kobber, 1 vogn, 1 skippd 5 lispd nye gryder
Melchior Kikebusch	114 (med H. Repsleger)	21	
Hans Knudsen	80		
Ingwer Holste	53		
Tammes Hansen	32		
Bernd Kremer	18		
Wicken Verwer	8		15 får

Det fremgår, at hestehandelen i Husum var så godt som adskilt fra oksehandelen. Kun en person, tolde-
ren Melchior Kikebusch, kombinerede de to bran-
cher. *Hestehandlere* i større stil var foruden Kikebusch
to husumere. Albert Tramme betalte told af 28 heste
og 1 fad stål, Hans Tramme af 12 heste.

Hestehandel i mindre målestok kan eftervises for 10
husumere, der fortoldede ialt 17 heste – en del af disse

var vel blot ekstra ridedyr. Borgeren Johan Kone
ydede afgift af 3 heste; de øvrige husumere fortoldede
en eller to heste. Kun i meget ringe grad udstraktes
denne ‘småhandel’ med heste til anden varehandel.

Fisk spillede ingen rolle i flensborgernes handel.
Derimod var denne vare vigtig for husumerne. Det er
tydeligt, at der fandtes en del købmænd, der aktivt
handlede med såvel fisk som med andre produkter:

‘Fiskehandlende købmænd’ fra Husum i Gottorptoldregnskabet 1484/5.

fortoldet vare	Lutke Bake	Henrik Bisping	Henrik Bruns	Claus Eyes	Otte Hansen	Hans Lusz/ Hans Slus	Cord Wichman
fisk	1 td sild	500 hvidling	750 hvidling	250 hvidling 3 td sild	2 td sild 50 wal sild	3250 hvidling	750 hvidling
øl	21½ td						
humle				21½ dromt			
klæde + ‘pakker’		1 stuck wobbe					
	3 laken ‘wandes’ 1 pakke						
kramgods + uspec td			2 kramfade 1½ td			uspec.	
kobber							1½ skippd. gl. kobber + 1½ skippd nykobber
smør						1¾ td	
salt					4 td		
pelsværk						3 deger skind + uspecific.	
transportmidler	10 vogne 2 heste	1 kærre	2 vogne	2 vogne	4 vogne 1 slæde	1 vogn	1 vogn 1 hest

Den sidste større gruppe af handlende fra Husum, som kan udskilles i toldregnskabet 1484/5, er kramhandlerne, *kræmmerne*:

Hans Kopland (2 halve td, 2 kærre).
Hans Kopman (1 kramtd, 1 kærre).
David Kremer (1 kramfad).
Jons Krammer (kramgods, 1 vogn).
Jens Kremer (kramgods, 1 vogn).
Johan Kremer (kramgods, 1 kærre).
Laurens Seen (1 kramfad, 1 td olie, ½ td voks).

Til de ovenstående må yderligere regnes et par handlere, der transporterede det såkaldte 'rotlasch', rødgarvet læder, forbi Gottorptolden:

Tonnighes Kremer (3 deger rotlasch).
Eggert vame Lande (3 deger rotlasch, 2 skippd kobber, 1 kramkiste, 1 vogn).

Endelig skal det nævnes, at en person, der angives at være husumer, har karakter af *bondehandelsmand*, nemlig – Broder Luddesen (1 ko, 78 lam).

*

Det ser ikke ud til, at handelen i Husum i helt samme grad som i Flensborg var monopoliseret af nogle få større købmænd, der varetog alle typer af handel. Istedet var der i højere grad tale om en specialisering inden for handelsstanden – nogle drev oksehandel, nogle hestehandel, nogle opkøbte fisk i havnen.

Ligesom i Flensborg kan man for Husums vedkommende tale om en betydelig *permanens* blandt de større handlende. Wicken Verwer (Smit) forøgede 1491/2 sin okseeksport til 64 dyr. En oksehandler som Herman Repsleger fulgte driften fra 1484/5 op med i 1491/2 at sende 396 okser afsted; 1497 noteres han i Gottorp for 40 okser. Hans Knudsen kan vi i toldregnskaberne følge som okseeksportør helt frem til 1511:

År	1484/5	1491/2	1501	1510	1511
antal okser	80	198	497	198	296

Blandt de 'fiskehandlende' købmænd genfinder man flere i 1491/2-regnskabet:

Otte Hansen	1484/5	1491/2
sild	2 td 50 wal	4 td
salt	4 td	3 td
vogne	4	5
slæde	1	
Henrik Bruns	1484/5	1491/5
hvidling	750	1000
smør		2/4 td
kramgods	2 fade	
tønder	1½	
vogne	2	1

Det må nu igen siges at Gottorpregnskaberne, endnu mindre end for Flensborgs vedkommende, for Husum omfatter alle byens fjernhandlende. Andre handelsveje med andre varer benyttedes. Og i Husum komplicerer ligesom i Flensborg tilstedeværelsen af fremmede handelsknægte og gæster analysen af de handlende.^{33a}

Købmændenes opkøb af varer

Set ud fra landbrugernes synspunkt var der inden for undersøgelsesområdet stort set kun to afsætningspladser for avlen.

Svavsted og Bredsted forblev ubetydelige som markeder. I sammenligning med disse hævede Husum og Flensborg sig højt. At dømme efter de netop analyserede toldregnskaber eksisterede der alene i disse byer en professionel, stabil gruppe af købmænd, der kunne formidle bøndernes og de adeliges varer.

Handelsudvekslingerne mellem agrarbefolkning og byernes købmænd kunne ske i byerne eller på landet.

Offentlige og upersonlige handelstransaktioner foregik, som det er skildret for håndværkerne, på byernes torve. Købmændenes handelsrejser til landsbyer og hovedgårde havde vel heller ikke nødvendigvis nære personlige kontakter som forudsætning.³⁴

Hyppigt knyttedes imidlertid mere individuelle og permanente bånd mellem købmænd og landbrugere. Det blev formentlig karakteristisk, at hver købmand havde en fast kundekreds, der kun handlede med

ham. Dette medførte bl.a. handel i købmandens eget hus i byen og kreditgivning.^{34a}

Som nævnt i forrige kapitel er det en nærliggende antagelse, at de permanente handelsforbindelser er forudsætningen for, at flensborgske købmænd gav garanti for bønderns lån hos gejstlige institutioner.³⁵ Et eksempel, der ganske vist vidner om en okseopfodringspraksis, der først blev almindelig ved midten af 1500-tallet, angiver mere konkret bondens afhængighedsforhold over for købmanden. Det drejer sig om en sag mellem den flensborgske oksehandler Hans Paiesen og bonden Peder Nielsen i Brarup (Kær hd) fra 3/9 1546. To år i forvejen havde købmanden købt en rødfarvet okse hos Peter Nielsen. Mens oxen blev fedet hos bonden havde flensborgeren ydet kredit, som blev bogført i '*reken registerenn*', købmandsregnskabet. Nu begik så Peter Nielsen den fejl at sælge oxen endnu en gang – til en anden flensborgsk købmand. Retten tildømte uden vaklen Paiesen den eksportfærdige okse.³⁶

I Husums vækstfase i 1400-tallets tidlige del skabte det problemer, at den frisiske lovgivning ikke tog højde for købmændenes lokale kreditgivning. En overenskomst fra 1445 mellem lensmanden fra Gottorp, Otte Split, og de frisiske 'tre herreder' rådede bod herpå: når købmændene fra Husum 'og andre fremmede købmænd' kom til et sogn og klagede over manglende betaling for varer, skulle sognets beboere bede skyldneren om at betale sin gæld inden 15 dage. Hvis ikke gælden var blevet betalt i løbet af dette tidsrum, var bønderne pligtige til at gå hen og udpante skyldneren, så købmanden kunne få sine penge. Hele sognet hæftede under bødestraf for at købmændene kunne få deres ret.³⁷ I lyset af denne bestemmelse skal det ses, når det i Husums privilegier fra omkring 1460 bestemtes, at byfogeden skal være borgerne behjælpelige med inddrivelsen af gæld '*buten unde bynnen*' – i byen og ude i landdistrikterne.³⁸

Ganske tydelige er de faste forbindelser fra Flensborgs købmænd til vestkystens lavaladelige kvægopdrættere.

I flere dokumenter optræder de flensborgske oksehandlere som vidner ved godshandler. Da væbneren Eggert Gjordsen af Solvig (Slogs hd) 1497 24/8 solgte

5 gårde i Kær herred til Hans Rantzau var vidnerne – Merten Risenberg, Markvardt Holste og Jens Lovrup, Claus Anckersen. Alle fire er kendte som oksehandlere; de tre førstnævnte er flensborgere, som vi allerede er truffet på i forbindelse med gennemgangen af 1484/5's toldregnskab; den sidste er rådmænd fra Haderslev. Der er næppe tvivl om, at det var forretninger, der bandt Eggert Gjordsen sammen med de 4 købmænd.³⁹

Markvardt Holste, rådmænd i Flensborg, træffer man som medbesegler af en kontrakt fra 1494, hvori Hans (von) Andersen til Klægsbøl (Klægsbøl s., Kær hd) pantsatte en af sine gårde i 10 år. 1496 11/1 beseglede samme Holste sammen med borgmester i Flensborg, Anders Smadder, og et par adelige fra vestkysten et stort salg af 35 gårde, som Ditlev v.d. Wisch til Lytjenholm overlod Løgumkloster. Markvardt Holstes hus i Flensborg blev det sted, hvor Hans (von) Andersen og Ditlev v.d. Wisch 1498 aftalte, at en pantsum på 50 rhinske gylden skulle betales.⁴⁰

På tilsvarende vis kan der vises snævre relationer, som må have deres rod i handelskontakter, mellem den lavaladelige Fris-slægt på Arlevad, Froddesen-familien fra Toftum og Husum borgere.⁴¹

Sammen med de jordrejndbetalinger fra borgerjede gårde, der er beskrevet i foregående kapitel, udgjorde de opkøbte landbrugsvarer købmændenes potentiale for en videre handel.

I opkøbet og afsætningen af undersøgelsesområdets landbrugsproduktion må de lokale købmænd betragtes som dominerende. Vel kom der til Flensborg og Husum et stort antal handlende. På årsmarkederne flokkedes udenlandske kræmmere og humleførere, udenlandske købmænd var at finde på skibene i havnen – eller mere permanent som fastboende gæster. Men de eksisterende tætte forbindelser til omlandet, der støttedes af lovgivningen, gav de stedlige handelsdrivende det absolutte fortrin. Det følgende kapitel vil klart vise, at disse købmænd i deres dynamiske handel med landbrugets produkter udskilte sig fra de øvrige stænder, og i deres ageren dementerede enhver mening om, at de blot skulle være 'håndværksmæssige eksisterenser'.

KAPITEL 8

Fjernhandelen

I det følgende skal den handel, der udfoldede sig fra de to store byer i undersøgelsesområdet, søges skildret. Det er omtalt, hvordan fremmede købmænd købte op i dette områdes landdistrikter, og hvorledes bønder og adelige selv i nogen udstrækning afsatte deres produkter til landene mod syd. Vi kan altså her koncentrere os om at beskrive det salg af landbrugsprodukter, der lå i flensborgernes og husumernes egne hænder. Afsætningen kunne ske umiddelbart i Flensborg og Husum til fremmede handlende, eller varen kunne forblive i den slesvigske borgers eje til den nåede sit mål. Da de to byers indbyggere langt fra lod sig nøje med at handle med landbrugsvarer opkøbt i omlandet, må et meget videre handelsmønster indrages. Først i dette perspektiv får den slesvigske egenproduktion sin rette størrelse.

Fremstillingen vil dække handelen både til lands og til vands og slutte med en redegørelse for den transitvej, der forbandt Øst- med Vestslesvig. Kildematerialet bliver præsenteret ret detaljeret, da det skal danne basis for en diskussion om dels Slesvigs rolle som selvstændigt *eksportområde* eller *mellemhandlerregion*, dels den nord-sydgående *oksevejs* betydning set i forhold til *øst-vestruten*.

I. Landhandel

Købmændene kunne vælge at rejse personligt med varen, som det f.eks. i ikke ringe udstrækning var tilfældet i den landtransport, der passerede Gottorp. Handelsmanden kunne imidlertid også benytte sig af professionelle transportører – på havene skippere, på landjorden *fragtmænd*.

Frugtmanden, vognmanden (*de vorman*), havde

hyppigst sit bosted i byerne. I København fandtes således 1478 vognmændenes lav¹. I visse egne af de nordeuropæiske bondesamfund indtog fragterhvervet ganske vist en betydelig plads, men det var ikke tilfældet i Sønderjylland. Inden for undersøgelsesområdet har vi vistnok kun nævnt en fragtmænd, der boede på landet – nemlig 'de vorman' fra Hatsted, som 1504 fortoldede 11 foler i Husum, en halv snes kilometer hjemmefra². I byerne Flensborg og Husum er der derimod fra 1440'erne talrige belæg for fragtmændene³.

Ikke sjældent ser man de slesvigske vognmænd benyttet til persontransport⁴. Og ofte rejste folk vel medbringende deres gods⁵.

Ren fragtkørsel var og blev dog fragtmændenes hovederinde. Meget arbejde havde de naturligvis inden for byens grænser, hvor der skulle køres ler, sand, kalk, flyttegods etc.⁶. Men mest talte de udenbys fragter.

Allerede omkring 1450 modtog en fragtmænd 26 skilling for at køre harnisker fra Slesvig til Flensborg. Lange stræk og vanskelige opgaver klaredes. En af de mere særprægede transporter var kørslen af en løv-inde fra Hamburg til Gottorp slot og videre til Berlin. Jørgen Vorman, der den 7 juni 1501 drog mod Berlin med løven på ladet, fik da også i løn 20 rhinske gyl-den.⁷

I toldregnskaberne fra Gottorp kan man klart følge de lybske fragtmænds transporter. De udførte i årtierne omkring 1500 talrige speditiønsforretninger i Danmark for købmændene i deres hjemby⁸. Helt op til Ribe kørte lybækkerne, og adskillige af dem medbragte vin og klæde til Gottorphoffet.⁹ Særligt fremtrædende skikkelser blandt disse lybske fragtmænd var Peter Sichman og Hinrich Hasenwinkel.¹⁰



Den 'krumme vej' var den del af hærvejen/oksevejen, som førte fra Bov forbi Nyhus og kapellet ved Klus ned til Flensborg. Ved Rønsdam syd-øst for Bov er der endnu bevaret et stykke af vejens brolægning (Forf. foto).

Poul Enemark har nærmere ud fra toldregnskabs-materialet vist, hvor udviklet en fragtmandssektor der fandtes i senmiddelalderens Slesvig, Holsten og Nordtyskland. Han fastslår, at der var tale om et indarbejdet system af 'vognleje og varekvantas pladsleje i vogntransporter ad indarbejdede handelsruter'.¹¹ Enemark gør opmærksom på, at denne fragtmands-virksomhed ikke kun betjent af de professionelle 'Fuhrmänner', men at et bredt udsnit af byernes borgere formentlig tog del heri.

Som eksempel på fragtmændenes virksomhed fremdrager Enemark den flensborgske storkøbmand Tile Petersens humletransport 21/5 1510. Denne dag fortoldede Tile $2\frac{3}{4}$ tons humle i Gottorp. Humlen blev utvivlsomt transporteret af 4 vognmænd, der i de fire

foranstående toldposter ses at fortolde tomme vogne. Da købmanden den forrige dag betalte told af 101 okser, er der næppe tvivl om, at humlen er en retur-fragt fra syd. Tile Petersen kan antages straks ved sin ankomst ved det sydlige handelssted at have afsat sine okser, modtaget humlen og lejet fragten.¹²

Fra og til byerne Husum og Flensborg kørte fragtmændene regelmæssigt med varer. Normalt havde de, som det ses af toldregnskaberne, gods svarende til en 3-4 tønder på vognen. Det svarer godt til forholdene i København, hvor det 1478 bestemtes, at fragtmændenes vogne skulle kunne rumme 3 tønder.¹³ I Husums toldregnskaber finder man for årene 1503 (?), 1504, 1505, 1506 følgende personer med 'vorman'-navnet:¹⁴

Antal toldposter

	1503(?)	1504	1505	1506
Claus Vorman	3	5	2	7
Jes/Jens Vorman	5	3	7	3
Nis Vorman	1	2	1	2
Thomas Vorman	2	2		1
Hans Vorman	2		1	

Mere isoleret optræder i de samme regnskaber – 1503(?): Jørgen Vorman, 1505: Jørgen og Tucke Vorman, 1506: Edde Vorman. Som det var normalt, transporterede de vognmænd, der kørte på Husum, et bredt udsnit af tidens varer. I almindelighed havde de øjensynligt kun en vogn, men enkelte som Claus Vorman disponerede dog over to.¹⁵

Med de personer, der bar tilnavnet 'vorman', er nu langt fra alle toldregnskabernes lokale fragtmænd nævnt. En husumborger, der kørte fragt over en lang årrække, havde navnet *Otto Gelhar*. I toldregnskabet fra Gottorp 1485 fortoldede han tre gange en vogn, den ene gang med Otto Kremers fra Husum kramgods på vognen. Måske var iøvrigt den Katerine Gelhars, der samme år betalte told af en kasse, Ottos hustru.¹⁶ I



En vogn læsset med kornsække (F. Frankfurter: *Geschichte des Pfarrers von Kalenberg. Nürnberg o. 1490*).

de følgende år ser vi Otto Gelhar fortolde vogne i Gottorp: 1490/1, 1498 (5 gange), 1501 (5 gange), 1508 (7 gange), 1510 (2 gange). I Husumtolden optræder han bl.a. 1504.¹⁷

Det system af fragtkørsel, der stod til købmændenes disposition i 1400-tallet, muliggjorde en rationel landhandel med landbrugsvarer og andet tungt gods. Ikke mindst ved hjemtagelse af returgods, erhvervet efter okser og heste var afhændet nede i Nordtyskland, måtte det være af afgørende betydning at have adgang til den problemfri landtransport.

Landhandel fra Flensborg

Landtransporternes hovedlinje forbandt nord med syd ved den såkaldte *oksevej* eller *hærvej*, der strakte sig fra Nordjylland, ned forbi Flensborg, og i Holsten knyttede sig til de store nordtyske handelsruter.¹⁸

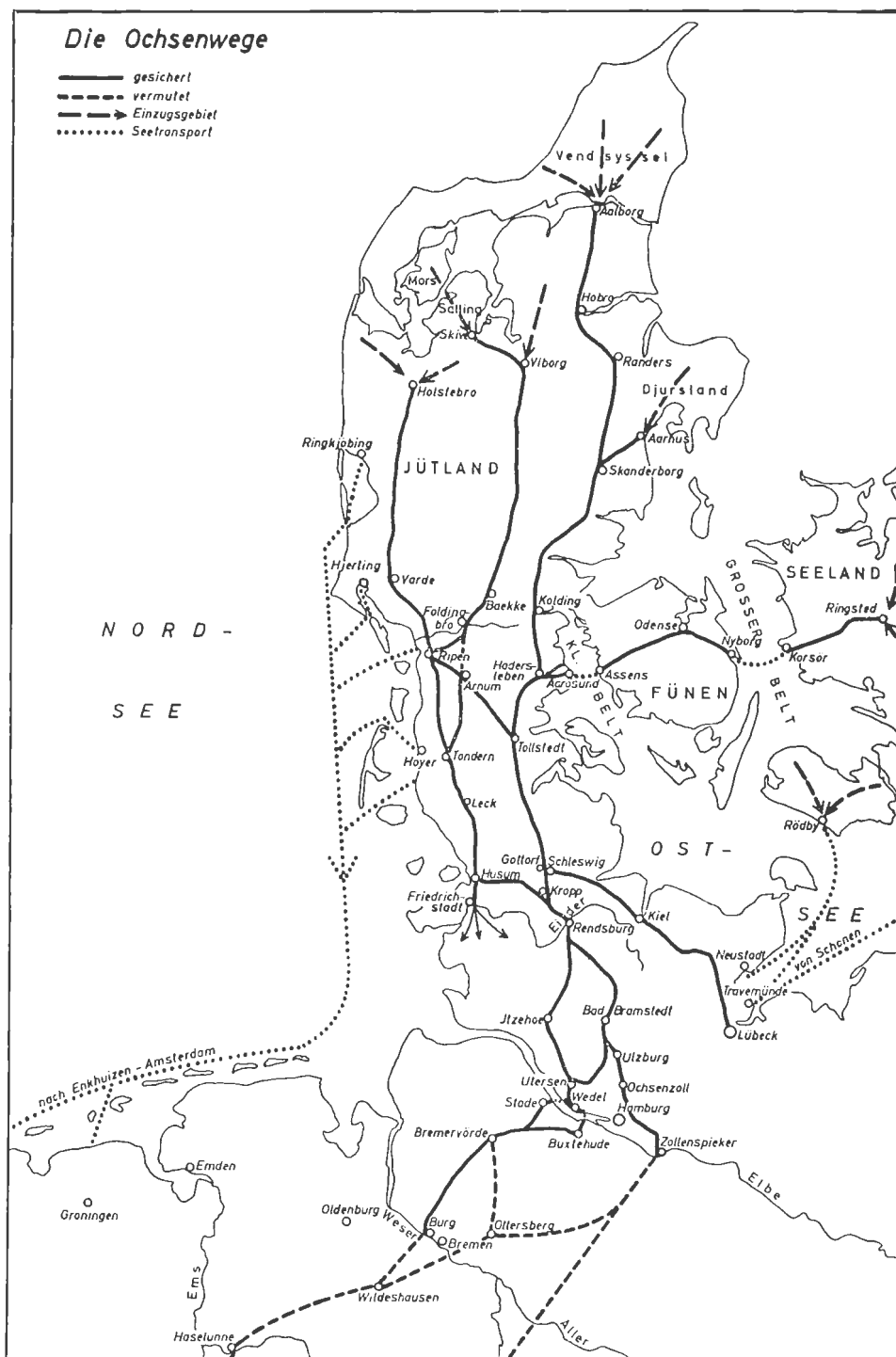
En farlig vej var det. Rundt om lurede landevejsrøvere. 1475 delte en flensborgsk oksedriver skæbne med andre vejfarende. Lidt uden for Kiel blev han overfaldet af to røvere, der fratog ham kappe og en pung med 6 penninge.¹⁹ Men det var også en vej, der gav gevinst. Købmændene sendte store mængder af dyr sydover på den. De kvitteredes med vognladninger fulde af gods – samt rede penge.

Tidligt finder vi de hovedvarer, der dominerede strækningen. Fra nord kom kvæg, fra syd først og fremmest luksusvarer.

Denne trafik etableredes antagelig allerede i 1300-tallets anden halvdel.

1385 angiver de lybske 'knokenhaueres' skrå indkøbsruten: Flensborg – Slesvig – Egernefærde – Kiel. Det blev påbudt slagterne kun at købe kvæg i disse byers 'rette marked' og ikke under driften. Også indkøb i Itzehoe, Meldorf og Nordfrisland nævnes. Sydligere handelssteder lå i Plön, Neustadt, Neumünster, Oldenburg (i Holsten).²⁰

En anden kilde viser, at Lübecks borgere ikke var alene om at søge profit på de slesvigske kvægopkøb ved denne tid. 1373 16/9 klagede rådet i Wismar over, at lybske borgere og slagtere havde frataget to wismarske borgere 43 køer og 2 heste. Kvæget var købt i



Kort 19. De vigtigste okseveje i det 17. og 18. århundrede. Kortet mangler flere af de slesvigske vejstrækninger, som omtales i teksten (Wiesel/Böhlts (1966) p 112). Der Verlauf des Heer- oder Ochsenweges.

Flensborg og herfra ført til gården Klausdorf i Holsten.²¹

Importgodset var allerede i det 14. århundrede, lige som senere, i stor udstrækning klæde.²²

Den hamborgske klædehandler Vicko von Geldersens regnskabsbog redegør for, hvordan flere flensborgske købmænd i årene 1367-79 modtog varer.²³

To købmænd i Flensborg, Wyse Hinrich og Hinrich Wraghe, der åbenbart var partnere, købte i årene 1367 og 1369 regelmæssigt nederlandsk klæde af den hamborgske handelsmand:²⁴

		Gæld	Vare
1367-8	Wyse Hinrich	13½ mk	klæde
1368	Wraghe	20 mk	klæde
1369	Wyse Hinrich	10½ mk	klæde
1369	Hinrich Wraghe og Wyse Hinrich	17 mk	klæde

1372 købte en Johannes de Wraghe 'i Flensborg' for 100 mark klæde af von Geldersen. Garanter for betalingen var Wyse Hinrich og Hinrich Wraghe.²⁵ Et par år senere finder man i det hamborgske regnskab endnu en flensborgsk klædehandler – Johan Meusone, som 1378 skyldte 21 mark for klæde, 1379 22 mark ligeledes for klæde.²⁶

I stedet for klæde købte Lefert de Flensborg krydderier og sydvarer af Vicko von Geldersen. Han skyldte 1369 4 mark for mandler, figner og sort kommen.²⁷ En gæld på 17 mark, som de to flensborgske købmænd Hinrich Wraghe og Wyse Hinrich havde til den hamborgske købmand, betaltes 22/4 1369 af en slagter ('Carnifex') ved navn Oldendorp. Han kan have været en hamborgsk kvægopkøber i Flensborg.

Der er næppe tvivl om, at vi i de spredte kildesteder fra anden halvdel af 1300-tallet ser spirene til den storhandel, der skulle vokse frem i det følgende århundrede.

For dokumentationen af den stadige vækst i kvæghandelen sydover er en række klageskrifter fra stridighederne mellem Erik af Pommern og de holstenske grever af betydning.²⁸

Et dansk klageskrift fra 1409 viser flere ikke helt små drifter af okser og heste fra danske byer ned gennem Slesvig. 4 borgere fra Assens blev frarøvet og beskattet af okser, heste og sild. Fra Odense kom en borger, der blev frataget 14 heste. Fra Varde var Simon, der mistede 13 okser. Fra Ribe stammede Thuly Rikkelsen, der ialt havde et tab på 13 heste. En mand ved navn Helmige van dem Hagen og dennes staldbrødre fik konfiskeret 60 okser – Helmige kan have været af adelsslægten v.d. Hagen med gods på Angel.²⁹

Det holstenske klageskrift fra 1423 giver, så at sige, den anden side af sagen. Grevernes undersåtter var åbenbart aktive med okse- og hesteopkøb i Danmark. Tre kielere blev i *Varde* frataget 3 heste. En fjerde kieler måtte betale 30 mark, da han førte sit kvæg ad hærvejen. En mand, der muligvis var flensborger, mistede 4 okser ved markedet i *Ribe*. Et stort opkøbsmarked var der opstået i Nordjylland ved *Vestervig*. Her kom en række borgere fra Itzehoe galt afsted. Itzehoeren Niels Koke mistede således på markedet 4 heste og 12 okser. Han fortsatte alligevel driften sydover, men blev holdt op ved Holstebro, og nu røvede man fra ham kvæg, heste, klæde og lærred til en samlet værdi af 600 mark. En borger fra Hamburg, der blev frataget 200 mark på hærvejen mellem Gottorp og Flensborg, var måske undervejs nordover for at købe kvæg.³⁰

Kong Erik gjorde sig under krigshandlingerne grundigt upopulær ved at begynde en toldopkrævning for passage ad hærvejen ved Nyhus, lige nord for Flensborg. Det førte angiveligt til enorme tab for de holstenske grevers undersåtter. Ifølge grevernes vurdering måtte skaden vurderes til 1000 lødige mark.³¹

Flere af holstenerne slap endda ikke med at betale tolden. Besætningen fra Nyhus foretog også røverier og beslaglæggelser. Borgeren Detlef Heineson fra Kiel mistede 60 okser, hver til en værdi af 5 mark. En borger fra Itzehoe blev frataget 66 okser. Fra ridderen Sigfred Dosenrode tog de kongelige tropper 9 okser, fra Erik Krummediges folk 2 okser og 1 hest.³²

Der er ikke tvivl om, at flensborgerne ved denne tid, i 1400-tallets første årtier, selv deltog aktivt i den



Illustration fra Hamburgs byret 1497 med en scene fra et marked. Der er tale om Hamburgs forårsmarked for kvæg og svin. Man ser bagest til venstre en ridder, muligvis af det slesvig-holstenske ridderskab. I den forreste gruppe afsluttes en handel ved håndslag. Blandt de tre mænd til højre i billedet hersker der derimod uenighed om en handel (Staatsarchiv Hamburg).

handel, der passerede deres by. I 1423-klageskriftet hører man om Lange Hans fra Flensborg, der åbenbart også havde været på et af de nørrejske markeder. Han blev oppe i Jylland frtaget 20 heste til en værdi af 200 mark lybsk, og hestene førtes til Kalø slot.³³

Et andet vidnesbyrd om Flensborgs handels udstrækning i disse år er det privilegium, hvormed Erik af Pommern 1413 gav borgerne i Flensborg ret til at købe fødevarer på årsmarkeder i Nørrejylland 'til

deres eget hus kost' og føre det hjem, uden at erlægge told.³⁴

Helt præcist kan udviklingen i 1400-tallets handel ad oksevejen ikke spores. Det ser ud til, at eksporten af okser fra Danmark og Slesvig ved midten af 1400-tallet tog et kraftigt opsving. 1455 lovede hertug Adolf VIII sine borgere i Haderslev toldfrihed – den gjaldt dog ikke, hvis indbyggerne købte okser 'på driften' eller i Nørrejylland.³⁵ Netop omkring 1450 forstærkede Lübeck og Hamburg øjensynligt indkøbene af

levnedsmidler i hertugdømmerne. Den bedste kender af oksehandelens historie, Poul Enemark, vurderer, at der her ved midten af det 15. århundrede for alvor var skabt en ny handelspraksis, med store drifter af okser fra Nørrejylland, ned gennem halvøen til de tyske stæder.³⁶

Denne oksehandel synes tidligt at være knyttet til markederne i *Ribe* og *Kolding*. Fast blev dette forhold, da en handelsforordning fra 1475 bestemte, at oksedrifterne, der kom nordfra, ikke måtte føres længere end til Assens, Kolding og Ribe.³⁷

Flensborg – Ribe

1477 var Ribe Vor Frue Marked (8/9) et begreb i Flensborg. Regnskabsføreren i Hellig Legems Gildet i byen noterede dette år: 'ligeledes er jeg skyldig Hellig Legem 24 skilling, som jeg lånte indtil *Rypermarkede*'.³⁸

Til markedet i Ribe kom fra 1460'erne okseopkøbere fra de nordtyske stæder, bl.a. Lüneburg og Lübeck.³⁹ Ripenserne var selv med til at sørge for, at der var noget at købe, da de forsynede sig fra hele Jylland.⁴⁰ En flensborger ved navn Jesse Slot så sin fordel i forretningerne og flyttede til Lübeck, hvorfra han drev oksehandel i Danmark, bl.a. ved okseopkøb i Ribe. Ved sin død 1462 gav han til Nikolaikirke i Flensborg alt det gods han havde i sin kiste og sit 'cumptore' og andre steder i Lübeck.⁴¹ 1465 klagede Jesse Slots kompagnon, Henrik Schiltknecht, over, at han af en Randersborger i Ribe havde købt 60 okser for 90 mark. Disse 90 mark havde han alene måttet udrede, og krævede nu det halve beløb af Slots bo.⁴²

Med det ekspanderende marked for okser i anden halvdel af 1400-tallet blev Vor Frue Marked i Ribe et fast indkøbssted for oksehandlerne. Poul Enemark fastslår, at der i perioden 1485-1500 årligt på Ribemarkedet omsattes ca. 3-5000 okser. I det næste tiår voksede markedets omfang yderligere indtil 1508, hvor handelen var steget til omkring 10.000 okser. Herefter indskrænkedes markedets betydning drastisk.⁴³

Endnu i årene 1485-1500 foretog flensborgerne kun i begrænset målestok okseopkøb i Ribe. Af de beva-

rede toldregnskaber fra 1500-tallets første årti ses det, hvordan Flensborgs købmænd i stadig stigende grad tog del i handelen på Ribemarkedet.⁴⁴

En årlig gæst på Ribemarkedet var da den flensborgske storkøbmand Thomas Lorck:

Vor Frue Dag:	1501	1502	1503	1504	1505	1506	1508
okser:	19	25	60		70		98
heste:				1		2	

Lorcks køb på markedet kan have trukket flere borgere fra Flensborg med. 1501 og 1502 var han alene om at repræsentere den flensborgske handel i Ribe. 1503 havde han følgeskab af Hans Johansen, der købte 32 okser til slottene i Sønderborg og i Flensborg.⁴⁵ 1504 dukkede storkøbmanden Willem Winberg op og fortoldede en hest. 1506 finder man en større mængde borgere fra Flensborg på Vor Frue Marked:

Jacob Holste	340 okser
Fedder Jensen	80 okser
Claus Fisker	70 okser
Leve Jacobsen	50 okser
Morten Kordes	16 heste
Thomas Lorck	2 heste
Hans Risenberg	2 heste
Jens Petersen	1 hest
Eggert (Haing?) Skriver	1 hest
Broder	1 hest
Laurits Beltemager	1 taffelit

Den flensborgske okseeksport var altså alt i alt dette år 540 okser. 1508 8/9 fortoldede flensborgerne endnu flere okser. Den samlede okseeksport på flensborgske hænder var nu 715 dyr:

Gotke Kock	195 okser
Tile Petersen	187 okser + 1 ko
Willem Winberg	143 okser
Thomas Lorck	98 okser
Marquart Holste	66 okser
Jacob Olufsen	26 okser

1509 faldt så eksporten igen. Jens Petersen betalte dette år told af 100 okser og en hest, Marquart Hesse af 90 okser, Joachim Holste af 2 heste.⁴⁶

På markedet ordnede Flensborgs storkøbmænd deres handler ved hjælp af løbende kreditter. Mellem de flensborgske og ripensiske købmænd skabte handelen et net af långivning. Allerede før 1496 havde en oksehandler fra Flensborg, Peter Andersen, en part i et lån på 100 mark danske, som Viborgs borgmester Poul Abildgård havde optaget med sikkerhed i sit stenhus i Ribe.⁴⁷ Af og til kunne betalingen give problemer. Ribeborgeren Gregers Mikkelsen solgte i efteråret 1511 50 okser til den flensborgske matador Tile Petersen. Prisen var 5 gylden pr. par ($\div$ 1 ort); den skulle betales halvt til Martini og halvt til jul. Nu var Tile Petersen givetvis ikke en forretningsmand, der gav ved dørene. Fristen gik hen og en ny obligation udstedtes 1512 21/6. Gælden blev heri lovet betalt senest på Ribermarkedet 1512. Det skete imidlertid ikke. På markedet fornyede Tile istedet endnu en gang sit gælds-brev. Der var dog nu afdraget 56 gylden af gælden. 1520 ser man Gregers Mikkelsen gøre atter et forsøg på, ved hjælp af en fuldmagt, at afkræve Tile Petersen de skyldige penge. Også dette forsøg mislykkedes.⁴⁸

Septembermarkedet i Ribe var ikke den eneste begivenhed, der trak handelsfolk til byen. Også et forårsmarked afholdtes der.

Indtil slutningen af 1400-tallet blev ganske vist hovedparten af oksedrifterne foretaget i efteråret, så de kunne nå frem til efterårsslagtingerne i de tyske byer. Men allerede da var der gang i forårsdrivningerne.⁴⁹ Og fra omkring 1480 voksede forårets oksehandel i betydning.⁵⁰ Regnskaberne fra et årligt marked i Ribe 25/3 vidner om, at også flensborgere efterhånden så deres fordel i at involvere sig her. 1507 fortoldede således på marts-markedet Jens Petersen fra Flensborg 150 okser og Herman Winberg 40 okser.⁵¹

Af ret stor betydning for slesvigerne var i det hele taget den løbende handel på Ribe. I juni fandt et fiskemarked sted i byen. Herfra forsynede bl.a. de hertugelige slotte sig.⁵³

Et par bevarede brudstykker af årsregnskaber fra Ribe fortæller om flensborgernes indkøb uden for de store årsmarkeder. De to varer, som man primært betalte told af, var heste og fisk. 1504/5 fortoldede i Ribe 5 flensborgere 32 heste og 14.000 fisk (antagelig hvidling). 1509 gav 6 flensborgere told af 11 heste, 10 køer, 2250 'fisk', 8 tønner sild og et kramfad. Begge år finder vi som markedsgæster i Ribe den flensborgske klokkestøber Peter Hansen og storhandleren Jens Petersen. I et ripensisk årsregnskab fra omkring 1520 er bl.a. registreret 'en mand fra Flensborg', der fortoldede 5 heste. Når fiskeudførsel til Flensborg ikke synes at forekomme i sidstnævnte regnskab må det skyldes, at Christian II 1520 22/2 tilstod borgerne i Flensborg ret til frit at købe og udføre fisk til eget behov fra Ribe.⁵⁴

Flensborg – Kolding

1454 indstiftede Christiern I et årsmarked 9/10 i Kolding. Snart flyttedes markedsdagen til 29/9, for 1491 at blive fastlagt til 4/10.⁵⁵ Et par endnu eksisterende toldregnskaber fra 1506 og 1519-21 viser, at der i 1500-tallet også afholdtes et martsmarked i Kolding.⁵⁶

Ihvertfald fra slutningen af 1400-tallet kan der dokumenteres slesvigske okseopkøb på Kolding marked. Gottorp-hoffet erhvervede i årene 1498-99 og 1501-2-3 ret store okseflokkene i den nørrejske by.⁵⁷ Et toldregnskab fra 1501 giver os de første tal for oksehandelen på efterårsmarkedet. De kvantiteter, der dette år fortoldedes af de flensborgske oksehandlere, er så betydelige, at de forudsætter en traditionel benyttelse af opkøbsmulighederne i Kolding.

Generelt er de flensborgske oksekøb i Kolding lidt mindre end det er tilfældet de største år i Ribe. Til gengæld er antallet af fortoldede okser mere jævnt – liggende omkring en 2-300 okser. Allerede 1501 ser vi 6 af de største flensborgske oksehandlere på markedet – iøvrigt i følge med en mand fra landsbyen Stenderupå i Angel.⁵⁸ En oversigt over den flensborgske oksehandel i Kolding 1501-06 giver omstående tabel. For enkelte personer kan det være vanskeligt at fastslå, om de er flensborgere eller ej. 1502 fortoldede

Flensborgere fortølder okser i Kolding (Ø = okser)

	1501 4/10	1502 4/10	1503 4/10	1504 4/10	1505 4/10	1506' 22/3	1506 4/10	sum
Thomas Lorck	8 Ø, 1 hest	1 hest			60 Ø, 2 heste	200 Ø		268 Ø 4 heste
Jens Petersen	70 Ø			44 Ø	90 Ø		40 Ø	244 Ø
Michel Risenberg	96 Ø		63 Ø	2 heste	3 heste		68 Ø	227 Ø 5 heste
Marquart Hesse		108 Ø	100 Ø					208 Ø
Hans Holste					160 Ø			160 Ø
Mathias Beierholm						100 Ø		100 Ø
Marquart Holste	1 hest		27 Ø, 1 hest			72 Ø		99 Ø 2 heste
Nis Paiesen	99 Ø							99 Ø
Jens Lovrup			80 Ø					80 Ø
Claus Teglgård	74 Ø							74 Ø
'Peter'							50 Ø	50 Ø
Fedder Jensen			27 Ø					27 Ø
sum	347 Ø, 2 heste	108 Ø 1 hest	297 Ø, 1 hest	44 Ø, 2 heste	310 Ø, 5 heste	372 Ø	158 Ø	1636 Ø 11 heste

Hans Kock 2 heste, Hans Berg 1 hest. Hvorvidt de er identiske med flensborgske borgere af samme navn er ikke til at afgøre.⁵⁹ Det samme kan siges om en Jens Ludesen, der 1503 4/10 betalte told af 8 okser og 1 hest.⁶⁰

Enkelte flensborgske storkøbmænd kom til Kolding uden at handle okser. Rådmanden Peter Rutbeck finder man på efterårsmarkedet 1505, hvor han fortøldede af to gange, henholdsvis 3 og 1 hest. Købmanden Gotke Kock betalte 1506 for en hest. En Hans Kistemager, der opgives at være 'van Flensburg', og som 1506 udførte 60 okser, var formentlig kun 'gæst' i Flensburg. Hans egentlige hjemby var temmelig sikkert Kiel.⁶¹

Småhandlende fra Flensburg tog kun sjældent turen til Kolding. 1504 fortøldede dog en Klaw Flensburg, der kan være flensborger, 1 kramfad ved årsmarkedet.⁶²

Fra Koldingmarkedet 4/10 1509 eksisterede der en 'garantliste', der skulle sikre, at de fortøldede okser ikke kom lybækkerne til gode.

Blandt de handlere, der findes på denne liste, var følgende flensborgere:⁶³

Flensborgske handlere	garanter	okser ved markedet 4/10
Jacob Holste og Marquart Hesse	Laurens Guldsmid og Lille Ib (Ribe)	327
Nis Petersen	Jakob Holste og Marquart Hesse	? (vel inkl. i forrige tal)
Marquart Holste	garanterer selv	108
Willem Winberg	Jens Fadersen (Ribe)	54
Joachim Holste	mangler	84
Thomas Lorck	mangler	19

At det var Ribeborgere, der garanterede for flere af de flensborgske købmænd, understreger de forretningsforbindelser, der har været mellem de to byers oksehandlere. Vi kan med Poul Enemark formode, at



Oksehandel og okseslagtning (Flandern 1500-50. München Bayerisches Staatsbibliothek, Cod.Lat. 23637).

garanterne faktisk var sælgere af okserne.⁶⁴ Lille Ib (Christensen) og Jens Fadersen hørte til blandt de største oksehandlere i Ribe.⁶⁵

Andre flensborgske indkøbssteder i Danmark

Kolding og Ribe var utvivlsomt hovedomslagspladser i flensborgernes handel nordover.

Også fjernereliggende danske handelssteder kom dog på tale.

I Nordjylland fortsatte Flensborgs borgere de traditioner for opkøb, der grundfæstedes først i 1400-tallet. 1509 var den flensborgske købmand Gotke Kock således rejst til Nordjylland og havde her købt en større flok heste. Undervejs mod syd kom købmanden igen-

nem Haderslev, hvor han yderligere for 40 gylden erhvervede 4 heste af den lybske kvinde Margrethe Sterches handelstjener. Hele flokken blev nu ført til Flensborg og opstaldet. Her gjorde en Stadeborger, Hartwig Meyer, krav på og fik rent faktisk overdraget Gotkes heste, da flensborgeren skyldte Meyer en stor sum penge. Hvis ikke dette var sket, ville Kock selv have drevet okserne sydover, øjensynligt til Stade, her solgt dyrene og givet den lybske kvinde den skyldige betaling for hestene.⁶⁶

Okseopkøb blev også foretaget i Nordjylland. 1535 erhvervede tre flensborgere en enorm flok på 3000 vendelboøksne, som lensmanden Erik Eriksen på kongens ordre skaffede til veje.⁶⁷

Efterhånden som kvæghandelen voksede, strakte

de flensborgske heste- og okseopkøb sig helt til de fynske byer.

I byregnskabet for *Odense* fra 1518 finder man et par hestehandlere, der angives at høre hjemme i Flensborg⁶⁸:

Jacob Voluss (=Olufsen)	3 + 9 heste
Jacob (=ovenstående ?)	6 heste
Morten Rodh.	12 heste
Morten (=ovenstående ?)	23 heste

Ifølge samme regnskab fortoldede to oksehandlere sammen 250 okser. Den ene er en velkendt storkøbmand fra Osnabrück Bernt Dycker (Duker), den anden kaldes Willom Wirberg – og er formentlig den flensborgske handler Willem Winberg. Sælgeren af den store okseflok var Odenses borgmester Mikkell Pedersen (Akeleie).

Et *Assens*regnskab fra 1519 registrerer bl.a. Erik Jensen Flensborg med 63 okser, hvoraf de 55 igen 27/3 fortoldedes i Gottorp.⁶⁹

Nærmere mod Flensborg lå der naturligvis også købstæder, hvortil der knyttedes kommercielle kontakter, således fandtes givetvis en betydelig vareudveksling mellem Flensborg og de driftige oksehandlere i Varde.⁷⁰

Bortset fra rede penge udgjorde klæde flensborgernes største returartikel til de kongerigske handlende. Købmænd fra Flensborg kunne, som det var tilfældet for en 1500-tals borger i byen, have klædeleverancer til Vejle, Randers, Århus og Ålborg.⁷¹ Humle var dog givetvis også en betydelig eksportvare nordover. Flensborgeren Namen Jansen havde f.eks. 1544 afsat 2 humlesække for 31 gylden til en købmand i Ålborg.⁷²

De tilhandlede varer var, som det er fremgået, så godt som udelukkende *okser* og *heste*. Fra de nørrejyske markeder, fra Nordjylland, fra Fyn strømmede kvæget mod Flensborg. Og denne by var kun et skridt på vejen.

Flensborgernes slesvigske opkøb

I kvæghandelen indtog flensborgerne på denne vis en rolle som mellemhandlere mellem nord og syd. Imid-

lertid er det sikkert, at der fandt flensborgske okseopkøb sted i hertugdømmet Slesvig. Og det er overvejende sandsynligt, at det var opkøbene her, der talte mest. Betragter man f.eks. året 1501, hvor flensborgerne fortoldede 19 okser i Ribe, 347 okser i Kolding – men næsten 4000 okser i Gottorp, fremgår det klart, at det var uden for de to nørrejyske markeder, at størstedelen af de flensborgske oksekøb blev foretaget.⁷³

I mange tilfælde er vi i stand til at vise, hvordan de oksedrifter, der fortoldedes i Kolding eller Ribe, kort tid senere passerede Gottorps toldsted, allerede forbi Flensborg og på vej sydover. I september 1508 drev flensborgerne Willem Winberg og Gotke Kock således de okser, de havde købt i Ribe, sydover til Gottorp.⁷⁴ Hyppigst var flensborgernes okser dog tilsyneladende ikke erhvervet i Nørrejylland. Det kan vises, at de flensborgske storkøbmænd Marquart Holstes og Nisse Smits forårsdrivninger på 100-200 okser i 1500-tallets første årti sandsynligvis bestod af dyr opdrættet i Slesvig, da de ikke træffes i forårsregnskaberne fra Ribe og Kolding, men først i Gottorp.⁷⁵ Når flensborgeren Jacob Olufsen 8/9 1508 køber 26 okser i Ribe og en uge senere fortolder 61 okser i Gottorp, må der vel ligeledes ligge slesvigske opkøb bag.⁷⁶

Alt i alt er det tydeligt, at den flensborgske oksehandel, når det kommer til stykket, er betinget af en lokal produktion.

Flensborgernes afsætningssteder i Nordtyskland og øvrige Europa

For enkelte flensborgske drifter begyndte frasalget allerede i Flensborg. De nåede ikke Gottorp, før de havde skiftet ejer. To hessiske opkøbere erhvervede 1508 6/7 på hærvejen nær Bov 90 okser af den flensborgske købmand Michel Risenberg. Okserne stod på en mark nær byen og blev her overtaget af hesserne 7/7. Det samlede salgsbeløb, der androg 180 gylden, skulle betales på næste Ribermarked.⁷⁷ Hvor almindelig flensborgernes salg af okser i deres hjemby var vides ikke. Det har dog formentlig hørt til undtagelserne.

Noget andet er, at der i Flensborg by skete en

omsætning af andre landbrugsvarer, der førtes hertil ad landevejen. En række pas udstedt af den danske konge mellem september 1535 og september 1536 viser, at man kom langvejs fra for at afsætte heste. Med pas fra Danmark rejste i dette tidsrum 6 flensborgere, 7 andre mænd, herunder 1 hele vejen fra Engelholm i Skåne, samt 1 kvinde til Flensborg med ialt 14 klippere og 2 heste. I den flensborgske hestehandel sydover er der altså formentlig indgået dyr, der var drevet til byen af danske småhandlende.⁷⁸

Gottorps toldsted var den store flaskehals for Flensborgs opkøbere. En statistisk udnyttelse af toldregnskaberne herfra er ikke uden problemer. Et første forsøg på noget sådant blev gjort af den tyske forsker L. Schwetlik. Dennes kritiker Poul Enemark har selv gennemgået regnskaberne og nået til det resultat, at flensborgerne i 1485 fortoldede 2670 okser i Gottorp, svarende til 20 % af det totale antal, i 1491 derimod kun 2024, 11 % af totalen. De dominerende okseeksportører var i 1485 helt klart opkøbere fra hansebyerne og hertugdømmet Slesvig, der ialt tog sig af 3/4 af okserne. Og blandt de slesvigske byer var Flensborg absolut nummer et, med omkring 2/3 af landsdelens eksport. Kun Haderslev var iøvrigt af betydning som oksehandlerby i Slesvig.⁷⁹ 1491 var den slesvigske og dermed den flensborgske del af eksporten dalet noget. I de følgende år ser vi de kongerigske oksehandlers tal vokse relativt meget, formentlig i sammenhæng med forårsdrivningernes større betydning. Flensborg vedblev dog at formidle en meget væsentlig del af okseeksporten.⁸⁰

Det ser ud til, at en lille skare flensborgere på 10-20 mand årligt i årtierne omkring 1500 drev 2-4000 okser sydover. Deres drifter udgjorde ret konstant ca. 10-15 % af det samlede antal okser. Særligt gode år for Flensborgs købmænd blev krigsårene 1509-12, da lybækkerne ikke selv kunne købe op i Jylland. I denne periode kunne de flensborgske oksehandlers dyr ligesom i 1485 udgøre omkring 20 % af hele eksporten. Enkelte handlere havde givetvis enorme fortjenester; Tile Petersen fortoldede eksempelvis 18. og 20. september 1511 hele 900 okser i Gottorp.⁸¹

Ved siden af okserne medbragte flensborgerne,

som det allerede er skildret under gennemgangen af byens handelsstand, en lang række andre varer. I størst udstrækning førtes heste mod syd. Maj-juni 1485 fortoldede 5 flensborgere tilsammen 332 hingste og hopper i Gottorp og 1491 og følgende år kan der konstateres en betydelig hesteeksport på flensborgske hænder.⁸²

Flensborg – Lübeck

De flensborgske handlere afsatte deres varer på markeder, der lå mod syd.

Der var klart to hovedveje. Den, der oprindeligt havde størst betydning, gik over Kiel og Plön til Lübeck.

Den hanseatiske handelsmetropol Lübeck udøvede selv en storstilet landhandel, der også indbefattede Slesvig og Holsten. Både hertug Adolf VIII og Christiern I sikrede lybækkerne rettigheder i hertugdømmerne gennem privilegietildelinger.⁸³

Lybske borgere var at finde i Flensborg, og flensborgere flyttede til Lübeck for med fordel at udøve deres handel. 1450 havde lensmanden i Flensborg, Otto Split, en lybækker ved navn Hans Witte som fange på Duborg.⁸⁴ 1511 måtte en anden lybsk borger, Anders Wegener, finde sig i at være indespærret på det flensborgske slot.⁸⁵ Der var regelmæssige forbindelser mellem Flensborg og Lübeck. Den flensborgske franciskanermunk Albrecht Poppe fik årligt udbetalt en livrente fra Lübeck. Som mellemmand fungerede den lybske borger Marquart Westphalen.⁸⁶ Der var endda flensborgere, der i det mindste forbigående besad hus i Lübeck. Før 1492 afhændede Marquart Prior, der boede i Flensborg, et hus i Lübeck til en Marquart Moller.⁸⁷

Flensborgerne hentede dagligdags forbrugsgoder hos Lübecks håndværkere. 1451 sendte lensmanden på Duborg således et par knægte til Lübeck for at hente 2 halve tønder smør.⁸⁸ Samme år fik borgen i Flensborg tilsendt for over 13 mark stokfisk, også fra Lübeck.⁸⁹

Hvad angår den større handel opererede man i

nogle tilfælde i handelsfællesskab, 'societas'. W. Koppe har fremdraget et tilfælde af kommissionshandel, der bandt en borger fra Slesvig til en lybsk købmænd.⁹⁰ Fra Flensborg har vi fra 1370 en kilde, hvori en flensborger kvitterer for sit kompagniskab ('de societate') med to lybske købmænd.⁹¹

Den flensborgske landeksport til Lübeck bestod hovedsagelig af okser og heste.

Ved midten af 1490'erne omtaler flere kilder salg af heste fra flensborgske købmænd til lybske. Omkring 1496 eksporterede eksempelvis den flensborgske handlende Michael Bundeson 23 'moderperde' til Stade, hvor Hinrich Groteschoff med hustruen Abelke købte dem. Ægteparret Groteschoff, der også var flensborgere, solgte hestene videre til lybækkeren Kersten Wessel. Prisen var 70 mark, der delvist blev betalt i Hamburg.⁹²

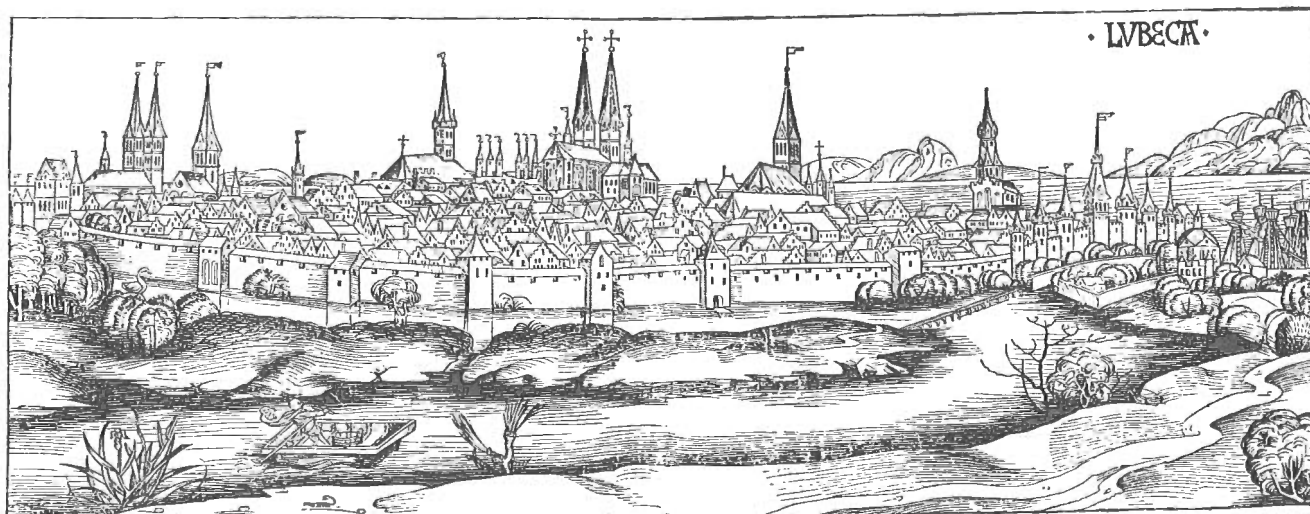
Kvægdrifterne på vej mod Lübeck kan konstateres i toldregnskaberne fra *Plön*.⁹³ Allerede 1459 passerende danske oksehandlere gennem Plön i denne retning. To af handlerne var så frække, at de ved nattetide drev deres 10 okser gennem byen, for at undgå den lovpligtige stillen dyrene til salg på det lokale torv.⁹⁴ Blandt de vigtigste pligter, der indskærpedes borgerne i Plön

var privilegietildelingen 1461, var da også at vedligeholde den bro 'hvorpå man vandrer til Lübeck', kaldet *holstenbrugge*.⁹⁵

Det synes at fremgå af Plöns toldregnskaber, at ret få flensborgere drev deres landhandel så langt. 1494 fortoldede klokkestøberen Peter Hansen 4 heste i Plön. 1495 finder man i Plöntolden Ebbe Brodersen fra Flensborg med 6 heste. 1496 kom en flensborger forbi med 12 okser. I efteråret 1497 drog først flensborgeren Merten Risenberg ad ruten Gottorp-Plön med 20 okser, dernæst kom Ebbe Brodersen, der 14/10 drev 24 okser forbi Gottorp, 31/10 passerende Plön med 50 okser.

Kun sjældent fortoldede Flensborgs indbyggere varer, der ikke var kvæg, i Plön. Det er allerede nævnt, at klokkestøberen Peter Hansen fra Flensborg registreredes i Plön 1492 med kobber og kramgods, en anden mand fra byen betalte 1496 told af skind og olie.⁹⁶

Det var iøvrigt ikke en regel uden undtagelse, at det gods, der passerende Plöntolden, var beregnet for Lübeck. 1520 blev klokkestøberen Peter Hansen involveret i en retssag angående en 'gråhest', som for nogen tid siden var leveret til Hans Hoppe, borger i Heiligen-



Storbyen Lübeck talte ved 1400-tallets slutning et par og tyvetusinde indbyggere. Her ses byen fra øst, i forgrunden floden Wakenitz. Træsnit fra Hartman Schedels *Welchronik*, Nürnberg 1493.

hafen. De 17 dromt humle, der skulle udgøre betaling og returgods, var ikke blevet udredet.⁹⁷

Længere mod øst nåede flensborgernes landhandel kun undtagelsesvis. Dog kan østhandelen have været mere almindelig, end vi kender til. Tilfældigvis ved man således, at den flensborgske købmand Namen Jansen i 1530'erne drev handel ved hjælp af kommissionærer i Brandenburg, Mecklenburg, Mölln og Ratzeburg. Her afsatte han heste, hvidling og sild og købte bl.a. huder.⁹⁸

Afsætning vestover

Det er ovenfor nævnt, at en række flensborgske okseopkøbere ved Koldingmarkedet i 1509 gav løfte om, at deres dyr ikke skulle komme Lübeck til gode.⁹⁹ Et par eksporttilladelser fra 1511 og 1512 viser, hvor de alternative afsætninger lå.

Michel Risenberg, den flensborgske storhandler, fik 1511 17/12 ret til at udføre 150 okser om foråret; destinationen var 'vestvert'; 1512 modtog hans medborger Willem Winberg brev på, at han måtte udføre 80 øksne 'over Elben og fremdeles vestwart'.¹⁰⁰

En gren af den vestlige oksevej passerede Itzehoe, og vi finder naturligt flensborgske handelskontakter til denne by.¹⁰¹ En anden vej førte gennem Neumünster, hvor en flensborgsk oksehandler var så uheldig at komme til at begå et drab.¹⁰²

Storbyen *Hamburg* udgjorde længe det mest betydelige afsætningssted for vestrifterne. Fra 1465 og til 1495 søgte byen ved at udsende en ridende foged at sikre sig imod, at okserne købtes af handlere undervejs mod Hamburg 'upper drift', og forhindre at dyrene blev drevet uden om byen til færgen i Wedel.¹⁰³ Nogen særlig udviklet handel mellem flensborgerne og hamburgerne har der dog næppe været tale om i 1400-tallet.¹⁰⁴ Alene står en oplysning om, at den flensborgske storkøbmand Tort Jepsen personligt 1510-11 tog til Hamburg for at afsætte sine okser.^{104a} Formentlig har hamburgske handlende selv i høj grad forestået de opkøb, der skulle gøres i Slesvig og Holsten. Her kunne de støtte sig på privilegier fra 1461, der sikrede dem retten til frie opkøb af korn, kvæg og

al slags vare i hertugdømmet, og ihvertfald formelt til toldfri udførsel.¹⁰⁵

En langt større rolle i senmiddelalderens flensborgske landhandel indtog *Stade*, beliggende ved Elbmunden, hvor oksevejene løb sammen med den europæiske handelsrute til Köln, Westfalen og Verden.¹⁰⁶ Flensborgeren Gotke Kocks hestehandel til Stade, som er omtalt ovenfor, er langt fra enestående. Der var mange forbindelser mellem de to byer. I 1500-tallet ser man flere Stadeborgere emigrere til Flensborg.¹⁰⁷ 1512-14 verserede en sag i Flensborg angående Otto Drewes, en borger fra Stade. I sagen indgik en gæld på 46 gylden, som to kielere krævede for leveret humle. Kielkøbmændene beslaglagde til dækning af dette beløb 20 fade osemund, svensk jern, hos den flensborgske hestehandler Richart Haiesen. Denne var åbenbart involveret i fast handelssamarbejde, antagelig gensidig kommissionshandel, med Stadeborgeren.¹⁰⁸

Forbindelserne til Stade voksede i styrke som følge af, at flensborgernes okser i stigende grad blev afsat omkring Elben. Forårsdrivningerne af staldokser, der blev færged over floden ved Wedel mod Stade, ved Blankenese mod Buxtehude og øst for Hamburg ved Zollenspiker mod Lüneburg, blev fra omkring 1490 hyppigere. De danske efterårsgræsøksne kunne ikke klare den lange tur i et stræk og stadig være sælgelige på markederne mod syd.

Helt ned til *Köln* nåede nu danske og slesvigske okser. I en 'morgensprake' fra denne by 1492 24/10 tog man skridt mod indførslen af okser fra Ungarn, Polen, Danmark, Rusland og Ejdersted, som blev blandet med de kvalitativt bedre fra Østfrisland.¹⁰⁹ Snart sendte de store kølnske købmænd deres handelstjenere til Flensborg. To Kölnerborgere fik 1504 fuldmagt til at inddrive de fordringer, som deres medborger Johan Oldendorps handelstjener, Herman up dem Berge, havde i Danmark, særligt i Flensborg og omegn.¹¹⁰

De kølnske handlende blev ikke alene om at repræsentere det sydligere Europa i Flensborg. Også brabantiske købmænd kom til. 1511 opholdt købmanden Henrik Kirckhoff fra *s'Hertogenbosch* sig i Flensborg

og fik her konfiskeret gods til en værdi af 525 guldgylden. Ved midten af 1500-tallet skyldte en anden borger, der var bosiddende i s'Hertogenbosch, 300 guldgylden til den flensborgske rådmænd Poul Paiesen.¹¹¹

Virkelig langtrækkende kunne hestehandelen blive. 1528 drev flensborgeren Niels Forman sin flok af heste helt til Frankrig, og 1532 solgte hans medborger Lambert Severinsen for 750 guldgylden heste i Roermunde i Geldern.¹¹²

Flensborgs nord-sydhandelssystem

Til gengæld for eksporten af kvæget strømmede sydvarer som klæde, humle og kramvarer nordover. For nærmere at belyse denne imports karakter er der ud fra Gottorps toldregnskaber opstillet en række eksempler på flensborgeres fortoldede varer – delt i hvad der sandsynligvis er eksport og import (bilag 1). Typisk for storkøbmændenes handelstransporter er Marquart Holstes fortoldning i Gottorp 1490/1. Hans udførsel bestod i 102 okser, indførslen pr. vogn i 2 korsbånd (formentlig indeholdende klæde), 2 stykker klæde.¹¹³

Visse okse- og hestehandlere har øjensynligt ikke fortoldet sydvarer; måske er de vendt hjem med rede penge; for mange af købmændene er det dog tydeligt, at eksportvarer modsvares af importeret gods. Der har været en balance i tingene, som måske skal ses i sammenhæng med den i middelalderen så udbredte handelsform, kommissionshandelen. Et karakteristisk træk ved den gensidige kommissionshandel, som vi i de foregående har set adskillige eksempler på i den flensborgske handel, er det nemlig, at differencer i udvekslingerne ikke udjævnes med penge, men med varer.

Importen sydfra får sin særlige betydning netop i lyset af tidens handelssystem. De tilhandlede varer dannede udgangspunkt for til dels pengeløse transaktioner med såvel det lokale by- og landmarked som med de nørrejske købmænd. Og naturligvis gav mellemhandlerpositionen også ved frie markedssalg økonomisk gevinst.

Husums landhandel

Mens den nord-sydgående landhandel for flensborgerne var af den mest afgørende betydning, spillede den for husumerne en langt mindre rolle.

Vi finder ganske vist husumere på markederne nordover, men sjældent ret mange. Til efterårsmarkedet i *Ribe* kom kun enkelte borgere fra Husum. De varer, disse fortoldede, bestod næsten udelukkende af heste og okser:

Vor Frue Dag:	1501	1502	1503	1504	1505	1506	1508
heste	14-5	9	5	1	1	7	1
okser	12	160					

Okseopkøbene i *Ribe* var med andre ord nærmest betydningsløse. Eneste undtagelse udgjorde de 160 okser, som storkøbmanden Wessel Guldsmid købte i 1502. Af andre varer forekommer kun 2000 hvidling, fortoldet af Anders Busk i 1506.¹¹⁴

De almindelige toldregnskaber fra *Ribe*, der dækker et års gang, viser samme tendens i husumernes handel. 1504/5 fortoldede en Nis Esbensen fra Husum 3 heste og 4 tønner ål her, 1509 Hans Marquartsen 4 heste og Peter van Husum 2 kramfade.¹¹⁵ For landhandelen havde *Ribe* kun betydning som et perifert marked i den almindelige hestehandel.

Kolding indtog en omtrent tilsvarende position i husumernes handelsmønster. På efterårsmarkedet i denne by finder vi 1505 Wessel Guldsmid, der opkøbte 100 okser, samt Henrik van Husum med 1 hest. 1506 fortoldede Didrick van Husum 32 okser, Saxe 6 heste og Hans van Husum 2 kramfade.¹¹⁶

I årsregnskabet fra *Odense* fra 1518 registreredes to husumere. Johan van Husum betalte for en hest, Gerd i Husum for en (skibs-?)last huder og skind.¹¹⁷

Det er alt i alt tydeligt, at handel og okseopkøb i kongeriget kun var af ringe betydning for Husum.

Med hensyn til husumernes landhandel sydover har man det problem, at de ellers så givende toldregnskaber fra Gottorp kun i begrænset omfang dækker disse transaktioner. Fra Husum gik der flere veje sydover, dels en vestlig, der kom fra Bredebro, Tønder, Læk,

Søholm og fra Husum førte gennem Ditmarsken eller mod syd over Rendsborg, dels den mere østvendte rute over Gottorp. Det er altså kun en del af Husum-eksporten, der indeholdes i de gottorpske toldregnskaber.

Følgende, sikkert ikke ganske fuldstændige tal, angiver de okser, som husumerne fortoldede i *Gottorp*:¹¹⁸

1485	1491	1497	1498	1501	1508	1510	1511	1519
480	887	70	40	552	96	238	427	134

De første års eksport er relativt set ikke helt uden betydning; Husumernes okser udgør 1485 3,7 %, 1491 5,1 % af den samlede oksefortoldning. Senere falder procentdelen imidlertid. Der kan meget vel bag denne ændring ligge en øget drift ad de vestligere veje, i takt med vestmarkedernes almindelige ekspansion.

Karakteristisk for den oksehandel, der gik via Gottorp, er det, at den blev varetaget af ganske få handle-
lere med ret store flokke. Forholdet mellem det antal okser, som blev opkøbt ved de norddanske markeder og det tal, handlerne fortoldede alene i Gottorp, efterlader ingen tvivl om, at disse husumborgeres oksehandel så godt som udelukkende var baseret på opkøb af lokal avl.

Hesteeksporten over Gottorp har givet husumerne visse indtægter. 1484/5 fortoldede de 75 heste her. Tallet er dog lille sammenlignet med flensborgernes 515 heste. Samme år gav husumere told af 78 lam og 15 får i Gottorp, mens borgere fra Flensborg ikke gav sig af med eksport af disse dyr. Inden for fiskeeksport var Husum førende 1484/5:

år: 1484/5	Flensborg	Husum
wal sild		50
tønder sild		6
hvidling	3000	5500

Endnu en vare tog husumerne sig af i deres østeksport – øl; 1484/5 stod de for fortoldningen af 21½ tøn-
de

hamburgsk øl og 1 fad einbeck øl. Såvel i Gottorp-regnskaberne, som i andre kilder, ser vi Husums funktion som importør af det hamburgske øl. Den østvestlige vej over Slesvig skal imidlertid først behandles i det følgende.¹¹⁹

Om oksedrivningerne ad de vestlige veje er man kun dårligt underrettet. Toldregnskaberne fra Svavsted fra 1504 viser, at det ihvertfald ikke var ad vejen over Trenen oksehandlerne fra Husum gik sydover.¹²⁰ En enkelt kilde demonstrerer, at mindre oksedrifter i 1470'erne blev drevet sydover gennem Ditmarsken.¹²¹

Afsætningen af oksedrifterne er lige så mangelfuldt belyst. Selv om det vides, at der boede husumere i Lübeck, var det næppe den by, men i stedet *Hamburg*, som udgjorde landhandelens vigtigste eksportmarked.¹²²

En sammenligning – Flensborgs og Husums landhandel

Den nord-syd-gående rute var klart domineret af udvekslinger af okser og heste mod klæde og humle. Begge byerne Flensborg og Husum indtog her en mellemhandlerposition. Flensborgere og husumere købte op fra dels de kongerigske handle-
dere, dels – og hovedsageligt – fra de slesvigske opdrættere. Fælles for de to slesvigske bebyggelser er, at handelen domineredes af lokal, slesvigsk, produktion. Købmændenes afsætning af kvæget til det urbaniserede europæiske marked mod syd gav returartikler, der var nødvendige for den videre handel.

At Flensborg i denne handel hævdede sig højt over Husums niveau er indlysende.

II. Søhandel

Den anden transportmulighed for købmændene bød skibsvejen.

Om Husums senmiddelalderlige havn vides kun lidt. I Flensborg nævner byens jordebog fra 1436 'den nordlige skibsbro', hvad der synes at forudsætte en sydlig. Først 1536 har man dog oplysningen om, at

tømrere arbejdede på *'de suder schipbrugghē'*.¹²³ 1480 blev det borgerne tilladt at oppebære pælepenge af alle fremmede skibe og deres ladninger, for at kunne vedligeholde skibsbroen, *'de bruggen to strandewart'*.¹²⁴

Med transport i byen og til og fra havnen arbejdede, ved siden af søfolk, svende og vognmænd, *dragerne*. De var i Flensborg en ret betydelig erhvervsgruppe, som vi træffer indiceret ved tilnavn allerede i 1370'erne. 1399 16/6 anlagde dragergildet i Flensborg en ny gildebog. Gildets medlemmer udgjorde vel en broget skare fra alle erhverv, men selve dets eksistens viser transportsektorens fremtrædende stilling i Flensborg. Egentlige dragerlav/gilder kendes inden for Danmarks grænser ellers vistnok kun i København.¹²⁵ I Husum arbejdede der også særlige dragere, der dog ikke var organiserede i nogen sammenslutning. 1498 hjalp en af dem med at transportere en tønne øl fra Henning Verwers hus til hertugens bopæl.¹²⁶

Skibene i Husum og Flensborg havne var i alle størrelser og typer. Her lå mellem hinanden kogger, karaveller, jagter, bojerter, krejer, småskuder etc.¹²⁷

Ombord på de større fartøjer sejlede, foruden skipper og måske også nogle købmænd eller handelsagenter, en skriver, en halv snes matroser, en skibsdreng og eventuelt kok og tømrer.¹²⁸ Matroserne kunne man, som lensmanden på Flensborg slot gjorde det i 1457, hyre i Kiel.¹²⁹ På vestkysten kom mandskabet uden tvivl fra de frisiske øer, med deres allerede den gang veludviklede tradition for sejlads.¹³⁰

Ejerforholdene til skibene varierede:¹³¹

Især bondehandelen prægedes vel endnu af det gamle forhold, hvor handelsmand, skipper og skibsejer var identiske. De nordfrisiske bondeskipper besad således normalt selv det fartøj, som de drev handel ud fra.¹³²

Dette var dog ikke det normale. I 1400-tallet var som hovedregel funktionen som *købmand* og *skipper* delt mellem to personer. Som en følge heraf træffer man i tidens kilder hyppigt personer med tilnavnet 'skipper'.¹³³ Skippererhvervet var blevet selvstændigt – selv om mange skipper stadig, ligesom også den øvrige skibsbesætning, drev en vis egenhandel.

Vi må ved 1300-tallets slutning og endnu op gennem 1400-tallet forestille os et ret jævnyrdigt forhold mellem de slesvigske købmænd og skipper. Vor Frues Købmandsgilde i Flensborg er i virkeligheden, for så vidt der overhovedet kan tales om erhvervstilhørsforhold, et fællesgilde for købmænd og skipper.¹³⁴ Det nære forhold mellem de to erhverv kommer til udtryk i den 'skabelseshistorie', som Vor Fruegildets skrå indleder med: En fastelavn drak købmænd og skipper sammen. Da de havde gjort regnskabet op, blev der 6 skilling til overs. Disse penge blev grundstammen i gildets formue.¹³⁵ Først omkring 1580 spaltedes Flensborgs købmænd og skipper i to gilder.¹³⁶

Der fandtes enkelte skipper, der selv ejede skibet og lejede det ud til andre. Normalt var besiddelsesretten til skibet dog skilt fra skipperen, der sejlede et skib, som ejedes af andre, og havde fremmedes gods i lasten. Og mange købmænd havde ikke skib.

En del skibe havde kun en *reder*. Hertug Frederik ejede således flere skibe. 1498 købte han et for 75 mark.¹³⁷ På disse hertugelige skibe sejlede tildels skipper, som var fast lønnede.¹³⁸ Også gejstlige, adelige og borgere besad egne skibe.¹³⁹

Den fremherskende ejerform i 1400-tallet udgjorde dog utvivlsomt *anpartsrederi*, hvor ejerskabet var delt mellem flere.¹⁴⁰ Anparterne i skibene kunne være vidt spredte. En Laurens Detlefsen i Flensborg overdrog eksempelvis omkring 1494 Vor Frue Kirke i Flensborg en skibspart på 20 mark, som kirken herefter afhændede og placerede i jord.¹⁴¹ 'Anpartes schepes', skibs-anparter, i et skib, som lå i Lübecks havn, købte hertug Frederik i 1496. Sælgerne var to husumborgere, Otto Paingh og Hans Tammesen, der fik henholdsvis 25 rhinske gylden og 18 mark 12 skilling for deres parter.¹⁴² 1499 erhvervede hertug Frederik igen ½ skib, som havde tilhørt husumborgeren Michel Widdesen, af dennes arvinger for 260 mark.¹⁴³

En dom fra 1477 vidner om, hvor komplicerede og skiftende ejerforholdene til skibene kunne være.¹⁴⁴

Ifølge denne havde Molthy Michelson, borger i Ribe, besiddet en ⅓ skibspart i husumborgeren Jens Ketelsens 'evert'. Sidstnævnte solgte så sine ⅓ skib videre til Bolde Boiensen på Nordstrand. Bolde byt-

tede derpå everten mod et andet skib, en 'fløjte', som Tideman Hoyer, borger i Kampen, ejede, og på hvilket Lange Hans, formentlig en husumer, var skipper. Nu ejede ripenseren Molthy i dette skib to gange $\frac{1}{16}$. Da en sørøver kappede Boldes fløjte, klagede Molthy over, at det ikke var med hans tilladelse, at byttet mellem de to skibe var sket. Et råd sammensat af 8 'beskedne, fromme, erfarne søfolk', der indbefattede en hamborger og nogle af Husums købmænd, dømte efter søretten, at Molthy ingen ret havde. Retten til dispositioner over skibet tilfaldt 'den, som har den største part i skibet og er ret skipper'. – 'Den mindste del skal følge den større'.

*

Kun sjældent var én købmand alene om at fylde et skib. Der udvikledes et system med *pladsleje*. Blandt andet ved strandinger var den heraf følgende risikofordeling en fordel.

Den flensborgske skipper Namen, som vi træffer som medlem af byens Hellig Legems Gilde i 1504, var 1508 ude for en stranding. Ud for Sliens munding ved Olpenæs løb skibet på grund. Dele af lasten skyllede ind på kysten, heriblandt 3 tønder mjød, som var indskibet af den flensborgske handlende Mathies Mandicsen. Ved hertug Frederiks hjælp blev godset givet fri. To flensborgske købmænd, der vel har haft større laster i skibet, tog ned til Svans og sørgede for at afhænde de reddede varer til den bedst mulige pris. Hans Holste solgte en af Mathies Mandicsens mjødtønder, som denne må have erhvervet fra en anden flensborgsk storkøbmand, Berthold Hansen, hvis mærke var skåret i tøndens. Borgeren Nis Fivian overlod endnu en af Mandicsens tønder med mjød, der nu kun var halvt fuld, til en lokal mand, Niels Brun, for 1 rhinsk gylden. Da Fivian glemte at tilbagebetale gylde-
denen til den rette ejermænd, blev der sag ud af det på Flensborgs ting.¹⁴⁵

Selv i den mere lokale trafik sejlede skipperne altså med last for flere.

I fjernhandelen var befragtningssystemet yderst udviklet. Den flensborgske skipper Hans Paiesen, der

sejlede ridderen Knud Henriksen Gyldenstjernes holk mellem Ålborg og Bergen, tog regelmæssigt last med for lybske købmænd. Hans Rikkerdes indskibede 1458 6 læster og 6 tønder malt hos Paiesen. Skipperen kunne være ansvarlig for det gods, han havde ombord, men var det langt fra altid. 1465 ser vi således, hvordan ansvaret for en del gods, lybækkerne havde ombord i Paiesens skib, stort set lå hos en Nisse Petersen; kun toldereren i Ålborg, Arnt Mickelbeke, gjorde skipperen Hans Paiesen personligt ansvarlig for sit gods.¹⁴⁶

På lignende måde fremgår det, at ansvaret for lasten i de hertugelige fartøjer i 1490'erne var delt mellem den befuldmægtigede, der var adelig, og skipperen.¹⁴⁷

Fra havn til havn blev der i udstrakt grad drevet fragtfart.¹⁴⁸ Som en følge heraf ser man, at de handelsdrivende flensborgere og husumere benyttede såvel hjemlige som fremmede skibe. Hyppigt sejlede Assens og Svendborgs skippere for slesvigerne – flensborgeren Hans Berg fik f.eks. ca. 1510 fragtet gods i en skude fra Assens.¹⁴⁹

Et godt eksempel på den større fragtfart giver en sag vedrørende et skib, som Flensborgs borgmester Tort Jepsen øjensynligt besad hovedparten i. Med Hake Bruns som skipper sejlede dette skib i sommeren 1509 'vorfracht' fra Flensborg til Norge, hvor det fik en fragt bestående af salt, øl og humle. Herfra gik ruten så til København. I denne by solgtes godset, og 23 læster sild blev købt og lastet. Skibet sejlede nu videre til Danzig. Her solgtes hver last sild for 25 mark lybsk, og dette beløb benyttedes igen til at indkøbe varer, måske korn, bestemt for hjemhavnen, Flensborg.^{149a}

Lige så vel som på landjorden var der på havene et veludbygget transportsystem, som tillod de slesvigske byer regelmæssig og sikker kontakt med andre havne. At transportstrukturens smidighed giver metodiske problemer er en anden sag. Hvor det overfladisk betragtet kan se ud som om et flensborgsk skib sejler med en last fra byen til Lübeck, ville et bevaret købmandsarkiv have vist, at systemet i virkeligheden var langt mere kompliceret – med skibsparter og dellaster ejet af personer fra et større geografisk område. Og hele lasten var sikkert ikke bestemt for én havn. Dette er forhold, der i det følgende skal holdes in mente.

Inden en geografisk ordnet gennemgang af flensborgernes søhandel begyndes skal der knyttes nogle bemærkninger til en bestemt del af fødevaretilførslerne.

Søhandel fra Flensborg

Flensborgernes fiskeforsyninger

Fisk, især sild, var af særdeles stor betydning for ernæringen i middelalderbyerne.¹⁵⁰ Nogle af de fisk, som flensborgerne satte på bordet, kom fra deres egen fjord. Lensmanden på slottet kunne således købe frisk torsk nede i byen. Stadsretterne fra 1284 og 1400-tallet bestemmer, at flensborgske fiskere havde ret til at fiske i hele fjorden, med alle slags net og garn, helt ud til Brunsnæs.¹⁵¹ I 1500-tallet drog fiskere fra Flensborg til et fiskerleje på Als.¹⁵² Oftest måtte man dog længere bort for at få forsyningerne.

Vesterhavet var en ressourcekilde. De flensborgske fiskeopkøb i Ribe er allerede nævnt, og vi kommer siden til importen fra Husum. Lige så betydningsfuld var givetvis tilførslen af *limfjordssild*. Fra omkring 1400 kom der gang i storhandelen med denne type sild. 1440-48 fik flensborgerne af kong Christoffer af Bayern retten til at salte sild i Nibe, hvor det største fiskeri fandt sted. Dette privilegium benyttede Flensborg sig af i de følgende århundreder.¹⁵³ Ålborg var storeksportør af sild til Flensborg, hvor fisken dels fortæredes dels solgtes videre. 5 tønner sild, som en flensborger havde købt af en ålborger, sendtes 1394 videre til Lübeck.¹⁵⁴ Og 1475 ankom 1 læst ålborgsk sild til Danzig med et skib fra Flensborg.¹⁵⁵

Det *skånske* sildefiskeri var dog ældst og vigtigst for fisketilførslen. Fra først i 1200-tallet udvikledes ved Skanør en international varemesse, baseret på sildefiskeriet. Allerede 1282 fik borgerne i Slesvig by toldfrihed på Skånemarkederne.¹⁵⁶ 1320 fik flensborgerne af Christoffer II retten til at handle med markederne i Skanør og andetsteds, mod at betale den sædvanlige told.¹⁵⁷ Årsregnskabet fra Falsterbo og Skanør 1494 vidner om, at der selv dette år, da markedet her var af

begrænset omfang, befandt sig talrige flensborgere på de skånske fiskepladser.¹⁵⁸

I 1494-sagefaldsregisteret for Falsterbo finder vi – ‘den kone fra Flensborg’, som måtte bøde 6 mark for at have taget en kåbe fra en karl, der sad i gabestokken. En anden flensborger betalte 2 tønner sild i bøde.¹⁵⁹ Ved Skanør fiskede 1494 ihvertfald en flensborger med drivgarn. Under fortegnelsen ‘vrager-tegn’, der betegnede drivgarnsfiskerne, ser man ‘per grwnss i flensborg’. Når silden først var fanget skulle den transporteres op på feddene til styrterummene – skure eller boder, hvor den rensede sild hældtes i tønner.¹⁶⁰ Mange flensborgere arbejdede samme år i Skanørs styrterum. Ud af 42 registrerede danskere her finder vi følgende sønderjyder: 12 fra Flensborg, 2 fra Haderslev og 1 fra Åbenrå. 1494-fortegnelsen over ‘rortold’, der betaltes af udsejlende skibe, fortegner en lang række navne; blandt disse kan en Hans Holste, der i Falsterbo gav 24 skilling for sit skib på 30 læster, være identisk med den flensborgske købmand af samme navn.¹⁶¹

Op gennem 1500-tallet fortsatte flensborgerne fiskeriet ved Skånemarkedet. 1562 fik de bekræftelse på deres gamle ret til at drive sommerfiskeri og have boder i Skanør.¹⁶²

Flensborg – Lübeck

Flensborgs landhandel med Lübeck blev suppleret af søhandelen mellem de to byer. For Lübeck spillede denne trafik en underordnet rolle. Staden var båret af sin position som den store transitplads for omsætningen mellem Østersøegnenes og Nordsøområdet markeder. En intens lybsk søfart gik til Skånemarkederne.

I Flensborg derimod var søhandelen med Lübeck en indtægtskilde af første rang.

De lybske pundtoldregnskaber fra 1300-tallet giver kun dårligt udtryk for dette.¹⁶³ Det er dog sigende, at det flensborgske råd straks bad om fritagelse, da lybækkerne 1368 opkrævede pundtolden.¹⁶⁴ Og det skal ses i lyset af de urolige krigsår, at tolden samme år kun betaltes af et skib, der kom fra Flensborg til Lübeck,

og af et, der sejlede fra lybsk havn til flensborgsk.¹⁶⁵ Symptomatisk er det også, at der samtidig fra ingen andre sønderjyske byer løb skibe ind i Lübeck.

Lasten i det indgående skib var væsentligst animalier – skind, kød, talg, fisk, men der var også osemund (svensk jern), 1 tønne ris, bly og 1 fad stål ombord. Dette skib var muligvis hjemmehørende i Wismar, da det ellers 1368 gik i fast rutefart mellem Wismar og Lübeck. Det udgående fartøjs skipper kan derimod udmærket have været flensborger – han kom kun den ene gang i 1368 til Lübeck. Skibet indeholdt 4 fade hør, der alle ejedes af samme befragter.¹⁶⁶

Det lybske pundtoldregnskab fra år 1400 viser, at der på dette tidspunkt var kommet mere gang i handelen med Slesvig. Nu registreredes skibe, der kom fra eller sejlede til Flensborg, såvel som andre sønderjyske byer og landskaber – Sønderborg, Åbenrå, Haderslev, Ærø.¹⁶⁷

I slutningen af 1300-tallet synes navnlig eksporten af sild fra Flensborg at have været af betydning, selv om kvægprodukter også var vigtige. 1394 indførte en flensborger en ladning sild i Lübeck, og rådmanden Niels Thome sendte 5 tønner afsted, som var købt i Ålborg. Thome drev åbenbart en meget livlig trafik på Lübeck. Her havde han fast 'vært' (*hospes*).¹⁶⁸ Margrethe, borgerske fra Lübeck, tog selv afsted til Flensborg og købte her 1394 en tønne sild af en købmand fra Næstved. I dette tilfælde var der tale om skånske sild.¹⁶⁹

De modsvarende udførselsvarer fra Lübeck til Flensborg var antagelig stærkt blandede. Salt har dog formentlig, som generelt i den lybske udførsel, spillet en dominerende rolle.¹⁷⁰ 1362 ansøgte flensborgeren Jesse Kosen det lybske råd om tilladelse til at udføre 1 læst salt, 1 læst hør og ½ læst stål til Flensborg, hvor varerne ville blive solgt.¹⁷¹ 1375 møder man et eksempel på klædehandel, der selvfølgelig lige så vel kan være knyttet til landhandelen som til søhandel: Lybækkeren Tideman Klingenberg overgav noget engelsk klæde til flensborgeren Jens Borkvardsen, som igen gav det til Herman Hopperode, muligvis en lybsk gæst i Flensborg.¹⁷²

Handelen mellem Flensborg og Lübeck fortsatte og

voksende op gennem 1400-tallet. 1445 havde flensborgersken Kirstine Clawes Beyer, kaldet 'Kremer', penge til gode i Lübeck.¹⁷³ Den flensborgske hovedeksportvare bestod i det 15. århundrede utvivlsomt i animalier. Ud fra de lybske pundtoldregnskaber fra årene 1492-96 ser man, at der da årligt indløb og sejlede omkring halvandet hundrede skibe til/fra Danmark, Slesvig og Holsten. De indkommende laster udgjordes i meget høj grad af sild (ålborgsk og skånsk), huder, læder, talg, kød og nødder.¹⁷⁴ Der er næppe tvivl om, at udskibning af slagtet kvæg spillede den største rolle i Flensborgs handel på Lübeck i anden halvdel af 1400-tallet. Det skal dog ikke glemmes, at korn og mel var undtaget fortoldning i de omtalte pundtoldregnskaber, så vi kan ikke på grundlag af dem sige noget om det relative forhold mellem korn- og kvægeksport.¹⁷⁵

Den lybske søeksport til Danmark, Slesvig og Holsten i årene 1492-96 var ret varieret. Den domineredes dog af produkterne salt, klæde, humle, svensk jern, øl samt alle mulige typer kramgods.¹⁷⁶

Under stridighederne med lybækkerne først i 1500-tallet gik det ud over sejladsen Lübeck-Flensborg. Vi får i denne forbindelse flere konkrete eksempler på forbindelserne mellem de to byer.

Købmanden Jens Petersen fra Flensborg ankom 1508(9?) til Lübecks havn. Han var afsejlet fra Gotland og havde lastet med varer herfra. Lybækkerne konfiskerede nu skibet, kastede besætningsmedlemmerne i fangetårnet og fratog dem alt, hvad de havde på sig, nemlig 30 guldgylden. Først ni uger senere fik skibet lov til at sejle igen, men væk var last og penge. Hele tabet beregnedes til 140 gylden.¹⁷⁷ I 1512 blev en anden dynamisk handlende fra Flensborg, Willem Winberg, frataget 13 tønner smør, som var sendt til Lübeck.¹⁷⁸ Hertil kom, at flensborgeren Peter Vester(sen) ved samme tid var ude for problemer med en last havre og træ, som han sejlede op ad Trave med.¹⁷⁹ Da så den flensborgske borgmester Tort Jepsens skib kapredes af lybækkerne, forårsagede han, at alle lybske borgeres gods i Flensborg blev beslaglagt. Det træder klart frem, at byen husede en god del lybske handlende. En af de lybakkere, der led hårdest under

repressalierne, blev købmanden Hans Beke. Om ham ved vi bl.a., at han foretog kornimport, og at hans knægt gjorde indkøb af huder.¹⁸⁰

Flensborg – Wismar

Sejlede man et stykke længere langs Østersøens sydkyst nåedes handelsbyen *Wismar*. Mellem denne stad og Flensborg var der gode forbindelser. 1373 hører vi om, at der i Flensborgs havn havde ligget flere wismarske skibe, lastede med gods. De var blevet kaprede af Valdemar Atterdag, da han belejrede byen.¹⁸¹ I Flensborgs 'politiforordning' fra 1558 nævnes blandt de skippere og købmænd, hvis skibe ankrede op i havnen, specielt de fra Wismar.¹⁸² Der eksisterede et nært forhold imellem de to byer. Da Flensborg by og med den Nikolaikirke i 1485 var brændt ned, sendte byen en repræsentant til Wismar for at indsamle almisser til kirken, 'klockenhus, klockentorn und schole'.¹⁸³ Flere wismarske håndværkere meldte sig ind i Flensborgs St. Gertruds gilde, og i Wismar fandt man navne som 'Peter Flensborch'.¹⁸⁴

Om eksportens karakter fortæller en kontrakt fra 1520, hvorefter de tre flensborgske købmænd Namen Jansen, Claus Fisker og Marten Cordes solgte en ladning korn til to wismarske købmænd.¹⁸⁵ Også kvægprodukter er formentlig blevet afsat fra Flensborg til Wismar.

Returgodset var i stor udstrækning øl. Det wismarske øls historie i Flensborg er skildret af O. Schütt. Allerede fra 1362 drak man i det flensborgske kalendegilde wismark øl.¹⁸⁶ Omkring 1400 var denne ølsort absolut fremherskende i byens kroer og herberger.¹⁸⁷ I rådsælderen skylledes det ned. Kælderens forpagter, Gherke Schutte, leverede fra 1458 og frem til 1470 årligt mellem 6 tønner og en last wismarsk øl til Flensborgs råd.¹⁸⁸ På Duborg blev der i året 1451 drukket 254 tønner hamborgsk og wismarsk eksportøl.¹⁸⁹ I de følgende års regnskaber fra borgen ser man et stadigt og stort forbrug af det wismarske øl.

På baggrund af den betydelige øleksport vakte det stor harme i Wismar, da Christian II lagde sise på tysk øl. Man beklagede sig fra den hanseatiske by særligt

over, at der i Flensborg blev opkrævet mere end sæd-vane var.¹⁹⁰ Der er næppe tvivl om, at Flensborg ved denne tid var en vigtig transithavn for det wismarske øl. I løbet af 1500-tallet fik dette øl vel stærk konkurrence fra andre ølsorter, men endnu 1596 var Flensborg eksportør af wismarsk øl til Norge.¹⁹¹

Med øllet fulgte andre produkter. 1451 lod lensmanden på Duborg skipper Jasper hente en tønne æbler i Wismar.¹⁹²

Flensborg – Danzig

Handel på Rostock, Stralsund og Greifswald synes ikke i større målestok at være udøvet fra Flensborg.¹⁹³ En retssag fra 1462 afslører derimod, at flensborgerne solgte korn til *Stettin*. Striden stod mellem 4 borgere fra denne by og tre flensborgske købmænd: Jeppe Hermenson, Broder Folkvardsen og Sunneke Godenson. Flensborgerne havde leveret 11 læster og 2 tønner mel, og først gennem mægling ved den slesvigske ærkedegn Kord Kordes og den københavnske lensmand Joachim Gris fik de deres betaling – 100 rhinske gyl-den at betale i København.¹⁹⁴

Under polsk overhøjhed oplevede *Danzig* et vældigt opsving i anden halvdel af 1400-tallet, som også flensborgerne fik del i.¹⁹⁵



Danzig voksede i løbet af 1400-tallet til en af Østersøens betydeligste byer med et befolkningstal nær de 30.000. Her ses byens segl fra 1412 med afbildning af en kogge.

Allerede tidligere var der imidlertid sejlads mellem de to byer. 1391 træffer man på omtale af flensborgere i de danzigske handelsbreve, og under Flensborgs belejring 1427 fik lybækkerne melding om, at en danzisk kogge, med korn, malt og fødevarer på vej mod Flensborg, var observeret ud for Heiligenhafen.¹⁹⁶ Men først fra årene efter 1460 giver registrene over de

danzigske ‘pælepenge’ os oplysninger om det antal skibe, der årligt gik fra eller til Danzig. Flensborg er næsten alene om at repræsentere hertugdømmerne i denne trafik, og byen hævder sig højt over de kongerigske byer.

Den årlige trafik fra/til Flensborg ser således ud ifølge toldregistrene:¹⁹⁷

år	1460	1474	1475	1476	1490	1491	1492	1530	1583
antal skibe	3	2	5	6	–	2	–	2	64

Årligt sejlede således mindst et par skibe mellem Flensborg og Danzig; nedgangen i antallet af sejlads 1490-92 kan muligvis forklares ved de stridigheder, som vi hører om 1489. Danzigeren Henrik Tortsen sendte dette år fejdebrev til Flensborg og truede med at forstyrre alle flensborgeres handel i sin by.¹⁹⁸

1494 var der ihvertfald gang i handelen igen. Dette år erhvervede en flensborgsk købmand 2 læster rug i Danzig.¹⁹⁹ I årene 1498-99 og 1502 vides det, at hertug Frederik sendte en skipper, Hans Sasse, til Danzig, bl.a. for at købe brædder. Sasses udgangshavn er dog ukendt.²⁰⁰ Forstyrrelser i handelen indtraf der igen 1509, hvor den flensborgske købmand Tort Jepsen og flere andres skib blev opsnappet af lybækkere ud for Prøjsen, lastet med varer i Danzig og på vej hjem til Flensborg. Tort Jepsen satte selv godsets værdi til 1800 gylden.²⁰¹

Udførslen fra Flensborg til Danzig bestod i 1400-tallet generelt af kød, sild, salt, skind og huder. Blandt de flensborgske skibe, der ankom til Danzig 1474-6, havde følgende last – 1474 2 skibe (10½ læster salt, 1 læst kød, 400 skind); 1475 1 skib (1 læst ålborgsk sild); 1476 2 skibe (3 skippund spæk, 1000 skippund glas).²⁰²

Indførselsvarerne var almindeligvis træ, tjære, beg og aske.²⁰³ De to skibe, som afgik fra Danzig mod Flensborg 1491 havde i lasten: 5½ læster tjære, 2½ læster beg, 5 læster beg og tjære, 2 læster aske, 1 ‘quarter’ hør, 2 ‘conthor’, 1½ last osemund (svensk jern), 2 fade øl, 200 stk klapholt (= træ), 8 kister med ‘rodeware’ (råhuder).²⁰⁴

Blandt de mange typer træ, som nævnes i den flens-

borgske tarif for pælepenge fra 1480, kom en stor del formentlig fra Danzig, der forsynede sig i baglandets udstrakte skove. Det synes klart, at dette træ betød langt mere i eksporten Danzig-Flensborg end de kornsendinger, der ellers i almindelighed dominerede danzigernes handel.

Flensborg – Reval og Riga

1360 løb et skib fra flensborgsk havn ind i Riga. Om bord var Fedder Rike, der kan have været flensborger, samt en række befragtere, bl.a. en købmand fra Stettin. Skipperen opgav Rostock som bestemmelsessted for de varer, der købtes i Riga.²⁰⁵ Ellers hører man ikke om forbindelser så langt.

Til Reval var kontakterne måske hyppigere. 1449 følte flensborgeren Heinrich Hesselman sig snydt, da han af en Revalkøbmand fik brev på 3 læster salt og et fad timian, som skulle udleveres af en Hans Buck. Hesselman klagede til Rigas råd over, at varerne blev ham forholdt.²⁰⁶

Længere langs Østersøens bred end Reval og Riga nåede vel ingen flensborgske skibe i 1400-tallet.

Flensborg – Ålborg/Norge

Oppe i Nordjylland var Ålborg i senmiddelalderen en driftig havneby med udskibning af limfjordens sild og områdets landbrugsprodukter. Flensborgerne tog hertil og købte sild allerede i 1300-tallet.²⁰⁷

Ved midten af det 15. århundrede drev skipper

Hans Paiesen, broder til den flensborgske borgmester Haie Paiesen, og medlem af Flensborgs købmandsgilde og Hellig Legems Gilde, sejlsads med udgangspunkt i Ålborg. 1459 vidnede det ålborgske råd, at Hans Rikkerdes, formentlig en lybækker, havde indskibet 6 læster og 3 tønner malt i den holk, Hans Paiesen sejlede. Holkens ejer var ridderen Knud Henriksen Gyldenstjerne.²⁰⁸ Lasten blev øjensynlig konfiskeret sammen med andet gods i Danzig; 1460 fik Flensborgs byråd ihvertfald besked om, at det gods, som den danzigske skipper Urlant havde taget fra Hans Paiesen, allerede var erstattet gennem Bergenfarerne.²⁰⁹ At Hans Paiesen også sejlede på *Bergen* fremgår af et brev fra 1465, der fortæller, at Paiesen fra Ålborg til Bergen havde transporteret varer for lybske købmænd og for Ålborgs tolder.²¹⁰ 1494 ser man igen en forbindelse mellem de i Nordjylland så mægtige Gyldenstjerner og Flensborg. Dette år fik rigsråden Mourits Nielsen, der tilhørte slægten, udførseltilladelse for 20 læster korn 'ud af Ålborg' og 'ind til Flensborg'.²¹¹

I et bevaret toldregnskab fra Ålborg fra 1518 er registreret Claus Rundbeck (Rutbeck?) fra Flensborg, som udførte 12 læster byg og et skippund kød.²¹²

En gang imellem sejlede der også til Flensborg et skib direkte fra *Norge*. Adelsmanden Niels Billes skib kom således omkring 1510 fra Bohus ned til Svendborg og satte herfra kursen mod Flensborg. Midtvejs blev fartøjet imidlertid kapret af lybske udliggere og lasten konfiskeret: 2 læster, 2 fade 'osemund', ½ læst smør, noget pelsværk etc.²¹³

Flensborg – øvrige Jylland, småøerne og Fyn

At de jyske østkystbyer havde sejlsads på Flensborg var naturligt. 1512 fik storkøbmanden fra *Kolding*, Claus Jørgensen, tilladelse til at udføre noget tjære og jern, 4 tønner ost og en kvart tønde smør til Flensborg.²¹⁴

Denne trafik var nu næppe af stor betydning. Det samme må siges om søhandelen fra Flensborg til de øvrige slesvigske byer. Nævnes bør det dog, at *Egernførde* havde en ikke ubetydelig rolle som ølleveran-

dør. 1487 blev 3 læster af denne bys berømte 'kakebilleløl' indkøbt til Duborgs behov, og i det 16. århundrede blev kakebille almindeligt udskænket i Flensborg.²¹⁵ En enkelt last af kakebilleøllet gik tabt for storkøbmanden Willem Winberg, da lybækkerne kaprede et af hans skibe, der kom fra Egernførde med kurs mod Flensborg.²¹⁶

Kun i *Sønderborg* fandt man hyppigt flensborgske skibe og handelsfolk. Kong Eriks klageskrift mod herlugerne fra 1423 opregner blandt krigens tabere en Niels Kremer fra Flensborg, der var blevet frarøvet sine handelsvarer i Sønderborg by.²¹⁷ Til Sønderborg slot havde flensborgerne leverancer. Flensborgeren Niels Forman solgte 1523 en stor wismarsk sæk humle for 25 gylden til garnisonen på borgen, og borgmester i Flensborg Nils Smit afsatte samtidigt krudt og jern hertil.²¹⁸ Trafikken på Sønderborg forårsagede flytninger til Flensborg, i hvis gildeskråer man finder tre sønderborgere.²¹⁹

Kornet var utvivlsomt en hovedvare i udskibningen fra Sønderborg til Flensborg. 1451 skaffede Otte Split, lensmanden på Duborg, sig rug og havre fra såvel Sønderborg som Nordborg. Mere ejendommeligt er det forøvrigt, at Split per skib transporterede skiffer fra Sønderborg til brug for byggearbejder i Flensborg.²²⁰

Als udgjorde, sammen med Sundved og Ærø, flensborgernes 'kornkammer'. Allerede først i 1400-tallet ser vi, hvordan byens franciskanermunke naturligt valgte disse områder til at tigge deres korn sammen i.²²¹ Flere privilegier fra 1500-tallet sikrede flensborgernes rettigheder til opkøb af daglige fødevarer her.²²² I et brev fra 1540 råder kansleren Johan Friis kong Christian III fra at give de flensborgske købmænd lov til at købe op i Danmark – 'jeg ved, at Eders nådes undersætter i Flensborg og Åbenrå ikke har så stor nød, al den stund de har Als og Ærø'.²²³

Til det nære kornopland føjede sig utvivlsomt også *Langeland*. 1510-11 sendte lensmanden på Tranekær en ladning på ca. 40 tønner byg til Flensborg, hvor de kunne sælges til en langt højere pris end den gængse.²²⁴ 1535 fik indbyggerne på Langeland, trods et udstedt handelsforbud, tilladelse til at sejle til Flensborg, Sles-



Kort 20. Sejlsads på Svendborg 1519-21 efter byens toldregnskab. *Svendborgs Seehandel 1519-21 (Quelle: Die städtischen Zollrechnungen).*

vig og Kiel og her hente salt, humle, stål og andre varer.²²⁵

Mellem Fyn og Flensborg var der regelmæssige forbindelser. Da en flensborgsk enke 1507 ville unddrage sig sine skyldforpligtigelser, pakkede hun sine ting, talte med en præst, Henrik Langenberch, og fik tilladelse til at sejle med ham til Sønderborg, hvor hun

forblev, mens præsten sejlede videre til Fyn. Næste år finder vi den gejstlige herre Henrik Langenberch tilbage i Flensborg, hvor han blev medlem af Hellig Legems Gilde.²²⁶

De vigtigste fynske havnebyer for flensborgerne var Svendborg og Assens.

Svendborgs skippere drev i senmiddelalderen en

livlig sejlads på Slesvig og Holsten. Hertug Frederik benyttede dem hyppigt til transport af bl.a. kalk.²²⁷ Et par Svendborgskuder, der blev kapret ud for Kiel ca. 1510, indeholdt de varer, den fynske havneby typisk eksporterede til Nordtyskland. Der var tale om store partier af skind, huder, talg og fedt.²²⁸ Først et toldregnskab fra Svendborg, spændende over årene 1519-21, muliggør dog en kvantificering af eksporten på skibe til hertugdømmerne og hansestæderne.²²⁹ Hele eksporten ses i nedenstående tabel, mens antallet af skibe er vist på kort 20.

Man skal være opmærksom på, at toldregnskabet kun registrerer fremmedhandel, og ikke dansk, herunder Svendborgs selvstændige handel. At der var en svendborgsk egenhandel på Flensborg sandsynliggøres af denne bys gildemedlemslister, hvori der optegnes flere borgere 'fra Svendborg'.²³⁰ Denne begrænsning slører dog på ingen måde det svendborgske

regnskabs billede af Flensborgs position i handelsmønsteret:

Trafikken på hertugdømmet Slesvig var ikke uden betydning. Der kom til Svendborg skibe fra Flensborg, Slesvig, 'Slien' (formentlig Kappel eller andre landsbyer langs Slien), samt Ærø. Disse slesvigske skibe tog andre laster hjem, end de der kom fra Kiel, Wismar og Lübeck. For flensborgerne og de øvrige slesvigske handlende var kornopkøbene tydeligt det væsentligste; for hansestæderne gjaldt rejserne i høj grad erhvervelse af animalier. De personer, der sejlede på Svendborg fra Flensborg, ser ud til at have været småskippere. En 'Nis Luky i Flensborg' stod for 2½ læster havre, og 'Lille Morten', som havde hjemme i Flensborg, betalte af 5 læster korn.²³¹

Ligesom svendborgerne sejlede *Assens*-borgerne korn til hertugdømmerne, hvilket bl.a. fremgår af hertug Frederiks regnskaber.²³² Byens skippere var

	Lübeck	Wismar	Kiel	Slesvig	'Slien'	Flensborg	Ærø
Heste/øg	2	19	34		5	4	2
okser			2				
huder	18½ deger, 2 stk.	2 stk.					
skind	3900	4 deger, 1 td		500			
talg	5 td						
ister				1 td			
flæsk	2 lispd				3 sider		
kød	1 læst, 1 td						
smør	1 læst, 5¼ td	34½ + ⅛ td	1 td				
øl		2 læster					
sild			1 td	3 td			
ål						2 td	
korn						5 læster	
havre				2 læster		2½ læst	
byg					3 td		
malt					8 pd, 20 ørtug	1 læst	

Toldregnskab Svendborg 1519-21.

Kilde: RA. Reg 108 a Pk 24.



Kort 21. Flensborgs 1400-tals handelspartnere i søhandelen og den snævrere landhandel. *Flensborgs Seehandelspartner.*

imidlertid også involveret i sejlads med kvægprodukter. Omkring 1510 blev et skib opsnappt ud for Sønderborg. Det hørte hjemme i Assens, men godset på skibet tilhørte flensborgeren Hans Berge. Ser vi på lasten, er der næppe tvivl om, at destinationen var Nordtyskland: 164 deger lammeskind, 12 deger kalveskind, 204 deger klippinge (fåreskind), 7 deger tørrede huder, 6 saltede huder, $3\frac{1}{2}$ læster og 2 tønner mel, 2 tønner talg, $4\frac{1}{2}$ tønner ister. Selv om flensborgerne til eget brug tilsyneladende overvejende importerede korn, kunne de, ganske på linje med eksporten på egne skibe, befragte de sydfynske skuder med animalier til hansestæderne.

Flensborg: østvendt søhandel

I en oversigt over den flensborgske søhandel træder visse regionale forskelle frem.

Det er tydeligt, at flensborgerne ad søvejen foretog store opkøb af korn. Som kornleverende områder udpegedes navnlig det sønderjyske nærmarked – Als, Sundved og Ærø, og de sydlige fynske byer, bl.a. Svendborg. Disse egne har til gengæld kunnet erhverve transitgods som salt, humle og stål fra flensborgerne. En yderligere korneksporterende havn viste Danzig sig at være. Herfra kom desuden de vigtige råstoffer træ, tjære, beg og aske til Flensborg. Til afbalanceringen af handelen på Danzig benyttede de

flensborgske handlende navnlig kødprodukterne, de forarbejdede animalier. Kød og huder kunne komme med skib fra Ålborg, men var dog nok i højere grad et udtryk for tilførsler ad landevejen. Set i forhold til hansestæderne Lübeck og Wismar fremstod Flensborg som modtager af produkterne øl, klæde, humle, salt etc. Disse betaltes formentlig, ligesom i Danzig, hovedsagelig gennem sendinger af kvægprodukter. Korn indgik ganske vist til en vis grad i skibslasterne til de to byer, men vi sidder tilbage med det klare indtryk, at Flensborgs kornopkøb langt oversteg de mængder, der gik til eget forbrug eller eksport til Nordtyskland.

Dette er et problem vi skal vende tilbage til i forbindelse med skildringen af øst-vesttransitvejen.

Søhandel fra Husum

Var Husums deltagelse i den nord-sydgående landtrafik af mindre betydning, så udviklede der sig til gengæld i løbet af 1400-tallet og op gennem 1500-tallet en storstilet søtrafik fra byen.²³³

1512 opsnappede hamborgske udliggere en række husumskibe på vej sydover. Wessel Goltsmyt, Peter Lemgouw, Boie Bendixen og Gerd Munster mistede en skude med okser, huder og talg. Hans Dose og Jacob Olufsen blev hver frarøvet et skib med havre. Lange Peter, Hans Knudsen og Tam Momsen klagede over, at have mistet endnu et skib, lastet med bl.a. sild.²³⁴

I det følgende skal disse og andre husumske fartøjers destinationer søges indkredset. Når dette er gjort, kan vi vende os til analysen af, hvor den varestrøm kom fra, som formidledes gennem Husums havn.

Allerførst skal der dog, ligesom det er gjort for Flensborgs vedkommende, gøres rede for fiskeforsyningen.

Husums fiskeforsyninger

Husum var givetvis en større fiskerihavn end Flensborg. Alene i 1504 fortoldedes der her 123 tønner sild,

100.375 stk hvidling, 61.075 stk skuld (en fladfisk), 11¼ tønne ål og 3 tønner torsk.²³⁵

En del af den fisk, der førtes til byen, fangedes i vadehavets fangstpladser, en del ud for Ejdersted. Lensmanden på Gottorp solgte således 1489/90 7½ læster Ejdersted-sild til en købmand i Husum.²³⁶

De vigtigste leverancer af fisk til Husum kom dog utvivlsomt fra øen *Helgoland*, der på mange måder udgør Husums modstykke til flensborgernes Skåne-marked. Fra slutningen af 1300-tallet blomstrede det helgolandske sildefiskeri op, og snart mødtes på øen under sommerens fangstsæson folk fra hele Nordsøregionen.²³⁷

Ved år 1470 regnedes Helgoland uden videre til Slesvig, og landsherrens repræsentant, en foged, varetog loven blandt fiskere og købmænd. Fogedens regnskaber fra først i 1500-tallet viser, at fremmede, såvel som øboerne selv, betalte bodepenge; de fremmede gav desuden årepenge (*remgelt*), der ydedes af de enkelte bådelag, som fiskede. For øllet måtte de talrige krokoner, bl.a. fra Hamburg, erlægge sise. Til afgifterne føjede sig endvidere lampenge, kalktold etc.²³⁸

Fortegnelsen over de opkrævede årepenge tillader os at skønne over, hvor mange fiskere, der var aktive – det ser ud til, at der i perioden 1501-22 årligt var ca. 250-300 bådelav med ca. 1500-2400 mand.²³⁹

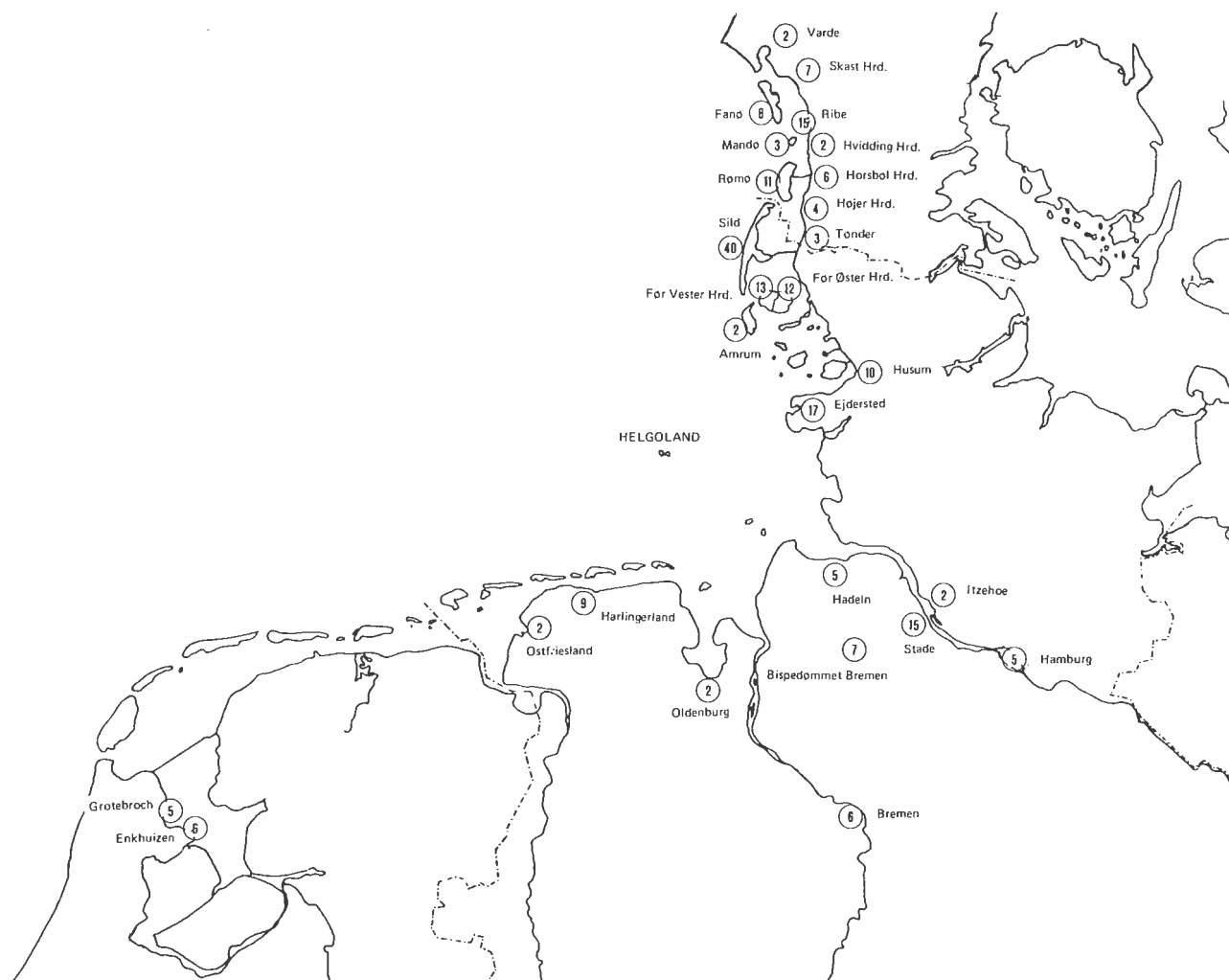
Husumerne deltog givetvis fra de tidligste år i fiskeriet. Allerede 1452 havde en husumkøbmand helgolandsild i sit varelager.²⁴⁰ 1480 leverede toldereren i Husum 7 tønner helgolandsild til hoffet i Gottorp.²⁴¹ År 1500 led husumborgeren Hans Kortsen den tort, at ditmarskerne plyndrede hans bod på Helgoland og herfra tog salt, tønner, garn og en masse andet, alt til en værdi af omkring 42 mark.²⁴²

I 1513, hvor en skriver i fogedregnskabet for øen indførte hjemstedet for de personer, der betalte årepenge, registreredes for Husum 10 både med ialt 68 mand. Regnskabet giver på enestående vis et indblik i det 'fællesskab' på tværs af landegrænserne, der eksisterede omkring Nordsøen ved denne tid. Den geografiske fordeling er vist på kort 22.

De husumere, der fiskede på Helgoland, var i nogle

hirsch peters vtol	in et wete	ix d
clanch vame vtol	in et moli	ix d
tonic peters vtol	in et rogg	ix d
noch i et wete		ix d
hohad greue vtol	in et offe	ix d
wille stracke vtol	in et pert	ix d
hans becke vtol	in et moli	ix d
clanch stenhout vtol	in et iacklate	ix d
hans hant vtol	in et wete	ix d
seuerin schomake vtol	in et labe	ix d
noch in korffrosin		ix d
noch in droge et		ix d
noch in vandel sepe		ix d
noch in am wynt		ix d
hachid vortol	in et korff	ix d
noch in korffrosin		ix d
noch in labe		ix d
noch in et sepen		ix d
noch in droge et		ix d
peter hant vtol	in et kramet	ix d

Summa ix d



Kort 22. Fiskere på Helgoland i 1513. Tallet i cirkel angiver antallet af både fra den givne lokalitet. *Die fremden Fischerboote bei Helgoland im Jahre 1513.*

tilfælde velstående folk med eget hus og en position i hjembyen. En af fiskerne fra 1513 var f.eks. forstanderen for St. Jørgens vikarie i Husum, Jacob Steen. Steen havde da også sin egen bod på Helgoland.²⁴³ Fra de socialt dårligere stillede rækker kom vel de mænd og kvinder fra Husum, der tjente penge som ølsælgere under fangstperioden.²⁴⁴

Men nu til den egentlige søhandel – idet vi begynder fra nord og bevæger os sydover.

Husum – Stade

Husum og Stade ved Elbens sydbred opfyldte i deres søhandel parallelle funktioner som formidlere af agrarproduktion. På trods af dette var der en vis sejlads mellem de to byer. I et udateret toldregnskab fra Husum, der vel daterer sig til 1503, optræder Hinrick Vyncke og Johan Brüggeman i fire fortløbende toldposter, ifølge hvilke de ialt betalte for: 10 hele, 5

halve, 43 kvarte tønder smør, samt 250 hvidling. Hinrick Vyncke og Johan Brüggeman kan ud fra fogedregnskaberne fra Helgoland identificeres som borgere i Stade. Deres vareudførsel er antagelig opkøb beregnet for bymarkeder, eksempelvis det hamborgske.²⁴⁵

Husum – Hamburg

Også i forhold til Hamburg indtog Husum en konkurrenceposition. Det afstedkom hyppigt stridigheder mellem denne sydligere storby og husumerne. Ikke sjældent opbragte hamborgske kaperskibe således skibe fra Husum.²⁴⁶ Fredeligere kontakter blomstrede dog samtidigt. 1511 tegnede eksempelvis en vikar i Husum sammen med sin tjenestepige, Katerine Went, en livrente hos Helligåndshuset i Hamburg. Mod 200 mark fik ‘parret’ en livrente på 10 mark årligt, og Katerine fik ret til efter vikarens død at få et dagligt måltid mad, samt et værelse med ‘skorsten’.²⁴⁷

Samtidig med, at hamborgerne i højmiddelalderen udviklede deres internationale søhandel – først og fremmest til Flandern – inkorporeredes i stigende grad de omliggende marskområder i det økonomiske opland. Elbmarsken indtog en rolle som forsyner af dagligdags fødevarer, og de fjernereliggende egne langs Nordsøen leverede skibslaster med korn og kvægprodukter.²⁴⁸

Nordfrisernes handelsforbindelser til Hamburg daterer sig tilbage til tiden før Husums opkomst. I en overenskomst fra 1340 nævnes ‘*de strant vresen*’ (altså friserne fra (Nord)Strand), der søger Hamburgs marked. På bagsiden af en hamburgers testamente fra 1345 omtales dommer, rådgivere (*consilarii*) og eds-

svorne (*iurati*) fra det sagnomspundne Rungholt, samt en mand fra *Strand*, Thede Bonnisson. 1361 gav rådmændene (*consules*) i Edomsherred, der indbefattede Rungholt, indbyggerne i Hamburg et års frit lejde. Endelig fremgår det af en klage fra 1416, at indbyggerne fra Ejdersted bragte fladfisk og andre varer til Hamburg.²⁴⁹

I løbet af 1400-tallet tiltog Husum sig imidlertid i stigende grad rollen som udvekslingssted i forbindelsen mellem hertugdømmet og Hamburg. Skippere fra Hamburg kom nu til Husum. Da en søret blev sammensat i Husum år 1477, var der blandt medlemmerne heraf en Bertelt Bekeman – ‘*borger to hamborch*’.²⁵⁰

Øllet spillede en stor rolle blandt de varer, hamborgerne førte til Husum. I 1300-tallet var øleksperten ligefrem den dominerende indtægt for hamborgerne. Bryggerne fra byen solgte til et stort marked, der tidligt strakte sig langs hele Nordsøen.²⁵¹ I det 15. århundrede tabte øllet vel sin absolutte førsteplads, da også andre varer blev af vigtighed i eksporten, bl.a. håndværksprodukter fra indlandet. Men det var stadig en tid, hvor nye markeder erobrede – således det holstenske og slesvigske.

Allerede 1452 sendtes adskilligt hamborgsk øl fra Husum til Gottorp. Borgere fra Husum betalte i Gottorptolden 1484-5 told af 2½ tønne hamborgsk øl – utvivlsomt på vej til Slesvig. I de følgende års Gottorptold figurerer husumerne igen med hamborgsk øl.²⁵² 1495 noteres i de hertugelige udgiftsregistre fragtkostninger for 2 laster med øl, der kom fra Hamburg til Husum.²⁵³ Husumtoldens ølposter er da også klart domineret af Hamburgs øl:²⁵⁴

sort/år	1497	1503(?)	1504	1505	1506	1553	1583	1590	1595	1603
td husumøl	2	10	21		3		1			28
td hamborgøl		41	41	58	60		21	23	7	20
td bremerøl	8	2	14	8						
fade einbeck	42	2	1	1	1					
fade mumme*		2		1						2
td uspec. øl				25		26				

*fra Braunschweig

Illustration fra Hamburgs byret 1497 med gengivelse af byens havn. Til højre i det tegldækkede hus ses toldere, til venstre en kran. I havnen sejler flodbåde og større skibe. Hamburgs indbyggertal var da ca. 15.000 (Staatsarchiv, Hamburg).



Det er sandsynligt, at hamborgerne selv stod for en del af øleksporten til Husum. Herpå tyder det, at Arnt van Hamborch 1503 fortoldede 4 td hamborgsk øl, og at Dirick van Hamborch det følgende år betalte told af 5 tønner af samme sort. Også andre byers indbyggere tog dog formentligt øl med fra Hamburg til Husum. I toldtariffen for indførsel over Husum ved Amsterdams borgere fra 1461 nævnes således også det hamborgske øl.²⁵⁵

I Hamburgs toldtarif fra 1548 sættes et 'husumere' skib til en afgift på en skilling, en båd af samme oprindelse til 4 penning. En tarif fra 1647 oplyser om importens karakter. 'Af korn og alle slags fødevarer, som kommer fra Husum, Ribe, Ringkøbing, Tønder og andre omliggende steder nordpå giver folkene ingen told'.²⁵⁶ Husums eksportgods til Hamburg var utvivlsomt allerede i senmiddelalderen korn, samt i mindre udstrækning slagtevarer. 1491 tog en hamborger til Husum for at købe korn op til sin bys råd. I et par retssager fra 1546 måtte husumborgere erstatte hamborgske købmænd penge, der var udbetalt i forbindelse med kornopkøb. Dette forhold antyder, at husumborgerne købte korn op for hamborgsk kapital

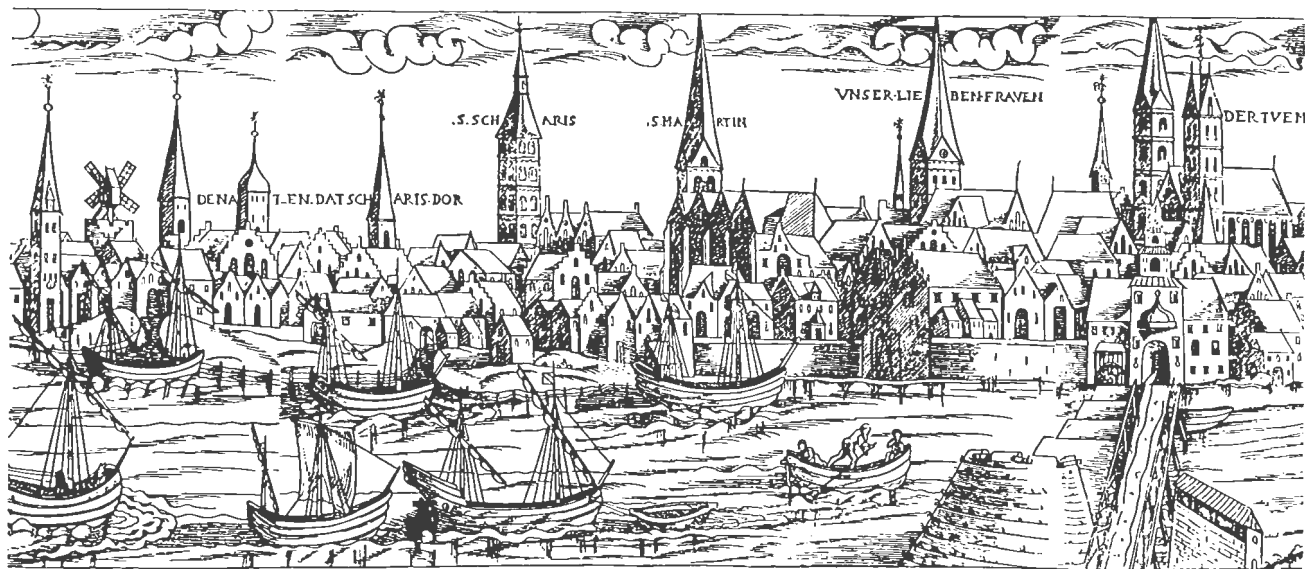
på samme måde, som de benyttede amsterdamske penge – men herom i det følgende.²⁵⁷

Husum – Bremen

Bremens beherskelse af Wesermundingen fra 1400-tallets første år dannede baggrunden for en storhandel med massegods, først og fremmest korn, til det voksende europæiske marked. Navnlig Nederlandene var målet for byens korneksport. Rederivirksomheden, som skulle blive så karakteristisk for Bremen, vandt også frem.²⁵⁸

Ihvertfald fra 1200-tallet var der sejlads fra Bremen på Ribe. År 1400 gav indbyggerne i det slesvigske EDOMsherred de bremiske købmænd frit lejde til at komme og drive købmændskab.²⁵⁹ Aktiv trafik nordfra afslører til gengæld en toldrulle fra Bremen, daterbar til slutningen af 1300-tallet, hvori der omtales 'dem strande' (Nordstrand), 'de henze der van Rypen' – ripensernes handelssammenslutning, og 'der Denen'.²⁶⁰

Handel mellem Husum og Bremen er svær at dokumentere, når man ser bort fra ølimporten i Husum.



Bremen. Træsnit fra 1550 af Hans Wigel.

1489/90 leverede to husumkøbmænd 1 fad og 12 tøn-
der bremerøl til Gottorp. Og der er næppe tvivl om, at
den Didrick Ludemans, der 1497 i Husum fortoldede
40 fade einbeckøl og 8 tøn-der bremerøl, var afsejlet
fra Bremen. Den samlede oversigt over ølposterne i
Husumregnskaberne viser iøvrigt, at der først i 1500-
tallet fandt en jævn indførsel af bremerøl sted til
byen.²⁶¹

Husum – Emden

Kilderne til Emdens sejlads på hertugdømmerne er,
ligesom for Bremen, temmelig magre. At der fandt en
vis handel sted er dog givet. 1512 blev således Jacob
Olufsen fra Ejdersted af hamborgerne frtaget sit skib
med last ud for Emden. Hamborgerne førte selv god-
set til Emden og solgte det her.²⁶² Fra en by som
Itzehoe med adgang til Nordsøen ad Stör er der ret
specificerede oplysninger om handelstransaktioner
med Emden i årene 1497-1504. Der udskeb-
des her korn og importeredes klæde. Samme varer har for-
mentlig domineret handelen Husum-Emden. Et af de
svage spor af denne forbindelse kan den Herman van
Emden, der 1504 fortoldede 2 kister med bø-
ger i Husum, være – muligvis kom han faktisk fra Em-
den?²⁶³

Husum – Nederlandene

Hovedparten af udvekslingerne fra Husum gik givet-
vis forbi de tyske byer langs Nordsøen og direkte ned
til de i europæisk historie så centrale Nederlande.

Allerede i 1450’erne solgte Husums handlende
‘flamsk sild’.²⁶⁴ Gennem byens havn passerede 1505
‘flamsk sild’ og ‘flamsk garn’. 1503(?) finder man i
byen en ‘westerch man’, der formentlig var nederlæn-
der.²⁶⁵ Vi kan imidlertid komme relationernes karak-
ter langt nærmere.

Nogle søpas, som husumske skippere udstyredes
med i 1512 angiver sejlrut-
ten. I et pas fra 1512 5/5
bekendte de to husumkøbmænd Hans Schulenburg og
Didrik Bartscherer, at de havde betalt skipper Heine
Westfeling for med sit skib og en last at sejle til *Flan-
dern* eller *Groningen*, eller greverne af *Emdens* land –
og ikke til *Holland* eller andre steder, der lå i strid med
Hamburg. Samme ed aflagde ligeledes 5. maj husum-
skipperen Junge Ocke.²⁶⁶

Destinationerne i Nederlandene var navnlig Zui-
dersøbyerne og Amsterdam.

Husum – Kampen/Zwolle/Deventer

Zuidersøbyerne Deventer, Zwolle og særlig Kampen
indtog på grund af deres forbindelser med Köln nøgle-
positioner i formidlingen af visse produkter. En del af
den *vin*, der fortoldedes i Husum, har ganske sikkert
været rhinsk vin, som kom med skibe fra netop disse 3
nederlandske byer. Et andet oprindelsessted var dog
også Amsterdam, som vi straks vender tilbage til.
Vinhandelen gennem Husum blev hovedsagelig vare-
taget af nogle ganske få storkøbmænd, der tog vinen
hjem som returgods. De fortoldede mængder vin i
Husum er således:²⁶⁷

mængde/år	1497	1503(?)	1504	1505	1506
ame	35	14½	26½	26¾	9
fade				30	8
stubcken				3	
uspec.			stort parti	lille parti	

Et produkt, der ligeledes udskibedes i de nederlandske havne, var *møllesten* fra de rhinske basaltbrud. Dordrecht var aktiv i eksporten af disse sten, som man ser af en retssag fra 1550, hvoraf det fremgår, at en husumborger i åben sø ud for Husum af to gange købte møllesten fra en Dordrechtsskipper. Første gang erhvervede han 9 sten, anden gang 4 sten.²⁶⁸ Der er dog ikke tvivl om, at Kampen var den by, der varetog den største nordgående handel med møllestenene. Allerede 1438 fik den danske ridder Erik Nielsen tilladelse til at udskibe en ladning vin, klæde, krydderier og *møllesten* fra Kampen og vende tilbage med korn og proviant. 1511 opsnappede den danske konge et skib fra Kampen helt lastet med møllesten.²⁶⁹

I Slesvig fik Husum en rolle som importør af de rhinske møllesten, der er symptomatisk for de gode forbindelser til Nederlandene. 1489 leverede husumkøbmanden Hans Bekeman en møllesten til møllen i Askebro. 1496 fortoldede flensborgeren Merten Risenberg adskillige møllesten i Husum, 1499 solgte husumeren Hans Knudsen 2 møllesten til borgen i Kiel; i Husums toldregnskab 1503(?) forekommer igen møllesten.²⁷⁰

Ikke alene hvad angår møllestenshandelen, men også med andre varer dominerede blandt de zuidersøiske byer *Kampen* handelen nordover. Fra midten af 1200-tallet udfoldede byen en driftig søhandel. Ribe, Skåne markedet og Bergen blev vigtige handelspladser for dens borgere. Langs hele Nordsøskysten lagde Kampens skibe til. I en forordning herfra dateret 1486/7 nævnes det, at visse skippere kun skulle give halv pundtold, nemlig de, der sejlede til Hamburg, Bremen, Ditmarsken 'og deromkring'.²⁷¹

En 'luksusvare', som produceredes i Kampen, var støbte kanoner og klokker. Klokkestøberen Gert van Wou var en fremragende mester inden for sin kunst. Klokker over hele Holland, Nordtyskland og en enkelt i Nørrejylland bærer hans navn.²⁷² Et af hertug Frederiks skibe, der afsejlede fra Husum 1499, lagde til i Kampen og bestilte hos Gert van Wou tre 'kartover' eller 'bøsser'. De støbtes af 5685 pund kobber og prisen blev 470 guldgylden, som Husums tolder, Melchior Kikebusch, sørgede for betalingen af.²⁷³

På denne baggrund er det ikke overraskende, at Gert van Wou's broder, Arnold de Wou, ligeledes fra Kampen, ved år 1506-7 arbejdede i Husum. Alene støbte han 1507 klokker til Minoriterklosteret i Husum og Ostense kirke, lige uden for Husum. Sammen med Johannes Schonenborch, der også havde samarbejdet med Gert van Wou, forfærdigede han to prægtige klokker til den nybyggede Vor Frue kirke i Husum.²⁷⁴

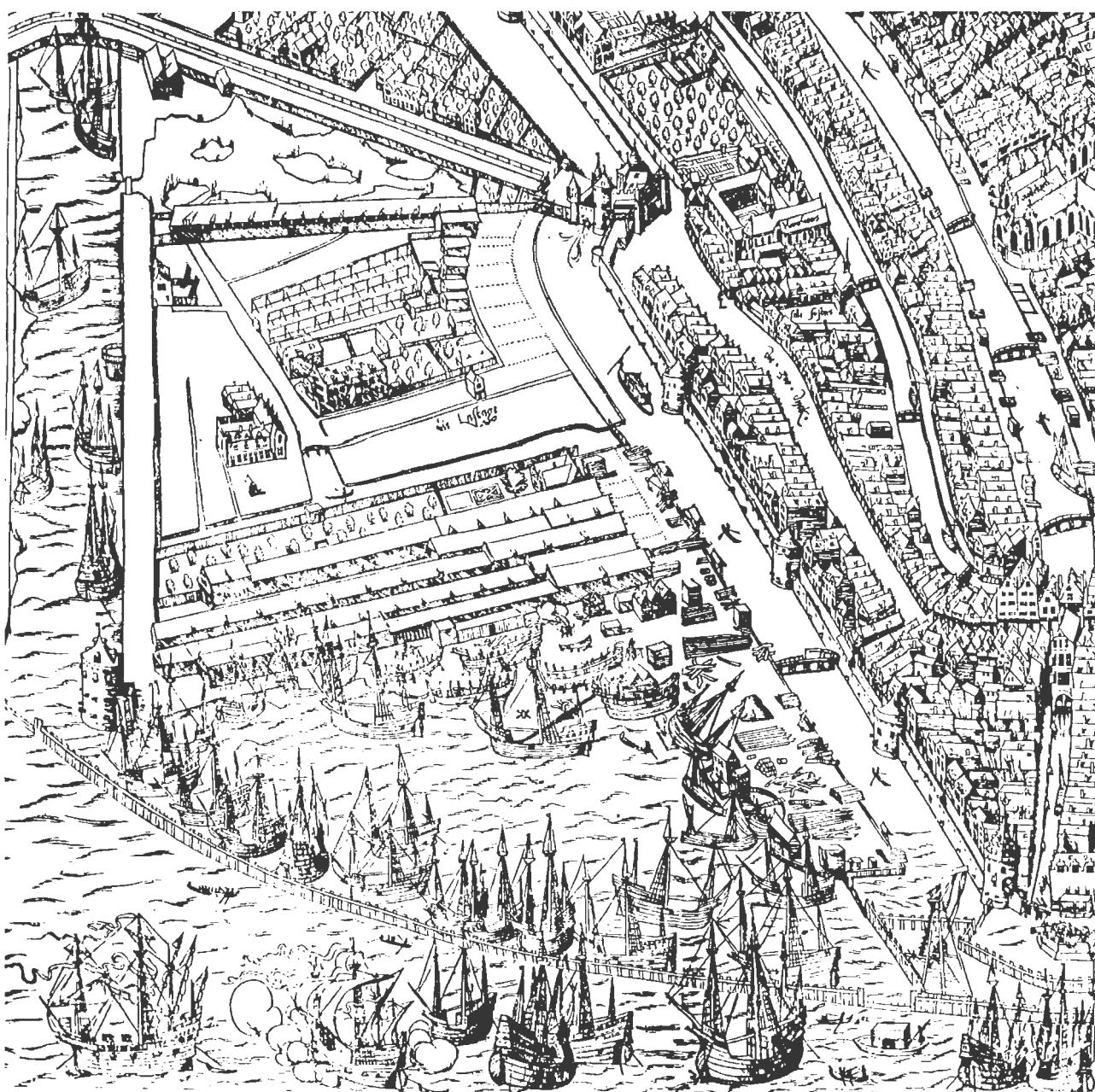
Nær Kampen lå *Zwolle*. At der også var forbindelse fra denne by til Husum er der ingen tvivl om; Husums toldregnskaber registrerer således 1504 'en mand fra Zwolle', der fortoldede en hest.²⁷⁵

Endnu et stykke længere nede langs Ijsel anløb man *Deventer*. En borger herfra, Peter Hackhus, drev en aktiv Danmarkshandel og nåede helt til Odense. I Danmark opkøbte han store flokke okser og heste, som han drev sydover. I året 1508 fortoldede Peter i Gottorp 500 okser, 2 pakker klæde, 1 kurv. I denne forbindelse må hans brug af havnen i Husum ses. 1497 optrådte Peter Hackhus som største vinimportør i denne bys toldregnskaber med 9½ ame vin. Hertil kom 4 stykker klæde, 'laken'. Eksporten bestod ifølge samme regnskab af 10 tønner hvede. Peters handelsfælle og formentlig broder, Henrik Hackhus, finder man 1505 i Husum, hvor han importerede 3 pakker klæde, eventuelt til brug som betaling for de 100 øksne Peter havde købt ved efterårsmarkedet i Ribe.²⁷⁶

Hackhusernes kombinerede brug af landhandel og søhandel antyder en handelsaktivitet ud over det sædvanlige, og det er sigende, at netop Husum benyttedes som deres transithavn.

Husum – Amsterdam

I handelsbyen Amsterdam brødes i perioden 1450-1500 de senmiddelalderlige former med mere 'kapitalistiske'. Byen voksede stærkt og udøvede en stigende indflydelse, ikke kun på sit omland, men efterhånden på hele det nordeuropæiske marked. De strukturer, der skulle give byen dens stilling som formidler mellem Nord- og Sydeuropa dannedes allerede ved denne tid.²⁷⁷



Amsterdam havde ved år 1500 omkring 13.500 indbyggere og var i hastig vækst. Udsnit af Cornelis Anthonisz' træsnit, 1544. I forgrunden skibsværft og rebslagernes bygninger.

På amsterdamske skibe eksporteredes navnlig klæde og salt. Fra Sydeuropa indførtes bl.a. ris og sydfrugter, metal kom fra Sverige, træ, hamp, beg, tjære og voks fra Østersøens sydbred. Den amsterdamske kornimport antog i løbet af 1400-tallet meget betydelige dimensioner. Som produktionsområde for landbrugsprodukter blev Østersølandene, navnlig Polen, primære. Alene rugsenderne fra Østersøområdet til Amsterdam kan år 1500 anslås til 12-15000 læster.²⁷⁸ Også områder langs Nordsøen leverede dog korn til Amsterdam. På dette felt, såvel som i den betydelige eksport af kvægprodukter, fik Husum en rolle som eksporthavn for amsterdammerne.

Om kornhandelens former vidner en amsterdamsk klageskrivelse fra 1464. Bremiske kaperskibe havde opsnappet tre amsterdamske skibe. Et af disse med en skipper, ved navn Wijchert, kom åbenbart fra Husum. Ombord på Wijcherts skib havde amsterdammeren Jan Melijszon dels 20 rhinske gylden, som var overdraget til en skipper for at denne skulle købe korn op, dels 3 læster havre. Dette gik tabt. Derimod var Melijszon ifølge klagen i tvivl om, hvorvidt yderligere en kornladning var blevet kaprernes bytte. Han havde nemlig overladt husumborgeren Ficke Smit 40 rhinske gylden til indkøb af korn, men manglede underretning om kornet var blevet indskibet.²⁷⁹ Yderligere en amsterdamborger svævede ifølge klageskrivelsen også i uvished om sine tab. Willem Gherijtszon havde i Husum givet skipperen Wijchert penge for 2 læster havre. Han var dernæst åbenbart rejst fra byen, hvor hans søn eller svoger blev tilbage med penge til flere kornindkøb. Hvor meget, der var blevet indskibet i Husum, stod lige så uklart for Gherijtszon som for Melijszon.

Det omtalte klageskrift er interessant, da det oplyser, at der fandtes flere former for handelsrelationer mellem Husum og Amsterdam. Dels eksisterede den ældre form, hvor skibets fører, skipper selv, købte op, dels forekom det, at Husums borgere fungerede som opkøbere, og endelig var der tilfælde, hvor amsterdamske borgere slog sig ned i Husum og selv foretog handelen som udsendte stedfortrædere. Og for stedfortræderne i Husum var en mulig form for transport

åbenbart 'pladsleje' i de utvivlsomt regelmæssigt udløbende skibe med nederlandsk destination.

Tre hertugelige regnskaber

Et indblik i handelen Husum-Amsterdam set fra en anden synsvinkel får man gennem tre regnskaber fra årene 1497, 1498, 1499. De registrerer udgifter og indtægter i forbindelse med rejser til Amsterdam foretaget for hertug Frederik og er, som det skal vises, en kilde til såvel den hertugelige handel som også andre handlendes transaktioner.²⁸⁰

Regnskabsfører for alle regnskaberne er hertugens befuldmægtigede, Benedikt von Ahlefeldt. Dennes vigtigste hjælper var husumskipperen Lange Didrik, der stod for en stor del af den varetransport, som opføres. Eksportlasterne bestod så godt som udelukkende af *korn*.

1497-regnskabets kornposter falder i tre hovedafsnit:

1) Først registreredes korn, der er kommet med den hertugelige kogge, '*uth deme kogghen*'. Varen må være modtaget af Benedikt v. Ahlefeldt selv i Amsterdam. Det drejer sig om korn, fragtet af to omgange:

	havre	byg
rejse I	51 læster	
rejse II	23 læster	25½ læster

Indtægterne ved salget blev ialt 751 rhinske gylden, 25 skilling, 4 penninge.

2) Ved siden af det korn, der transporterendes på egne skibe, finder man dernæst en række kornladninger, der fragtes af fremmede skippere. Indtægten fra salget af disse laster kalder regnskabsføreren for 'frig-gelt'. Udtrykket oversættes, formentlig korrekt, af regnskabernes udgiver, Georg Galster, ved 'nettoudbytte'. Dette fremgår ved en nærmere betragtning af 'friggelt'-afsnittet. Det deler sig umiddelbart i to.

For det første stod *Boie Tetensen*. Der er her åbenbart tale om korn, der er opkøbt eller opkrævet af stalleren Boie Tetens fra Ejdersted og af denne sendt

At in den just porsen de leneet to anker
den vt den togeren

It in dat erste — porsen list gaesten de last
vor. kost vor. — — — — — viii golden gulden
penn — — — — — 10 lopy vij golden gulden
a

It anffingen noch — porsen list porsen
myr in tinnen

It her af vor kost — — — — — viii last de last vij golt
gulden — — — — — porsen golt gulden

It noch vor kost — — — — — viii last de last vij golt
gulden myr 10st 10 — — — — — porsen gulden
gulden

It noch vor kost porsen last de last noch vij
gulden gulden 10 10 porsen golt gulden

den in der golt vii f

videre til Benedikt von Ahlefeldt. Summen af ‘frig-gelt’ for Boie Tetens korn, der ialt bestod af 49½ læster, 10 tønder korn, løb op på 319 gylden, 21 skilling.

Det andet ‘frig-gelt’-afsnit er stalleren på Nordstrand, *Volquart Tetens*, ansvarlig for. På hans vegne leveredes til Benedikt v. Ahlefeldt 56 læster, 5¼ tøn-de havre, 4 tønder byg. Indtægterne i regnskabet androg 205 rhinske gylden, 22½ skilling.

Mellem de to stallere og hertugens regnskabsfører fungerede en række skippere som transportører.

Der er næppe tvivl om, at stedet for kornets modtagelse var Amsterdams havn. ‘Frig-gelt’ er følgelig i dette tilfælde lig med salgsværdi i Amsterdam minus fragt. Et bevaret skatteregnskab fra 1504 viser da også, hvorledes den hertugelige kornopkøber, stalle-ren, hjemme på Nordstrand kun bogførte selve købe-summen for kornet. Først efter transporten var gen-nemført, fik skipperen sine fragtpenge.²⁸¹

3) En mindre post i 1497-regnskabet registrerer endelig 7 læster havre, 5 læster og 12 tønder byg, 3 ‘kvarter’ hvede (= 18 tønder), som er leverede ved skipperne Hans Eddelman og Johan Goes. En part heraf, 6 læster havre, var på vegne af Tamme Mome-sen, der var fra Husum og havde transaktioner med hertugen.²⁸² Indtægterne fra den tredje post, der utvivlsomt også fortegner korn leveret i Amsterdam, beløb sig til 79 gylden 8 skilling.

Summen af kornposterne udgør ialt 1356 rhinske gylden, 20 skilling og 10 penninge.

Hertugens egen transport 1497 begrænsede sig til to sejlads-er. På den første rejse var vistnok, foruden koggen, en smakke afsted, på den anden koggen og en karavel. I Amsterdam betaltes akcise, pælepenge og ‘målepenge’. Kontaktpersonen i byen var en ‘vært’, der bl.a. sørgede for betaling af ‘pundpenge’, for land-transporten af kornet og formentlig for videresalget.

Indkøbene til hjemsejladsen bestod af skiffer og skiffersøm (550 ÷ ½ guldgylden), karmesinfarve (102 gylden), mechelsk klæde (110 gylden), kiste og fragt til ‘de schorsten’, antagelig en kamin (3 gylden). Skif-feret, der vel var til brug på Gottorp, skulle rimeligvis lægges af den ‘Herman deme leijendecker’, som fik 20 guldgylden på regnskab.²⁸³

1497-regnskabet fortsættes med endnu et blad, der optegner handel, som i Benedikt v. Ahlefeldts fravær er foretaget af ‘værten’ i Amsterdam. I efteråret mod-tog værten 30 læster havre og 6 læster (÷ 4 td) byg. Fortjenesten på disse kornsalg var 200 gylden (÷ 4 skilling). Leverandører var dels Lange Didrik, dels 4 andre husumskippere, herunder den senere staller Wunke Knudsen. Værten i Amsterdam sørgede til gengæld for bly og rede penge til hertugen.²⁸⁴

*

I 1498 afgik fra Husum til Amsterdam tre af hertug Frederiks skibe. Deres kornlaster fordelte sig således:

skib	havre	byg	hvede	indtægt
kogge	33 læster (÷2 td)	22 læster		369 gl 12 sk
bojert I	40 læster	2½ læster		235½ gl
bojert II	20 læster	9½ læster	2½ læster	239 gl 18 penninge

En række poster i 1498-regnskabet kan på grund af den lavt noterede fortjeneste sikkert antages at være fragter for fremmede. Det specificeres ikke, hvilket af hertugens skibe de afgik med. De omfattede ialt 17½ læster havre, 3 læster byg og 2 læster rug, afsendt af 6

personer, overvejende husumere, men også af Sirick Schutte fra Ejdersted. Ved fragten tjente hertugen 85 guldgylden 13½ skilling.

1498-rejsens regnskab udviste underskud, for der blev foretaget store indkøb i Nederlandene. Hertu-

gens mand, Benedikt v. Ahlefeldt, optog derfor et lån på 224 guldgylden 10½ skilling hos 4 skippere fra Husum, som var tilstede i Amsterdams havn.²⁸⁵

Ved hjælp af midlerne fra disse lån og fra kornsølget blev der foretaget en indkøbstur til Antwerpen, hvor 3 heste til ialt 150 gylden erhvervedes, til Utrecht, hvor man udsøgte sig en grå hest til 38 gylden og til Deventer. Iøvrigt købtes diverse dyre klædestoffer, samt 'sukkerkandis'.

*

1499-regnskabet afspejler, at endnu en eksportvare forekom i den hertugelige handelsvirksomhed. Fiske-riet ved Shetlandsøerne (*Hitland*) var ved denne tid af voksende betydning. I februar 1499 sendte Hertug Frederik følgende et skib op til disse nordlige egne for at fiske. Økonomisk var foretagendet lettet ved, at adelige som Otto Rantzau og Hinrik Blome havde anparten heri.²⁸⁶

Fra Husum sejlede shetlandsfisken til Amsterdam, hvor Benedikt v. Ahlefeldt tog imod og solgte den for 542 guldgylden 18 skilling lybsk.²⁸⁷

Bortset fra denne transaktion var Benedikt v. Ahlefeldts opgave uforandret at formidle kornsølget. Kun én anden eksportvare nævnes: lensmanden på Gottorp, Henrik Blome, sendte åbenbart et større parti huder til Amsterdam. Huderne blev solgt af Ahlefeldt og Lange Didrik, der for denne tjeneste overgav hertugen '*de beholdendes gelde*' (83 eng. gylden) – vel hovedsagelig fragttindægten.²⁸⁸

Tre hertugelige skibe anløb Amsterdam i 1499.

1) For det første kom en kogge i maj måned. Skipper var i dette tilfælde Bane Aggesen. Fra dette fartøj solgtes til IJsbrant Gertsen og Adrian Clawes i Haarlem henholdsvis 10 og 24 læster havre; en tredje Haarlemkøbmand erhvervede 10 læster havre; en købmand fra Amsterdam ved navn Cornelius fik 15½ læster havre (÷ 1 td). Således tjentes ialt 475 guldgylden.

2) Det andet registrerede skib er en bojert med Ditmer som skipper. Lasten bestod her af 8 læster byg, 27 læster 8 tønder havre til hertugens salg, samt 2

læster havre, som skipperen selv solgte, men betalte fragt for. Indtægterne ved denne fart blev 283 gylden.

3) Sidst af skibene nævnes en skude. Hvor stor lasten var herpå kan ikke siges med sikkerhed. Muligvis er skibet identisk med et, der andetsteds i regnskabet kaldes Michel Wredes skude. Herfra kom 24 læster 11 tønder havre og 6 tønder byg til Benedikt v. Ahlefeldt. Fortjenesten udgjorde ialt 216 gylden 23½ skilling.²⁸⁹

Ved siden af de hertugelige skibe fungerede 1499 10 andre skippere som kornleverandører til Benedikt v. Ahlefeldt. De medbragte alt i alt 38 læster havre og 8 læster byg. Indtægterne herved beløb sig til 182 guldgylden, 46½ skilling og 6 penninge.

Samme år trådte iøvrigt fragttindægterne mere markant frem. Med de hertugelige skibe fragtede stalleren fra Ejdersted, Boie Tetens, 12½ læster 6 tønder havre. Lensmanden på Gottorp, Hinrik Blome, indskibede 5 læster havre af sit eget korn. Fragttindægterne blev samlet 60 gylden 14 skilling.

Returgodset bestod i stor udstrækning af klædestoffer. En enkelt grå hest til 42 rhinske gylden blev dog også indkøbt. Den betydeligste udgiftspost i 1499-regnskabet udgjorde iøvrigt de allerede nævnte kanoner, der hentedes hos klokkestøberen Gert van der Wou i Kampen.

*

Ved en samlet betragtning af de tre hertugelige Amsterdam-regnskaber springer korneksportens dominerende rolle klart i øjnene. For en stor del stammede kornet åbenbart fra marskegnene, først og fremmest fra Nordstrand og Ejdersted.²⁹⁰ Handelsmæssigt er det tydeligt, at hertugen organiserede sine transaktioner efter samme princip som tidens købmænd. Hans befuldmægtigede 'kommissionær' opholdt sig på den fremmede handelsplads og opererede her i tæt samarbejde med den indfødte 'vært'. Var der ubenyttet lasterum i egne skibe udlejedes fragten til andre.

Regnskaberne giver imidlertid ikke kun kendskab til den hertugelige handelsorganisation. En del af det korn, som Benedikt v. Ahlefeldt modtog i Amster-



Kort 23. Husums 1400-tals handelspartnere i søhandelen og den snævrere landhandel. *Husums Seehandelspartner.*

dam, blev, som nævnt, transporteret af andre skipper. 1497 drejede det sig om ialt 21 fremmede skipper, 1498 10 skipper, 1499 12 skipper. Flere var gengangere fra år til år. Nogle af skipperne var husumborgere – Heine Westfeling, Lange Didrik, Dedeke Bekeman, andre kom som Sirick Schutte fra Ejdersted. At der også var udenlandske skibe imellem viser forekomsten af ‘de hamborger kreier’.

At disse skipper i det væsentlige indskibede deres kornlaste i Husums havn kan betragtes som overvejende sandsynligt. Enkelte kan selvfølgelig være sejlet direkte fra Nordstrand eller Ejdersted.

De hertugelige regnskaber viser på denne vis, at der fandt en hyppig sejlads sted mellem Husums havn og

Amsterdam. Hvad mere er, denne trafik var givetvis kun for en ringe del motiveret af fragterne med det hertugelige korn.

Lasterne på de nævnte ‘fremmede’ skibe var gennemgående små. Dette fremgår ved en samlet oversigt:

ca. læster pr. skib	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	14	15	18
antal skibe	2	4	8	6	2	6	2		3	3	1	1	1	1

Det lille antal læster, som de fleste skipper tegnede sig for, normalt 1-7, gør, at vi må opfatte de hertuge-

lige kornfragter på fremmede skibe som blot brøkdele af større laster. Gennem hertug Frederiks regnskaber aner man dimensionerne af handelen Husum-Amsterdam.

Husum: vestvendt søhandel

En gennemgang af den søhandel, der fandt sted fra Husums havn, afslører sejlads på en lang række byer langs Nordsøen. 1541 befalede Christian III Rendsborg, Husum og Tønder at ophøre med deres sejlads på de kejserlige Nederlande, da fredstilstanden var ophørt.²⁹¹ Husum var givetvis den vigtigste blandt disse slesvigske vestkystbyer med sejlads sydover.

Udvekslingerne mellem de sydligere havnestæder og Husum fulgte et grundmønster. Overalt afsatte husumerne landbrugsprodukter og tilhandlede sig forarbejdet gods. Fra byerne Hamburg og Bremen kom betydelige mængder øl, fra Nederlandene et stort udvalg af varer – så forskellige ting som klæder, sild, vin, kirkeklokker og møllesten. Det står allerede fast, at *kornet* var den dominerende afsætningsvare for husumerne. De talrige husumskippere og deres udenlandske fæller sejlede hyppigt med store mængder korn sydover. Den følgende analyse af Husumtoldregnskaberne vil vise, at også andre varer, herunder først og fremmest slagtevarer, havde en betydelig vægt i søeks-

porten. Derimod ser det ud til, at fisk primært leveredes til indlandsmarkedet.
Husums havn gav muligheder for virkelige storhandlere, såvel byens egne, som fremmede. Hvor stor var nu øst-vest-transittens rolle for disse handlere?

III. Transithandel øst-vest

Det er tvivlsomt om sejladsen rundt om Skagen, mellem Vesterhav og Østersø, spillede nogen rolle for Husum og Flensborg i 1400-tallet.²⁹² Først op i 1500-tallet synes en sådan fart at være igang, og først da blev Sund- og Bæltsejladsen af betydning.²⁹³ 1512 hører man om tre husumborgere, hvis skib hamborgske sørøvere kaprede. Fartøjet var lastet med sild, lærred og klæde på vej mod Danzig.²⁹⁴ At det skulle have været gennem *Øresund* er sandsynligt.

Øresundstoldregnskaberne synes at bekræfte, at sundgennemsejlingen ikke i det 15. århundrede spillede nogen rolle for slesvigerne. Der er naturligvis problemer med at benytte denne kilde – bl.a. kan det diskuteres, hvorvidt den oplyser om skibets eller om skippers hjemsted.²⁹⁵ At Husum tidligst dukker op i regnskabet fra 1536 er dog et tydeligt bevis for denne rutes ringe betydning:

År	1497	1503	1528	1536	1537	1538	1539	1540	1541	1542	1543
Total antal skibe	795	1222	982	737	1897	1636	2025	1467	1226	1422	288
Husum				2	5	8	2	2	2	3	5
Flensborg							7	1		3	

Også for de øvrige slesvigske og holstenske byer var Øresundsejladsen i disse år minimal. Et Itzehoeskib og 6 fra Ditmarsken gik 1536 gennem Sundet; 1537 fortoldede 2 ditmarske skibe, 1 fra Itzehoe, 2 fra Rendsborg.

»

I overførslerne øst-vest havde i 1400-tallet endnu *landtransitten* førsteprioritet.²⁹⁶

Hedeby/Slesvig indtog under vikingetid og tidlig middelalder funktionen som centralt forbindelsesled mellem Nordsøen og Østersølandene, og den 18 km lange strækning mellem Hollingsted og Slesvig havde endnu godt op i 1100-tallet en ikke ubetydelig rolle i



Kort fra 1528 over Alster-Beste-kanalen. Man ser øverst Lübeck (mod øst), nederst Hamburg. 1528 sejlede de første skibe mellem de to byer via Trave, Beste og Alster.

nordeuropæisk handel. I senmiddelalderen var dog forlængst transitruten *Hamburg-Lübeck* blevet den absolut dominerende.²⁹⁷ Ad denne vej transporteredes store partier masse gods, såvel som kostbare luksusgoder. Handelen her udgjorde i forbindelse med adgangen til henholdsvis Nordsø og Østersø den

egentlige betingelse for Hamburgs og Lübecks blomstring i perioden. Om rutens afgørende vigtighed og rentabilitet vidner bl.a. et kanalprojekt, som blev iværksat 1448 for at forbinde Hamburg og Lübeck. Med hertug Adolf VIII som drivende kraft gik man igang med at skabe en mulighed for at sejle varer ad

Elben via Hamburg og videre ad Trave til Lübeck. Projektet smuldrede dog og blev ikke realiseret før 1528.²⁹⁸

Længere oppe langs den jyske højderyg indtog Rendsborg en trafikalt set glimrende stilling på et sted, hvor den nord-sydgående oksevej krydsede en mulig transitvej mellem øst og vest. Ihvertfald i anden halvdel af 1400-tallet udnyttedes muligheden for varesendinger mellem Østersø og Vesterhav her. Fra Kiel og Egernførde var der kun en kort landtransport til Rendsborg, og herfra gav Ejderen mulighed for videre sejlads.²⁹⁹ Der er ikke tvivl om, hvor fordelene lå, da dronning Dorothea 1481 6/10 gav Kiel, Egernførde og Rendsborg retten til at købe korn og al anden vare hos hinanden til eget behov. Tilladelsen blev udstedt netop i et år, der var præget af dyrtid på korn, så rendsborgerne har haft stor profit ved at kunne indkøbe og afskibe korn vestover.³⁰⁰ At en del af handelen gik til Amsterdam er sandsynligt; i 1470'erne opholdt der sig flere borgere fra Rendsborg i denne by.³⁰¹

Som Rendsborgs transitsted på vestkysten fungerede toldlokaliteten Stapelholm/'to der Tylen'.³⁰² Alt tyder på, at der foranlediget heraf i flækken Tilen i 1400-tallets sidste del var ved at udvikle sig et handels-samfund af visse dimensioner. I forbindelse med dit-

marskernes ødelæggende plyndring af bebyggelsen år 1500 hører man om flere indbyggere med store skibe.³⁰³

Rendsborgs transitrute voksede sig dog aldrig stor nok til at blive af virkelig betydning. Byen var og blev en indlandsbebyggelse, og mulighederne for den store sejlads stod ikke åbne for rendsborgerne. Hæmmende herfor virkede det også, at den hamborgsk-lybske transitvej lå så nær.

Nord for undersøgelsesområdet repræsenterede Ribe fra gammel tid en central plads i transithandelen mellem øst og vest. Allerede i 1200-tallet nævnes ripensernes udførsel af korn til Flandern; fra det følgende århundrede er der kilder til kornudførslen til England. At en del af korneksporten hvilede på eksport fra øst er sikkert. 1480 fik Ribe tilladelse til at købe op overalt i Danmark. Ad tværveje fra Kolding og Haderslev sendtes ved denne tid korn helt fra Danzig, men også fra f.eks. Fyn.³⁰⁴

Det er allerede nævnt, at der fra Ribe var en livlig trafik på Flensborg. At denne forbindelse ikke kun gav sig udslag i landhandel, synes en post i Ribes toldårsregnskab fra 1504/5 at vise. Her ser man følgende personer fortolde:³⁰⁵

Navn	Hjemby	Varer
uoplyst	Bremen	1 skippd kød, 1 td smør
Matias Christensen	Ribe(?)	12 deger skind, 1 hest
Anders Poulsen	Ribe	1½ deger huder, 50 skind, 1 td talg, 1 skippd kød, 2 heste
Claus Teglgård	Flensborg	12 stk. klæde, 2 heste
Hans Kistemager	Kiel/Flensborg	5 skippd kød, 3 skippd fedt

Disse toldposter stikker af fra de omkringstående i regnskabet, da de udgør typiske skibsvarer, hvor siderne ellers domineres af dyr, der transporterer sig på egne ben. Det er overvejende sandsynligt, at vi her har at gøre med en skibslast og 5 befragtere. Af disse var de 2, som det fremgår af tabellen, fra Flensborg.

Teglgård var storkøbmand i byen, og Kistemager, der kom fra Kiel, ser ud til at have været 'gæst' eller 'ligger' i Flensborg. Lastens destination var muligvis Bremen, som forekomsten af 'en man aff Bremen' kan antyde, men Nederlandene er dog vel det mest sandsynlige mål.³⁰⁶

Tønder, syd for Ribe, spillede næppe nogen rolle i 1400-tallets øst-vest transitforbindelser; det næste led i denne kæde af veje udgjorde derimod Husum.³⁰⁷

Transithandel via Husum

Husum havde ved midten af 1400-tallet udviklet sig til forsyningssted for østkystens beboere. 1452 købte lensmanden på Flensborg slot således helgolandssild, ærter, olie, en læst og 5 tønder hamborgsk øl i Husum. 1453/4 lod provsten i klosteret Preetz bringe sig 8 tønder flamsk sild, 5½ tønne 'rødt', 2 tønder 'hvidt' smør fra Husum.³⁰⁸

Til Gottorp slot gik der en konstant strøm af varer fra Husum. 1474 sendte herredsfogeden Hans Brodersen i Sønder Gos herred bl.a. ½ læst hamborgsk øl, 1 tønne sennep til slottet.³⁰⁹

Et lensregnskab for Gottorp slot 1489/90 giver et godt indtryk af de varer, som Husums købmænd var leveringsdygtige i (se bilag 2, p 225). De sydlandske varer udgjorde en vigtig del af assortementet. Varer som ris, rosiner, safran, peber, figner, mandler vidner om gode kontakter sydover.

Visse af navnene på leverandørerne Husum-Gottorp demonstrerer imidlertid også kontakter østover. En mand som Franciskus Mantel kan med en vis sandsynlighed formodes at have været ligger eller gæst fra *Lübeck*, der blot midlertidigt i årene 1489-91 opholdt sig i Husum. Vi har i ham en mand, der står som formidler mellem Lübeck og Nederlandene via Husum.³¹⁰

Et klart tegn på den forøgede *hollandske* interesse ikke kun for Husums havn, men for den transitvej, der herfra åbnede sig videre ind i Østersøen, er et privilegium, som tildeltes Amsterdams borgere i 1461.³¹¹

1461 8/12, forbløffende kort tid efter Christian I's overtagelse af herredømmet i Slesvig og Holsten, udstedte kongen på Segeberg slot dette brev, der indvarslede hollændernes voksende indflydelse.

Købmænd, borgere og indbyggere i Amsterdam fik nu ret til at sejle skibe og gods til Husum, til at tømme skibene i Husum og herfra føre lasten over land til Flensborg, hvor amsterdammerne igen måtte ind-

skibe varerne og føre dem hvorhen de ønskede. De fik også tilladelse til at lade deres skibe sejle gennem Østersøen til Flensborg, her udskibe lasten og føre den over land til Husum med henblik på genindslibning. I en bisætning udstraktes transitrettighederne til at gælde også færdslen gennem Slesvig by. Der skulle naturligvis betales told af varerne, og hvis der opstod 'nød' i landet var købmændene pligtige til at sælge hver ottende læst af 'vare eller korn'. Det blev understreget, at det stod indbyggerne i Husum, Flensborg og Slesvig frit for at handle med andre fremmede.

En toldtarif, der hører til handelsaftalen, vidner klart om den handel, man forventede ville blive ført ad transitruten. Varer på vej mod vest var givetvis animalierne kød, køkkenfedt, spæk, talg, huder. Hertil kom yderligere kornet – der nævnes byg, havre, rug, mel. Man har også tænkt sig, at træ i stor stil skulle føres fra øst til vest – omtalt er bl.a. 'klapholt', 'wagenschot', 'schofholt'. Fyrretræ, 'prøjsisk træ', angiver, at der var kalkuleret med leverancer helt fra landene langs Østersøens sydøstlige bred. Samme oprindelse havde vel iøvrigt andre specificerede produkter som tjære, beg og aske. Eksportvarer fra Nederlandene udgjorde til gengæld klæde, kanvas, sardug, lærred og uld. En nederlandsk eksport af luksusprodukter var åbenbart forudset – der er ansat toldbeløb for hamborgsk øl, rhinsk vin, fransk vin, malvasie, eddike, olie, sæbe, sennep, allun, sydfrugter, ris og mandler. Yderligere figurerer i tariffen en række fremmede metaller nemlig tin, bly, kobber og spansk jern.

Hvor vidt transithandelen allerede i større stil var igang, da amsterdamkøbmændene 1461 fik deres handelstilladelse, er uvist, men sandsynligt. At handelen fremover fik betydning er der ikke tvivl om. Det fremgår til fulde dels af såvel de kornudførsler, der er skildret ovenfor, dels af f.eks. husumeres salg til Gottorp slot. Den lybske 'gæst' Franciskus Mantel passer glimrende ind i et handelsmønster, hvor Husum har indtaget en position som transithavn mellem øst og vest.

*

Med hensyn til handelen med landbrugsvarer er det for denne analyse et centralt punkt, om der var tale om en lokal avl eller om indførte fremmede varer.

Dele af den slesvigske administration eksporterede tidligt hjemmedyrket korn via Husum. Det er beskrevet, hvordan hertug Frederik og stallerne fra Nordstrand og Ejdersted organiserede korntransporterne til Amsterdam. 1457 sendte lensmanden på Flensborg slot korn fra Nørre Gos herred til Husum.³¹² 1477 leverede lensmanden sammesteds korn fra lenet til både København og Husum.³¹³

Det er også i det foregående berørt, hvordan fødevareafsætningen var et centralt punkt i de slesvigske bønders økonomi. Hvor hårdt et kornudførselsforbud ramte f.eks. bønder på Nordstrand fremgår af et brev fra 1512. Det siges, at hele landbefolkningen på øen klager over, at 'det tilføjer landet stor skade og ulempe, at fremmede købmænd ikke må komme og købe og sælge korn'.³¹⁴

Der er ikke tvivl om, at den korneksport, der fandt sted over Husum, for en god del havde sit grundlag i lokal, slesvigske avl.

På den anden side fandt man også korn fra Livland og Polen i Husums havn. Et eksempel på dette giver en kilde fra 1494. Det fremgår, at 12 læster rug fra Reval var ført til Danzig. Her blev kornet indskibet i Lutke Hansens skib 'til Husum', og herfra igen sendt videre til Amsterdam med skipperen Alleke Frese. Det forhold, at rejsen foretoges i to etaper, samt at en købmand fra Flensborg for fragt og udgifter fik to læster af rugen, taler afgjort for, at transitruten Flensborg-Husum er benyttet.³¹⁵

*

Det vil nu være på sin plads at drage selve de bevarede toldregnskaber fra Husum frem. Hvad kan de oplyse om Husums funktion som handels- og transithavn?³¹⁶

For det første er det af betydning at undersøge, i hvilken udstrækning toldtariffen 1461 og Husums senere bevarede toldregnskaber fra årene omkring 1500 har sammenfaldende varegrupper. En analyse viser, at dette i høj grad er tilfældet, selv om visse forskelle

eksisterer. Levende kvæg findes i en ikke ringe udstrækning i toldregnskaberne, men mangler i toldtariffen. Det har ikke været nødvendigt at medtage dyrene det sidste sted, da kvæget stort set var uden betydning i skibshandelen. Først det slagtede kvæg indskibedes. Vigtigere er det forhold, at der i tariffen 1461 nævnes en lang række tømmersorter, hvorimod toldregnskaberne fra omkring 1500 totalt mangler poster med træ.³¹⁷ Dette skal formentlig forklares ved en faldende rentabilitet i transitruten over Husum. Øresundsejladsen tog sig antagelig ved det 15. århundredes slutning af den stadig meget væsentlige udførsel af træ fra de baltiske områder.³¹⁸

I retning af en nedgang i transithandelen over Husum tyder det muligvis også, at en række luksusvarer kun forekommer i 1461-tariffen. Det gælder for senep, allun, eddike, svovl, salpeter, sydfrugter, ris og mandler. Disse varers fravær i toldregnskaberne skyldes dog snarest, at de her posteres under emballeringsenhederne – tønder, pakker etc. En række metaller og metalprodukter er iøvrigt også kun at finde i tariffen: tin, spansk jern, kobbertråd og jertråd.

Alt i alt ser det ihvertfald ikke ud til, at der kan spores nogen vækst i transithandelen ud fra en sammenligning mellem toldtariffen 1461 og toldregnskaberne 1497-1506. Da tariffen ifølge sagens natur er normativ skal man dog også være sig for at postulere en ligefrem tilbagegang i perioden.

*

En gennemgang af toldregnskaberne fra Husum afslører, at der fandtes 2 hovedeksportvarer. Af størst betydning var givetvis, og på baggrund af det foregående ikke overraskende – *kornet*. At handelen med denne vare flukturerede stærkt viser toldregnskaberne klart:³¹⁹

	1497	1503 (?)	1504	1505	1506
byg td		71	1252	2199	219
havre td	48	28	1056	1403½	143
rug td	664	828	264	249	216
hvede td	668	1054	194½	161½	1281
'korn'	2 uspec poster				
malt	3	136	268	403	642

Til tabellen kan føjes, at havrefortoldning i Husum 1496 udgjorde minimum 448 tønnder.

Den anden store eksportartikel fra 1400-tallets Husum var ifølge toldregnskaberne *slagtet kvæg* og produkter herfra. Tallene fra 1497- og 1504-toldregnskaberne kan anføres:

	1497	1504
kød:	8 skippd	1 td
fedt:	12½ td	13 td
køkkenfedt:		1½ td
talg:	1 td	2 td
huder:	11½ deger	37½ deger
skind:	167 deger, 2 sække, 4 stk.	
kalveskind:		53 deger
fåreskind:	127 deger, 600 stk.	172 deger

Udskibningen af levende dyr betød utvivlsomt endnu kun lidt. Den kom antagelig igang noget ind i 1500-tallet – et tidligt tilfælde finder man 1512, hvor hamborgerne kaprede flere vestslesvigske skibe med okser ombord.³²⁰

Nu er de netop anførte tal fra toldregnskaberne langt fra lig den totale varestrøm fra Husum. Den hertugelige udskibning, som er omtalt ovenfor, var naturligvis toldfri og tæller derfor ikke med. Også husumernes egen handel var til en vis grad undtaget fortoldning.

For en vurdering af tallenes udsagn må der iøvrigt skelnes mellem de to ældste toldregnskaber fra 1496 og 1497 og de følgende. De ældre indeholder nemlig

under overskriften '*De scippers*' lister over, hvad en række fremmede købmænd har overgivet til skippere i Husums havn. I de to ældste regnskaber kan det konstateres, at de toldposter, vi kender angående korn og kvægprodukter, så godt som fuldstændigt er lig med udførslen af varer på udenbys købmænds hænder.

Anderledes med de følgende regnskaber: Hvor korntolden i 1497 var fordelt på kun 7 poster, fortoldedes i 1504 korn 440 gange.³²¹ Alligevel er der ikke markante forskelle i de fortoldede kornmængder. En forklaring på det radikale skift i toldregnskabernes poster kan være en administrativ omlægning fra fortoldning ved udskibning til told opkrævet ved byporten af tilførte varer. Hvis denne fortolkning er korrekt, viser den, at mange småproducenter og handlende førte kornet til Husum, hvor det blev opkøbt af enkelte storkøbmænd, der udskibede hele læster.

De toldposter, der er optalt i toldregnskabet, skal således ikke tages for mere end de er. De ældste tal fra 1496-7 repræsenterer stort set udskibningen på fremmede hænder; de senere er et udtryk for kornmængder indført dels til eget brug i byen, dels til eksport. I de første regnskaber oplyses vi ikke om, hvad husumerne selv udskibede, i de senere næppe om deres fulde indførsel.

Regnskabernes værdi ligger i, at de trods alt giver en antydning af, hvad der var de vigtigste varegrupper, og i, at analysen af toldposterne gør det muligt klarere at se dels aspekter af lokalhandelen, dels transitfunktionen i forhold til andre byer i Slesvig, Holsten og på Fyn.

Husum – Flensborg

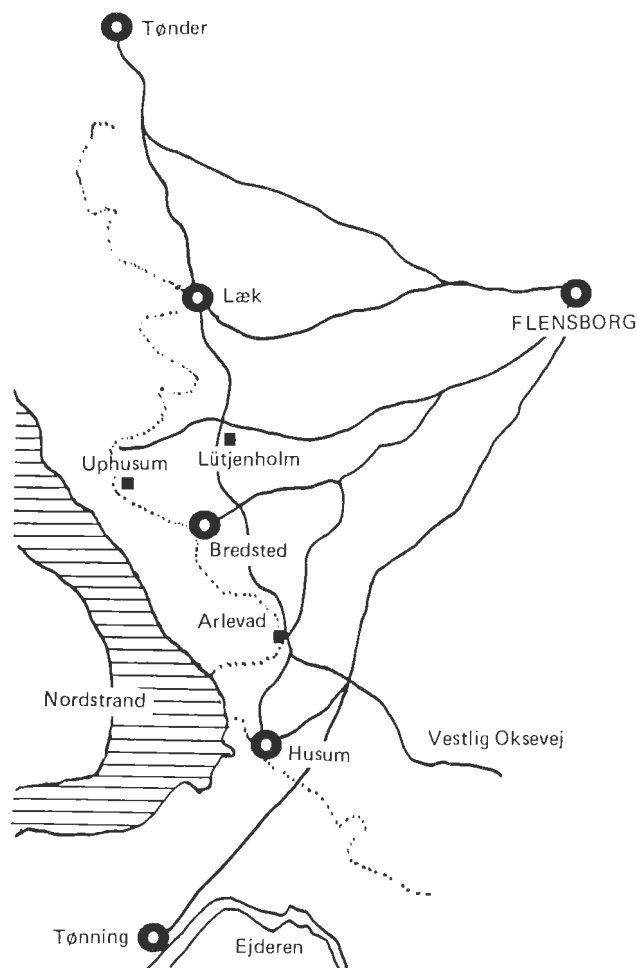
I toldregnskaberne fra Husum finder man en god del flensborgere. Kun sjældent angives dette hjemsted uden videre, som i 1496, da vi træffer *'Sivert to flensborch'* med 7000 hvidling eller i 1505, hvor der er anført *'en mand fra Flensborg'* med 4 okser. Men i mange tilfælde kan man ud fra navnene identificere flensborgerne. Allerede i det ældste regnskab 1496 optræder Henrik og Hans Holste fra Flensborg som befragtere af Husumskibe. Deres eksport bestod af fedt, skind, nødder etc.

En samlet oversigt over flensborgerne i toldregnskaberne gør det tydeligt, at en række af Flensborgs allerstørste købmænd benyttede transitvejen over Husum. Til gengæld for import af luksusvarer afsendte de korn og animalier (bilag 3, p 226).

Toldregnskabernes udsagn kan suppleres af en række andre kilder, der mere konkret belyser handelsformer.

1473 29/9 købte flensborgeren Junge Leve 7 læster sild af den amsterdamske borger Jan Modders knægt. Handelsstedet var formentlig Husum. Det blev aftalt, at betalingen skulle falde næste forår. Leve fik udleveret fisken, men nægtede alligevel senere at have indgået købet, og leverede 1473 25/12 tre læster sild tilbage i fordærvet tilstand. Det kom der en del ufred ud af. Amsterdamerne arresterede flere borgere fra Nordstrand og Rendsborg, som opholdt sig i Nederlandene, til gengæld beslaglagde stalleren på Nordstrand, der var broder til Junge Leve, adskilligt amsterdamsk gods.³²²

Et brev fra 1511, da handelen på Lübeck var stoppet, kan tyde på, at man i Flensborg dette år ligefrem benyttede Husum som hovedhavn. Esge Bille havde ifølge brevet en krejer og en jagt liggende i Flensborgs havn. Da lasten herfra, bl.a. en last tjære og en last trækul, skulle afsættes, ser det ud til, at hverken skipper eller lensmanden på Duborg kunne forestille sig anden mulighed end at *'føre godset til Husum for at sælge det'*. Den flensborgske lensmand tilbød gratis at transportere varerne, men skipperen, der hed Didrik og var fra Husum, valgte selv at hyre vogne.³²³



Tværforbindelser mellem Husum og Flensborg.
Die Transitwege Husum – Flensburg.

Det var da også ved denne tid, at flere borgere, bl.a. flensborgere, fik udstedt tilladelser til at føre varer via Flensborg-Husum. Storkøbmanden Tort Jepsen fra Flensborg tildelte 26/2 1512 et brev på 30 læster korn, som måtte føres til Husum og fremdeles *'vestwart'*.³²⁴ En anden rig flensborger, Michel Risenberg, erhvervede 1511 5/5 et udførselsbrev på korn, smør og bast, og i december samme år gav den danske konge ham lov til at udføre *'her af riget og vestwärts'* 10 læster korn, 8 læster smør, sild etc. Sigende for det påtænkte

afsætningssted er det, at der i den sidstnævnte tilladelse findes en udstreget notits 'till Hollandt'.³²⁵

Flensborgerne stod via Husum i direkte og meget aktiv forbindelse med det hollandske marked.

Husum – Slesvig og øvrige slesvigske byer

Transithandelen Husum-Slesvig synes ifølge de humsumske toldregnskaber at have været af langt mindre betydning end den, der gik over Flensborg. Ruten fra Slesvig, der nævnes i Amsterdams handelstraktat fra 1461, blev øjensynligt af slesvigborgerne navnlig benyttet til udskibning af malt og indførsel af øl og vin.³²⁶ (Se bilag 4, p 229).

Handelen fra Husum til *Egernførde* antog vel først i 1500-tallet virkelig betydelige dimensioner.³²⁷

Blandt de slesvigere, der eksporterede over Husum, træffer man iøvrigt Claus Anckersen fra *Haderslev*, der 1496 fortoldede en ame vin i Husum og 1503(?) sammested indførte 1½ ame vin samt 1 stykke klæde.³²⁸

Husum – Kiel

En betragtelig aktivitet i Husum udfoldede flere handlende med basis i *Kiel* (se bilag 5, p 230).

1496 afskibede Hans Kistemaker af flere gange med forskellige humsumskippere skind, fedt, huder, smør, nødder og skind.³²⁹ Kistemaker fortsatte i de følgende år sin handelsvirksomhed, der også involverede indførsel af sydvarer som klæde og olie – og som kan spores både i Husum, Gottorp, Ribe og Kolding.³³⁰ I Koldingregnskabet fra 1506, hvor han opføres for 60 okser, kaldes han 'van Flensburg'. Det er derfor en nærliggende antagelse, at han, skønt rådmænd og husejer i Kiel, i længere tid har opholdt sig i Flensborg, eventuelt som gæst.³³¹

Brødrene Johan og Gotke Langenborg, ligeledes fra Kiel, havde i en periode frem til 1508 dannet et handelsselskab med en lybækker, Eler van Stendel, og endnu en kieler, Heine Putfarcken. Det er værd at lægge mærke til, at afregningen ved handelssamarbejdets opløsning i 1508 netop foregår i 'salig' Hans Ki-

stemakers hus. Kistemaker, der var afgået ved døden kort forinden, har muligvis været fjerdemand i handelselskabet. Denne antagelse støttes af, at en Marquart Kistemaker (vel søn af Hans?) før 1539 var i kompagniskab med Johan Langenborg.³³²

Langenborgerne drev i 1500-tallets første årti en storstilet handel, der udover Husumtransitten også involverede okseopkøb i Ribe, Nykøbing Falster, Kolding samt leverancer til dronning Christine og hertug Frederik og saltforsendelser til det danske marked.³³³

Kielerstorkøbmændenes transit over Husum havde følgeskab af den regionalt betingede udveksling mellem Vest- og Østslesvig. Den frisiske handel på årsmarkederne i Egernførde, Rendsborg og Kiel, som den afspejler sig i Gottorps toldregnskaber, er nævnt. At denne handelsform fortsatte op i 1500-tallet viser en uhyggelig tildragelse fra 1589, hvor en gruppe borgere fra Husum havde taget den traditionelle tur til Johannesmarkedet i Kiel med tørret hvidling og andet gods. Borgerne blev på markedet involveret i et slagsmål med et par adelsmænd og slemt tilredte.³³⁴

Husum – Odense

Selv for fynboerne var Husum-transitvejen en økonomisk rentabel mulighed for handel vestover. Af fremmede 'transithandlere' finder man 1496 i Husum den lybske 'ligger' eller 'gæst' fra Odense Hans Kleys. Kleys indskibede selv i Lange Didriks skib huder, talg og spæk, og importerede 8 stykker klæde, mens hans handelstjener afsendte 26 tønner nødder.³³⁵ I regnskaberne fra Husum figurerer også de allerede omtalte deventere Peter og Henrik Hackhus, der ligeledes havde forbindelser til Odense.³³⁶

Også andre kilder understreger betydningen af ruten Odense-Husum. Af et brev fra 1496 fremgår det, at flere Odenseborgere, efter at de var afsejlet fra Husum, blev frataget skib og gods af franske kaper.³³⁷ I 1512 fik den odenseanske rådmænd Niels Kotte tilladelse til at udføre 16 skippund flæsk 'til Flensborg og siden til Husum og fremdeles vestværts'.³³⁸ I Odenses toldregnskab fra 1518 betaler en

Gerd i Husum ½ mark i told for huder og skind, 'som han havde købt af Peter'. Sandsynligvis drejer det sig igen i dette tilfælde om en skibslast bestemt for transit-overførsel Flensborg-Husum.³³⁹

Husum som transithavn

Der er ingen tvivl om, at den øst-vestgående transit-handel over Husum i 1400-tallet blev af stor økonomisk betydning. Den udnyttedes af købmænd fra både Nordsø- og Østersøbyer. I Husum passerede varer ejet af nederlændere andre varer ejet af lybækkere. Odenseanske borgere kunne træffes med hamborgere.

Det er givet, at denne blomstrende vareoverførsel har påført de øvrige transitveje uvelkommen konkurrence. Dette fremhæves ikke sjældent af hansestæderne Lübeck og Hamburg.³⁴⁰ Højst sandsynlig skal Ribes faldende betydning som udskibningshavn i 1400-tallet bl.a. ses som en følge af Husumrutens triumf. Den ny husumske havn kunne med sin solide partner i øst, Flensborg, antagelig trænge den gamle Ribehandel – og være til betydelig ulempe for hansestæderne.

Transittruten var klart domineret af på den ene side landbrugsvarer, stammende fra øst, på den anden side luksusprodukter fra vest. Vi har i denne strækning en afsætningskanal for dansk og baltisk landbrug, der i det mindste i visse situationer kunne blive af meget stor betydning. Det konkluderedes i afsnittet om flensborgernes søhandel, at deres kornopkøb, på såvel det danske som det polske marked, må have oversteget det aktuelle forbrug, og at næsten intet af det erhvervede korn blev afsat i Østersøen. Transittruten over Husum giver nu forklaringen på, hvor flensborgerne gjorde af deres korn – de sendte det vestover med husumske skippere, til havnene sydover langs Nordsøen.

Det viser sig således, at flensborgernes handelsmæssige ageren var strukturelt forbundet med husumernes. Vi har to søhandelssystemer – et i Østersøen, et i Nordsøen; de er samvirkende og afhængige af

hinanden – ved hjælp af *landvejen* imellem dem. Kombinationen af søtrafik og landtransport gav Husum og Flensborg en af deres væsentligste økonomiske niches.

Idet vi går fra dette udvekslingsplan til produktionen skal det stadig erindres, at ganske vist var importen af landbrugsvarer fra øst et vigtigt indslag i det gods, der udskibedes over Husum – men næppe den vigtigste. Det er af det foregående fremgået, at man formentlig må indrømme den slesvigske egenproduktion førsteprioriteten her. Marskegnenes frodige landbrug leverede først og fremmest det korn, der fragtedes til de sydligere byer.

Landhandel/søhandel – nord-sydhandel/øst-vesthandel

Vor analyse af fjernhandelsvejene gennem undersøgelsesområdet har vist, at der fandtes to hovedsystemer: et nord-sydgående og et øst-vestløbende. Det er blevet tydeligt, at de lokale købmænd fra Flensborg og Husum med stor driftighed indgik i begge disse handelssystemer. I samme person forenedes ofte interessen for dem begge.

Sammenligner vi de to byer, ser det vel ud til, at flensborgerne, på linje med den traditionelle opfattelse, stadig må siges at have haft deres primære indkomst i den nord-sydgående *okse*-handel. Kun i visse tilfælde kan udskibningen mod vest være blevet den økonomisk mest rentable. Det var den til gengæld uden videre for Husums købmænd. Deres fortjenester ved den nord-sydgående handel var forsvindende sammenlignet med de formuer, som skibstrafikken, især *korneksporten*, på Nordsøen bød.

For alle typer af handel gjaldt det, at den lokale produktion dannede fundamentet.

Placerer man de to handelssystemer i et videre perspektiv, ses det, at dansk forskning uberettiget ensidigt har fokuseret på *okserne* som senmiddelalderens eksportvare. Også den vestgående afsætning af *korn*, produceret i Syddanmark, må tages i betragtning i fremtidige undersøgelser.

KAPITEL 9

Slesvig over for det europæiske marked

Forklaringen på oprøret 1472

Vi vil nu bevæge os endnu et skridt ud i verden. Slesvig skal i det følgende placeres i den handelspolitiske situation, som herskede i senmiddelalderens Nordeuropa.

I vor indledende undersøgelse af oprøret 1472 blev der vel fundet lokale faktorer, der må have bidraget til at danne baggrund for et oprørsforsøg, men egentlige *årsager* kunne der ikke peges på. Måske skal man da søge uden for lokalsamfundets rammer for at finde *forklaringen* på oprøret?

De foregående kapitler har vist, at befolkningen i Sydslesvig var forbundet med Europas økonomi – men det i stærkt varierende grad. Temmelig afskåret fra adgangen til markedsføring var Angels bønder. Landbefolkningen mod vest og på gesten knyttede sig til gengæld snævert til bymarkederne og var således involveret i de transaktioner med storstæderne langs Østersøen og Nordsøen, som Husum og Flensborg varetog.

Der synes ikke at være tvivl om, at de områder, som gik ind i 1472-oprøret, er identiske med de egne, der har kunnet bestemmes som i højeste grad markedsintegrerede. Det bliver på denne baggrund naturligt at spørge, om den internationale handelspolitiske situation i 1472 på noget punkt udviser dramatik og krise, der kan tænkes at stå i sammenhæng med de samtidige slesvigske hændelser?

Det slesvigske marked indtog en mellemhandlerposition – mellem nord og syd, og mellem øst og vest. Den sydgående oksehandel blev ikke genstand for de store omvæltninger i 1400-tallet. Kun rolig vækst, omlægninger og forskydninger kan konstateres. Dyrene

vandrede uforstyrret ad oksevejene; den slesvig-holstenske adel kunne, i den udstrækning den overhovedet gav sig af med markedssalg, tage sin profit hjem.

Det er altså næppe i denne solidt etablerede handel, at vi finder det konfliktelement, vi søger.

Konflikt dukker derimod til overmål op i den øst-vest-gående handel. Og netop i denne handel tilspidse stridighederne i årene 1470-1472 i en grad, så man må tro, at enhver markedssøgende sydslesviger blev berørt.

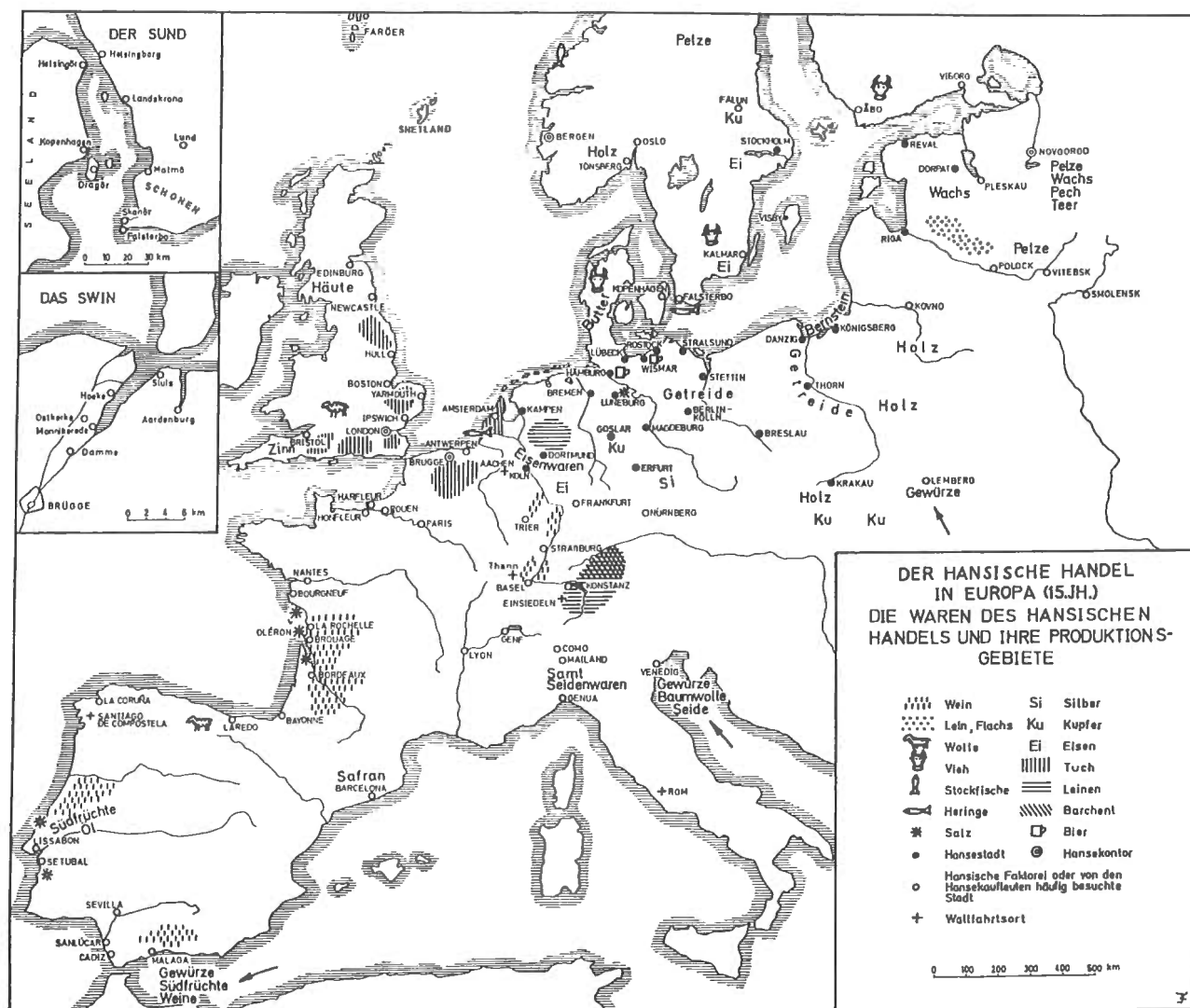
*

Hansestæderne oplevede i stigende grad under sidste del af 1300-tallet og gennem hele 1400-tallet, at deres næsten to århundreder gamle faktiske monopol på fjernhandelen mellem Østersøen og Nederlandene blev truet. En stagnation i byforbundets handel viste sig. Den hanseatiske handels hovedlinje, der strakte sig fra Novgorod til Lübeck og videre over Hamburg til Brügge, var under pres.¹

De undergravere, der tegnede fremtiden, stammede fra England og Holland. Ved *Holland* forstås i senmiddelalderen beboerne af de gamle grevskaber, Zeeland, Vestfrisland og Holland. Måske er det netop i sammenstødet mellem hollænderne og hanseaterne, at forklaringen på oprøret 1472 ligger?

*

På det politiske felt kunne borgerne fra de nordlige Nederlande tidligt nyde godt af en alliance med de regerende fyrster. Grev Albrecht (1353/89-1404) førte



Hanseatisk handel i det 15. århundrede (efter Dollinger (1970)). *Der hanseatische Handel im 15. Jahrhundert.*

en byvenlig politik, og efter 1428, hvor Holland de facto blev medlem af det store burgundiske rige under Philip den Gode, stod de hollandske købmænd stærkt som et led i en mægtig centraliseret stat.²

Således støttet på fyrstestmagten groede eksporthvervene frem i byerne, blandt hvilke Amsterdam indtog en førsteplads. Bryggerier opstod i stort tal. Klædeindustrien blev på kort tid en af de vigtigste erhvervsgrene for den hollandske befolkning. Af be-

tydning for eksporten var desuden i høj grad et opblomstrende sildefiskeri i Nordsøen.

Med udgangspunkt i fragtsejladsen udviklede der sig nu en hollandsk egenhandel. Skibsfarten drev man ikke kun ud fra byerne, også landbefolkningen var med, navnlig de frisiske skippere fra nord. Der skabtes en ny og helt anderledes integreret økonomi end den hanseatiske.³

Fra de hollandske områder sejlede skippere til

mange af Europas egne. Handelen gennem Sundet og ind i Østersøen var kun én, men til gengæld en central rute for den hollandske handel. I Østersøen fandt hollænderne snart solide handelspartnere.⁴

Etableringen af den hollandske Sundsejlsads gav nye muligheder for Danzig, Riga og de livlandske byer. De kunne engagere sig i en selvstændig handel, løst fra Lübecks dominans. Hollænderne trådte, sammen med engelske købmænd, i handelsforbindelse med disse byer, og ved år 1400 havde de etableret en aktiv trafik, først og fremmest på Danzig.⁵

1400-tallets handel var, med den polske forsker M. Malowists ord, præget af 'demokratisering'.⁶ Massegodset vandt frem i forhold til luksusvarer. Grundlaget for vareudvekslingerne mellem Holland og de østlige egne dannede netop det tunge og relativt billige gods – baltiske føde- og råvarer. Dyna- og Weichsel-områderne leverede store kornmængder til hollænderne. Fra det polske og russiske indland kom sendinger af tømmer og andre skovprodukter. At der hertil føjedes luksusvarer fra de samme egne er en anden sag.

Hollændernes hovedafsætningsvare udgjorde deres klæde, men også de saltede nordsøsild kunne sælges. Tilfredsstillende skibsgods var disse produkter dog ikke. De udfyldte kun dårligt skibspladsen, og af sikkerhedsgrunde foretrak man på den tid at sende klæde ad landevejen. Virkelig rentabel udnyttelse af deres fartøjer opnåede hollænderne først, da de i deres handel inddrog saltet fra Baie, bugten ved Bourgneuf i det sydlige Bretagne. Baiesaltet skulle snart give alvorlig konkurrence til det lüneburgske salt, som var så vigtig for lybækkernes handel.⁷

Det var gennem handelen med disse produkter, særligt klædets afsætning, at hollænderne brød ind i den hanseatiske handel. Den hollandske produktion og handel kunne i princippet udmærket tolereres inden for rammerne af det hanseatiske handelssystem, men idet hollænderne tiltog sig fortjenesten ved købmandsskab, der traditionelt tilfaldt hansaen, opstod konflikten.

Det faste punkt i den hanseatiske handel vestover var *Brügge*. Dette marked, i lang tid det betydeligste

europæiske nord for alperne, indtog en nøgleposition i den hanseatisk-nederlandske handel, som hansestæderne ubetinget måtte kæmpe for at bevare. 1450 betegnede lybækkerne markedet i Brügge som 'købmandskabets stabel, på hvilken den tyske hanse først og fremmest er grundlagt og bygget'. Af største betydning for hansestædernes 'kontor' i Brügge var retten til at formidle al handel på Flandern og de omliggende lande – at udøve stabeltvang. Allerede fra midten af 1300-tallet var byen imidlertid på retur – sejlruten hertil sandede til – og konkurrencen var hård.⁸

*

I det 15. århundredes andet årti gik de hanseatiske byer da til modstand mod hovedkonkurrenten, Holland. Et punkt, hvor man satte ind, blev de hollandske kornopkøb i de såkaldte 'klipphavne', ulovlige havne i Mecklenburg, Preussen, på Fehmern og ved Elbens nedre løb. På en hansedag i 1417 enedes man om, at nægte hollænderne retten til at udføre korn fra disse havne. Samtidig meldte der sig imidlertid andre strids-emner. Hollands handel på Livland truede den hanseatiske dominans her. På hansedagene 1417 og 1423 besluttedes det derfor at forbyde fremmedes handel på Livland og at nægte fremmede borgerret i hansestæderne. Endnu en handelspolitisk forholdsregel traf man i 1417: hansestædernes egne medlemmer fik forbud mod at handle med de billigere typer af hollandsk klæde. Handel med klæde fra de mindre hollandske byer blev generelt gjort ulovlig, og Amsterdam og Leiden fik besked på at rette sig efter de hanseatiske normer, hvis deres varer skulle være legale.⁹

Hermed var konflikten mellem hollændere og hanseater åben, og den uddybedes samtidig ved den stabelpolitik, som de enkelte hansebyer anlagde for at sikre deres egne borgere formidlingen af indlandets produkter. Hamburg forstærkede således sine forsøg på at gennemføre, at byen fik tilført alt korn dyrket langs Elben.

1422 kom det til de første åbne fjendtligheder mellem de hanseatiske byer og hollænderne. En hol-

landsk flåde af sildeskibe ødelagdes i Sundet af hanse-fartøjer.¹⁰

1426 udbrød krig mellem de seks vendiske stæder og Erik af Pommern. En af hansaens første forholdsregler udgjorde spærringen af Øresund. Flere gange genembrød hollænderne denne blokade, og en faktisk, omend ikke officiel, krigstilstand herskede fra 1430 mellem de to parter. Danskere og hollændere var nu ført sammen af de politiske begivenheder.

1435 sluttedes våbenstilstand, men allerede 1. april 1438 udløb den, og krigen brød ud. I de følgende år krydsede hollandske og hanseatiske kaperflåder i farvandene. De vendiske stæder fik denne gang held til at gennemføre en Sundspærring i dens fulde streghed. Navnlig Kristoffer af Bayerns valg til dansk konge fremmede hanseaternes sag, mens den afsatte Erik af Pommern forgæves søgte at genvinde tronen ved en alliance med hollænderne.¹¹

Snart følte Kristoffer af Bayern sig imidlertid stærk nok til at løsgøre sig fra sine snævre forbindelser til hansaen. 4/10 1440 udstedte kongen et frit lejdebrev for Hollands og Zeelands indbyggere.¹² Fredsforhandlinger mellem de krigsførende parter blev indledt, og sommeren 1441 afsluttede man krigen med de fire 'københavnstraktater'. Der skabtes en 10-årig våbenstilstand mellem hollænderne og de hanseatiske byer, og Kristoffer af Bayern sluttede fred med Philip af Burgund samt dennes lande Holland, Zeeland og Frisland. Af mindre betydning var hollændernes forlig med Adolf VIII af Slesvig og Holsten. Sidst opstillede man en traktat, hvori Holland udsonede sig med Preussen og fik sine rettigheder i Preussen og Livland bekræftet.¹³

Der er næppe grund til i sig selv at tillægge 1441-traktaterne voldsom betydning for magtforholdet mellem hollænderne og hanseaterne. De forbliver dog et klart tegn på, at Holland nu evnede at forsvare sin handels position.¹⁴

Den hollandske økonomi havde lidt hårdt under krigen. På den anden side var der også vundet nye markeder. En aktivere handel på Danmark og Norge var indledt, og den nederlandske sildeeksport udnyttede Skåne markedets stilstand til et eksportfremstød.

Tvunget af Sundspærringen og misvækstår hjemme i Holland indledte man forbindelse med nye kornproducerende områder. Kornopkøbene i Ditmarsken og Weser-Elbe-området intensiveredes, og meget muligt skal også Husums kraftige vækst i netop disse år sættes i forbindelse med øget eksport til det hollandske marked.¹⁵

Våbenstilstanden betød ingenlunde, at stridighederne var bilagte. Efterkrigstiden prægedes af hanseaternes fortsatte forsøg på at bekæmpe den hollandske konkurrence. Samtidig optrådte dog en voksende indbyrdes splittelse blandt hansebyerne. De preussiske og livlandske borgeres stærke interesser i den hollandske handel svækkede den enige hanseatiske front.

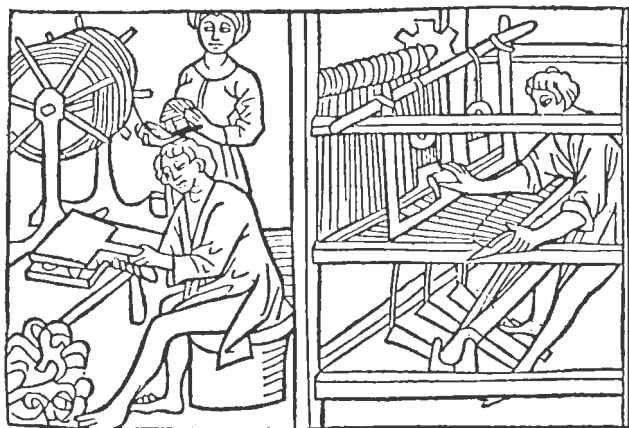
Allerede 1442, året efter freden var opnået, besluttede hansedagen i Stralsund, i forlængelse af de ældre vedtagelser, at kun klæde, der var købt i Brügge, skulle tillades i den hanseatiske handel. Undtaget blev kun de frie markeder i Antwerpen, Bergen up Zoom, Ypern og Courtray.¹⁶

1447 strammedes disse bestemmelser ved en hanse-dag i Lübeck. Man forbød, ligesom i 1417, i det hele taget at købe klæde fra Holland, hvis det da ikke var fremstillet i Amsterdam, Leiden eller Schiedam. Køb af det 'forfalskede' klæde fra byer som Delft, Gouda, Haag, Horn, Enkhuysen, Monnikendam og Naarden blev således illegalt. Enhver hanseskipper, der sejlede fra øst til vest med luksusprægede stabelgods, bl.a. pelsværk, voks, metal, uld skulle anløbe Brügge. Handelen med de billigere massevarer, 'ventegude', forblev derimod fri. Hanseatisk gods måtte udelukkende fragtes på hanseatiske skibe og korn fra Østersølandene eller Elben kun udskibes i hanseatiske havne.¹⁷

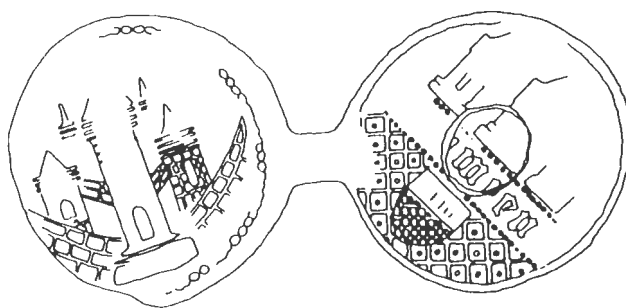
De hanseatiske forholdsregler havde imidlertid ikke den tilsigtede virkning, de bragte ikke handelen tilbage i de gamle former. Fra midten af 1400-tallet var der igen vækst i det hollandske erhvervsliv, klædeindustrien blomstrede atter op, skibsfart og fjernhandel ekspanderede. Inden for klædeeksporten skete der vigtige fremskridt – hele det tyske marked åbnede sig, og hollænderne gik i stigende grad over til selv at afsætte klæde i hansestæderne såvel som til andre købere. Transporterne af Baie-saltet tog til. Også

selve handelens organisation forbedredes fundamentalt. Købmanden fulgte sjældnere med sit gods, men leverede det, ligesom de hanseatiske købmænd, til 'faktorer' på handelsstedet. Hurtige reaktioner på skiftende markedssituationer var herefter mulige.¹⁸

Flere begivenheder kom hollænderne til gode. Hansaens handelspolitiske aktion over for Flandern i årene 1451-56 udelukkede det flanderske klæde fra den hanseatiske handel, og tillod det hollandske klæde at træde istedet. Hollænderne tog også profit hjem ved handel med det forbudte flanderske klæde. Transitvejene over Slesvig og Holsten benyttedes i udstrakt grad til disse forsendelser. At Husum-Flensborg-ruten oplevede et første opsving i disse år kan betragtes som sandsynligt.¹⁹ 13-årskrigen, der indledtes 1454 mellem de preussiske byer og Ordensstaten, men snart udviklede sig til en polsk kamp hen mod herredømmet over Preussen, betød, at hollænderne kunne udbygge deres handel i det baltiske område. Her frigjorde Hollands vigtigste handelspartner, Danzig, sig ved inkorporeringen i Polen fra den lybske dominans. Set i et større perspektiv kom den burgundiske fjendtlige politik over for England Østersøhandelen til gode: de hollandske aktiviteter ledtes bort fra England og mod Østersøen, hvor englændernes mulighed for engagement samtidigt svækkedes.²⁰



Ulden kartes, spindes og væves. (R. Zamorensis: *Spiegel des Menschlichen Lebens*. Augsburg 1479).



Klædehandelen kontrolleredes bl.a. ved hjælp af blyplomber fæstnet til klæderullerne. Aftagerne kunne så se, hvor klædet kom fra. Her en plombe fra Kampen fundet i Ærøskøbing (Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1975, p 39).

En positiv dansk politik betød en yderligere forbedring af hollændernes position. I takt med forværringen af forholdet til hanseaterne nærmede Christian I sig, efter kroningen 1448 Holland, hvis handel på Danmark, Norge og Sverige sikredes ved en række traktater.²¹

Handelen med forbudt klæde over Slesvig og Holsten, som hollænderne indledte 1451-56, fik yderligere et skub fremad, da Christian I 1461 udstedte det privilegium, som sikrede Amsterdam retten til transitten via Husum. Hermed besad hollænderne for første gang en statslig sanktioneret landvej til Østersøen, som stod uden for de vendiske stæders kontrol. Endnu en grund var der for hollænderne til at glæde sig over Husum-privilegiet. Fra 1460 forstærkede Hamburg sit forsøg på at gennemtvinge kornstabelen for Elben, og byen opbragte adskillige hollandske skibe. 1465 opnåede hamburgerne, da de fik Steinburg amt i pant, kontrollen med kornsejladsen ad Stör. Husums havn gav nu hollænderne en mulighed for kompenserende kornopkøb.²²

Uden særlig held forsøgte hansedagene i 1460'erne en række indgreb mod hollændernes handel. 1461 gentog man forbudet mod, at hanseater befragtede ikke-hanseatiske skibe. 1465 prøvede hansestæderne forgæves at gennemtvinge en skarpere stabelpolitik, der skulle binde omsætningen til Brügge.²³

Situationen syntes at tegne sig lyst for hollænderne.

Krigen mellem hanseaterne og England i årene 1469-74 bød nye eksportmuligheder for den hollandske klædeindustri.²⁴

*

Men så sagde hansestæderne stop. I august 1470 var tiden inde til en ny hanseatisk front. Man søgte stabelens '*reformacie*' – genindførslen af den strenge stabelpolitik bundet til Brügge. Med visse ændringer bekræftede man de beslutninger, der var truffet gennem århundredet angående stabelen. Forordningen om klædehandelens koncentration i Nederlandene blev fornyet.²⁵

Først og fremmest bestemtes det, at 'al flamsk, hollandsk og brabantisk klæde skal bringes til stabelen i Brügge, i hallen, hvor købmændene har deres opholdssted, eller til de frie vintermarkeder i Antwerpen og Bergen up Zoom'. Herudover klassificeredes en lang række varer som stabelgods, bl.a. skind, pelsværk, voks, tran, jern, tin og kobber samt lærred. Transporten af stabelgodset blev udtrykkelig forbeholdt landvejen Lübeck-Hamburg. De to byer Lübeck og Hamburg skulle sammen stille en flåde på 8-10 skibe til rådighed for varernes transport mellem Elben og Zwin, bugten ved Brügge. Hanseater og fremmede fik pålagt at transportere deres gods i disse skibe; kun hvis deres lasterum ikke rakte, måtte andre fartøjer benyttes. Østersøstæderne fik dog retten til at sende stabelgodset gennem Sundet fra øst, hvis de svor på, at de ville anløbe stabelen i Brügge eller de to øvrige tilladte markeder.

Fri forblev kun handelen med 'ventegud', der defineredes som øl, korn, beg, tjære, tømmer, træ – og efter nogen diskussion – aske.²⁶

Naturligvis rejste der sig i de hollandske byer en stærk forbitrelse over hansestædernes nye forordninger. Man klagede øjeblikkeligt til den burgundiske hertug, Karl den Dristige. Hertugen krævede stabelens ophævelse, men forbød dog, under hensyn til sin almindelige politik, krigshandlinger, da våbenstilstanden mellem hollændere og hanseater udløb 1471. Men officiel krigstilstand herskede nu frem til 1474.²⁷

Hamburg og Lübeck fulgte snart de fælles forordninger op med egne. Hollændernes ophold i de to byer blev indskrænket til højst to måneder om året. Lybækkerne forbød hollandsk detailsalg af klæde og bly, og tvang hollandske skibe på gennemrejse til at afhænde deres varer. I både Hamburg og Lübeck blev vin, som skulle have været ført videre, opholdt og måtte sælges til tvangspris. Og i begge byer bestemtes, at hollandske sildelaster, der passerede forbi, skulle bringes i land og ompakkes.²⁸

Hamburg hævdede med kraft sin position som kornstabel. Kornskibe fra Bremen og Kampen blev opbragt, og også ditmarskerne fik hamburgernes krav på kornhandelsmonopolet at føle. I august 1471 klagede ditmarskerne over, at hamburgerne kaprede deres skibe, og 1472 udvidede de hamburgske kaperskibe deres aktiviteter til at gå på togt helt ind i Ditmarskens småhavne.²⁹

Mange veje lukkede sig for hollænderne. Hertugen af Burgund opbragte en række danzigske skibe. Dette bevirkede, at Danzig etablerede en handelspærring mod hollænderne og udstedte forbud mod at udføre korn igennem Øresund.³⁰

Det var da, ligesom tidligere, naturligt for hollænderne at søge til transitvejene over Slesvig og Holsten. Her stødte de imidlertid på en for dem ny modstand. Fyrsten over Slesvig og Holsten var for en gangs skyld ikke *med* dem. Christian I stod tværtimod som Hollands fjende.

Hanseaterne og kong Christian I forbandt sig fra de sidste år af 1460'erne i et tættere samarbejde. Kongen behøvede den hanseatiske kapital til felttoget mod Sverige og til betalingen af 1460-gælden for Slesvig og Holsten. 1469 dikterede han indskrænkninger i hollændernes handel på Bergen, og 1471 skærpedes indgrebene på dette felt.³¹ Endnu klarere viste kongens sindelag sig 7/1 1471 da han lovede at forbyde salget af engelsk klæde overalt i sine riger. Den hanseatiske '*reformacie*'-handelspolitik udstraktes hermed til de nordiske riger. Straks efter indledtes yderligere en gennem nogen tid planlagt aktion mod hollænderne. Al transport af Baiesaltet blev forbudt fra 24/4 1471 til 1477. Den for hollænderne så centrale salttransport

gennem Sundet var nu lukket. Hamburg og Lübeck besad saltmonopolet i kongens riger.³²

Et par uger tidligere var kongen trådt den hamburgske stabelpolitik til hjælp. 4. april 1471 forbød Christian I al korneksport til Holland og det øvrige udland – ‘efter aftale med prælater, ridderskabet, menigmand og byerne Lübeck og Hamburg’. Denne bestemmelse sendtes nu til de vigtigste transithavne langs vestkysten, bl.a. Itzehoe. Muligvis skal eksportforbudet ses i sammenhæng med et dansk kornsalgforbud fra 1469, men det var nyt, at også den slesvigske og holstenske kornhandel søgtes forhindret.³³

Samarbejdet mellem den danske konge og Hamburg-Lübeck om at lukke transitvejene over Slesvig og Holsten var indledt.

Kornudførselsforbudet førte umiddelbart til en forøget handel på Hamburg og Lübeck; en krønike beretter, at beboerne i Wilstermarsken sejlede meget byg til Lübeck i 1471.³⁴ Men en handel ud over forordningen trængte sig frem. 1472 4/7 gjorde hansestæderne opmærksom på, at skippere og købmænd, både hanseater og fremmede, lagde til i Itzehoe og andre byer langs Elben – samt i Husum. ‘Hertil bringer de klæder uden købmændenes ‘certificacie’, som ikke er købt i hallen i Brügge eller i de tre markeder i Antwerpen eller Bergen (up Zoom). Ligeledes laster de her stabelgods, som ikke kommer til stabelen, og holder marked i de samme stæder’.³⁵ Hamburg blev anmodet om, at have opsyn med, at skipperne ikke opsøgte disse steder.

15. juli påpegede lybækkerne over for Hamburg en af de ulovlige tværveje. Fragtmænd kørte over Oldesloe til Itzehoe med stabelgods, bl.a. voks og kobber, der blev udskibet og via Stör og Elben sejlet til Holland. Denne trafik måtte stoppes!³⁶ Og i samme måned erindrede så de samlede hansestæder byerne Stade og Greifswald om bestemmelser vedrørende stabeltvang og klædehandel. Det var blevet kendt, at de to byer ikke overholdt forordningerne og fragtede klæde uden Brüggekøbmændenes tegn ‘fra Vesterhavet til Husum i Frisland, og herfra over land til Flensborg, og herfra videre til jeres by (= Greifswald), hvor det sælges eller videretransporteres’.³⁷

Rimeligvis finder vi i denne handelspolitiske strid den egentlige nøgle til forståelsen af oprøret 1472. Korneksporten var forbudt af landets egen fyrste, kornskibene kapredes af hamburgerne, som nu ligeledes skred ind mod klædeimporten.

Den markedsintegrerede midt/syd-slesvigske befolkning var truet på sit eksistensgrundlag – den aktive udenrigshandel. Oprør og tilslutning til en uafhængig fyrste forekom at være den nødvendige vej til at bryde alliancen mellem Hamburg, Lübeck, Christian I samt det slesvig-holstenske ridderskab. Under grev Gerhard ville transitoverførslerne via Husum og kornudskibning fra kysten kunne fortsætte. Derfor tilkaldte slesvigerne grev Gerhard.

Meget sigende søgte greven straks efter sin ankomst til Husum kontakt til Kampen.³⁸ Af denne bys svar til ham 20/9 1472 fremgår det, at Gerhard havde opfordret Kampen til at ‘undervise’ Hamburg og Lübeck om, at de skulle stoppe deres kamp mod greven. Hertil svarede man meget fornuftigt fra Kampen, at det ville de to storstæder kun agte lidet på. Mere realitet var der i grevens ordre til kamperne om, at stoppe samhandelen med Hamburg og Lübeck og ikke at føre gods, som disse byers borgere havde andel i, gennem hans lande. Grev Gerhard arbejdede virkelig på at drive en kile ind i hanseaternes forbund; Kampen, som naturligt handlede med hollandsk klæde på Livland, udgjorde en mulig forbundsfælle i denne sag.³⁹

Et bevis på, hvordan transithandelen gennem Husum trivedes under grev Gerhard, finder vi i danzigeren Caspar Weinrichs krønike. Under året 1472 beretter han: ‘i samme efterår var junker Gert i Holstens land i Husum med sin styrke, og byerne Hamburg og Lübeck gav kongen af Danmark hjælp og belejrede ham her og drev ham med magt igen ud af riget. Derved fik han (dvs. den danske konge) vel 17 terling klæde, af det forbudte klæde, som skulle have været uden om Lübeck’. At netop en kilde fra Danzig har oplysninger om klæde i Husum vidner givetvis om handelsforbindelser mellem de to byer.⁴⁰

Den af hanseaterne ulovliggjorte klædehandel havde gode tider under grev Gerhard. Korneksporten

blev igen mulig. Målet med oprøret var nået. Så skade for den slesvigske befolkning, at disse favorable tilstande kun skulle vare en halv snes dage. Vi forstår, at Hamburg og Lübeck så ivrigt kom Christian I til hjælp i denne strid.

*

Betrakter man det andet område i Slesvig og Holsten, som i årene 1470-72 gjorde oprør – nemlig Wilster- og Krempermarsk med disse områders markedsby, Itzehoe – opdager man, at markedssituationen her på samme måde udgjorde en drivende kraft i begivenhederne.

Som nævnt havde Hamburg i 1465 fået Steinburg amt i pant, og byen søgte i de følgende år at tvinge hele områdets kornhandel til Hamburg. Allerede lokalhistorikeren D. Detlefsen påpegede i 1892, at det var utilfredsheden med indskrænkningerne i deres kornhandel, som drev marskboerne og rådet i Itzehoe til at slutte sig til grev Gerhard. Modstanden mod kornsalgsreguleringerne forklarer såvel begivenhederne i efteråret 1470, hvor kongen først med Hamburgs hjælp fik pacificeret marskegnene, som et oprør i 1472, der fandt sted samtidig med det sydslesvigske.⁴¹

Der er en til vished grænsende sandsynlighed for, at grunden til vort slesvigske oprør er at finde i ønsket om adgang til det større marked. Hvad vi ser, er et oprør af forbundne personer fra alle stænder – borgere, bønder, gejstlighed og lavadel. Det fælles for dem var en velfungerende 'urbant' præget økonomi i kontakt med det fremadstormende handelsland Holland. En økonomisk progressiv gruppe, præget af ideer om 'frihed', stod over for det gamle 'feudale' samfund, repræsenteret af kongemagt, den slesvigholstenske adel og de store hansestæder Hamburg og Lübeck.

I juli 1473 påbegyndtes i Utrecht forhandlinger mellem hollændere og hanseater og 1474 sluttedes en ny tilstand. Freden varede nu frem til 1504. Hollænderne havde vundet. De fik stabelen ophævet.⁴²

En vis svækkelse af det hollandske engagement i Østersøens egne kunne spores i de næstfølgende år,

men snart blomstrede handelen igen. Danmark og dermed Slesvig og Holsten nærmede sig atter hollænderne.⁴³ Da konflikten mellem Holland og hanseaterne tilspidsedes i årene efter 1509, gav hanseaternes ønske om at hævde monopol på Østersøhandelen endnu en gang transitvejen over Husum en fremtrædende position, særlig i årene 1511-1512.⁴⁴

Centralt i den hollandske handels konkurrence over for hanseaterne stod ønsket om at gennembryde disses eneret på handelen mellem øst og vest. Med denne modstands overvindelse var vejen banet for den hollandske handels storhedstid i det 16. århundrede. I spillet om det handelsmæssige overherredømme i Nordeuropa blev det den markedsorienterede sydslesvigske befolknings lod at indtage en formidlerstilling. Kontakten med Holland satte slesvigerne på det ny, det fremtidiges side.

*

Den hypotese er her fremført, at det var kong Christian I og hansestædernes lukning af kornudførslen fra den slesvigske vestkyst 1471-2, som forårsagede oprøret 1472.

For at undersøge denne forklarings gyldighed måtte man forsøge at bekræfte eller afkræfte følgende udsagn, som logisk følger med hypotesen.

1) Oprørsegnene er identiske med de områder, hvor producent- og salgsinteresser blev ramt af udførselsforbudet.

2) Producent- og salgsinteresser, der afviger fra oprørsegnenes, kan eftervises i de ikke-oprørsramte egne.

3) Oprørernes skare rummer folk med producent- og salgsinteresser. Det er ikke de fattiges oprør.

4) Oprørets succes forbedrede befolkningens udførselsmuligheder.

5) Tidspunktet for oprøret falder sammen med et tidspunkt på året, hvor kornhandelen var gennemførlig.

Alle udsagnene er efterprøvet i det foregående. Der var sammenfald mellem oprørsegnene og egne med

interesser i den ramte vesthandel. De ikke-oprørske dele af Slesvig knyttede sig derimod til nord-sydhandel og det østlige handelsfelt – hvor alt var ved det gamle. Flensborgs delte stilling til oprøret modsvarer præcist byens udnyttelse af både nord-sydhandelen og en Østersøhandel, der var forbundet med transit til vest. Oprørerne viste sig for en stor del at bestå af velhavende bønder, lavadelsmænd og borgere. Den danzigske krønikes udsagn tyder på at transit- og

kornhandelen trivedes i Husum under grev Gerhards styre. Tidspunktet for oprørets udbrud var 5. september, netop efter høsten var i hus.

Hypotesen kunne endvidere efterprøves på et kontrolområde, nemlig Elbmarsken. Også her kunne det bekræftes, at der var en positiv sammenhæng mellem kornudførselsforbud og oprør.

Således må altså korrektheden af de af min hypotese udledte udsagn siges at bekræfte denne.

KAPITEL 10

To økonomiske landskaber

Det har været denne fremstillings mål at spore de økonomiske sammenhænge i senmiddelalderens Sydslesvig.

Midlet hertil var analysen af varens strøm mellem land og by, fra landet og til det større marked. Herved trådte det frem, at den sydslesvigske bondes produktion knyttede ham til en meget vidtrækkende økonomisk struktur. Sammenhængene rakte fra den mindste enhed til den største.

Dette er imidlertid en erkendelse, der må sættes i relief. Er det muligt med en bredere forklaringsramme mere præcist at tolke det billede, der her er tegnet?

Byen og landets produktive enhed

En afhandling fra 1975 af den engelske historiker *John Merrington* slår fast, at vi ikke kan spore noget produktionsmæssigt modsætningsforhold mellem land og by.¹ Tværtimod, byerne var strukturelt forbundet med det omgivende feudale samfund. Dette samfund var nemlig ikke statisk – præcis den mangel på suveræn statsmagt, som karakteriserede tiden, gav plads til udviklingskraftig byproduktion og købmandskapital.²

Det er uden tvivl frugtbart at betragte forholdet mellem land og by i vort sydslesvigske undersøgelsesområde under en sådan synsvinkel.

Flensborg var virkelig »indbygget« i østlandets feudale struktur. Utvetydigt kommer det til at syne hos de borgere, der på linje med andre herremænd havde fæstere på landet. Men også i den byspecifikke funktion som udvekslingssted fungerede bebyggelsen i tæt samarbejde med de omliggende hovedgårde.

Heller ikke Husum by stod i noget modsætningsforhold til sit opland. Dette kan blot ikke, som Flens-

borgs, benævnes 'feudalt'. I Husums opland dyrkede frie bønder deres jord – et i højeste grad bemærkelsesværdigt forhold i en tid, hvor herremandens udnyttelse af fæstere må betragtes som det almindelige og karakteristiske. Den anderledes samfundsformation kræver en forklaring.

Fast står det imidlertid, at det i denne afhandling fremlagte materiale må tolkes ud fra eksistensen af *enhed mellem land og by*.

Det økonomiske landskab

For at komme enheden land-by's principielle karakter nærmere, må vi gribe tilbage til en ældre diskussion.

Karakteristisk for den 'tyske historiske skole' indenfor økonomien var opfattelsen af samfundets udvikling som forløbende i udviklingstrin. Et af disse trin udgjorde middelaldersamfundet – hos *Ernst Gustav Schmoller* (1838-1917) træffer man middelalderligt 'Städtewesen', hos *Karl Bücher* (1842-1930) defineres middelalderens 'Stadtwirtschaft'.³

I 1901 tog historikeren *Georg von Below* som den første fra sit fag disse termer op til diskussion.⁴ Below koncentrerede sig særligt om Büchers 'Stadtwirtschaft'. Dette var af Bücher betegnet som en tilstand af direkte udveksling, af kundeproduktion mellem byen og dens landlige omgivelser. Hele det økonomiske kredsløb mellem land og by domineredes af byen, som hvilede heri. Afstanden mellem producent og konsument var kort, og man behøvede ikke den erhvervsmæssige handel. Over for disse synspunkter hævdede v. Below, og med ham de fleste senere historikere, fjernhandelens større betydning.⁵ Han fandt dog Büchers model nyttig til beskrivelse af de relative forskelle mellem det middelalderlige og det moderne

samfund og anerkendte i denne forstand begrebet 'Stadtwirtschaft', også som et frugtbart redskab til angivelse af det politiske ønske hos byerne.

Belows elev *Rudolf Häpke* gav i en mesterlig artikel fra 1928 problemet en ny drejning.⁶ Hidtil havde kun en enkelt by med et tænkt omland dannet udgangspunkt for teoridannelsen. Häpkes undersøgelse tog sin begyndelse i netop omlandet, selve landskabet. Analytisk indførte han herudfra to begreber: 'gruppebyerne' og det 'økonomiske landskab'.

'Gruppebyerne' omfattede ifølge Häpke dels 1) en gruppe af byer med særligt fælles erhvervsgrundlag, 2) økonomiske bygrupper bundet sammen af supplerende funktioner.

I deres gensidige transitfunktion i øst-vesthandelen over Sønderjylland slutter vort undersøgelsesområdes to byer, Flensborg og Husum, sig problemløst til gruppebyernes anden kategori.

Den mest betydningsfulde begrebsdannelse for nærværende undersøgelse er dog Häpkes 'økonomiske landskab'. Det defineres som et 'territoriant økonomisk fællesskab'.⁷

Det økonomiske landskab kan, forestiller Häpke sig, tage tre hovedformer:

A) økonomisk landskab uden byer.

B) økonomisk landskab med én by eller flere større og mindre byer, der enten kan være ligeberettigede eller udvise økonomisk afhængighed af en 'storby' i deres midte. Byerne stræber efter at dominere landdistrikterne, men disse danner en selvstændig faktor ved siden af bycentret. Der eksisterer et ligebyrdigt 'tvangsforhold' mellem land og by.

C) økonomisk fællesskab med én dominerende by. 'Stadtwirtschaft' som politik har vundet sejr. Landdistrikterne har ikke længere nogen kampmidler, der gør det muligt at sætte sig til modværge mod byens tvang.⁸

Vi træffer her ikke en beskrivelse af den 'middelalderlige by' som type, men et forsøg på at opstille et kontinuum af økonomiske landskaber. Heri lader undersøgelsesområdet to former for land-by-relationer sig udmærket indpasse. Det ligebyrdige gensidige tvangsforhold mellem land og by forekommer at være

en god beskrivelse af den tilstand, der herskede mellem Husum og dens opland. Flensborg opnåede næppe i undersøgelsesperioden den beherskelse af sit opland, som det ideale 'Stadtwirtschaft' implicerede. Dertil var trods alt bondestanden og især hovedgårdene for stærke modstandere. Men det spores klart, at byen bevægede sig mod denne tilstand.

Hermed ender vi igen med konstateringen af forskellen mellem Østslesvig og Vestslesvig.

Kan man hente nogen hjælp til forståelse af de to områders divergens i moderne forskning om forbindelserne mellem land og by?

Byen som centrum

I Büchers økonomiske teori udgjorde middelalderbyerne fundamentalt en ensartet masse, og samvirket mellem de enkelte stæder havde ingen betydning.⁹

Omkring 1930 bevægede forskningen sig imod en ny opfattelse. Ved den tid, hvor Häpke påviste visse byers indbyrdes komplementære forhold, udvikledes der blandt historikerne en idé om, at der eksisterede kvantitativ og kvalitativ forskel på middelalderbyerne.¹⁰

Det blev imidlertid geografien, der skulle skabe teorien om 'byernes hierarki'. Den fremførtes i *Walter Christallers* værk fra 1933 – 'Die zentralen Orte in Süddeutschland'. Der er næppe tvivl om, at teoridannelsen også hentede inspiration i den historisk-økonomiske skoles tanker.¹¹ Først og fremmest er centralitetsteorien dog et led i en geografisk og økonomisk forskningstradition, der bl.a. byggede på von Thünen, hvis resultater vi straks skal vende os til.

Der er principielle forskelle mellem de historiske økonomer og Christallers tilgang til by-land-problematikken. Hvor de førstnævnte søgte en analytisk 'idealtypisk' model, var Christallers mål teoretisk at beskrive de love, der styrede det faktiske, fysiske, bebyggelsesmønster. Han spurgte sig, hvorfor er nogle byer større end andre, hvorfor udøver nogle en større indflydelse end andre?

Christallers tilgangsvinkel vinder i disse år indpas i den byhistoriske forskning. Resultatet af inspiratio-



Udsnit af Marcus Jordans kort fra 1559 over Slesvig og Holsten.

nen fra geografien er udmøntet i en lang række arbejder, der for ældre samfund belyser såvel centralsystemets natur som vekselvirkningerne mellem land og by.¹²

Af den europæiske, særligt den tyske, forskning fremgår det klart, at den integration mellem land og

by i middelalderen, som vi fandt i Sydslesvig, også kan konstateres længere nede i Europa. Senmiddelalderlige byer gennemtrængte her landet med forlagsvirksomhed, med jord- og rentekøb. Og landet bandt sig til byerne ved en stigende markedsproduktion.

For Danmarks vedkommende er land-by-relatio-



nernes karakter endnu kun dårligt udforskede. Den svenske middelalderarkæolog *Anders Andrén* udstikker i sit værk 'Den urbana scenen' fra 1985 i store træk linjerne for den danske byudvikling i middelalderen.¹³ Med hensyn til 1400-tallet peger han navnlig på konsolideringen af statsmagten som en forudsætning for

byernes voksende 'merkantile herredømme' over landet. En dansk historiker, *Peter Hoxer Jensen*, har ud fra centralitetsforskningens metode forsøgt at inddele 1500-1600-tallets danske bysystem i rangklasser efter centralitet – et forehavende, der ikke er uden alvorlige metodiske vanskeligheder.¹⁴

Der kan vel i den foreliggende litteratur om forholdet mellem land og by findes paralleller, der viser at integrationens omfang også andetsteds var stor, men der er ikke ansats til forklaring af den principielle forskel mellem Øst- og Vestslesvig – eller sagt anderledes, af forudsætningerne for den ikke-feudale by i dansk senmiddelalder.

De europæiske centre

I den analyse, som er foretaget i det foregående, er det valgt ikke at tage udgangspunkt i byen, men at gå fra den mindste enhed, agrarproducenten, mod den større. I dette fulgte vi ikke alene Håpke, men også den svenske forsker *Börje Hanssen*, der i sit forbillende arbejde over et len i 1700-tallets Skåne vendte sig mod geografernes bycentrerede begreb – omland. Istedet valgte Hanssen at benytte sig af det analytiske 'aktivitetsfelt', der betegner de enkelte menneskers samvirke.¹⁵

Ikke mennesket, men *varen*, har dog i denne undersøgelse stået i centrum: det er varernes 'felt', som er søgt afdækket. En skildring af *økonomien* i det senmiddelalderlige Sydslesvig må til syvende og sidst tage sit udgangspunkt i varens produktion, fordeling og forbrug.

Netop idet varens strøm fulgtes 'nedefra', kom vi imidlertid ud over land-by-relationen. Vi stødte på det større marked.

Dette større marked, som landbrugsvarerne gik ud til, lå mod syd og var tilgængeligt dels ad oksevejen, dels via søvejen.

Det fænomen, at det europæiske landbrug ikke overalt var ensartet, at landbrugsvarer fra en region sendtes til en anden, tiltrak sig tidligt opmærksomhed.

En første teori om det større markeds forhold til landbruget fandt man allerede i *J.H.G. von Justi's* 'Die grosse Stadt in verschiedenen Verhältnissen betrachtet', der udkom i København 1764. Denne afhandling foregreb på flere punkter landbrugsteoretikeren *Johann Heinrich von Thünen's* arbejde fra 1826 'Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie' og må formodes at have inspi-

reret dette.¹⁶ v. Thünen udarbejdede en teori om, hvordan jordens afstand fra afsætningsområdet bestemte jordrente og udnyttelsesform. Den hovedsageligt bestemmende faktor var de transportomkostninger, der skulle overvindes for at komme fra produktionsstedet til 'storbyens' indbyggere. Ud fra denne præmis ville produktionen omkring den tænkte 'storby' fordele sig i ringe. I den indre ring dyrkedes grøntsager, herefter kom en ring med træ, en meget bred ring med korndyrkning og endelig en yderste ring med avl af slagtekvæg.¹⁷

Den moderne agrarhistoriker *Wilhelm Abel* har i en række arbejder benyttet Thünen's love og placeret dem i en konkret historisk sammenhæng. Abel nøjes ikke med at se modellen som gyldig for den enkelte by, men inddeler hele det 16. århundredes Nordeuropa i 'Thünen'ske ringe'. Den inderste kreds udgøres af metropolen Nederlandene med vekselbrug og specialiserede afgrøder. Herefter følger en intensiv zone – Nordsømarsken og de markedsnære områder med koppelbrug. Den tredje ring er en kornzone – den består først og fremmest af Østeuropa. Yderst ligger en græsningszone, indbefattende bl.a. Ukraine og Ungarn.¹⁸

En endnu videre syntese skaber sociologen *Immanuel Wallerstein*, idet han betragter hele verden som totalt system. Ifølge Wallerstein aftegner der sig fra det 16. århundrede et moderne asymmetrisk 'World-system'.¹⁹

De vesteuropæiske metropoler Nederlandene, England, dele af Frankrig tvang periferiområderne omkring dem, fra Østeuropa til Amerika, ind i en global arbejdsdeling. De perifere områder blev i dette system frataget mulighederne for en autonom udvikling og funktionelt indordnet i de vesteuropæiske samfunds reproduktionsproces. På grund af arbejdets højere pris i centret betød denne arbejdsdeling en konstant udnyttelse af periferien: I metropolen arbejdede frie lønarbejdere med produktion af færdigvarer, i periferien fremstilledes råstoffer og ædelmetaller under anvendelse af livegne bønder og slaver.

Midt mellem metropolens kerne og periferien befinder sig ifølge Wallerstein 'semiperiferien' med bl.a.

middelhavsområdet. *Niels Steensgaard* gør opmærksom på det beklagelige i, at Wallerstein er ret uklar i fremstillingen af denne zone, idet det også må være her, de nordiske landes plads er.²⁰

Den omfattende diskussion og kritik, som Wallersteins arbejde har fremkaldt, skal ikke nærmere behandles.²¹ Vi kan nøjes med at fastslå, at der synes at være grund til at opfatte den sønderjyske økonomi i en center-periferi-sammenhæng.

Den europæiske arbejdsdeling med storstilet massegodshandel satte sig igennem fra omkring 1450, mener Wallerstein. Han indrømmer dog, at man allerede i en tidligere del af middelalderen kan tale om 'verdensøkonomier' – én økonomi er centreret omkring Venedig og én omkring Flandern og den nordtyske Hansa.²²

En af Wallersteins inspiratorer, den polske forsker *Marian Malowist*, har nærmere vist, at delingen mellem et østligt underudviklet primært agrart område i Baltikum og de råvareforarbejdende regioner i vest, som vi ser så tydeligt i det 16. århundrede, havde rødder bagud.²³ Allerede i 1300-tallet besad hansaen en position som formidler mellem øst og vest. Hollænderne trådte blot ind og erstattede hanseaterne i den vesteuropæiske 'udbytning' af den baltiske zone.²⁴

Hvad man ser i den sydslesvigske økonomi kan formentlig tolkes som indordningen under et nyt centrum-periferi-system. Selve transformationsprocessen førte til kamp mellem de to centre – det gamle bestående af de vendiske hansestæder og det nye dannet i Nederlandene.

Istedet for det lukkede 'Stadtwirtschaft', som Bücher troede at finde i middelalderens økonomi, finder vi da de 'åbne' økonomiske landskaber i direkte samvirken med en verdensøkonomi.

Landbrug og marked i Sydslesvigs senmiddelalder

Undersøgelsesområdet kan deles i to højere centralitetsenheder: Flensborgs og Husums. Befolkningen omkring de byer, som vi benævner enhederne efter,

kan kun i relativ forstand tilordnes dem. De havde andre dispositionsmuligheder. Med von Belows ord: 'De økonomiske forbindelser fra det omliggende landlige område har ligeså lidt sit eneste midtpunkt i den ene by, som de enkelte byer er hermetisk lukkede overfor hinanden'.²⁵ Ser man da centralitetsenhederne overfor andre byer, overfor det større marked, må hele det europæiske system drages ind i analysen.

Dette europæiske system var i senmiddelalderen i bevægelse. Der skete en voksende inddeling af Europa i økonomiske regioner. Jylland blev eksportør af stude. Østeuropa forøgede sin korneksport. Modsat udvikledes der en forarbejdningsindustri længere nede i Europa, som sendte sine produkter nordover. En professionaliseret sø- og landtransport sørgede for massegodsets rationelle fordeling. I det nye udviklingssystem indtog vort undersøgelsesområde en vigtig formidlerrolle. Herigennem gik nemlig studene på vej mod syd. Og på områdets øst-vestgående handelsvej transporteredes korn såvel fra Polen som fra Fyn. Af allerstørste betydning var slesvigernes egen agrare salgsproduktion.

Formidlere af de varer og penge, som udlandet kunne tilbyde for landbrugsvarerne, blev i stor udstrækning købmændene fra Flensborg og Husum. Fortjenesten, som naturligvis måtte deles med de mange udenlandske handlende, dannede udgangspunkt for slesvigsk rigdom.

Der er næppe tvivl om, at den stabilitet på de østslesvigske hovedgårde, som er konstateret i perioden 1470-1500, bundede i, at også det slesvigske landbrug tog del i en øget markedsføring til de nye købere. På samme måde må vi i vidnesbyrdene om velstand i undersøgelsesområdet vestkystsoerne se følgerne af salg til konsumenter i de vesteuropæiske metropoler.

De østlige og vestlige landdistrikter var på forskellig vis tilforordnet et højere center. I øst udgjorde hovedgårdene fundamentalt den enhed, der varetog produktionens formidling til centret her, Flensborg. Gennem hovedgårdsejerne kom bonden i kontakt med markedet – hans egen afsætning på torvet betød mindre. I vest stod bønderne som selvstændige handelsmænd over for markedet Husum.

Det er nærliggende at se denne divergerende by-land-struktur som forårsaget af tilknytningen til de større europæiske centre, som et led i den europæiske inter-lokale arbejdsdeling.

Det ældre nordeuropæiske center, hansestæderne med Lübeck, trak endnu i senmiddelalderen overvejende Østslesvigs marked til sig. Men også flensborgerne begyndte at sende okser vestover og at udskibe korn mod vest i Husum. Vestslesvig med Husum var gennem hele 1400-tallet knyttet til det nye center i Nederlandene.

Mod øst fandt vi en grundlæggende feudal samfundsformation med nogenlunde lige store bondebrug underordnet hovedgårde og byer. En vis grad af lukkethed i de økonomiske udvekslinger mellem land og by trængte sig frem. Man sporede 'Stadtwirtschaftspolitik', som det netop i det dansk/nordtyske bysystem måtte være naturligt.²⁶

Mod vest derimod eksisterede et mere symbiotisk forhold mellem land og by. Her opbyggedes et 'ligebyrdigt gensidigt tvangsforhold'. Det udstrakte markedssystem fremtvang en høj grad af differentiering og monetisering i bondestanden. Tætte kreditforbindelser bandt landbrugere og borgere sammen. Hele denne socialstruktur kan da sættes i forbindelse med områdets funktion som direkte leverandør til det hastigt ekspanderende nederlandske samfund. Det skal dog ikke sige, at 1400-tallets marked skabte det dynamiske vestslesvigske samfund. Grundlæggende var givetvis det høje mål af frihed, der gennem århundreder

var tilkæmpet. Men Wilhelm Abels karakteristik af Nordsømarsken som et intensivt produktionsområde for Nederlandene i det 16. århundrede har uden tvivl gyldighed for forholdene allerede i 1400-tallet.

Et konfliktmoment i undersøgelsesområdets udvekslinger blev fra midten af 1400-tallet den kornoverførsel, der gjorde Flensborg i det feudale Østslesvig og Husum i det egale vest til afhængige 'gruppebyer'. Etableringen af transitruten Flensborg-Husum, som er en følge af den nyopståede arbejdsdeling mellem Østersøen og det nederlandske center, spaltede slesvigernes interesser i to.

Og i 1472 førte interessernes deling til oprør. De gamle feudale elementer forenedes i en alliance mellem kongen, den slesvig-holstenske adel og hansestæderne. Det moderne markedssamfund kom til syne i forbindelserne mellem grev Gerhard, Husum og de vest/midtslesvigske bønder. Lige så delte som Flensborgs handelsinteresser var, lige så splittet var deltagelsen i oprøret fra denne by.

En fælles økonomisk integration bandt hele undersøgelsesområdet sammen: land med by og begge med det større marked. Derimod afveg formerne for denne integration. Grundlæggende stod i to økonomiske landskaber det feudale samfunds form over et mere egalt. Og mod vest, i det egale samfund, kunne man høre spådommen: 'Den dag skal komme, da en velklædt adelsmand vil løbe til bonden ved ploven, med hans grå kappe, og bede om, at han vil bytte den med hans egen kappe'.²⁷

ZUSAMMENFASSUNG

Land – Stadt – Markt

Zwei ökonomische Landschaften im Schleswig des 15. Jahrhunderts

Das 15. Jahrhundert war in Europa eine Zeit des Wachstums. Die vorliegende Arbeit will einen Beitrag zur Erforschung dieses Zeitraums leisten. Es soll die Sozial- und Wirtschaftsstruktur eines bestimmten Gebiets im Herzogtum Schleswig untersucht werden (Karte 1). Das Untersuchungsgebiet reicht von Angeln im Osten bis zum Marschgebiet im Westen des Landes. Dieser Querschnitt durch Schleswig bietet uns die Möglichkeit, folgende Problemkreise zu studieren:

- die Bedeutung unterschiedlicher Naturbedingungen für die Landwirtschaft
- die unterschiedlichen Formen, den Überschuß der landwirtschaftlichen Produktion abzusetzen und
- das Land-Stadt-Verhältnis.

Der Ausgangspunkt unserer Untersuchung ist die Analyse einer Episode, die sich vom 5. bis zum 21. September 1472 abspielte. Damals riefen Teile der schleswiger Bevölkerung den Grafen Gerhard von Oldenburg ins Land, um ihn an die Spitze eines Aufstands gegen seinen Bruder Christian I. von Dänemark, den rechtmäßigen Herren von Holstein und Schleswig, zu stellen. Eine Analyse dieses Aufstands dürfte wichtige Ergebnisse zeitigen, da sie wahrscheinlich fundamentale Interessen auf beiden Seiten der Fronten aufdecken wird.

Die Auswertung sämtlicher Quellen ergab, daß Husum und die Süder Goesharde geschlossen an diesem Aufstand teilnahmen. Breite Zustimmung fand der Aufruhr auf Nordstrand und in der Edomsharde. Das

Amt Tielen mit Stapelholm, das an Dithmarschen grenzt, nahm ebenfalls am Aufstand teil. Die Haltung Eiderstedts war dagegen bei weitem nicht so eindeutig. Neben den Marschgebieten und den angrenzenden westlichen Teilen Schleswigs scheinen aber auch die Geest und das Gebiet eben nördlich von Flensburg unter den Aufführern gut vertreten gewesen zu sein. Die Bauern der Wies-, Uggel- und Karrharde beteiligten sich ebenfalls in großer Zahl am Aufstand – und auch viele Flensburger (Karte 2).

Die Analyse der Sozialstruktur der Auführer ergibt, daß die reichen Bauern überrepräsentiert sind, und daß auch einzelne Angehörige des niederen Adels beteiligt waren. In Husum hielt sich niemand zurück, und aus Flensburg schlossen sich sehr bedeutende Bürger, unter ihnen der Bürgermeister Haie Paiesen, dem Aufstand an.

Zu den Gegnern des Aufstands zählten, neben König Christian I., die schleswig-holsteinische Ritterschaft und die Hansestädte Hamburg und Lübeck. Sie waren schließlich auch die Sieger.

Der Aufstand war keineswegs ein Kampf zwischen arm und reich. Doch welche Ursachen hatte er dann?

Betrachtet man die Verbreitung der adligen Gutshöfe im Untersuchungsgebiet, dann stellt man fest, daß der östliche Teil dieses Gebiets von den Gütern stark beherrscht wurde (Karte 5). Zusammen mit dem großen Rudekloster bildeten die Gutshöfe hier ein zusammenhängendes Netz. Fast in jedem Kirchspiel gab es während des 15. Jahrhunderts einen Gutshof, in einigen sogar mehrere. In diesem Gebiet besaßen

die weltlichen und geistlichen Gutsbesitzer eine starke Position, sie verfügten über weitgehende Jurisdiktionsrechte über ihre Lansten und bewohnten oft große, teilweise befestigte Höfe mit eigenem, separiertem Hoffeld.

Den Gutshöfen und ihren Lansten standen die freien Bauern und Lansten unter dem Landesherren gegenüber. Eine Analyse dieser landesherrlichen Untersassen zeigt, daß sie im Westen, in den beiden Goesharden, in der Überzahl waren: Während also die Adelsgüter den Osten beherrschten, saßen die landesherrlichen Untersassen überwiegend im Westen des Landes.

Im Nordeuropa des Spätmittelalters bildeten sich innerhalb des Bauernstandes große Unterschiede heraus. Diese Aufgliederung in landreiche und landlose Bauern können wir auch in unserem Untersuchungsgebiet feststellen. Im Kerngebiet der Gutshöfe war diese Entwicklung am schwächsten, hier beherrschte der »Normalhof« das Bild. Unter den landesherrlichen Bauern, besonders an der Westküste, schlug die Differenzierung dagegen stark durch. Hier gab es sehr reiche Bauern und »arme Leute«.

Man kann nun fragen, ob diese Entwicklung durch unterschiedliche Landschaftstypen und durch Unterschiede in der landwirtschaftlichen Nutzung begründet ist.

Das Untersuchungsgebiet ist durch drei verschiedene Landschaftstypen gekennzeichnet. Im Osten haben wir die fruchtbare Moränenlandschaft Angelns, in der Mitte liegt die weniger ergiebige Geest, die im Westen an die Marsch grenzt. Nur der Osten und die Marschgebiete, das ergibt eine eingehende Analyse der Zahlung des Zehnten und anderer Abgaben, konnten größere Mengen landwirtschaftlicher Waren für den Markt produzieren.

Sowohl das östliche als auch das westliche Gebiet produzierte einen »Überschuß« an Korn. Bauern, die in großem Umfang Viehzucht betrieben, findet man dagegen nur im Westen. Hier im Gebiet des westlichen Geestrandes und der Marsch wurde die Landwirtschaft zweifellos besonders dynamisch betrieben. Die großen Eindeichungen der Kooge während des

15. Jahrhunderts sind ein beredtes Zeichen (Karte 14). Doch auch im Osten begann man mit der Ochsenmast für den Markt.

Wie wurden nun die Überschüsse der Landwirtschaft dem Markt zugeführt?

Ein Teil der bäuerlichen Produktion ging als Pachtabgabe direkt in die Städte, denn die Bürger und Geistlichen der Städte Flensburg und Husum verfügten über umfangreichen Landbesitz.

Die meisten Bauernhöfe lieferten ihren »Überschuß« jedoch an einen ländlichen Eigentümer, d.h. den Adel, oder verkauften ihre Produkte auf den Märkten der Städte.

Im östlichen Untersuchungsgebiet, in Angelns, besaßen der Adel und die Flensburger im lokalen Bereich ganz eindeutig das Handelsmonopol. Die Bauern dieses Gebiets standen nur in indirekter Verbindung mit dem größeren Markt. Auf der Geest konnte sich dagegen unter Ausnutzung der speziellen Produktionsverhältnisse dieses Raums eine Gruppe Handel treibender Bauern entwickeln. Die relativ geringe Bodengüte der Geest verhinderte jedoch, daß man von einem geldwirtschaftlichen System, wie es sich im Westen entwickelte, sprechen kann. Auf die aktivsten Handelsbauern unseres Untersuchungsgebiets stoßen wir zweifellos in der Region zwischen der Geest und der Marsch. Hier schufen die relativ geringe Verbreitung der Gutshöfe, die vielseitige und reiche landwirtschaftliche Produktion und die günstige Lage gute Voraussetzungen für einen blühenden Bauernhandel.

Die Analyse des Rentenkaufs der Städter auf dem Lande während des 15. Jahrhunderts deckt auf, daß die Rentenkäufe entlang der Westküste besonders oft vorkamen. Diese Konzentration des Rentenkaufs auf diesen Raum hängt eindeutig mit dem Bauernhandel und der durch diesen Handel sich entwickelnden Monetisierung zusammen (Karte 16).

Die Frage, ob die Unterschiede zwischen reich und nichtreich innerhalb des Untersuchungsgebiets von den unterschiedlichen Naturbedingungen abhingen, muß verneint werden. Diese Unterschiede waren in erster Linie durch die Eigentumsverhältnisse be-

stimmt: reich wurde derjenige, dem der für den Verkauf auf dem Markt zur Verfügung stehende Produktionsüberschuß der Bauernhöfe zustand.

*

Wohin ging nun der Produktionsüberschuß? Wurde er auf dem lokalen oder auf dem großen europäischen Markt abgesetzt?

In unserem Untersuchungsgebiet befanden sich vier Ortschaften, die man als Zentralorte bezeichnen kann: Bredstedt, Schwabstedt, Husum und Flensburg. Hier hatten sich spezialisierte Handwerker niedergelassen. Sie arbeiteten im lokalen Bereich und im engsten Umland ihrer Ortschaften, und in diesem Gebiet verkauften sie auch ihre Waren. Man kann also von einem geschlossenen Stadt-Land-Kreislauf sprechen. Für die Handelsleute gilt der Begriff 'Stadtwirtschaft', wie Bücher ihn definiert, jedoch nicht, das ist völlig eindeutig.

Die Erzeugnisse der Landwirtschaft konnten in unserem Untersuchungsgebiet nur an zwei Orten abgesetzt werden. Die beiden Flecken Schwabstedt und Bredstedt waren als Märkte nahezu ohne Gewicht. Husum und Flensburg waren dagegen, auch wenn man sie mit anderen dänischen Handelszentren vergleicht, von überragender Bedeutung. In Husum und in Flensburg gab es eine stabile Gruppe von Kaufleuten, die den Handel als Beruf ausübte und mit den Erzeugnissen der Bauern und des Adels handelte. Eine Analyse ihrer Tätigkeit zeigt ganz deutlich, daß die aufgekauften Landwirtschaftsprodukte die Grundlage für einen ausgedehnten Handel bildeten.

Und es zeigt sich auch schnell, daß die Flensburger und die Husumer sich nicht damit begnügten, nur mit den landwirtschaftlichen Erzeugnissen ihres Umlandes zu handeln.

Der Hauptweg des Handels über Land war der sogen. Ochsen- oder Heerweg, der den Norden mit dem Süden verband. Es handelte sich um ein Wegenetz, das von Nordjütland – über einen Nebenweg durch Flensburg – bis Holstein reichte und hier in die großen norddeutschen Handelswege einmündete.

Die wichtigsten Waren dieser Route tauchen schon früh in den Quellen auf: aus dem Norden wurde Vieh in den Süden getrieben, und aus dem Süden kamen vor allem Luxuswaren. Dieser Transportweg entstand wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Flensburg nahm schon früh am Handel teil. Wir wissen, daß z.B. zwei Bürger aus Wismar 1373 43 Kühe und 2 Pferde in Flensburg gekauft haben. Genau läßt sich die Entwicklung des Ochsen-Weg-Handels allerdings nicht aufdecken. Es besteht jedoch kein Zweifel daran, daß der Export von Ochsen aus Dänemark und Schleswig um die Mitte des 15. Jahrhunderts einen gewaltigen Aufschwung erlebte. Dieser Ochsenhandel hing eng mit den Märkten in Riepen und Kolding zusammen. Auf beiden Märkten lassen sich Aufkäufe der Flensburger nachweisen, und es handelt sich hier keineswegs um unbedeutende Mengen. Aber die Flensburger überwandten auch noch größere Entfernungen, um Aufkäufe zu tätigen: So kaufte man Ochsen und Pferde in Nordjütland, in Odense und in Assens. Doch alles spricht dafür, daß die Flensburger vor allem Tiere aus der schleswischen Produktion exportierten. Die Flensburger Händler führten die Tiere über Gottorf in den Süden; 1485 verzollten sie an der Gottorfer Zollstelle 2.670 Ochsen. – Der Absatz ging in zwei Hauptrichtungen: der eine Weg führte nach Lübeck und der andere ging über Hamburg und Stade weiter auf den europäischen Markt. Aus dem Süden importierten die Flensburger Tuche, Hopfen und Kramwaren (u.a. Eisenwaren, Stoffe und Gewürze).

Während dieser Nord-Süd-Handel für die Flensburger von größter Bedeutung war, spielte er für die Husumer eine weit geringere Rolle. Deren Viehaufkäufe im Königreich Dänemark waren nur klein, deren gesamter Ochsenexport stammte aus der lokalen Produktion. Sie trieben jedoch nur kleine Ochsenmengen gen Süden, so verzollten sie 1485 in Gottorf ganze 485 Ochsen. Auch wenn es für sie andere Wege in den Süden gab, z.B. durch Dithmarschen oder über Rendsburg, dürfen wir festhalten, daß Husums Reichtum nicht vom Ochsenhandel herrührte.

Der Schiffftransport öffnete weitere Handelswege.

Deutlich erkennbar ist, daß Flensburg große Kornaufkäufe über See transportierte. Das Getreide kam vor allem vom südjütischen Lokalmarkt, d.h. von Alsen und vom Sundewitt, aber auch aus Südfünen, u.a. von Svendborg. Diese Gebiete versorgten sich über Flensburg mit den Transitgütern Salz, Hopfen und Stahl. Ein weiterer Hafen für Kornausfuhren war Danzig. Von hier bezogen die Flensburger außerdem so wichtige Rohstoffe wie Holz, Teer, Pech und Pottasche. Als Gegenleistung lieferten sie vor allem Fleischprodukte. Aus den Hansestädten Wismar und Lübeck erhielt man Bier, Tuche, Hopfen, Salz u.a. Diese Importe wurden wahrscheinlich, wie beim Handel mit Danzig, mit Fleischprodukten bezahlt. Gewisse Mengen Getreide wurden ebenfalls an die beiden Hansestädte geliefert, doch ist deutlich sichtbar, daß die Flensburger Kornaufkäufe die Mengen, die den Eigenbedarf deckten oder nach Norddeutschland exportiert wurden, bei weitem übertrafen (Karte 21).

Die Husumer nahmen nur in geringem Umfang am Nord-Süd-Handel teil. Sie bauten dagegen im Laufe des 15. und während des 16. Jahrhunderts einen umfangreichen Handel über See auf. Eine Analyse dieses Handels legt Verbindungen zu einer langen Reihe von Nordseehäfen frei (Karte 23).

Husums Warenaustausch mit den südlichen Hafenstädten folgte einem bestimmten Muster: Die Husumer setzten überall Landwirtschaftsprodukte ab und importierten Fertigprodukte. Aus Hamburg und Bremen kamen bedeutende Quanten Bier, aus den Niederlanden bezog man ein breites Warenspektrum, u.a. Tuche, Wein, Kirchenglocken, Mühlensteine und außerdem Salzheringe. Die Husumer lieferten zweifellos vor allem Korn; Fleisch, Felle und Talg waren ebenfalls wichtige Ausfuhr Güter.

Die Husumer Zollrechnungen von 1496-1506 und andere Quellen machen deutlich, daß der Export der Stadt in nicht geringem Umfang auf Zufuhren aus dem Osten beruhte. Im 15. Jahrhundert gab es einen lebhaften ost-west Transit über Husum. Die Waren wurden von Flensburg auf dem Landweg quer durch das Herzogtum nach Husum transportiert (Karte 24). Die Kaufleute, die an diesem blühenden Transithan-

del beteiligt waren, saßen sowohl in Nordsee- als auch in Ostseestädten.

Der Ost-West-Verkehr auf diesem Transitweg diente vor allem dem Transport von Landwirtschaftsprodukten, während Luxuswaren aus dem Westen in die entgegengesetzte Richtung transportiert wurden. Wir entdecken hier einen wichtigen Weg zu den Absatzgebieten der Landwirtschaft Dänemarks und des Baltikums. In Krisenzeiten konnte er größte Bedeutung gewinnen. Dieser Transitweg von Flensburg nach Husum erklärt auch, wohin das von den Flensburgern im Osten aufgekaufte Getreide ging: Es wurde von Husum aus in die südlicheren Nordseehäfen verschifft.

Es zeigt sich also, daß die Seehandelssysteme der Ostsee und der Nordsee von einander abhingen. Die Transitroute Flensburg-Husum verband sie miteinander.

Betrachtet man Husums Ausfuhr über See, dann stellt man fest, daß die landwirtschaftliche Produktion des Husumer Umlandes zweifellos von allergrößter Bedeutung war. Die über den Transitweg herangeführten landwirtschaftlichen Erzeugnisse konnten mengenmäßig nicht mit den Vieh- und Getreideaufkäufen aus den fruchtbaren Marschgebieten konkurrieren.

Es dürfte jetzt an der Zeit sein, zum Ausgangspunkt unserer Untersuchung zurückzukehren. Wir konnten nicht feststellen, ob der Konflikt von 1472 durch Ursachen ausgelöst wurde, die im Lande selbst lagen. Die Analyse der schleswigschen Wirtschaft hat aufgedeckt, daß die Gebiete am Aufstand teilnahmen, in denen sowohl Bauern als auch Bürger in den internationalen Markt integriert waren. Diese Einsicht legt nun nahe, die Motive für die Teilnahme am Aufstand außerhalb Schleswigs zu suchen.

*

Während der letzten Jahrzehnte des 14. und während des ganzen 15. Jahrhunderts mußten die Hansestädte erfahren, daß ihr fast 200 Jahre altes Alleinrecht auf den Fernhandel bedroht wurde. Engländer und Hol-

länder rüttelten an ihrem Monopol. In diesem Gegensatz der Holländer zu den Hansestädten werden wir wahrscheinlich auch die Antwort auf unsere Frage nach den Ursachen für den Aufstand von 1472 finden.

Der holländische Ostseehandel ging durch den Öresund. Der Transit über die jütische Halbinsel war allerdings möglich, nachdem Christian I. am 8. Dezember 1461 Amsterdams Einwohnern ein entsprechendes Privileg erteilt hatte. Die Kaufleute aus Amsterdam erhielten das Recht, Waren nach Husum zu verschiffen, die Fracht von hier nach Flensburg zu transportieren, sie erneut einzuschiffen und an jedes beliebige Ziel zu befördern. Sie durften ihre im Ostseeraum befindlichen Schiffe Flensburg anlaufen lassen, sie entladen, die Fracht nach Husum befördern und dort wieder einschiffen. In einem Nebensatz werden diese Transitrechte auch auf den Transport über die Stadt Schleswig ausgedehnt. Dieses Recht ist jedoch nie sonderlich ausgenutzt worden.

1470 leiteten die Hansestädte eine verschärfte anti-holländische Politik ein. Viele Handelswege waren den Holländern nun verschlossen. Daher war es für sie naheliegend, den Transitweg Flensburg-Husum zu gebrauchen. Doch auch hier stießen sie jetzt auf Widerstand: Christian I. erwies sich als Feind der Holländer.

Am 4. April 1471 untersagte Christian I. jeden Kornexport nach Holland. Ein Handel, der dieses Verbot unterlief, entstand sofort. Am 4. Juli 1472 klagten die Hansestädte darüber, daß Schiffer und Kaufleute, sowohl Hanseaten als auch Fremde, Itzehoe und Städte an der Elbe – und auch Husum anliefern. Im selben Monat machte der Bund der Hanse die Städte Greifswald und Stade darauf aufmerksam, daß der Handel über Husum-Flensburg verboten sei.

Es ist nun naheliegend, in diesen handelspolitischen Gegensätzen den eigentlichen Schlüssel für das Verstehen des Aufstands von 1472 zu sehen: Die in den internationalen Markt integrierte Bevölkerung Mittelschleswigs wurde in ihrer Existenzgrundlage bedroht; die Ernte war eingefahren – konnte aber nicht abgesetzt werden. Aufstand und Anschluß an einen unabhängigen Fürsten boten sich an, um die Allianz

zwischen Hamburg, Lübeck, König Christian und der schleswig-holsteinischen Ritterschaft zu brechen. Deshalb riefen die Schleswiger Graf Gerhard v. Oldenburg ins Land.

Der von den Hanseaten für illegal erklärte Tuchhandel erlebte unter Graf Gerhards Herrschaft einen regen Aufschwung. Der Kornexport wurde wieder möglich. Das Ziel des Aufstands war damit erreicht. Die Bevölkerung Schleswigs konnte diese für sie günstigen Bedingungen jedoch nur etwa 14 Tage ausnutzen.

*

Das Untersuchungsgebiet kann in zwei 'ökonomische Landschaften', in zwei lokale intern interdependente Wirtschaftsräume, eingeteilt werden. Sie werden von den beiden höheren Zentralorten Flensburg und Husum und deren jeweiligem Umland gebildet. Die Bauern im Umland dieser beiden Zentralorte waren in ihrem Handel jedoch in keiner Weise auf den Bereich ihrer ökonomischen Landschaft begrenzt. Wir können also nicht von geschlossenen Systemen sprechen.

Beziehen wir die ökonomischen Landschaften auf andere Städte – oder auf den größeren Markt, dann muß das gesamte nordeuropäische System in die Analyse einbezogen werden.

Das europäische System war im Mittelalter in Bewegung geraten. Europa teilte sich immer stärker in wirtschaftliche Regionen. Jütland wurde der Exporteur für Ochsen. Osteuropa erhöhte seinen Getreideexport. In Westeuropa entstand eine verarbeitende Industrie, die ihre Produkte in den Norden versandte. In diesem neuen Handelssystem übernahm unser Untersuchungsgebiet eine wichtige Vermittlerrolle. Die Ochsen wurden durch unser Gebiet in den Süden getrieben. Das Getreide aus dem Ostseeraum wurde auf dem ost-westlichen Handelsweg transportiert, und die Fertig- und Luxuswaren aus dem Südwesten gingen über diesen Transitweg in den Norden und den Osten. Von allergrößter Bedeutung war aber auch Schleswigs eigene Landwirtschaftsproduktion.

Die Vermittler dieses Warenstroms und der in Mit-

telschleswig erzeugten Landwirtschaftsprodukte waren zum großen Teil Kaufleute in Flensburg und Husum. Ihr Gewinn bildete die Grundlage für Schleswigs Reichtum.

Der Reichtum wird sowohl im Osten als auch im Westen unseres Untersuchungsgebiets sichtbar. Erkennbar ist aber auch eine unterschiedliche Zuordnung des Umlands zu seinem höheren Zentralort: Im Osten übernahmen vor allem die Gutshöfe die Verteilung der landwirtschaftlichen Produkte, von denen ein Großteil über den Zentralort Flensburg weiterverkauft wurde. Im Westen traten dagegen die Bauern als selbständige Händler auf dem Markt Husum auf.

Es liegt nun nahe, die unterschiedlichen Land-Stadt-Strukturen als ein Ergebnis der Angliederung an die größeren europäischen Zentren zu deuten, nämlich als eine Folge der Arbeitsteilung auf dem großen Markt.

Das alte nordeuropäische Zentrum, die Hansestädte mit Lübeck an der Spitze, vermochte selbst noch im Spätmittelalter die östliche ökonomische Landschaft Schleswigs an sich zu binden. Aber auch die Flensburger begannen damals bereits Ochsen westwärts zu treiben und Getreide von Husum aus in den Westen zu verschiffen. Die westliche ökonomische Landschaft mit Husum als Zentralort war dagegen während des ganzen 15. Jahrhunderts in den neuen Markt in den Niederlanden eingebunden.

Im Osten bestand eine feudale Gesellschaftsordnung mit einigermaßen gleich großen Bauernhöfen, die den Gutshöfen und der Stadt Flensburg untergeordnet waren. Eine gewisse geschlossene Struktur des ökonomischen Austauschs zwischen Land und Stadt wird sichtbar.

Im Westen entdecken wir stärker symbiotische Land-Stadt-Beziehungen. Das hier vorherrschende Marktsystem forderte von den Bauern einen hohen Grad der Monetisierung, die wiederum zu einer starken sozialen Differenzierung führte. Enge Kreditverbindungen knüpften die Bauern und Bürger zusammen. Die gesamte Sozialstruktur dieser ökonomischen Landschaft kann im Zusammenhang mit ihrer Funktion als Lieferant für die schnell anwachsende niederländische Wirtschaftsmacht gesehen werden.

Nach der Mitte des 15. Jahrhunderts wurde der Kornhandel, der das im feudalen Ostschleswig gelegene Flensburg und das in dem von Gleichheit geprägten Westen gelegene Husum zu Geschäftspartnern machte, zum Konfliktstoff.

1472 führte der Interessengegensatz zum Aufstand. Die alten, feudalen Gesellschaftsschichten vereinten sich mit dem König, dem schleswig-holsteinischen Adel und den Hansestädten. Das Bündnis der Husumer Bürger und der westschleswigschen Bauern mit Graf Gerhard verkörpert das neuzeitliche Wirtschaftssystem.



Bilag 1.

Eksempler på varer fortoldede af flensborgske købmænd i Gottorp. (P = Plön, oplysninger om vogne er udeladt. De fortoldede varer er skønsmæssigt inddelt i eksport og import).

	sandsynlig eksport	sandsynlig import	uvist
<i>Edde Brodersen</i>			
1490/1	3 heste	1 korsbånd, 1 hest	
1495	6 heste (P)		
1497	54 okser (P = 50 okser)	1 korsbånd, 1 laken wandes	
1498	57 okser, 42 heste	3 laken wand m.m.	
1501	26 heste, 1 skindmese, 1 korsbånd	8 laken, 2 dromt humle	
<i>Markvardt Hesse</i>			
1498	17 okser	1 kramfad, 1 lille fad	
1501	344 okser		
1510	198 okser	3 dromt humle, 1 kramkiste	
<i>Joachim Holste</i>			
1510	61 okser	1 fad voks, 2 laken wandes, ¾ td sæbe	
1511	22 okser (med Markvardt Holste: 216 okser)		
<i>Markvardt Holste</i>			
1484/5	14 okser		
1490/2	102 okser	2 korsbånd, 2 laken wand	
1497	43 okser		
1498	251 okser, 3 heste	1 laken	
1501	210 okser	10 laken wand, 1 pk laken	
1508	1 skindmese		
1510	198 okser	2 sække humle	
1511	(med Joachim Holste: 216 okser)		
<i>Tori Jepsen</i>			
1510	126 okser, 7 heste		
1511	6 heste		
<i>Gotke Kock</i>			
1508	371 okser, 17 heste		
1511	31 heste		
<i>Thomas Lorck</i>			
1490/1	5 heste		
1491/2	40 okser, 10 heste	9 td hamborgøl, 3 laken wand	
1510	256 okser	20 dromt humle	
1511	100 okser		
<i>Jens Lovrup</i>			
1484/5	94 okser	1 pakke	
1491/2	66 okser		

	sandsynlig eksport	sandsynlig import	uvist
1498	462 okser, 2 heste		
1501	386 okser		
<i>Tile Petersen</i>			
1501	101 okser, 41 heste, 4 skippd spæk, 24 deger kalveskind, 1 td smør	1 korsbånd, 1 laken wand	
1508	1 hest	9 laken wand, 1 kedel, 1 skippd gryder, 3 td øl	
1510	576 okser, 18 heste	190 dromt humle, 1 kurv, 2 pk wand, 3 kister	
1511	1294 okser, 73 heste		
<i>Merten Risenberg</i>			
1484/5	265 okser, 1 hest, 40 hopper, 5 hingste	2 pakker	
1490/2	260 okser, 46 hopper	2 korsbånd	
1497	20 okser (P), 45 heste		
1498	411 okser, 3 heste	2 korsbånd, 1 laken wand	
1501	554 okser, 1 hest		
<i>Michel Risenberg</i>			
1497	260 okser		
1498	560 okser, 115 heste	1 korsbånd, 8 laken wand, 3 sarduge, 20 dromt humle, 2 td 'rotscher'	
1501	147 okser, 2 heste		
1508	255 okser, 1 hest		
1510	64 okser, 6 heste, 1 td smør		
1511	100 okser, 137 heste, ½ td smør	158 dromt humle, 4 ame vin, 2 td hamborgøl, 4 fade einbeckøl	3 td sild
<i>Nisse Smit</i>			
1484/5	1 hest		
1491/2	100 okser		
1498	89 okser		
1501	170 okser	8 laken wand	
1508	141 okser		
1510	341 okser	1 pk klæde, 1 dusin sværd	
1511	184 okser		
<i>Claus Teglgård</i>			
1501	140 okser		
1510	4 okser, 18 heste	1½ pk klæde, 1 fad osemund, 1 sæk humle 6 dromt humle, 2 tønder, 3 kister	
<i>Jeppe Teglgård</i>			
1484/5	255 okser (+ 100 med Merten Risenberg), 123 heste	1 pakke	

	sandsynlig eksport	sandsynlig import	uvist
<i>Herman Winberg</i>			
1501	99 okser		
1511	1 læs skind		
<i>Willem Winberg</i>			
1501	1 hest		
1508	146 okser, 6 heste		
1510	3 heste	93 dromt humle	
1511	25 okser		

Bilag 2.

Varer leveret fra Husum til Gottorp 1489/90.
Claus van Bergen: sennep, 2 td lyneborgsk salt (p 18).
Hans Bekeman: 6 td bønner, 1 møllesten (p 9, 18, 39).
Skipper Didrik (Petersen): 42 pund ris (p 9).
Wicke Verver (Smit): 28 skæpper humle, 44 alen bredt lærred (p 38).
Merten Glasemaker: 1 kurv rosiner (p 13).
Albert van Haltern: 2 td bremer øl (p 9).
Rode Jasper: 2 td talg, ½ td tjære (p 20, 29).
Melchior (Kikebusch): 10 td bremer øl, 1 fad bremerøl, 3 nye piber til olie, – køber selv 7½ læst sild (p 5, 11, 20).
Franciskus Mantel: ½ pund safran, 2 pund peber, 2 pund mandler (p 17, 18).

Geseke Mertens: lærred (p 33).
Wibeke Roding: 2 stk. klæde, lærred, sennepskorn, 1 kurv figner, 1 dækken (p 9, 19, 33).
'Rebslagersken': garn, liner, tov (p 24, 25, 39).

Fra Husum til Gottorp iøvrigt 4000 skuld, 1 møllesten, samt leverancer ved herredsfogeden Hans Brodersen. Det hamborgske øl androg 20 tønder – 'en del fra Husum, en del fra toldstedet i Gottorp, en del fra Slesvig by'.

(Kilde: RA. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik (I)'s arkiv. J. regnskaber c. 2. Gottorp amtsregnskaber).

Bilag 3

Flensborgere i Husums toldregnskab

	Udførsel	Indførsel	lokale produkter
<i>Brun Buckenberch</i>			
1496	3 td nødder	1 pibe olie, 1 kurv rosiner	
1504	74 td byg, 10 td havre, 2 td hvede		
1505	28 td byg, 34 td havre	½ pibe olie	12 td sild
<i>Hans Holste</i>			
1496	8 læster, 3 td fedt		
1503(?)	2 td honningsaft, 12 deger fåreskind		
1505	8 td byg		
1506		1 pibe olie	
<i>Henrik Holste</i>			
1496	½ læst honningsaft, 1 læst honning, 34 td nødder, 1 dege kalveskind, 10 deger skind, 90 skind	1 td sild, 3 stk. klæde, ½ td sæbe	
1497	5 td honningsaft, 30 deger fåreskind, 600 fåreskind, 32 deger skind, 40 skind, ½ læst sild, 13½ td fedt, 1 td talg, 3 skippd kød, 3 skippd spæk	1 skippd kobber, ¾ td sæbe, 1 td træsko (<i>patrinne</i>), 2 kurve rosiner, 8 stk. klæde	
<i>Marquart Holste</i>			
1503		1 td tørgods (evt. udførsel)	
1505		3 sække humle, 28 fade vin	
<i>Tort Jepsen</i>			
1505	6 td byg, 16 td havre		
1512 26/2 (udførselstill.)	30 læster korn		
<i>Hans Kock (Flensborg?)</i>			
1504	4 td rug, 9 td havre, 8 td byg		
1505			250 hvidling
1506			104 okser, 30 heste
<i>Anneke Morkens</i>			
1505	6 td hvede, 14 td byg (*)		
<i>Tile Petersen</i>			
1503(?)		16 stk. klæde	
1511 20/10 (udførselstill.)	korn, flæsk etc.	humle, salt, klæde etc.	
<i>Merten Risenberg</i>			
1496		7 møllesten (?)	
1497	13 læster rug		
1503(?)		7 pakker klæde	
1505 (hustruen)		1 td sæbe, 1 kramtd, 18 stk. klæde	

Udførsel		Indførsel	lokale produkter
<i>Michel Risenberg</i> 1504		6 ame vin, 4 fade bremerøl, 1 fad einbeckøl	
1505		6 td bremerøl	4 okser
1506		3½ læst, 2 td lyneborgsalt, 9 td øl, 2 td hamborgøl	
1511 5/5 (udførselstilladelse)	1½ læster rug, 2 fjerding smør, 5 læster bast	humle, salt, salpeter, vin, øl etc.	
1511 17/12 (udførselstilladelse)	10 læster korn, 8 læster smør, sild		
<i>Jacob Rutbeck</i> 1506		2 stk. klæde	
<i>Margrethe Rutbeckes</i> (gift m. Peter) 1505		9 td havre	
<i>Peter Rutbeck</i> 1505		5 td havre	
<i>Laurens Tuchsén</i> 1496		15 td honning, 7 td nødder, 42 deger skind, 1 læst kabelgarn	
1497	2 skind, 2 deger huder, 1 læst honningsaft	1¼ td sæbe	
1504	4 td byg		
<i>Herman Winberg</i> 1505		17 td malt	
<i>Willem Winberg</i> 1505		1 last hvede	1 stk. klæde
1506		1 td sild, 1 pibe olie, 14 td hamborgøl, 1½ læst lyneborgsalt	
1511 22/4 (udførselstilladelse)	huder, talg, skind, tjære etc.		
<i>Borchert Krummedige</i> (lensmand i Flensb.) 1503(?)		4 læster hvede	

* 7 td havre fortoldedes 1505 af 'Aneke', der kan være identisk med Anneke Morkens.

(Brun Buckenberch/Bruckenberg: 1496 3-9/4 *Stadtarchiv, Flensb.* Fortegn. over Helligåndshusets renter, p 11. *Husumtold* 1496 p 3v, 10r. *Dipl Fl I* p 712. Ang *Gottorptold* 1498 – *Enemark* (1971) I p 316. *Dipl Fl I* p 519, 532. *Dipl Fl II* nr 225 (rådmænd). *Husumtold* 1504 p 58, 59, 64, 65, 70, 72. *G. Clæden*: Monumenta Flensburg. 1765-8 p 595. *Dipl Fl II* nr 227. *Husumtold* 1505 p 5, 12, 109. Hans Holste: *Husumtold* 1496 p 11v. *Gottorptold* 1501 p 90. *Husumtold* 1503(?) p 35. *Christensen, W* (1904) p 173,4. *Husumtold* 1505 p 90. *Husumtold* 1506 p 6, 35. *Gottorptold* 1508 p 86. *Dipl Fl II* p 22 (rådmænd).

Henrik Holste: *Dipl Fl I* p 394,6, 251. *Husumtold* 1496 p 10r, 10h, 11v. *Dipl Fl I* p 74,5,6. *Husumtold* 1497 p 11, 17, 18. *Gottorptold* 1498 p 66, 88. *Gottorptold* 1501 p 25, 30, 108. *Gottorptold* 1508 p 24, 30. *Gottorptold* 1510 p 49, 57. Marquart Holste: *DM VI*,6 p 367. *Dipl Fl I* nr 188. Ang. oksehandelen *Enemark* (1983) p 40. *Slesv. Prov. Efterretn. Ny rk, III* (1862) p 266f (rådmænd). *Dipl Fl I* p 712, 723. *DMR I*,1 p 494. *Husumtold* 1503(?) p 4. *Jensen, H.N.A.* (1840-1) p 931 (note). *RA Reg.* 108a, nr 10, *Ribe årsregnsk.* 1504/5 p 36. *Husumtold* 1505 p 72, 85. *Christensen, W* (1904) p 182. *RA Reg*

108a, nr 10, *Ribetold* 1508 8/9 2b, 3b. *Dipl Fl II* nr 291 (borgmester), nr 324. *Schwelik* (1961-3) II p 142ff. Tort Jepsen: *Husumtold* 1505 p 10. *Gottorptold* 1510 p 165, 187. *Pauli* (1875) p 72. *Gottorptold* (1511) p 4, 73, 163. *Pauli* (1875) p 72-4. *Dipl Fl II* nr 258. *Hanserecesse* III,6 p 300-2. *Dipl Fl II* nr 270, 273, 275. *DM IV,2*, p 295. *Hanseresesse* III,6 nr 439, 723, 725, 726. Hans Kock: *DM VI,6* p 347,9, *Dipl Fl I* p 245, p 662. *Rep II* 6708 (rådmænd). *Dipl Fl I* p 712. *Husumtold* 1503(?) p 2, p 18, 23. *Husumtold* 1504 p 15, 59, 68. *Husumtold* 1505 p 89. W. Christensen (1904) p 170,1. *Husumtold* 1506 p 40. *Gottorptold* 1508 p 76 (i selskab med Wilhelm Winberg). Anne(ke) Morkens: *Dipl Fl I* p 422, 649, 76. *Husumtold* 1505 p 10, 12, 86. Tile Petersen: *Stadtarchiv, Flensb.* Fortegn. over Helligåndshusets renter, p 12. *Gottorptold* 1501 p 11, 43, 54, 58, 62, 64. *Husumtold* 1503(?) p 9, 10. Jfr iøvrigt *Enemark* (1971) I p 146. *Ellehøj* (1963). *Dipl Fl II* nr 261 (udførselstill.). Merten Risenberg: *DM VI,6* p 344, 348, 351, 357, 368. *Dipl Fl I* p 488, 489. *Rep II* 6345. *Gottorptold* 1490/1 p 10, 17, 18, 23, 25. *DMR I,1* p 359, 360, 413, 419, 427-8, 433. *Husumtold* 1496 p 11v. *Husumtold* 1497 p 12. *Gottorptold* 1498 p 25, 38, 53, 86. *Husumtold* 1503(?) p 36. *Husumtold* 1505 p 64. Michel Risenberg: *Dipl Fl I* p 647, 676. *Gottorptold*

1497 p 34. *Gottorptold* 1498 p 8, 13, 17, 20, 27, 48, 59, 67, 71, 89, 91. *DMR I,1* p 466, 479. *Dipl Fl I* p 252. *Husumtold* 1504 p 41, 77, 78, 79. *Husumtold* 1505 p 92, 101. *Husumtold* 1506 p 40, 45. *Westermann* (1973) p 58, 62. *Dipl Fl II* nr 248, 269 (udførselstilladelser). *Enemark* (1983) p 40. Jakob Rutbeck: *Husumtold* 1506 p 29. *Dipl Fl I* p 122. *Dipl Fl II* nr 356. Peter Rutbeck: *Dipl Fl I* nr 188, nr 208 (rådmænd), nr 212, nr 227. Christensen, W (1904) p 175. *Husumtold* 1505 p 55. Margrete Rutbeckes: *Husumtold* 1505 p 21. Jfr *Dipl Fl I* p 76 (Peter Rubeke cum uxore Margareta). Laurens Tuchsén: *Dipl Fl I* p 250. *Husumtold* 1496 p 9r. *Husumtold* 1497 p 18, 9. *Dipl Fl I* p 91, 99. *Husumtold* 1504 p 20. *Dipl Fl II* p 8. Herman Winberg: *Gottorptold* 1501 p 90. *Husumtold* 1505 p 95, 96. Christensen, W (1904) p 185. *Dipl Fl II* nr 301. Willem Winberg: *Gottorptold* 1501 p 2. Christensen, W (1904) p 164. *Husumtold* 1505 p 53. *Husumtold* 1506 p 13, 24, 35, 41. *RA.* Reg 108a, nr 10, *Ribetold* 1508 8/9 p 2b. *Gottorptold* 1508 p 16, 22, 76. *Dipl Fl II* nr 246, 247 (udførselstill.). Borchert Krummedige: *Rep II* 9774. *Hanserecesse* III,4 nr 399. *Husumtold* 1503(?) p 36. *Rep II* 10024. *Hanserecesse* III,4 nr 448, nr 451 – 3/5 1504 B.K. nævnes som salig.).

Bilag 4

Slesvigere i Husums toldregnskab

Udførsel	Indførsel	lokale produkter
<i>Hans Bremer</i> (Slesvig?) 1503(?) 1506 1/2 td smør, 6 td malt 24 td malt		
<i>Merten Bruggeman</i> 1504 1505 1506 9 td hamborgøl 3 td hamborgøl, 24 td øl 4 fade øl		3 1/2 td sild
<i>Johan Greve</i> 1504 1506 16 td malt 1/2 pibe olie		2 okser 1 td sild, 250 hvidling
<i>Willem Kop</i> 1504 1506 6 td malt 13 td malt		
<i>Michel Lucht</i> 1504 1506 13 td malt 30 td malt		
<i>Hans Pomeriing</i> 1506 2 fade øl		
<i>Timme Teke</i> 1497 6 ame vin		

(Hans Bremer: *Nyrop* (1895-1904) I p 448 (rådmænd). *Husumtold* 1503 (?) p 4. *Husumtold* 1506 p 18, 22. Merten Bruggeman: *Nyrop* (1895-1904) I p 450 (borgmester). *Husumtold* 1503 (?) på omslaget 'merten bruggeman I gl'. *Husumtold* 1504 p 23. *Husumtold* 1505 p 33, 41, 111. *Husumtold* 1506 p 22. *Rep II* 10745 (rådmænd). *Lorenzen-Schmidt* (1980) p 133. Johan Greve: *Husumtold* 1504 p 15, 16. *Husumtold* 1506 p 25, 26. *Lorenzen-Schmidt* (1980) p 133. Willem Kop: *DM VI*, 6 p 349. *Gottorptold* 1491/2 p 14, 25. *Gottorptold* 1498 p 4. *DMR I*, 1 p 80, 502, 514. *Gottorptold* 1501 p 38. *DMR I*, 1 p 539, 541-2. *RA Reg* 108a, nr 10. *Ribetold* 1502 8/9 p 4a, sammesteds *Koldingtold* 1501 4/10 p 7b. *Rep II* 9692. *Husumtold* 1504 p 40. *Christensen, W* (1904) p 174. *Husumtold* 1506 p 13, 16, 18. Michel

Lucht: *Nyrop* (1895-1904) I, p 448 + II, p 29. *Rep II* 9838. *Husumtold* 1504 p 19, 33. *Husumtold* 1506 p 17, 18, 24, 27. *Lorenzen-Schmidt* (1980) p 200 (skrædder og brygger). Hans Pomeriing: *Husumtold* 1506 p 21. *Gottorptold* 1510 p 283. *Nyrop* (1895-1904) I p 454 (borgmester). Timme Teke: *Sach* (1875) p 339. *RA*. De sdj. Fyrsteark. Hertug Frederiks arkiv. Regnsk. C.2. *Gottorp amts-regnsk* 1489-90 p 27. *Gottorptold* 1490/1 p 6. *Plöntold* 1491 p 2r. *Gottorptold* 1495 p 39 (udg. til klæde). *Husumtold* 1497 p 12. *Gottorptold* 1497 (udg. til klæde). *Gottorptold* 1498 p 74, 118 (udg. til vin), 127. *DMR I*, 1 p 506. *Gottorptold* 1501 p 68. *RA*. *Reg* 108a, nr 10, *Koldingtold* 1501 4/10 p 7b. *Rep II* 9692. *Lorenzen-Schmidt* (1980) p 200-1, p 133. *Rep II* 10745 (rådmænd).).

Bilag 5

Kielere i Husums toldregnskab

	Udførsel	Indførsel
<i>Gotke Langenborg</i> 1503(?)	37 td fedt, 44 deger oksehuder, 5 skippd spæk, 24 stk klæde, 20 læster rug, 140 deger fåreskind	
1504	2½ deger huder, 1 td talg	
<i>Johan Langenborg</i> 1505		1 kramfad
<i>Hans Kistemaker</i> 1496	3 huder, 150 deger skind, 2 td fedt, ¼ td smør, 1 læst 12 td honning, 8 læster 22 td nødder, 1 td tørgods	
1497	3 td malt, 3 læster sild, 5 læster tøndegods, pelsværk	2 heste, 1 skimmel, 1 td salt, ¾ td sæbe, 6 ame vin, ½ pibe olie, 12 'laken', 2 td tørgods.
1503		½ pibe olie
1505	265 deger kalveskind, 6 deger huder, 1 last 26 td talg, 2 td køkkenfedt, 1 last honning, 40 skippd spæk, 12 sække humle, 8 stk ?, 12 'laken'	

(Gotke Langenborg: *Gottorptold* 1508 p 33, 77, 94. *DMR* I,1 p 503 ('deme kremer'), p 507, 527, 543, 570. *Gottorptold* 1501 p 16, 30, 51, 179. *DMR* I,1 p 553. *RA* Reg 108a, nr 10, *Ribetold* 1503 8/9 p 2b, 3a. *Husumtold* 1503 (?) p 36. *Husumtold* 1504 p 20. *Christensen, W* (1904) p 179. *Lorenzen-Schmidt* (1980) p 143. *Rep* II 10853. *Christensen, W* (1904) p 255, 265. *Gundlach* (1908) p 57-8, 58-9. *RA* Reg 108a, nr 10, *Ribetold* 1508 8/9 p 4a. *Enemark* (1971) II p 202. *Gottorptold* 1510 p 52. *DM* IV,2 p 287. *Gottorptold* 1511 p 60, 92. *Johan Langenborg: Gottorptold* 1498 p 77. *Husumtold* 1505 p 31.

Reuter (1896) p 211. *Lorenzen-Schmidt* (1980) p 143. *Gottorptold* 1508 p 8, 12. *Gundlach* (1908) p 57-8. *Gottorptold* 1510 p 33. *Reuter* (1896) nr 1569, 1570, 1577. *Gundlach* (1925) nr 52. *Gottorptold* 1511 p 94, 101, 118, 141. *Hans Kistemaker: Husumtold* 1496 p 10r. *Husumtold* 1497 p 4, 5, 12, 15, 16, 18, 19. *Gottorptold* 1498 p 6, 26. *Gottorptold* 1501 p 27. *Stern* (1904) nr 149. *Husumtold* 1503 (?) p 3. *Gottorptold* 1508 p 16, 27, 31, 79, 111. *Gundlach* (1925) p 24-5. *RA* Reg 108a. *Toldregnsk. Ribe* 1504/5 p 3b. *Husumtold* 1505 p 2. *Christensen, W* (1904) p 182. *Gundlach* (1908) nr 70.).

Bilag 6.

1400-tallets hovedgårde i undersøgelsesområdet

1. *Eddebo* på Flensborgs bymark. Til 1412 ejet af Julfamilien. Se kap 2, p 41, 37.
2. *Ellundgård*. (Hanved s., Vis hd). Gården overtoges ved Peter Juls død af Iver Jul. Dette bekræftedes af de øvrige arvinger 1401. Herefter kom godset øjensynligt under Flensborgs Helligåndshus. 1564 skriver Johan v.d. Wisch sig til til Ellund. (Se kap 2, p 37, *ZSHG* 4, p 185).
3. *N. Hakstedgård*. (N. Haksted s., Vis hd). Steffen Keltbek (Marquartsen) besad indtil sin død 1450 gods i N. Haksted. Broderen Lawi Marquartsen gav 1451 afkald på disse besiddelser og overgav dem til hertug Adolf VIII mod en livgeding på 2 gd i N. Haksted. Lawi boede 1451 og stadig 1483 på den ene af gd. Denne var 1499 overtaget af Anders Petersen. Den anden, mindre, gd blev drevet af en fæster.

Hertug Adolf VIII må have overladt Hakstedgård til Emeke Wonsfleth. Af ham købte Christian I ca. 1460 gården. 1462 blev Hakstedgd af kongen pantsat til herredsfogeden Lasse Jensen for 50 mark, mod en årlig afgift på 6 mk. 1468 blev gd overladt til en ny mand, Godske Ahlefeldt (med sønnen Claus til Bollingsted) til gengæld for store lån (2000 mark). Ahlefeldterne har videre overdraget gd til Sehestederne. 1476 købte Slesvig kapitel Hakstedgd af Mette Sehested af Buckhagen med sønnen Otto Sehested for 10.000 mark lybsk. Mod Ahlefeldternes og Wonsflethernes krav på godset indhentede kapitlet stadige bekræftelser i årene indtil 1493.

Fæstegods: 1477:20 fæstere, 1481: Gods i N. Haksted, Skovlund (Medelby s., Kær hd), Valsbøl (Valsbøl s., Vis hd), Meden (Valsbøl s., Vis hd). Godset i Skovlund udgjorde 1791 4 plove ud af ialt 12. (Hovedgårdens rester: *Röschmann* (1963) p 463-4. *Hille Reg Chr I* nr 300, *Jahrb. f. die Landesg. der Herzogth.* X p 153 (= *Rep II* 1429). *Westphalen III* sp 313 (1476). *ÆDA V* p 505, 516, 537, *Rep II* 5144. *Rep II* 4959. *Dipl Fl I* nr 203. *Jahrb. f. die Landesg. der Herzogth.* X, p 152 (= *Rep II* 7043). *Westphalen IV* sp 3131, nr 64. *ÆDA V* p 493. *Rep II* 7492, 8143).

4. *Lindevedgård* (St. Vi s., Vis hd). Med sikkerhed kender vi først gårdens ejere fra 1498. Ejer af Lindevedgård kan imidlertid allerede Lage Rød have været. Han og hans hustru bliver i 1430'erne medlemmer af Flensborgs Købmandsgilde. 1446 var han vidne, da Lutke Skinkel pantsatte Brunsholm. Lindevedgd. kan være arvet af Claus Rød, der 1467 var gift med Markvard Wonsfleths datter. 1481 optrådte han som medlem af Hl. Trefoldighedsgildet i Flensborg. 1507 var han død, og enken Katharina indtrådte i Hl. Trefoldighedsgildet i Flensborg, for hende garanterede sognepræsten i St. Vi. Arving til Lindevedgård blev Joachim Rød, der 1498 var tilstede i Vor Frue Købmandsgilde i Flensborg og da skrev sig til Lindevedgd. 1525 var han død. Enken sad på gd frem til 1549.

Allerede fra 1538 havde også børnene (Clement, Otto, Kirstine, Eleonore) skrevet sig til gd.

Fæstegods: Fra o. 1510 findes en fortegnelse over godset i Flensborg len – i St. Vi s. lå foruden hovedgd 3 gd i St. Vi, 1 gd i Vi kro, 2 gd i Sillerup, 2 gd i Lyngrå. I Hanved s. lå 2 gd i Ellund. I Breklum s. (N. Gos hd) 3 gd i Høgel. Ifølge register 1565 lå til gd 22 plove.

DDA 1940 p 95 f. *Bobé* (1898-1912) II p 97. *Dipl Fl I* p 241, *Hille Reg Chr I* nr 335. *Rep II* 2320. *Dipl Fl I* p 62, 68, 76, 252. *DMR I*, 1 p 605. *Slesv. Prov. Efterretn.* II,3 p 169. *Rep.* II 10.317. *Ingwersen* (1955), *Panten* (1982), *Röschmann* (1963) p 393).

5. *Bollingsted* (Eggebæk s., Ugle hd). Det er sandsynligt, at Porsfeldtslægten allerede ved 1300-tallets slutning besad gården. Hartvig Porsfeldt (–1374-92–) kaldte sig væbner i Slesvig. Henneke Porsfeldt besad formentlig gården i 1449, da han ifølge en skattemåling havde 46 fæstere. Hans arvinger er da (Claus) Porsfeldt, der før 1473 solgte gården til Claus Ahlefeldt. 1473 pantsatte Claus Ahlefeldt, Godskes søn, gården til kong Chr. I for 3700 mk. 1480 var pengene dog stadig ikke betalt, og Bollingsted forblev i Ahlefeldternes eje resten af århundredet.

Fæstegods: 1536 lå der til Bollingsted 25 plove. 1646 bestod godset af fæstegd i Eggebæk s.: 6 gd i Bollingsted, 1 gd i Jybæk, 3 gd i Esperstoft, 1 halvgd i Vesterskov + fæstegårde i Siversted s.: 2 gd i Smedeby + fæstegd i Gammellund (St. Michaels landsogn ved Slesvig) 8 gd.

(*Hille Reg Chr I* nr 469, 226, 189. *Dipl Fl I*, nr 166 (= *Rep II* 4664). *Hille Reg Chr I* p 257 (= *Rep II* 12651). *RA*. De Sdj. Fyrsteark. Hertug Frederiks arkiv. J.A.a. Regnskabsopgørelser i anl. af delingen af hertugdømmerne 1490, p 18 (indhæftet seddel). *Rep.* II 8093, *DMR I*, 1 p 605. *Danske Mag.* IV,3, p 245. *Jensen, H.N.A.* (1840-1) p 927-8. *Panten* (1976c). *Clausen, W.*: Eggebeker Heimatbuch. Flensburg 1939. p 149 f).

6. *Langstedgård* (Eggebæk s., Ugle hd). Vistnok først hovedgd fra 1500-tallet.

(*Falkenstjernet/Hude* (1895-99) p 420. *Clausen, W.*: Eggebeker Heimatbuch. Flensburg 1939, p 144 f).

7. *Rubølgård* (Jørl s., Ugle hd).

Godset synes at have hørt til Pobøl (N. Gos hd, Fjølde s). I et tingsvidne fra 1585 angives ejerrækken således: Tove – Jens Pobøl – Bjørn Pobøl, Peter Bjørnsen. Peter Bjørnsen døde før 1477, dette år betalte hans børn, bosiddende i Pobøl, halsløsning. Sønnen, Claus Petersen i Pobøl, nævnes 1478-83-99. Allerede o. 1460 var imidlertid en del af Rubølgård af Jes Petersen i Skardebøl (Enge s) solgt til Wulf v.d. Wisch. Det er nærliggende at tro, at Jes og Claus var brødre. Wulf v.d. Wisch solgte snart sin del af Rubølgd videre til Cord Cordes, ærkedegnen i Slesvig, der igen overlod den til Haye Payesen. I

halsløsningsregisteret fra Flensborg len for året 1472 oplyses det: 'Disse efterskrevne har været Haygenß fæstere' – nemlig 1 gd i Rubøl, 3 gd i Janeby, 1 gd i Jørl. Der kan næppe være tvivl om, at den Hays Payesen, der ejede godset, var identisk med Flensborgs oprørske borgmester. En meget nær slægtning til Jes Petersen (og dermed til Claus) var Anders Kalsen, der 1491 solgte sin del af Rubøl, Jørl, Janeby samt ½ af Kalle Andersens land i Vester Bjerrum til Ditlev v.d. Wisch til Lytjenholm. Både Anders Kalsen og Jes Petersen var meget velhavende bønder fra Læk og Enge sogne, med andel i arven efter Claus Lausen til Stadumgård (Læk s., Kær hd).

Fæstegods: Udover Rubølgd 3 gd i Janeby (Jørl s.) og 1 gd i Jørl – ifølge halsløsningsreg 1472. Der er vel snarest tale om et godskompleks på ca. 15 gd, splittet ved arv o. 1450.

(Panten (1971) p 7, *Jahrb. f. die Landeskunde der Herzogth IX* nr 18, p 515 (= *Rep II* 6884). *ÆDA V* p 475. *Falck, N.:* Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes. III (1825) p 374-6. *Freytag* (1958) p 87. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 237. *Clausen* (1955) p 93).

8. *Bregengård* (St. Solt s., Ugle hd). Der er ingen middelalderlige kilder til gd. Den ejedes 1587 af Ryde kloster. Endnu i forrige årh. fandtes her et voldsted med vandfyldte grave. (E. Freytag: *Zur mittelalterlichen Geschichte der Uggelharde. Jb. für die schleswigsche Geest* 1959, p 148. *Röschmann* (1963) p 273-4. Nationalmuseet, Kbh., top.reg. Kr. Flensb.).
9. *Kielsgård* (Hyrup s., Ugle hd). Fogedgd til Slesvig Domkapitel, se kap 2, p 46, note 67.
10. *Troelsby* (Adelby s., Husby hd). I Julslægtens eje til o. 1405. Se iøvrigt kap 2, p 37 (note 18), kap 5, p 95, note 19a.
11. *Ryde Kloster*. (Husby hd). Cistercienserkloster grundlagt ca. 1209. Klosteret havde gods i Angel og Sundeved. Størstedelen af Munkbrarup s. lå til klosteret. 1535 registreres 14 bønder under Ryde kloster i Sundeved. På vestkysten var kun strøgods. I bede 1480 gav klosteret 140 mk, plovskatten 1499 var 100 rh. gylden, plovskat 1513 var 150 mk, plovskat 1536 var 157½ mk.
(*Meddelelser fra Rentekammerarkivet* 1872, p 2. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 246, 162-4. *Dipl FI II* p 87. *DM IV,3* (1871) p 245. v. *Stemann:* *Zur Geschichte von Rude Kloster. Slesv. Prov. Efterr.* II,3 (1862) p 145-57. *Kuhlmann* (1958) p 216-22, p 273, kort 30. *Seebach, K-H.:* *Ruhkloster. Nordelbingen*, 31, p 75-84).
12. *Elgård* (Grumtoft s., Husby hd). Eftermiddelalderlig hovedgd. Først 1524 udskilt fra Nybøl (Kværn s., Ny hd).
(v. *Stemann* (1866-7) III, p 244, *ZSHG* 4, p 185. *Röschmann* (1963) p 461-3).
13. *Lundsgård/Grundtoft* (Grumtoft s., Husby hd). Efter at Erik Nigelsen Rosenkrans var blevet frataget sit gods af hertug Adolf VIII, tildeltes det væbneren Jørgen Lund, vel engang i 1430'erne. Jørgen Lund var gift med Margrethe Rosenkrans, en datter af Erik Nigelsen. For at få Lundsgård havde J.L.

måttet afgive sit gods i Immingsted (Svesing s., S. Gos hd) i 1438. Lundsgd arvedes formentlig af sønnen Markus/Markvard og dennes søn Henrik og sønnesønnen Markus, som 1494 erhvervede gods på Als. Sidstnævnte, Markus Lund, solgte formentlig Lundsgd til Wischfamilien. Måske er erhvervelsen allerede foretaget af Claus v.d. Wisch til Røst (1445-). Hans søn, Wulf, skrev sig ihvertfald 1497 til Foldevrå i Grundtoft s., og fra 1523 til Grundtoft.

Fæstegårde: O. 1440 var der til Lundsgd 1 eller 2 gd. 1549 9 gd.

(*Reg Chr I* nr 205. *ZSHG* 25, p 223. *Röschmann* (1963) p 280. *DAA* 1902 p 303 f. Henrik Lund: *Rep II* 6154. *Hille Reg Chr I* nr 468. *Fangel* (1979) p 23).

14. *Langballegård* (Grumtoft s., Husby hd). Langballegd blev 1433 af hertug Adolf VIII overgivet til Lange Nisse for livstid. Lange Nisse, der muligvis var identisk med Sivert Krogs svigersøn, Nisse Timsen, ejede yderligere en gd i Terkelstoft (Grumtoft s.), som han pantsatte til Jesse Bleke (rådmænd i Flensborg 1454-65) for 100 mark. Lange Nisses søn, Timme Nigelsen, var rådmænd i Flensborg 1484-97-. Fra ham eller hans slægt må godset være kommet i Ahlefeldternes eje. 1533 skrev Moritz Ahlefeldt sig til Langballe/Freienwillen.

Fæstegårde: 1433 udover Langballegd 1 gd i Terkelstoft.

(Se kap 5, note 16, 29. *Hille Reg Chr I* nr 285. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 416. *Neues Staatsbürgerliches Mag. VI* (1837) p 208. *ZSHG* 4 p 184. *Bobé* (1898-1912) II p 15-6, 20, 24. *Röschmann* (1963) p 392).

15. *Undevadgård* (Grumtoft s., Husby hd). 1446 stadfæstede hertug Adolf VIII at brødrene Henning og Claus Kok, borgere i Flensborg, havde købt Undevadgd, og tilstod dem adelig frihed for dette gods. I 1500-tallet havde slægten von Deden overtaget godset. Sandsynligvis besad allerede Otte Petersen (–1486-90–) af denne familie Undevadgd. I Slesvig kapitels rentebog fra 1532 nævnes Otto Peters Unewadt som giver af en årlig rente på 6 mk. Sønnen Peter Petersen (–1530-64–) skrev sig 1536-43 til Undevad.

Fæstegårde: 1446 nævnes gården med fæstere og landgods. Ifølge plovskatregistret 1543 havde hovedgd 4 fæstere i Undevad og 2 fæstere i Veseby (Hyrup s., Husby hd). 1536 var der til Undevadgd 6 plove.

(*Hille Reg Chr I* nr. 246, p 361-3. *DM IV,3*, p 235. *Neues Staatsbürgerliches Mag. VI* (1837) p 208. *ZSHG* 4 p 184. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 416. *Röschmann* (1963) p 630-1.)

16. *Gammelbygård* (Sørup s., Ny hd). Gården var muligvis oprindeligt krongods, idet hertug Adolf VIII 1438 betingede sig genindløsningsretten. I 1409 beskyldte Lage Urne Hartvig Porsfeldt (jfr Bollingsted) for at forholde ham hans gård 'Gammelgarde' gennem mere end 40 år. Meget tyder på, at Henning v.d. Hagen ved ægteskab med Porsfeldts datter har opnået brugsretten til gården. Ejendomsretten besad o. 1430 Hartvig

Krummedige/Krumkop. Om dennes fader ligeledes har besiddet gården er uvist. Hartvig Krummedige solgte gården til sin svoger Anders Iversen Rosenkrans. Anders Iversen pantsatte straks igen godset til sælger for 600 mark. Hartvig Krummedige overlod det dernæst til sin hustru Eibe. Og hun pantsatte det endelig til Henning v.d. Hagen. 1435 overlod imidlertid Anders Iversen Rosenkrans Gammelbygd til Slesvigbispem,

tillige med andet gods. Bispem måtte udkøbe forskellige pante-rettigheder, bl.a. Henning v.d. Hagens 600 mark. 1436 var gården overgået til Slesvigkapitlet, bispem bevarede dog som tak for sine anstrengelser en vis brugsret. 1503 havde kapitlet forlenet gd til Hartvig Breide.

Fæstegårde:

	1435 20/5	1450 25/10	o. 1462	1777
Gammelbygård (Sørup s., Ny hd)	'hof'	'hof' (15½ mk)		Foged
Gammelby (Sørup s., Ny Hd)	13½ mk	2 gd (8 mk + ødegd)	2 gd	2 plove
Vinderød (Sørup s., Ny hd)	hele byen	hele byen	6 gd	6 plove
Fladsby (Sørup s., Ny hd)	2 gd (8 mk)	2 gd (8 mk)	2 gd	2 plove
Kalleby (Kværn s., Ny hd)	'ghut'	'gud'		
Stenbjerg (Stenbjerg s., Ny hd)	'ghut'	'gud'		1 plov
Satrup (Satrup s., Strukstrup hd)	2 gd (12 mk)	2 gd (10 mk)		
Satrupholm (Satrup s., Strukstrup hd)	3 gd (22 mk)	4 gd (28½ mk)		
Oksager (Husby s., Husby hd)	2½ mk	1 gd (2½ mk)		

(DD II,12, nr 191 (ridderen Sigfred Sehested får gods i pant i Gammelby af hertug Valdemar III 1339 27/12 – jfr *Albrechtsen* (1981) p 150. *Klageskrifter* p 94 § 60. *Barner* (1874) p 109-110. v. *Stemann* (1866-7) III, nr 35. *ÆDA* V p 506, 519, 535-6. *Westphalen* IV nr 44, sp 3186. v. *Stemann* (1866-7) III nr 37, 38. *Rep* 16847. v. *Stemann* (1866-7) III nr 39. *Dipl FI* I, nr 111. *Rep* I 7266. v. *Stemann* (1866-7) III nr 51. *Quellensml* VI p 230, 103-5. *Westphalen* IV nr 122, sp 3192. *Friedrichsen, J.E.:* Chronik des Kirchspiels Sörup. 1907, p 128-9. v. *Steman* (1866-7) III, nr 252. *Jensen, H.N.A.* (1840-1) p 1008-9. *Röschmann* (1963) p 215).

17. 'Haugud' (Sørup s., Ny hd). Det er ikke ganske sikkert, hvor den hovedgd lå, der har udgjort centret i Magnus Båds gods i 1400-tallets første årtier. Snarest var den dog beliggende i Sørup s., hvor godset var koncentreret. Meget muligt var hovedgd identisk med den forsvundne 'hauegd' i Sørup s., en af de gd, som Magnus Båds enke, fru Flore, gav til Kværn kirke. Hovedgd nedlagdes o. 1430.

Fæstegårde: Oplysningerne om fæstegods er meget spredte – udover 'Haugud' (ved Løstrup, Sørup s) var der 8 gd i Rostrup og Skovs (begge Sørup s), 1 gd i Esmark (1 bol) (Satrup s., Ny hd), bønder ('rustici coloni') i Tastrup (Adelby s., Husby hd).

(*Jensen, H.N.A.* (1840-1) I p 1022 (note). *Sydslesvigs Stednavne* VII, p 224. *Martensen* (1960) p 18. *Albrechtsen* (1981) p 220, 242-3, 312 (Magnus Båd som foged på Gottorp). Flore Båd – *Acta Pont* II, nr 1215. *ZSHG* 3 p 97, 103-4. *Archiv für*

Staats und Kirchengesch. II (1835) p 538. (note 49). *Quellensml* VI p 109. *Dipl FI* I p 65, 321. Tymme Båd – *Harms* (1904) p 95, 146, 148).

18. *Mølmarkgård.* (Sørup s., Ny hd). 1466 solgte Henrik Gossen (Gjordsen?) Mølmarkgård, hvor han selv 'for tiden var bosiddende' og 4 andre gd til flensborgeren Hans Petersen. Dennes søn, Peter Hansen, overdrog 1499 Mølmarkgodset til Morkær kloster. Hovedgården synes da at være delt i to gd.

Fæstegårde: 1466 bestod godset foruden hovedgd på 12½ mk guld, af 4 gd i Mølmark by (én på 10 mk guld, 3 på 5 mk). 1499 var hovedgd nedlagt og delt i to gd.

(*Dipl FI* I, nr 153, 212. *FalkenstjernerHude* (1895-99) p 224, 232, 306, 345. Kap 5 note 36).

19. *Søndensøgård/Elkærgård* (Sørup s., Ny hd). Om den senmiddelalderlige hovedgd vides kun lidt. 1473 blev den solgt af Claus Mød (jfr Anebygd), uvist til hvem. Gården kom muligvis da i Slesvig Domkapitels eje.

(*Rep* II 3215. *Röschmann* (1963) p 603. *Jensen, H.N.A.* (1840-1) p 1004-5).

20. *Nybøl* (Kværn s., Ny hd). Gården var af kong Erik af Pomern før 1419 forlenet til Tønne (Timme) Rønnow. Den erobrede så nogle år af holstenerne. Før 1423 havde Tønne Rønnow dog vistnok igen fået gd i sin besiddelse. Holstenerne klagede 1423 over, at han tog gården fra 'Jurien' Krummedige, og at hr. Tønne Rønnows enke stadig havde gd. Hertug Adolf VIII overlod antagelig gd til Henning/Henneke v. Hagen o. 1430. En af hans sønner, Henrik v. Hagen (– 1466) arvede

Stenbjerggd. En anden, Joachim v. Hagen (1448-62(-67?)) fik Nybølgd. Joachims enke, Beke Schinkel, 'wanaftich to Nybel', nævnes 1480-91. Claus v. Hagen, søn af Joachim, arvede Nybøl (og indløste Stenbjerggd, som var pantsat til kongen) samt Elgård (1488-1500). Efter hans død ved Hemmingstedt sad enken i nogle år på gården. 1509 opkrævede hun kirketienden i Kværn s.

Fæstegods: 1536 ansattes godset til 14 plove. 1526 lå til hovedgd 7 gd i Kalleby, 1 gd i Hatlund, 1 gd i Lille Kværn (alt Kværn s.). 1524 udskiltes Elgård (Grumtoft s.) fra Nybøl.

(*Hanserecesse* I, 7 nr 12, p 7-8. *Dipl Fl I* p 329, v. *Stemann* (1866-7) nr 33. *Rep II* 5262. *Wegener, C.F.:* Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheimearkiv II. Tillæg (1856-70) p 59-61 *DM IV*, 3, p 243. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 416. *Martensen* (1960) p 241 ff. *Röschmann* (1963) p 469.).

21. *Nordgård/Gintoftegård.* (Stenbjerg s., Ny hd). Familien Petersen (v. Deden) kan knyttes til gd siden 1490. Ejder har herredsfoged og væbner Erik Petersen Maler (1472-90) sikkert været. Gården arvedes af hans svoger Johan Ottesen/Petersen (-1511-38-49-).

Fæstegårde: Ansattes 1536 til 5 plove. 1549 til 4 plove.

(*Martensen* (1960) p 91-2. *DM IV*, 3, p 68, 235. *ZSHG* 25 p 223. *Dipl Fl II* nr 404. *Röschmann* (1963) p 236. Jfr kap 3, note 72.).

22. *Stenbjerggård/Østergård* (Stenbjerg s., Ny hd) 1409 beskyldte Lage Urne Hartvig Porsfeldt for at forholde ham Stenbjerggd med mølle og tilliggende gods. Før 1470 ejedes gd af Henrik v. Hagen, hvis fader var gift med Hartvig Porsfeldts datter, Margrethe Porsfeldt. Han pantsatte godset til kong Christian I, der 1470 overlod det til Hartvig Skinkel sammen med andet gods. 1495 havde Claus v. Hagen dog genindløst godset. 1522-49 var Otte Sehested i besiddelse af Stenbjerggd.

Fæstegods: Godset ansattes 1536 til 5 plove.

(*Klageskrifter* p 94 § 60. *Hille Reg Chr I* nr 128, nr 183 (p 268). *DM IV*, 3, p 268 (med note 2). *Wegener:* Årsberetn. f. D.Kgl. Geheimeark. II.T. p 61, 69.).

23. *Albøl* (Sterup s., Ny hd). 1441 overlod hertug Adolf VIII den nu forsvundne gd (*hof*) med tilliggende gods til Gotzick Laurensone som medgift ved hans ægteskab med jomfru 'Schut-
teken dochter vam Hadenvælde'.

Fæstegårde: Udover hovedgd 2 gd i Aneby, 1 gd i Berristoft (alt Sterup s).

(*Hille Reg Chr I*, nr 238. Til G. Laurensone *Dipl Fl I* p 338).

24. *Anebygård* (Sterup s., Ny hd). Gården ejedes vel i 1400-tallets første del af Mød-slægten. Claus Mød, der 1445 solgte gods andetsteds i Angel, havde før 1470 overdraget Anebygd til kong Christian I. Foged for kongen (eller midlertidig pantehaver) har formentlig Benedikt v. Ahlefeldt været, da han i 1466 skrev sig 'wanaftich to Anebugarde'. Kongen pantsatte 1470 gd til væbneren Hartvig Skinkel. Denne overdrog 1478 gd til Morkær kloster.

Fæstegårde: 1478 12-18/11 lå til Aneby hovedgård foruden særmarker og damme:

Langvad mølle (nu forsv. Sterup s., Ny hd)

et lille hus ved møllen

Sterup (Sterup s., Ny hd).....	1 gd
Berristoft (-)	2 gd
Aneby (-)	8 gd
Sørup Skovby (Sørup s., Ny hd)	1 gd
Bynderis (N. Brarup s., Strukstrup hd) 1 gd (med særmarke)	
Fruelund (-)	1 gd
Savstrup (-)	1 gd
Bøl (Bøl s., Strukstrup hd)	6 gd
Bøl Skovby (-).....	2 gd

(Claus Mød – *DAA* 1940 p 75. *Reg I* 7485. *Rep II* 1535.

Anebygd – *Dipl Fl I* nr 153. *Hille Reg Chr I* nr 128. *Rep II* 4349, 4315, 5316, *Dipl Fl I* nr 183. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 225, 306).

25. *Brunsbøl* (Sterup s., Ny hd). 1397 overdrog Johan v. Thinen sin svogersøn Erik Krummedige gods i Esgrus s., Ny hd. Han forebeholdt sig dog selv 'den hof tho Bruneshul'. Gården har antagelig på dette tidspunkt været en hovedgd, men er sikkert forsvundet som sådan i løbet af den næste snes år. (*SHRU VI* nr 1397).

26. *Grønholt* (Sterup s., Ny hd). 1458 solgte Anders Smarge/Mikkelle sin gd Grønholt, uvist til hvem. Man kan dog formode, at et medlem af familien Rød (Rode) var køberen. 1477 optrådte en Peter Rode som vidne i en sag om fæstegods i Grønholt, og 1525 var Kirstine Rød bosiddende på Grønholtgård. Hendes broder Otto Rød, skrev sig 1538 til Grønholt og Lindevedgård. Grønholtgd pantsattes 1556 og solgtes 1574 til hertug Adolf.

Fæstegårde: 1549 var der 2 gd til hovedgd.

(*Rep II* 4056, 907. *Westphalen IV* sp 3404 (år 1525). *Prange* (1938) p 67. *ZSGH* 4 p 184. *Röschmann* (1963) p 278.)

27. *Skadelund* (Sterup s., Ny hd). Se Nisvrå (Esgrus s., Ny hd).
28. *Brunsholm* (Esgrus s., Ny hd). Før 1446 (1436-46?) var Brunsholm af Lutke Skinkel pantsat til Claus Porsfeldt for 10 år. 1449 betalte Lutke Skinkel skat på 10 mark, vel svarende til Brunsholms 14 fæstere. 1459 solgte Lutke Skinkel gods til Slesvigkapitlet i Ugle herred og Strukstrup herred, og omkring 1460 afhændede han selv Brunsholm til kapitlet for 1000 mark. Efter Lutkes død solgte enken yderligere en gd i Tolk s. (Strukstrup hd) til kapitlet.

Fæstegårde: 1446 havde Brunsholm 14 fæstere. 1449 betalte gårdens ejer, Lutke Skinkel, skat af 10 fæstere. Jfr Nygård (Esgrus s.).

(*Dipl Fl I* nr. 128. *Noodt* (1744-52) p 24 f (= *Rep II* 1035). *Rep II* 12888 = *Quellensml VI* p 105. *Rep II* 3099. *Panten* (1976c) p 36. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 410. *Röschmann* (1963) p 148-9).

29. *Nisvrå* (Esgrus s., Ny hd) 1466 var Frederik v.d. Krog bosid-

dende på Nisvrå. Han har sikkert ejet godset. Sønnen Henrik v.d. Krog solgte 1488 Skadelund og Østerholm med det stufjord, som hans salige fader havde købt dertil til Morkær kloster for 300 mark. Skadelund må på dette tidspunkt have været en større gård, den kaldes 'hoff' i salgsdokumentet. 1490 kom turen til selve Nisvrå, der solgtes til Morkær for 100 mark. Hovedgården blev nu antagelig nedlagt. 1542 havde klosteret 2 gd i Nisvrå.

Fæstegårde: Til Nisvrå (en ret stor gd) har hørt endnu en større gd i Skadelund (Sterup s.) og en fæstegd i Østerholm (Sterup s.).

(*Dipl Fl I* nr 153. *Rep II* 6835. *Westphalen IV* sp 3403, nr 9. sp 3396, nr 10 (= *Rep II* 6365). *Falkenstjernet Hude* (1895-99) p 306, 347. *Röschmann* (1963) p 459).

30. *Nygård/Frauenhof* (Esgrus s., Ny hd). 1497 beboede Anders og Enewold Drake Nygård, hvorfra de var pligtige til at betale Otto Rantzau Henriks søn en årlig rente på 4 mark. Denne rente blev 1497 overdraget til Domkapitlet i Slesvig og betalt stadig 1532 til kapitlet fra gd. Drakebrødrene havde gods i Vinderad (Sørup s., Ny hd), som de solgte til kong Hans i 1494. Formentlig har de også ejet selve Nygård, og gd er da senere kommet til Brunsholm (Esgrus s.).

Fæstegårde: Gods i Vinderad (Sørup s., Ny hd).

(*Noodt* (1744-52) II p 83-9. *Jensen, H.N.A.* (1834) p 530, 1, 2. *Rep II* 7745. Deres fader (?) Anders Drake: *Dipl Fl I* p 110, 329. Jfr Peter Drake: *Dipl Fl I* p 83. *Wegener: Aarsberetn. fra D. Kgl. Geheimeark II* (1856-70). Tillæg p 6. *Röschmann* (1963) p 149.).

31. *Runtoft* (Esgrus s., Ny hd). Runtoft registreredes o. 1231 i Kong Valdemars Jordebog, ansat til 6 mark guld. Den regnedes 1285-6 ikke mere til krongodset. Antagelig har på gården ved denne tid siddet Hr. Jakob Skram, der ved sin død 1303 gav 3 mark guld i Brunsbøl til kirken i Esgrus. Hans søn var sikkert Peder Skram (død før 1360), hvis datter, Cecilie, indgik ægteskab med Segebod Krummedige. På denne måde kom gården i hans besiddelse og gik videre til sønnen, Erik Krummedige, der ved en arveoverenskomst 1391 sørgede for, at gården forblev udelt. Efter at Erik Krummedige gik over til den danske konge inddrog holstenerne imidlertid hans gods. 1451-57 figurerer Runtoft i de landsherrelige regnskaber over Flensborg len (årlig afgift 140 mark). 1460 pantsatte Christian I Runtoft til Wulf v.d. Wisch for 10.000 mark lybsk. Wulf samlede i de følgende år arvekrav (udkøbte arvinger). 1468 måtte han imidlertid overgive Runtoft til grev Gerhard af Oldenburg. 1470 lovede kongen at han skulle få Runtoft igen, dette bekræftedes 1476. 1480 blev gd. pantsat til Otto og Wulf v.d. Wisch, og 1490 skrev Otto sig til Runtoft. 1494 blev gd pantsat til Joachim v. Reventlow, som det tillodes at købe de stående bygninger af Otto og Wulf v.d. Wisch. 1499 skrev Otto og Wulf v.d. Wisch sig dog stadig til Runtoft. Fra 1501 indehaves den af medlemmer af Sehestedslægten (Benedikt, Jasper, Otto).

Fæstegårde: Hele godset registreredes i 1460 (se omstående tabel):

*Ny herred. Wyppethorp xxxvi. m^{rk} aur. ·
Runætoft · vi. m^{rk} aur. · Gyæltung*

*xx. m^{rk} pur. · Hō · qd̄ rōst · Grouæ · Fornæs ·
mynnæsby · rackæthorp · tolægardh · fughælsnæs ·
Gyæltung ⁊ wakærbol · omia uta uocan' ætþung.*

Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog (nederst 15', øverst 15'). Teksten lyder i oversættelse: 'Ny herred. Wyppethorp 36 mark guld. Runætoft 6 mark guld. Gyæltung 30 mark rent sølv. Mærk, at Røst, Grouæ, Fornæs, Mynnæsby, Rackæthorp, Tolægardh, Fughælsnæs, Gyæltung og Wakærbol, alt det kalder vi ætþung.'

			Ialt i hvert sogn
'Hof'/'slot'	(Esgrus s., Ny hd)		
Rundtoft by	(Esgrus s., Ny hd)	9 gd	
Vippetorp	(Esgrus s., Ny hd)	8 gd	
Tolslev	(Esgrus s., Ny hd)	1 gd	
Studrup	(Esgrus s., Ny hd)	3 gd	
+ Løgtoft	(Esgrus s., Ny hd)	5 gd (3+2 gd)	
Nisvrå	(Esgrus s., Ny hd)	1 gd, 3 'lude'	
Grisgård	(Esgrus s., Ny hd)	1 gd	
Berrishave	(Esgrus s., Ny hd)	3 'lude'	28 gd, 6 husmd
Nyby	(Gelting s., Ny hd)	11 gd og mølle	
Dyttebøl	(Gelting s., Ny hd)	6/7 gd og mølle	
Pommerby	(Gelting s., Ny hd)	9 gd og mølle	26-27 gd og 3 møller
Sterup	(Sterup s., Ny hd)	1 gd	
Agtoft	(Sterup s., Ny hd)	1 gd	2 gd
Sørup Skovby	(Sørup s., Ny hd)	1 gd	1 gd
Hatlund	(Kværn s., Ny hd)	1 gd	1 gd
Stenbjerg	(Stenbjerg s., Ny hd)	2 gd	2 gd
Skjørdrup	(Tøstrup s., Strukstrup hd)	7 gd	
Stoltebøl	(Tøstrup s., Strukstrup hd)	4 gd	
Fuglsang	(Tøstrup s., Strukstrup hd)	3 gd	
Drølt	(Tøstrup s., Strukstrup hd)	3 gd (2+1 gd)	
Drølt og +Videby	(Tøstrup s., Strukstrup hd)	10 'lude'	
Ørsbjerg	(Tøstrup s., Strukstrup hd)	1 gd	
Gulde	(Tøstrup s., Strukstrup hd)	4 gd	22 gd, 10 husmd
Bøl	(Bøl s., Strukstrup hd)	1 gd	
'Robschov'(+)	(antagelig Bøl s., Strukstrup hd)	4 gd	5 gd
Flarup	(N. Brarup s., Strukstrup hd)	1 gd	
Rygge	(N. Brarup s., Strukstrup hd)	1 gd	
Skæggerød	(N. Brarup s., Strukstrup hd)	1 gd	
Vogsrød	(N. Brarup s., Strukstrup hd)	1 gd	
Arrild	(N. Brarup s., Strukstrup hd)	1 gd	
'Budeholde'	(antagelig N. Brarup s., Strukstrup hd)	1 gd	
Rurup mølle	(N. Brarup s., Strukstrup hd)	mølle	6 gd, 1 mølle
I alt		93 gårde (evt. 94), 16 husmænd, 4 møller	

(*Albrechtsen* (1981) p 131, 144, 154f, 157-61, 164-5, 174-5, 284. *Aakjær* (1926-55) p 9. *Bobé* (1898-1912). (Henvisn. til Teksten) I p 44-5 (Esgrus kirkebog). *SHRU* VI,2 nr 978. *Hanserecesse* I. Abt. VII nr 100, 222. *RA*. De sdj. fyrsteark. De schauenb. hert. 1452 regnsk. af amtmand Otte Split over Flensb. len p 17 ('Nu herde.. de lansten'). Smstd. 1457 Regnsk. af amtmand i Flensb. Godske Ahlefeldt p 10. *Hille Reg Chr I* nr. 91. v. *Stemann* (1866-7) p 92, 93. *Dipl FI* I nr 154. *Archiv für Staats- und Kirchengesch.* I,1 (1833) p 40-1. *Dipl FI* I nr 155. *Hille Reg Chr I* nr 162. *Knudsen Dipl Chr I* nr 235. *Dipl FI* I, nr 168. *Meddel. fra Rentekammerark.* 1872, p 3. *Rep*

- II 12651, 7562, 12688, 8872. *Michelsen* (1833) p 41-3, nr IV, p 43-4, nr V. *DMR* I,1 p 562. *Rumohr* (1984)).
32. *Tolgård* (Esgrus s., Ny hd). 1231 registreredes Tolgård i kong Valdemars Jordebog som gods under Gelting. 1397 overdrog drosten Johan von Thinen svigersønnen Erik Krummedige adskilligt gods herunder gården ('den hof') Tolgård. (*Albrechtsen* (1981) p 160-1. *Aakjær* (1926-55) p 9. v. *Stemann* (1866-7) p 28= *SHRU* VI 1297. *Röschmann* (1963) p 458f.).
33. *Grisgård* (Esgrus s., Ny hd). Grisgård blev sammen med Tolgård og andet gods af Johan v. Thinen i 1397 overdraget til

Erik Krummedige. Gd lå 1460-1593 under Runtoft, øjensynligt som enegård.

(Albrechtsen (1981) p 160-1. *SHRU* VI, 1297. *Hille Reg Chr I* nr 91. *Rumohr* (1984) p 88, nr 18).

34. *Gelting* (Gelting s., Ny hd). 1231 og 1285-6 hører vi om det kongelige gods Gelting. 1339 blev to bol heraf af hertug Valdemar overladt til vasallen Sigfred Sehested. Størstedelen af Gelting må dog have været i Skram-slægtens eje og fra denne være overgået til Segebod Krummedige og sønnen Erik Krummedige. 1428 besad Claus v.d. Wisch imidlertid Gelting 'hof', og hertug Adolf lovede ham erstatning, hvis hans gods skulle blive hærget. I skatteregisteret 1449 betalte Claus v.d. Wisch skat af 85 fæstere. Gården blev overtaget af sønnen Claus v.d. Wisch (d.y.). Den blev meget muligt frataget ham af grev Gerhard af Oldenburg, der 1468 satte ham fra Rendsborg len. Flensborgs lensmand Hartvig Skinkel gav ihvertfald 1470 324 mark til Gelting kirke, og kan da have resideret på slottet. 1494 solgte kong Hans Gelting til Hans v. Ahlefeldt, i hvis slægt gd forblev i 1500-tallet.

Fæstegårde: Godset kan vurderes til 1494 at have udgjort:

Hovedgården	(Gelting s., Ny hd)	
Nadelhoved	(Gelting s., Ny hd)	
Stenderup	(Gelting s., Ny hd)	
Svakketorp	(Gelting s., Ny hd)	
Prisholt	(Gelting s., Ny hd)	
Ravnholt	(Gelting s., Ny hd)	
Sønderballe	(Gelting s., Ny hd)	(Tilsammen Gelting by)
Vakkerballe	(Gelting s., Ny hd)	
		i alt o. 60 gd
Kværn	(Kværn s., Ny hd)	1 gd
Stenbjerg	(Stenbjerg s., Ny hd)	1 gd
Ravnkjær	(Ravnkjær s., Slis hd)	2 gd, 1 toft
Dollerød	(Ravnkjær s., Slis hd)	3 gd
Plejstrup	(S. Brarup s., Slis hd)	5 gd
S. Brarup	(S. Brarup s., Slis hd)	1 gd
Guderød	(Borne s., Slis s.)	1 gd
Goltoft	(Brodersby s., Slis hd)	3 gd
Havetoft	(Havetoft s., Slis hd)	2 gd
Hjalm	(Siversted s., Ugle hd)	1 gd
N. Brarup	(N. Brarup s., Strukstrup hd)	1 gd
Birkø og Bæverø	(Gelting s.)	engareal
I alt		o. 81 gd, 1 toft samt engareal

(Aakjær (1926-55) p 9, 26. *Albrechtsen* (1981) p 144, 150, 154, 158-61, 164-5, 284. *DD* II, 12 nr 191. *SHRU* VI, 1 nr 978. *Westphalen* IV sp 3185 nr 33. *Hille Reg Chr I* nr 191. *Urk. Lübeck* I,9 nr 842. *Quellensml* VI p 241-2, 112, 114, *Rep II* 2842, 7752. *Dipl Fl* II p 30. *Röschmann* (1963) p 230f.).

35. *Ophusum* (Bordelum s., N. Gos hd). Den ældst dokumenterede ejer af Ophusum er væbneren Magnus Lausen. Hans og godsets rødder er sporet af A. Panten. Faderen var Lage Elersen, der 1479 var 'bosiddende i Bordelum' (hvilket kan være en upræcis betegnelse for gården Ophusum). Lage var formentlig en sønnesøn af Sigfred Krok, borgmester i Flensborg o. 1400 og muligvis i familie med herredsfogeden i N. Gos hd Magnus Haiesen (-1409-30-). Magnus Lausen skrev sig 1483-96 af Ophusum, men var også aktiv i Flensborg, bl.a. som medlem af Kalendegildet. Han faldt år 1500 ved Hemmingstedt.

Fæstegårde: O. 1500 lå til Ophusum – foruden selve hovedgd med mølle – Drelstorp (Drelstorp s.) 6 gd. Breklum (Breklum s.) 1 gd. Østenå (Fjølde s.) 1 gd. Norsted (Fjølde s.) 2 gd. Maasbøl (Rylskov s., Husby hd) 1 gd. Noget gods i Viding og Bøking hd., som arvingerne besad, havde ihvertfald delvist også tilhørt faderen:

Vinding hd – En andel i Nunne Nunnesens bol. En gd kaldet 'Nunne Nunnesens arv'. En gd. Et bol på 5-6 agre.

Bøking hd – 1 gd i Klokriis (Lindholm s.) ½ bol i Mosehuse (Dedsbøl s.). 1 stykke land og et bol i Maasbøl (Risum s.). 4 demat mellem saltværket og 'Olebøl' og 6 demat græsning i Maasbøl (Risum s.).

(*Panten* (1972a). *Panten* (1974). Lage Elersen – *Dipl Fl* I nr 163. *Panten* (1974) p 25. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 232. Magnus Lausen/Ophusum – talrige kilder v. *Stemann* (1862b). *Dipl Fl* I p 74, 76, 702. *Dipl Fl* II p 3-4, 29, 605. *Dipl Fl* I p 639-41. *Rep II* 8067, 9598, 10540. *Quellensml* VI p 318.).

36. *Lytjenholm* (Breklum s., N. Gos hd). Den ældst kendte ejer af en større gård i Lytjenholm er herredsfogeden i Nørre Gos herred Nisse Payesen, der var broder til Flensborgs borgmester Haye Payesen. Nisse Payesen kan have arvet gd fra faderen Paye Jepsen, bg i Flensborg, der muligvis igen havde overtaget godset fra herredsfogeden Magnus Haysen. Det ser ud til, at Nisse Payesen allerede før 1472 overlod Lytjenholm til Ditlev v.d. Wisch. 1466-73 er Nisse Payesen bosiddende i Bjerrum s. og 1472 forekommer Ditlev v.d. Wisch i halsløsgregistret, vistnok i egenskab af godsejer på vestkysten. Efter Nisse Payesens død o. 1486 købte Ditlev v.d. Wisch yderligere gods i Lytjenholm, samt Nisse Payesens gods i Bjerrum. Da han 1491 erhvervede Rubølgård skrev han sig til Lytjenholm. 1500/1508 pantsatte Ditlev v.d. Wisch så gården til Slesvigbispen.

Fæstegårde: O. 1510:

Fæstegårde: o. 1510

Hovedgård med mølle	(Brelum s., N. Gos hd)	mølle
Lytjenholm	(Brelum s., N. Gos hd)	3 gd
Søholm bro	(Bjerrum s., N. Gos hd)	1 gd, 1 husmd., 1 færgemd.
Kohuse	(Bjerrum s., N. Gos hd)	2 gd
Rulbeke	(Bjerrum s., N. Gos hd)	1 gd
Bjerrum	(Bjerrum s., N. Gos hd)	3 gd (heraf 1 pantebesiddelse)
14 demat eng, 'Keldebeks' eng.		

(*Panten* (1972a), *Panten* (1974). *Dipl Fl* I nr 150. *Rep* II 6082. *Rep* II 6884, 7043. *Jahrbücher f. die Landeskunde der Herzogth X.* p 159f, 160f (= *ÆDA V* p 494). v. *Stemann* (1866-7) III p 121f. *Rep* II 8730. v. *Stemann* (1866-7) III p 134 ff. *Quellensml* VI p 299, 303, 305, 306, 319. *Rep* II 10321. *Reg* I nr 5683. v. *Stemann* (1866-7) III p 166-8. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 447-453).

37. *Arlevad* (Olderup s., S. Gos hd). Gården ejedes o. 1400 af Henrik Fris, sikkert en søn af den Jens Fris, der 1380 gav jord til Slesvig kapitel i Haselund (Fjølde s., N. Gos hd). Omkring 1439 arvedes Arlevad af sønnen Went Fris, han nævnes sidst

1467. Hans sønner overtog gården: – 1472-1496 sad Otto Fris på Arlevad. Gården tilhørte dog legalt fra 1473 broderen Didrik Fris, som efter Ottos oprørsforsøg i 1472 var blevet tildelt gården af kongen. Didrik var imidlertid hovedsageligt engageret som gejstlig embedsmand på Sjælland og har næppe beskæftiget sig med gårdens drift. Han må være afgået ved døden o. 1495. 1501 og 1502 havde Ditlev Fris, søn af Otto, overtaget Arlevad. Han levede stadig 1550, men skrev sig siden 1543 til Husum.

Fæstegårde: Til rekonstruktion af det senmiddelalderlige fæstegods kan en godsfortegnelse fra 1629 benyttes:

Fæstegårde:

		1629
Hovedgård	(Olderup s., S. Gos hd)	x
Olderup	(Olderup s., S. Gos Hd)	16 bol (mgl i middelalderlige kilder, inkl. landsherrelige skattelister).
Bomsted	(Drelstorp s., n. Gos hd)	2 bol (1466 har Went Friis gods ved Bomsted bro).
Langhorn	(Langhorn s., N. Gos hd)	5 bol
Arenfjølde	(Svesing s., N. Gos hd)	4½ bol
Vester Orsted	(Svesing s., N. Gos hd)	1 bol
Øster Orsted	(Svesing s., N. Gos hd)	½ bol (1463 solgte W.F. her 2 gd til Slesvigbispens).
Ipernsted	(Mildsted s., S. Gos hd)	2 bol (1462 havde W.F. her 2 'agri')
Osterhusum	(Mildsted s., S. Gos hd)	2 bol
Husum by	(Mildsted s., S. Gos hd)	5 huse (1466 havde W.F. et hus her)
Ostenfeld	(Mildsted s., S. Gos hd)	1 bol
Vitbæk	(Ostenfeld s., S. Gos hd)	1 bol (1462 solgte W.F. gods til Slesvigbispens her).
Silbersted	(Arns hd, St. Mikael's lands.)	2 bol
Westermarsch (= Dagebøl, Bøking hd)		4 bol
Galmsbøl	(forsv) (Bøking hd)	1 bol

Went Fris afhændede 1462 møllestrømmen ved Lytjenholm (Brekum s.). 1449 1 gd i Rantrum (Mildsted s.). 1448 1 gd i Oidersbæk (Mildsted s.). I S. Haksted (Jørl s., Ugle hd) var 2 af Arlevads gd 1439 pantsatte til Paye Jepsen, 1 gd o. 1462 solgt til Slesvigbispens. I Jybæk (Arns hd, St. Mikael's landsogn) var 2 gd 1439 pantsatte til Paye Jepsen).

1536 takseredes Arlevad til 35 plove. 1629 var der til gd 42 bol, 5 huse i Husum. Omkring 1460 havde Went Fris mindst 20 gårde og et hus i Husum. 1449 betalte han skat af 36 gårde.

(*Panten* (1972a), *Panten* (1974). *Carstens* (1932). v. *Stemann* (1866-7) III p 70-2, 72-73. *Rep* II 457. *Quellensml* VI p 154-5. *Rep* II 2142, 7187, 8067. v. *Stemann* (1866-7) p 137-9. *DM* IV,3 p 67, 244. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 410. 1449 *RA* Kbh, De sdj. Fyrsteark. Reg over bede af Gottorp len. *Hille Reg Chr I* nr 213. v. *Stemann* (1862b) p 291-2).

38. *Haneborg* (Svesing s., S. Gos hd). Formentlig ikke hovedgd i 1400-tallet. 1423 blev en Ditlev i 'Hauenborch' frataget ½ mark af bønder fra Ostenfeld. 1438 og 1607 betalte to md skat

til landsherren af 'havenborch'. 1527 tildelte hertug Frederik Joachim Leve til Morsum Haneborg. Det bemærkedes da, at hans moder Sile Leve tidligere havde besiddet gården. Et voldsted undersøgtes arkæologisk her i 1968. Det synes at være blevet sløjfet omkring 1400.

(*RA*. De sdj. fyrsteark. De schauenb. hert. Sager på papir. C. Regnsk. S. Gos hd 1438. *Dipl FL* I p 312. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 355. *Hingst* (1971) med litt.).

39. *Sønderholt* (Svesing s., S. Gos hd). En usikker oplysning angiver, at Sønderholt ved 1400-tallets slutning var i Slesvig-bispens eje, hvorefter Laurens Leve 1495 tilegnede sig godset. Dette skal have ført til, at hertug Frederik konfiskerede Sønderholt. Muligvis er sagen mere kompliceret. Omkring 1500

besad Joachim Plesse Henrikssøn gd, og det er ikke usandsynligt, at dette skyldtes et ægteskab med en datter af Magnus Lausen til Ophusum. Joachim Plesse solgte 1513 gd til Slesvig-bispen, der igen 1533 overlod den til Joachim Leve.

Fæstegårde: Hovedgården med særmark, 1 gd i Øster Orsted, 1 gd i Vester Orsted (alt Svesing s). 1 gd i Oldersbæk (Mildsted s).

(*Quellensml* V p 120-1. v. *Steman* (1866-7) III p 155 ff (= *ÆDA* V p 476). *Quellensml* VI p 312, 305. *DM* IV,3 p 237. *Bobé* (1898-1912) II p 21-2, p 60-4. Joachim Plesse – *DMR* I,1 p 396, 438, 582, 587, 588, 592, 593, 608, 614, 604. *Dipl Fl* II nr 234. *Michelsen* (1834) p 100-1.).

Noter til indledning

1. Jfr bl.a. v. *Below* (1920). *Rörig* (1933). *Häpke* (1928). *Heimpel* (1933). Se iøvrigt kapitel 10.
2. *Lönnroth* (1969). Jfr *Scharff* (1955) p 162 ff.
3. *Arup* (1902-4). *Peters* (1973-5). Til den politiske historie iøvrigt – *La Cour* (1937). *Olrik*, J. (1937). v. *Rumohr* (ed) (1960). *Brandt* (1976). *Olesen* (1980). *Gregersen* (1981). *Olesen* (1983a). *Christensen*, H (1983). *Hoffmann*, E. (1984-86).
4. Se *Olesen* (1980) for en nærmere skildring.
5. Jfr *Olesen* (1983b).
6. *Scharff* (1955) p 158. Jfr *Hennings* (1960) p 67. *Hoffmann*, E. (1986) p 276. Til valget iøvrigt *Arup* (1902-4). *La Cour* (1937) p 163-73. *Carstens* (1931). v. *Rumohr* (ed) (1960).
7. v. *Rumohr* (ed) (1960) p 26-33.
8. v. *Rumohr* (1960) p 37-39.
9. *Hoffmann*, E. (1986) p 288.
10. *Arup* (1902-4) p 322 ff. *Peters* (1973-5) I p 305-22.
11. *Arup* (1902-4) p 347. *La Cour* (1937) p 174. *Hoffmann* (1986) p 292. *Peters* (1973-5) I p 323.
12. Se f.eks. *La Cour* (1937) p 176.
13. Allerede *Paludan-Müller* (1874) antager en fælles plan blandt brødrene (p 89 ff). Jvf. *Kr. Erslevs* fremstilling i 'Den senere middelalder'. Danmarks Riges Historie. II. p 532 ff.
14. *Knudsen Dipl Chr I* nr 134. *Jahn* (1835) nr 44 v. *Stemann* (1866-7) III p 96. Så tidligt som 1/11 1466 fik grev Gerhard tilladelse til at indløse 2-3 lensslotte i Slesvig/Holsten. *Knudsen Dipl Chr I* nr 132. *Knudsen* (1848) p 63-4. Se iøvrigt *Arup* (1902-4) p 351 ff. *Olesen* (1983a) p 237 ff. *Christensen*, H (1983) p 116 ff.
15. Udover Rendsborg nævner *Arup* (1902-4) p 354-5: Gottorp, Tielen, Segeberg, Sønderborg, Flensborg, måske Åbenrå og Nordborg. Denne liste gentages af *La Cour* (1937) p 137. *Hoffmann*, E. (1986) omtaler p 294: Segeberg, Hanerau, Gottorp, måske Sønderborg, Flensborg, Haderslev, Tielen. Runtøft, der var et len under Flensborg, indløste greven 1468 (*Dipl Fl I* nr 154). Der er påkrævet en nærmere undersøgelse af lensforholdene, der reviderer *Michelsen* (1878).
16. *Christensen*, H (1983) p 157 f. Ang Chr I's skiftende politik over hansenstæderne 1468-69 – se *Kjærulff* (1983).
17. *Arup* (1902-4) p 356 ff. *La Cour* (1937) p 177. *Peters* (1973-5) I p 347. *Gregersen* (1981) p 189. *Hoffmann*, E. (1986) p 296.
18. *Arup* (1902-4) p 371 ff. *La Cour* (1937) p 190 ff.
19. *Knudsen Dipl Chr I* nr 196. *Michelsen* (1834) p 71.
20. *Arup* (1902-4) p 421 ff.
21. *Knudsen Dipl Chr I* nr 232. *Carstens* (1936). *La Cour* (1937) p 189. *Peters* (1973-5) I p 205.
22. *Christiani* (1781) p 533 ff.
23. Se bl.a. *Falck* (1847) p 30-36. *Michelsen* (1828) p 272.
24. Flensborgs særprivilegering under kong Hans og Christian II behandles af J. Skovgaard i *Hjellholt*, H. *Hvidtfeldt*, J.

Kretzschmer, K (ed) 1953-55) I p 112. *Hoffmann*, E. (1986) p 328.

25. *Lammers* (1953).
26. Jeg har tidligere berørt spørgsmålet om forholdet mellem marked og naturgrundlag i det sennmiddelalderlige landbrug. *Poulsen* (1985a). Ang. prisudviklingen se kap 5, note 66.
27. *Dühlmen* (1981) p 8. *Peters* (1976) p 169.
28. En del af toldregnskabsmaterialet er diskuteret *Poulsen* (1985c). Iøvrigt vil kildernes udsagnskraft blive diskuteret løbende i fremstillingen.

Noter til kapitel 1

1. *Chronicon Eiderostadense* p 712.
2. Greven skal være brudt op fra sit rige 30/8 1472 (*Ratschronik Lübeck* p 104, note 6). 6/9 er hans opholdssted Slesvig (*Ratschronik Lübeck* p 104, note 8).
Kilderne til selve oprørets forløb er dels breve, dels krøniker. Brevene vil blive anført i det følgende, men en kort præsentation af krønikerne er på sin plads: To hovedkilder udgør *Ratschronik Lübeck* og den såkaldte *Chronik der nordelbischen Sassen*. De har i enkelte formuleringer mindelser om hinanden for året 1472, afhængighed synes dog ikke at kunne konstateres (jfr *Chronik d. nordelbischen Sassen* p XX-XXIII). Begge kilder er samtidige, men hvor Lübecks krøniker giver sagen set med denne bys øjne, fornemmer man i den 'nordelbiske krønike' Hamburgs syn. Generelt se bl.a. *Koppmann* (1871) p 57-84. *Bruns* (1902) p 183-202. En tredje god og samtidig kilde er *Chronicon Eiderostadense*. Denne krønike er af lokal oprindelse i forhold til oprøret og er antagelig et udtryk for 1400-tallets frisiske selvopfattelse – *Panten* (1977) p 147, *Panten* (1980) p 121. Ikke videre informativ i vor sammenhæng er Caspar Weinrichs samtidige *Danziger Chronik*. (Jfr dog kap 9). En oldenborgsk krønike taler uspecificeret om hertugens store tab – *J. Schiphoweri Chronicon Archicomitum Oldenbvirgensium* (1504). i: H. Meibomius: *Rerum Germanicarum*. Tom II. Helmstedt 1688, p 183.
3. Om den politiske situation *Olesen* (1983) p 340-52.
4. *ZSHG* I, p 231-2 (15/4 1472). Jfr *HR* II,6 nr 563, note 1. *Sauer* (1971) p 31.
5. *Chronicon Eiderostadense* angiver grevens styrke til 80-90 mand, *Ratschronik Lübeck* har 'over 100 mand'. Oprørets forløb er tidligere skildret hos *Waitz* (1850), (1854), (1858), (1863). *Koppmann* (1870). *Fester* (1933), *La Cour* (1937) p 110 ff, *Sauer* (1971), *Panten* (1977), *Hoffmann*, E. (1986) p 301 f. *Brandt* (1976) – standardlærebogen i Slesvig-Holstens historie omtaler ikke oprøret.
6. Chr I beretter i et brev til biskop Heinrich af Münster 11/9 1472 (*HR* II,6 nr 617) hvordan greven med 'graven und bloeckhusen' har befæstet sig i Frisland, medbringende folk og skibe (=

- Koppmann* (1870) p 232-4). *Ratschronik Lübeck* taler (p 104) om 'en stor grav og blokhuse foran Husum'. *Chronik d. nord-elb. Sassen* har (p 149) oplysningen om befæstningen af Nyhus. Ang blokhuse se A. Tuulse i *KLNM* Bd 2, sp 5.
7. Dette nævnes ikke i kilderne, men fremgår af *Dipl FI I* nr 221.
 8. *Chronicon Eiderostadense* p 712.
 9. *Hille Reg Chr I* nr 354. *ZSHG*, Bd I (1870) p 232 (1472 6/9 – Christian I meddeler fra Eutin hamburgerne, at han vil komme til deres by).
 10. Chr I i Hamburg 8/9 se *Koppmann* (1878) III p 70 (kongen drikker 6 tønder øl), 1472 10/9 *HR* II,6 nr 616. 1472 11/9 *HR* II,6, nr 617. *Ratschronik Lübeck* p 105 med note 4. Formidler af kontakterne til Lübecks råd var biskop Albert Krummedige.
 11. *Chronik d. nordelb. Sassen* p 150. Jfr *Carstens* (1935) p 89.
 12. *Hille Reg Chr I* nr 316.
 13. *Steindorf* (1859) p 289-90. *Wetzel* (1883) p 40, nr 80. Kielerne trak sagen i langdrag. De nåede ikke at sende tropperne før greven var forðrevet (*Wetzel* (1883) nr 81. *Wehrmann* (1863) p 66, Anklagen nr 2). Kiel har sikkert allerede på dette tidspunkt haft handelsforbindelser over vestkysthavnene, formentlig også over Husum, og har næppe haft særlig interesse i at medvirke til oprørets overvindelse.
 14. *Hans Urk* 10, nr 150 p 93. *Dipl FI I* nr 221 – 'my hadde gripen und syne slote setten unde vorwaren laten'.
 15. I halsløsningsregisteret 1472 (*Freytag* (1958) p 86) hedder det om de 6 gd i Nyhus – 'Kally Petersen tom nigen Huße 3 mk, de andern sint vorbrant'. Reparationsarbejder 'tom Nigenhuße' omtales i lensregnskabet 1475-9 (*Panten* (1975) p 27).
 16. *Ratschronik Lübeck* p 106. De lybske skytter nåede ifølge denne kilde kun til Neumünster før meddelelsen om kongens sejr nåede dem. Tropperne rykkede dog videre, og kom til Husum, hvorfra de igen drog til Flensborg. De lybske tropper kostede byen 92 mk, 1 skilling, 7 d, mens hamburgerne gav 396 mark, 17 skilling, 3 d ud til soldater (*Ratschronik Lübeck* p 106 note 3 og 4). En kvartermester i den hamburgske styrke nævnes i byens kæmnerregnskab (*Koppmann* (1878) III p 73).
 17. *Wetzel* (1883) p 40-1, nr 81. I brev af 1472 23/9 får kielerne at vide, at greven er flygtet med 15 heste. Om de kaprede skibe *HR* II,6 p 563, note 2 (= *Koppmann* (1878) p 73). Grev Gerhard 26/9 i Delmenhorst (*HR* II,6, p 562). *Chronicon Eiderostadense* angiver, at greven flygtede med 12 md, gennem Holsten til Lüneburg (p 712). De fyldigste oplysninger findes i *Ratschronik Lübeck*, der angiver at greven flygtede 'sulf sovende by nachtiden' (p 106).
 18. Hamburgernes ønske om Husums ødelæggelse fremgår af *Ratschronik Lübeck* p 106 og *Chronicon Eiderostadense* p 712. Sidstnævnte fortæller episoden ret detaljeret – bl.a., at lensmanden på Gottorp Peter v. Ahlefeldt og stalleren i Ejdersted Tete Veddersen skal være gået i forbøn for husumerne.
 19. *Hille Reg Chr I* nr 208 – i brevet omtales oprøret. *Rep II* 3142. Ang. Hillike Degeners (gift m. Hans Degener) *Hille Reg Chr I* nr 264, 265. *DMR* I,1 p 103. *Beccau* (1854) p 41-2.
 20. *Hille Reg Chr I* nr 143, 203, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 223, 227, 228, 265, 317, 357, 358, 457, 459, 460. *Rep II* 3506. *Dipl FI I* p 736. Til kongens opfattelse også *Waitz* (1863) (Erstes Heft) p 2.
 21. *Hvidtfeldt* (1949) p 160: 'Han fandt en Del Tilhængere i Syd-slesvig, bl.a. i Egnen omkring Husum og Flensborg, men deres Utroskab kom dem dyrt at staa ... Medløberne..'. *La Cour* (1937) p 184.
 22. Se henvisn. i det følgende. Af en vis betydning er desuden det brev fra 1474 27/9, hvori Gerhard frigiver de områder, der har ydet ham pantehyldning – se note 101. De senere kilder er uden interesse.
 23. Se note 2.
 24. *Chronicon Eiderostadense* p 712: 'unde de Eiderstedeschen wolden eme nicht huldigen, wente sin broder koninck Karstens was gehuldiget vor einen erffheren ..'
 25. *Chronik d. nordelb. Sassen* p 149. *Ratschronik Lübeck* p 104. Jfr *Panten* (1977) p 147.
 26. *Chron. Eiderst.* p 712. *Laß*: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten. 1750, p 32, note 2. *Beccau* (1854) p 39-40, 249-51. *Rep II* 10907.
 27. *Hille Reg Chr I* nr 265. Straffen må have haft implikationer for hele det slesvigske ejendoms- og kreditmarked. 1475 gengav kongen en af de store tabere, gejstligheden, alle renter og gods i Husum (*Hille Reg Chr I* nr 203).
 28. Ang. halsløsning se artikel herom af J. Hvidtfeldt i *Håndbog f. danske Lokalhst.* Kbh 1952-6, p 261.
 29. Jon Detlefsen, Hinrich tome Eggerse, Didrik Glasemaker, Peter Klensmede, Konoth (= Kouoth), Eler Schreye, Vike Verwer/Smit. *Hille Reg Chr I* nr 208, 226, 231, 232. Da dronning Dorothea 1486 overdrog 6 borgere i Husum jord, var der sikkert også tale om tilbagesalg af konfiskeret gods. Borgerne var Jon Detleffess, Borchert Oldendorp, salig Lutke Bakes Grete, salig Hans Esschellss Barteke, Hinrich Euerdes, Hans Knuttss, Bancke Hinrickess. *Rep II* 5925.
 30. Hans Moller, Albert Goldsmit (*Hille Reg Chr I* nr 227).
 31. *Beccau* (1854) p 37. Jfr også *Fester* (1933).
 32. Skipper Boie, Volwuart Verwer, Laurens Gunnesen, Detlef Hansen, Johan Kone, Poppe Smedes søn Laurens Poppe, Jens Tukesen. *Hille Reg Chr I* nr 209, 218, 266, 264, 210, 217, 364, 214, 211, 215, 216, 268.
 33. Claus Aleke, Hans Holm. *Hille Reg Chr I* nr 224. *Rep II* 3506.
 34. *Chron. Eiderst.* p 712 'vele uth deme strande worden de koppe affgehown, unde van husem ..'
 35. Hatsted marsk: *Hille Reg Chr I* nr 355, 317. Nordstrand: *Hille Reg Chr I* nr 221, 357, 360, 359. Mellem 'der Heveren' *Hille Reg Chr I* nr 228. Bupsee s.: *Hille Reg Chr I* nr 457. Buphever s.: *Hille Reg Chr I* nr 458. (Jfr også *Rep II* 9105 = Moller (1767) p 18). Ejdersted: *Hille Reg Chr I* nr 220 (jfr *Panten*

- (1977) p 150). Læk: *Hille Reg Chr I* nr 267. Uvist marskgods: *Hille Reg Chr I* nr 143. Flensborg: *Dipl Fl I* nr 221. Sundeved (Rixtorp): *Dipl Fl I* nr 221, *Hille Reg Chr I* nr 223. *Knudsen Dipl Chr I* nr 192.
36. Hamburgs kærnerregnsk: *Koppmann* (1878) III p 80. Andetsteds i regnskabet ses det, at der blev udskrevet en speciel skat for at dække udgifterne (p 52). 1478 betalte kong Chr I for hjælpen (p 304). Hamburg havde iøvrigt i 1472 livlig kontakt via løbere med Flensborg og Husum (p 62). Lübecks kærnerregnsk: *Ratschronik* p 106, note 4 (år 1472).
 37. *DMR I*, I p 47, 68, 52. Jfr *Panten* (1977) p 152.
 38. R.A. Kbh. Kongens arkiv. Rev. Regnsk. Flensborg lens regnsk. (1472-99). 1472 halsløsningsreg. Er trykt (med talrige fejl) hos *Freytag* (1950)+(1958).
 39. *Panten* (1977) p 155.
 40. Flensborg len administreredes på dette tidspunkt af et selskab af panthavere. Dets repræsentant på borgen synes Lyder Rumohr at have været. Først 1473 blev Otto Wahlstorp lensmand (se note 89).
 41. R.A. Kbh. Kongens arkiv. Rev. Regnsk. Flensb. len (1472-99) 1476-79 Halsløsningsreg. Trykt *Panten* (1977) p 25-8.
 42. *Panten* (1975) p 22. *Freytag* (1958) p 87. *Panten* (1977) p 154 – drager dog den modsatte slutning!
 43. Om årsagen til den forvaltningsmæssige deling i registre for henholdsvis Vis/Ugle-herreder og for N. Gos herred (der alle lå i Flensb. len) kan der kun gisnes. Evt. kunne der være en sammenhæng med lenets pantsætning i disse år (jfr note 40).
 44. R.A. Kbh. Kongens arkiv. Rev. Regnsk. Flensborg len (1472-99), udatt, 'ca 1470'. Halsløsningsreg.
 45. Læsningen *Horsens* synes at være korrekt – men lokaliseringen er gådefuld. For Enge kirkes gods i 1600-tallet se *Panten* (1971) p 48.
 46. *Freytag* (1958) p 84 ('Sywert Didericksen 30 mk'). R.A. Kbh. Kongens arkiv. Rev. Regnsk. Flensb. len (1472-99) udatt 'ca 1470', linje 14 ('(...)ert Dedericss () tho wige' 22½ mk). Dideriksen var muligvis fæster under Ryde kloster jfr *Dipl Fl II* nr 297.
 47. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 292-3. *Fangel* (1979) p 25-9. Jfr note 35 (Sundeved).
 48. *Kinch* (1869) p 378-9. Jfr også *Rolfs* (1926) p 186.
 49. Trykt *Jessen*, W. (1950) p 408.
 50. Se note 38.
 51. 'Lave Keldebek' i Dragernes Gilde i Flensborg. 'Keldebeke' i Flensb. købmandsgilde (*Dipl Fl I* p 145, 154, 241). Lave Marquartsen afgiver ved broderen, Steffen Keltbeks død, før 1451 rettighederne i dennes besiddelse, og får til gengæld for livstid 2 gd. 1472-reg *Freytag* (1958) p 84. Skattereg for Flensb. len 1483 noterer Lave Marquartsen for 6 mk (*Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 219). *Panten* (1972) p 86 formoder, at den gd Steffen Keltbek besad, var N. Hakstedgård, og forsøger at påvise et slægtskab med (lav)adelsfamilier i Kær herred.
 52. *Rep II* 1345. Følgende genealogi er mulig for slægten i Lytjenholm. 1. Ivert Svenssen (1472). 2. Asser Iversen (1472). 3. Jens Assersen (–1543-72–), Peter Assersen (–1572–). Jfr *Panten* (1975) p 45f. *Panten* (1972) p 100.
 53. Gårde blev senere et adeligt gods under Fresenhagen. *Panten* (1977) p 156 argumenterer for, at bebyggelsen i forbindelse med oprøret er kommet i Henning Pogwischs eje.
 54. Jfr *Panten* (1972a, 1972b). Det bedst kendte medlem af slægten er Christiern Jessen, vel Annas broder, der døde ca. 1515 i Bredsted (*Panten* (1972b) p 101). Den eneste kendte bonde i Kær herred, der vides at have fået frtaget sin jord, er Peter Haiesen. Også han var vel jordrig og var muligvis af lavadelig slægt (*Hille Reg Chr I* nr 267, *Panten* (1977) p 91,3).
 55. *Panten* (1977) p 156.
 56. *Panten* (1977) p 153-4.
 57. *Hille Reg Chr I* nr 305, 326, 355. *Rep I* 7165. *Rep II* 2301.
 58. *Hille Reg Chr I* nr 304. *Rep II* 3506.
 59. Jfr *Panten* (1977) p 142 ff. *Carstens*, G. (1937) p 77f. Den almindelige antagelse, at Edlef Knudsen var staller på Nordstrand må forlades. Kun under oprøret 1472 kan have haft denne funktion.
 60. Se generelt *Fester* (1933) (der dog indeholder en del fejl).
 61. Skipper Boye (*Hille Reg Chr I* nr 209). Skipper Backe / Lutke Backe (se *Fester* (1933) p 127, nr 25). I Gottorpsk toldregnsk. 1484-5 (*Andersen*, C.E. (1932)) findes: Lutke Bake p 332-6 (jfr *Enemark* (1971) I p 286, II p 210). Johan Kone p 337, Hans Knudsen p 347, Vicken Verwer p 366. Borchert Oldendorp – *Enemark* (1971) II p 234.
 62. *Dipl Fl I* p 62, 95-8, 113, 121, 242, 250, 392, 399, 405, 518, 525, 645. *DM VI*, 6 p 366 (jfr Koldingtold 1503, R.A. Kbh. Reg 108a, nr 10, fol 5a). Der er formentlig tale om to personer med navnet Hans Frese.
 63. Formentlig af lavadelig slægt – se *Rep I* 3771, 3839. Han er omtalt *Schiitt* (1966) p 68. I Nikolaikirken står endnu den døbefont han skænkede, samt hans gravsten (*Rohling* (1955) p 160f, 193). Partzow havde før han kom til Flensborg bl.a. været præst i Langhorn og placerede med en vis forkærlighed investeringer på vestkysten – *Rep II* 2552, 6708, 12869. *Falck*: *Sammlungen zur näheren Kunde .. III* (1825) p 353-5.
 64. *Dipl Fl I* p 68, 69, 250, 394, 648 (årtidpenge til Marielirken i Flensborg).
 65. Kilder til Haie Paiesen bl.a. – *Dipl Fl I* p 478, 481, 479, 155, 484, 485, 486, 736, 639. *Rep II* 505, 2767, 6534. *Lüb Urk I*, 10 nr 169. Se også *J. Skovgaard*: 'Borgmestre og råd'. Flensb. Bys Hist. I (1953) p 89 ff. *Panten* (1972b), *Panten* (1974).
 66. *DMR I*, I p 47. *Dipl Fl I* p 736. Vi møder her et 'Verbannungsgebiet' omkring en dansk by – jfr *Machalka-Felser* (1979) p 355.
 67. *Dipl Fl I* nr 221.
 68. *Hille Reg Chr I*, nr 222, 223. *Knudsen Dipl Chr I* nr 192, *Fangel* (1979) p 25-9.

69. DAA (1931) p 94 (linjen Olpenæs-Fresenhagen). Gods i Kær herred nævnes *Dipl FI* I nr 198. v. *Stemann* (1866-7) III nr 94.
70. *Hille Reg Chr I* nr 213. Yderligere om Arlevad-godset i de følgende kapitler. *Olesen* (1983) omtaler Didrik Fris tilfange-tagelse 1471 10/10 (p 347). Ang. slægten *Dahlerup* (1969) p 15. DAA (1942) p 99-101.
71. *Panten* (1977) p 139 ff.
72. *Panten* (1977) p 142. Jfr *Carstens* (1937) p 77-8. Med E. Knudsen henrettedes hans svoger Knut Lauesøn.
73. Leve: *Hille Reg Chr I* nr 150, 221, 228, 357-8-9, 360, 457-8. *Rep II* 9105 (= *Moller* (1767) p 18). Feddersen: *Hille Reg Chr I* nr 149, 364, 474.
74. *Rep II* 6131. Jfr *Carstens* (1937) p 83 f. *Panten* (1972).
75. *Hille Reg Chr I* nr 267. Jfr *Panten* (1977) p 90 f.
76. *Freytag* (1958) p 85. *Rep II* 5305, 6207.
77. *Freytag* (1958) (øverst over halsløsningsreg). 1462 13/3 (*Jahrb. f.d. Landesk. X*, p 153 = *Rep II* 1429).
78. DAA (1942) p 106 og *Fangel* (1979) p 25-9 mangler oplysninger om Claus Rixtorps fader. Ud fra det geografiske sammenfald af deres godser er det dog rimeligt at formode, at faderen var Lyder R. (*Knudsen Dipl Chr I* nr 32, 33, 34). Godset havde tidl. tilhørt hr. Hartvig Krummedige, der havde fået det med sin hustru. Katerine Marquardes og dennes broder Oluf Buk (af Stureslægten?). Claus Rixtorps søn, Wulf, fik nær tilknytning til Flensborg (*Dipl FI I* p 250, 423). Jvf. *Jørgensen, A. D.:* Ullerup Sogns ældre Historie. *Sønderj. Aarbøger* 1891 p 30-1. Haderslev kapitel havde 16 mark i årlig rente fra Claus Rixtorps gods, *Wegenier, C.F.:* *Aarsberetn. fra Det Kgl. Geheimearkiv II* (1856-70) p 68, 70.
79. *Dipl FI I*, nr 221 p 736-8.
80. Om det frisiske element i Flensborgs borgerskab se bl.a. *Fink* (1945). *Hoffmann, E.* (1953) – der beregner, at det frisiske navnemateriale udgør 7-12 % af 1400-tallets navne i Flensborg (p 123).
81. Se note 65 – og iøvrigt kapitel 5.
82. Se kap 5 note 22-26.
83. Jfr note 70. Kilder bl.a. Henrik Fris: *Dipl FI I* p 153, 501-2. *SHRU VI*, 2 nr 1663. *Quellensamml. VI* p 155. Went Fris: *Dipl FI I* nr 121. *Otto Fris Rep II* 1610. *Hille Reg Chr I* nr 213. Didrik Fris: *Rep II* 990.
84. *Detlefsen* (1891-2) II p 98 ff. *ZSHG* (1919) p 234-6. *Reincke* (1939) p 82-3. *ZSHG* (1943) Bd 70/1, p 367-8. *Wetzel* (1883) p 35, nr 66. Hamburgs kærnerregnskab nævner 1470 udgifter 'contra rebelles rusticos in der Wilstermarsch et Krempersmarsch'. 1471 'ad expeditionem contra Hennekinum Wulf, suos filios et alios eorum complices'. *Koppmann mfl* (1869-1951) II p 462, III p 39. Om oprør i Haseldorf fogedi – *Michelsen, A.L.J.* (1833) p 36.
85. *Knudsen: Dipl Chr I* p 244-5. Halsløsn – *DMR I*, I p 45, 47.
86. *Detlefsen* (1891-2) p 103 ff. Herimod *W. Jensen* i *ZSHG* (1919) p 234. Henneke Wulfs drab i Ditmarsken beskrives *Detlefsen* (1891-2) II p 104. En vigtig kilde til Wulf er *Hans Urk*. Bd 10, nr 50 (1471 24/8 – hamburgerne forbyder ditmarskerne at huse Henneke Wulf). Se endvidere *Die Heimat* (1921) p 45-6.
87. *ZSHG* (1877) Bd 7 (Repertorien .. p 22, nr 19).
88. *Dipl FI II*, nr 828, p 910-11.
89. *Michelsen* (1878) p 141. *ZSHG* (1877) Bd 7 (Repertorien .. p 22, nr 19).
90. *Bobé* (1898-1912) I p 62-3. *Hennings* (1960) p 76. Ang Åbenrås stilling se *H.V. Gregersen* i *Hvidtfeldt, J. og Iversen, P.* (ed): *Åbenrå bys Hist* (1961) I p 57 '... det er tænkeligt, at *Christian I.s* fornyelse af byens 'friheder, rettigheder, gamle sædvaner og privilegier' i 1473 efter broderfejdens sammenbrud skal ses som et resultat af Åbenrås kongetro holdning.'
91. *Carstens, W.* (1936) p 145-60. *Andresen, L.* (1939) p 26-7.
92. *Hille Reg Chr I* nr 122: 'Weret ock jemant desser vogedie Lutken Tunderen inwonere unde undersaten borgere bunden effte lansten deme vorscreven Henninge effte sinen erven ime rechten wreveliken twe effte mer to hope vorplichten unde vorbunden entjegen wolden setten unde sitten unde jenige vorsammelinghe unde opplopp jegen ene makeden oppe sin effte siner erven schaden unde nadell, sinen rechten tinsz pacht hure effte broke unde andere gerichte opkome vortoentholdende...'
93. *Hille Reg Chr I* nr 61 = *DGK I*, p 236-7. Helt uden sidestykke er det ikke, at befolkningen i forleningsdok. sikres mod urimelig beskatning – se f.eks. 1445 3/1 (v. *Stemann* (1866-7) III p 68 f).
94. *Rep II* 4892, jfr *Trap* (5 udg) Bd X,2 p 216-7.
95. *Rep II* 3099, *Hille Reg Chr I* nr 209 etc. Jfr *Michelsen* (1878) p 133.
96. Se *Bobé* (1897-1912) p 64-5.
97. Sehested: v. *Stemann* (1866-7) III p 98-99, p 100. *Jahrb. für die Landesk. d. Herzogth. IX* p 505-6. *Michelsen* (1878) p 173. Ahlefeldt: *Hille Reg Chr I* nr 133. *Jessen, W* (1950) p 239.
98. *Dipl FI I* nr 154.
99. Jfr *Panten* (1977) p 142, 151 – Joneke Jonsen i Eidersted, Edlef Knudsen på Nordstrand.
100. *Ratschronik Lübeck* p 104, note 8 (St. A. Lübeck, Grafschaften 2).
101. *Knudsen Dipl Chr I* nr 209 – 1474 27/9.
- 102a. *Last* (1969).
- 102b. *Ratschronik Lübeck* p 104. *Chronik d. nordelb. Sassen* p 149.
103. *Chronik d. nordelb. Sassen* p 147 (bemærkn. refererer til hele perioden 1466-70. *Rep II* 2277 (= Slesv. Prov. efterretn. Ny Rk III p 158) (biskopsbønder frigives). Jfr også *Rep II* 2596. (afgift sættes ned ved gd i Højer).
104. *Chronicon Eiderostadense* p 709. Jfr *Panten* (1977) p 146.
105. 1471 beden – *Wetzel* (1883) p 38, nr 73. *DMR I*, p 45-6. *Arup* (1902-4) p 379, 383, 411, 415-6.
106. *Ratschronik Lübeck* p 48-50. *Chron. d. nordelb. Sassen* p 150. *Chron Eider* p 710.
107. 'Oprør', 'bondeoprør', 'sociale oprør' er fænomener, som i høj

grad har optaget den nyere historiske forskning. Rodney Hiltons studier har især inspireret middelalderhistorikerne – *Hilton* (1973). Blandt den omfattende udenlandske litteratur kan der peges på oversigtsværket *Zagorin* (1982). Et komparativt nordisk sigte anlægger *Österberg* (1979), jfr antologien *Sørensen og Tvede-Jensen (red)* (1985). Nyere skildringer af danske oprør er *Sørensen, W* (1983) og *Tvede-Jensen* (1985). Et ikke vellykket forsøg på at placere oprøret 1472 i en generel sammenhæng med andre oprør i Slesvig og Holsten foretager *Postel* (1975).

Noter til kapitel 2

1. *Prange, Wolfgang* (1983) p 62, 72.
2. *Olsen, G.:* 'Hovedgård'. *KLNM*.6, sp 697-702. *Jørgensen, P.J.* (1974) p 384, 385, 387. *Dahlerup* (1971) – her diskuteres p 46 spørgsmålet om friheden var personlig eller gjaldt for godset.
3. *Jensen, F.C. og Hegewisch, D.H.* (1977) p 1-5.
4. *Hille Reg Chr I* nr 237, p 258-9 (1440 8/7).
5. *Bobé* (1898-1912) I, p XXXV. *Dahlerup* (1971) p 65.
6. *Kroman* (1971) p 335, § 3; p 340, § 3; (Margrethes forordning 1396).
7. *Schledermann, H.:* 'Ting'. *KLNM*, 18, sp 360-66. Ideen om den oprindelige ens frihed over for tinget skal givetvis underkastes en kritisk prøvelse i lyset af den nyere opfattelse af landbrugssamfundet.
8. *DD I*, 6, nr 244 (1237). *Hille Reg Chr I* nr 91, p 143-5 (1460 19/4). *Rep II* 7752 (1494 30/10) – 'eynen frygem berkdinge'.
9. *DD II*, 1 nr 339 (1261 12/7). *Quellensml VI*.
10. *Quellensml VI* p 180 – 'Villa Rademisse est totaliter de iurisdictione episcopi et antiquitus consuevit esse Heret, ut patet in sigillo eorum...'. I syn over Svavsted slot fra 1541 nævnes fængslet med gabestok og kæde – *Meyer* (1968) p 80. Ang. kapitlets rettigheder i 1400-tallet – *Rep I* 5152, *Hille Reg Chr I* nr 13, *Rep II* 1255, 3142. *Reumann* (1969) p 120 ff.
11. *Dipl Fl I* nr 14, 16, 17.
12. *Noodt* (1744-52) II p 24-6 (= *Rep II* 1035) (1459 12-18/11). *Hille Reg Chr I* nr 128 (1470 18/10), nr 469 (1473 8/5). *ÆDA V*, p 516 (1476/77). Jfr v. *Stemann* (1866-7) III nr 190, p 285-7. *Carstens, W.* (1935) p 88; *Albrechtsen* (1974) p 124-6. Om den fuldt udviklede jurisdiktion – *Heisch* (1966) p 42 f.
13. *Hille Reg Chr I* nr 295 (u.år. vel ca. 1430-40). Sammesteds nr 246 (1446 28/5) – 'jodoch daranne beholdende de hogesten broke'. Sammesteds nr 230 (1475 24/8). v. *Stemann* (1886-7) III nr 98 (1504 7/7). Jfr 1497 29/3 – *Bobé* (1898-1912) III, bilag 6 – hvor hertug Frederik giver Henrik Ahlefeldt retten til at holde ting på sine godser (Lindau).
14. *Christensen, W.* (1903) p 610.
15. 'Hals und Handt, und dat hogeste gerichte, auer ore undersatthen'. *Jensen F.C. /Hegewisch* (1977) p 143 f. Jfr *Jessen, J* (1922) p 19-22, 80.
16. *Quellensml VI*, jfr *Reumann* (1977) p 203-36.
17. *Die Lübeckischen Chroniken*, ed v. *Grautoff*. 2, p 61. *SHRU VI*, 2, nr 1297 (1397 3/2) – 'den hof tho Bruneshul'. For diskussion af nedlæggelse af en række hovedgd i Angel, lige syd for undersøgelsesområdet – *Jensen, Hans* (1985).
18. *SHRU VI*, 2 nr 1430, nr 1650 (Peter Juls gods i Agdrup). *Rep I* 4391, 4418, 4419. *Dipl Fl I* nr 65, p 204-6. (Troelsby, Ettebo, Ellund). *Klageskrifter* (1889-92) p 103 (Iver Juls gods i Hatstedmarsk). *Dipl Fl I* nr 76, p 266 (Iver Juls gods i S. Gos hd). Ellundgård er igen i 16. årh. hovedgd *ZSHG* 4, p 183. *Møller* (1767) p 23-4. Jfr Kap 5, note 19a.
19. *SHRU VI*, 2 nr 1297 (1397 3/2), *Hille Reg Chr I* nr 91 (19/4 1460). 'Brisegarde' er identisk med Grisegård og øjensynligt en enegård. 1593 nævnes under Runtoft 'Thomas Manßen zu Griefgardt auch fünff kottener...'. (Archiv für Staats- und Kirchengeschichte I, 1 p 46f). Ang. Tolgårds voldsted se *Röschmann* (1963) p 458-9.
20. I Sydslesvigs Stednavne X, p 224 tolkes forleddet som 'have', det er dog vel en mulighed, at her er tale om ordet 'hove', altså det ikke ualmindelige navn på adelsgård – *hovgård*. *Jensen, H.N.A.* (1834) I p 1022, note 2. *Martensen* (1960) p 18.
21. *Dipl Fl I* nr 74, p 240 – 'Hertoch Alleph, Her Johan Stake,...'.
22. *SHRU VI*, 2 nr 978 (1391 28/9). *Hanserecesse VII*, nr 100, nr 222 (1419 2/10 og 1420 30/5). *Grautoff* (ed): *Die Lübeckischen Chroniken II*, p 61. *Erslev* (1901) p 267. *Albrechtsen* (1981) p 154. 1452 – RA. De Sdj. Fyrsteark. Regnskab af amtmand Otte Split over indtægt og udg. ved Flensb. len, p 17. 1457 – RA. De Sdj. Fyrsteark. Regnsk. af amtmand i Flensb. Godske Ahlefeldt, p 10. 1460 – *Hille Reg Chr I*, nr 91. 1465 – v. *Stemann* (1866-7) III nr 62, 63.
23. *Dipl Fl I* nr 100.
24. Nybølgård: *Hanserecesse I*, 7, nr 12 (1419 17/3). *Dipl Fl I* p 329. v. *Stemann* (1866-7) III nr 33. *Rep II* 5662. *Martensen* (1960) p 245 (ca. 1470). Stenbjerggård: *Klageskrifter* p 94, § 60. *Hille Reg Chr I* nr 128 (1470 18/10).
25. *Klageskrifter* p 94 § 60. v. *Stemann* (1866-7) p 48-51, 55-57, 57-8, 59-60, 75-6. *Westphalen* (1739-45) IV, sp 3186, nr 44. *Rep I* 6847, 7266. *Dipl Fl I*, nr 111. *Barner* (1874) p 109-10.
26. *Hille Reg Chr I* nr 285 (1433 2/1); nr 205 (u.d.); nr 238 (1441 24/2). *Dipl Fl I* p 338 – 'Item beclaged sijk her Erijk Krummedijke, dat synem knechte Gotschalck Laurenciesson wart genomen sin quick unde syne perde etc'.
27. *Dipl Fl I* nr 96. nr 127. Allerede 1441 var Henning Kok rådmænd i Flensborg – *Rep I* 7157. Jfr kap 5, note 32.
28. *Hille Reg Chr I* nr 191 (1428 23/4).
29. *Hille Reg Chr I* nr 192 (1428 3/6).
30. Se bilag 6. Jfr *Panten* (1976c).
31. Se bilag 6 nr 35, 36, 37.
32. *Dipl Fl I*, nr 40 – hvorefter Helligåndshuset 1451 besad 25 gårde. Af disse var de 12 købt 1395-1450. Sælgerne var:
A) Væbneren Thørmid Lund *Dipl Fl I* nr 93 (25/11 1426), jfr

- broderen Anders Lunds bekræftigelse *Dipl Fl* nr 107.
- B) Væbneren Christiern Pallesen *Stadtarchiv Flensburg* Urkunden d. Hosp. zum Heil. Geist, nr 12. *Dipl. Fl I* nr 140, *Dipl Fl II* nr 293 (1429 25/7).
- C) Flensborgeren Sigfred Krok *Jensen, H.N.A.* (1840-1) p 899. *Panten* (1972a) p 21 (1395). *Dipl Fl I* nr 38. *SHRU VI,2*, nr 1650 (1400 24/8).
- D) Væbneren Lyder Gjordsen *Dipl Fl II* p 383 (o. 1430-40 (jfr. *Rep I* 6868, 6976)).
- E) Væbneren Henrik Sture *Rep I* nr 7382 (1443 25/11).
- F) Væbneren Kirstine Wonsfleth. Hendes gård i Stenbjerg var allerede i Helligåndshusets besiddelse i 1451, så et brev af 1467 kan kun repræsentere den endelige overdragelse *Rep II* 2320. *Dipl Fl I* nr 140. Ang. Vor Frue Kirkes gods se note 18 og kap 5, note 41. Jfr *Moller* (1767) p 23-4.
33. *Hille Reg Chr I* nr 246, p 361f. *Dipl Fl I* nr 128.
34. Se nærmere bilag 6.
35. *Arup* (1902-4) p 339-40. Det samme var ifølge Arup tilfældet ved overdragelsen af Tørninglen til Benedikt v. Ahlefeldt.
36. Jfr bilag 6.
37. Vedrørende Morkærs køb se bl.a. *Jørgensen, A.D.* (1894). *Callsen, Johannes*: Der Hof Mohrkirchen. Freienwill 1983. *Rep II* 4315. *Dipl Fl I* nr 186, 188, 212. Ved år 1500 var der o. 59 gårde til Morkær – *DMR I,1* p 522, 599.
38. Jfr bilag nr 4, 21, 29, 35, 37.
39. v. *Stemann* (1866-7) III nr 37. *Hanserecesse I,7* nr 12 (1419 17/3). *Dipl Fl I* nr 124 (1406 31/7). *Hille Reg Chr I* nr 91 (1460 19/4).
40. *Hille Reg Chr I* nr 191, p 309-10. 'deme tymmere', 'de tymmer'.
41. *Ingwersen* (1955) p 117.
42. v. *Stemann* (1866-7) p 94-6 – 'Do se quemen in dat steinthus vor deme Kellere, dar vunden se vlaß unde mennighande ware,...'. *Bertheau* (1917) p 135-6, her nævnes bl.a. salg fra klosteret Preetz i 1429: Marquart Rantzau (500 mursten), Marquart v. Siggen (1500 tagsten), Eppe zu Küren (250 tagsten, 100 mursten), Johan Stake (1500 tagsten). I lens- og toldregnskaber træffer man hyppigt udgifter til tegl. Gottorptoldregnsk. 1498 posterer udg. til 20500 mursten, hvoraf 5500 var leveret fra Rendsborg *Gottorptold* 1498 p 121.
43. *Ellger* (1952) p 136, fig. 259.
44. *Rep II* 7562 (1494 9/1).
45. *Röschmann* (1963) p 93-4. Et trykt kort af Hans Jochim Jürgensen over Flensborgs bys jord 1779 har betegnelsen 'Junkerplatz'. (Eks. Dansk Centralbibliotek f. Sydslesvig).
46. *Rep I* 4418, 4419. *Dipl Fl I* nr 65. Synspunktet hævdes senest *Hoffmann, E* (1984) p 38. De af Erwin Nöbbe undersøgte trækonstruktioner under Duborg er langt fra tilstrækkelige til at begrunde teorien om en 'Vorläuferburg'.
47. *Dipl Fl I* nr 65.
48. For beskrivelsen af voldstedet se *Röschmann* (1963) p 93-4. *Dipl Fl I* nr 65. Til typerne 'castrum-curia' anlæg og 'herregårdspads' *Albrechtsen* (1981) p 144. *Rasmussen, E* (1986).
49. Kun få steder er der foretaget arkæologiske undersøgelser i Sydslesvigs voldsteder og herregårdspads. Lokaliteten Haneborg (Svesing s., S. Gos hd) er dog 1968 undersøgt. Der er tale om et i fugtigt terræn liggende voldsted fra perioden o. 1200–o. 1400, *Hingst* (1971). Jfr bilag 6, nr 38. For planer over hovedgårdsanlæg se *Röschmann* (1963) – bl.a. p 281 (Lundsgård), p 469 (Nybøl), p 464 (Hakstedgd), p 603 (Søndensøgård). Om Bollingsteds anlæg – *Clausen, W.*: Eggebeker Heimatbuch. Flensburg 1939, p 149 f. *Panten* (1976c).
50. *Hille Reg Chr I* nr 191 (1428 23/4). På borgen Svavsted træffer man ved år 1504 en lang række bygninger, bl.a. *vorwerk* og *kohus LAS*. Schwabstedt Amtsrechnungen 1504.
51. *Rep II* 4315.
52. *Quellensml VI* p 160.
53. *Hille Reg Chr I* nr 469 (1473 8/5).
54. Jfr *Panten* (1976c).
55. v. *Stemann* (1866-7) III, p 175 – 'Item ene mole mit ii grunden, ock mit deme molenstromme unde dyke'.
56. *Quellensml VI* p 306-7.
57. Jfr *Pedersen, Henrik* (1915-7) p 42. *Prange, Wolfgang* (1983b). Prange anser det for typisk for den slesvigske adelsgd, at den havde jord i fællig med landsbyen, modsat de holstenske adelsgd (p 545).
58. *Jensen, H.N.A.*: Auszüge. *Landesberichte*. 1847. p 234. *Friedrichsen, J.E.*: Chronik des Kirchspiels Sörup. 1907, p 128-9.
59. *Jahrbüch, f. die Landeskunde X*, p 153-4 (= *Rep II* 1429). (1462 13/3). 'Den hoff.. mit dem holte neunst die Sehrmarken'. *Jensen, H.N.A.*: Auszüge .. *Landesberichte*, 1847, p 249-50. v. *Stemann* (1866-7) III p 201.
60. *Falck, N*: *Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes III*, 1825, p 374-6. Bilag 6, nr 7, 39.
61. *Quellensml VI* p 54-103, 135-167.
62. *Christensen, C.A.* (1960).
63. *Prange, Wolfgang* (1983). 1480 betalte kapitlet 200 mark i bede *Meddelelser fra Rentekammerark.* (1872) p 3.
64. *SHRU I,2* nr 524 (1277 4/6). Jfr *Sydslesvigs Stednavne*, Bd 7, p 176. Det foreslås her, at bebyggelsen Markerup 'kan have Navn efter den utvivlsomt tyskfødte Marco, der var Biskop i Slesvig omkring Midten af det 10. Aarh.'. Børsby (Gelting s., Ny hd) blev overdraget bispestolen 1260 6/7 (*DD II,1*, nr 319).
65. Byen findes i lensregisteret over skat og bede fra 1483, men mangler i skatteregisteret fra 1499. *Falkenstjerne/Hude* (1895-99) p 230-1. O. 1510 og 1519 blev den optegnet i bispens godsregistratur *Quellensml VI* p 316 f. v. *Stemann* (1866-7) III p 173f.
66. *Quellensml VI* p 54 ff.
67. Gammelbygård – v. *Stemann* (1866-7) III nr 35, 37, 30. *Rep I* 6847, v. *Stemann* (1866-7) nr 39. *Dipl Fl I*, nr 111. *Rep I* 7266. *ÆDA V* p 506, 519, 535f. *Rørdom* (1902) p 339-48. Brunsholm – *Rep II* 12888 (= *Quellensml VI* p 93f). Kielsgård – *SDR VI* p

579. *Quellensml* VI p 93-4. *Jensen, H.N.A.*: Auszüge aus dem Erdbuch .. *Schlesw.-Holst.-Lauenb. Landesberichte*, 1847, p 236-7. *Christensen, C.A.* (1960) p 212-3. *Röschmann* (1963) p 333. Generelt – *Reumann* (1963) p 49, 93-4.
68. *Jensen, H.N.A.* (1840-1) p 708. *SDR* VI p 577. Wedege Plate solgte 1461 gods til kapitlet *Rep* II 1257. *Quellensml* VI p 106. *ÆDA* V p 598.
69. *Rep* II 4056. *Jahrbücher f. die Landeskunde* IX, p 507-9 (= *Rep* II 3125). *Rep* II 4177.
70. Se bilag 6, nr 17.
71. Angående arronderingen ved Gelting og Runtoft se *Jessen, J* (1922). Her anses disse godser fejlagtigt i 1400 som bestående 'hauptsächlich aus Streugütern'.
72. Se kap 5, p 97, 98.

Noter til kapitel 3

1. Jfr for Holsten *Lorenzen-Schmidt* (1986). *Porsmose* (1981) sporer først o. 1500 en vækst i husmændenes antal på Fyn. Om de relativt få husmænd i Slesvig i senmiddelalderen iøvrigt – *Schott* (1953) p 107-8. Om gårdsæderne ('wurtsitzer') i det sydlige Slesvig, specielt Angel: *Jensen, H.N.A.* (1840) pp 296-302. *Perlebach, H* (1951) p 152-5. *Kock, C* (1952).
2. 1460 19/4 *Hille Reg Chr I* nr 91. 1491/2 *R.A.* Kbh Gottorpsk toldregnsk. p 37 'item eyn huszman van Esegruzsz iiiii ossz – viiii sk'.
3. *Quellensml* VI p 319.
4. Jfr kapitel 4.
5. *Panten* (1982) p 64. *Quellensml* VI p 319.
6. *Dipl FI* I nr 509 *Quellensml* VI p 194-5. 1464 19/8 *Jahrbücher f. die Landeskunde der Herzogth.* Bd 10, p 154 (= *Rep* II 1773, jfr *ÆDA* V p 476).
7. *Freytag* (1958) p 86. *Falkenstjerne og Hude* (1896-99) p 221.
8. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 237.
9. 1499 20/3 (*Rep* II 8782). Jfr *ÆDA* V p 474. *Quellensml* VI p 313-4, 320.
10. *Prange* (1983) p 83.
11. Ang. 1500-tallet, *Prange* (1983). Beder i 1400-tallet: 1406 *Sach* (1875) p 173 f. 1438 Rigsark. Kbh. Sønderj. Fyrsteark. De schauenb. hert. C.4,5. 1449 Rigsark. Kbh. De schauenb. hert. C.2. Jfr *Panten* (1976c). 1456 *Panten* (1981b) p 146f. 1461 *Arup* (1902-4) p 333. 1466 *Arup* (1902-4) p 333, *Ratschronik Lübeck* p 13, *Rep* II 2188. 1468 *Eiderst. Chronik* p 710. *Chronik d. Nordelb. Sassen* p 150. 1471 *DMR* I,1 p 45-6, 1475/6 *DMR* I,1 p 51 ff. 1478 *Arup* (1902-4) p 421. *Rep* II 4379. 1480 *Wetzel* (1883) p 57. 1483 *Eiderst. Chronik* p 714, *Jensen, F.C. og Hegewisch* (1797) p 92 ff. 1495 Staatsbürgerliches Mag. 9 (1829) p 468. Ang. danske 1400-tals skatter, *Christensen, H.* (1983) p 20.
12. Listerne er publiceret *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 218 ff. 233 ff 314 ff. *Panten* (1975) p 28 ff. 1438-liste er upubliceret

- Rigsark. Kbh. De Sønderj. hert. C. 4 og 5. Se dog for Husums vedkommende *Panten* (1981a).
13. Som det ses er kildernes fordeling hovedsagelig en følge af herredernes tilhørsforhold til to len – Flensb. og Gottorp.
14. *Chronik d. nordelb. Sassen* (1865) p 150.
15. *Skovgaard, J.* Slesvig delt (1544-1721) i *Kamphøvenner, M* (ed): Sydslesvig gennem Tiderne. Bd. I, 1946, p 266.
16. *Clausen, O* (1955) p 91 f. Ang. frigårdene Loftlund og Skovbøl (begge St Vi s., Vis hd) se *Tramm* (1935a+b).
17. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 218 ff.
18. *Chronik d. nordelb. Sassen* (1865) p 150. *Eidersted. Chronik* p 710.
19. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 232 – Jeppe Brodersen i Bredsted.
20. 1438. Rigsark. Kbh. Sønderj. Fyrsteark. De schauenb. hert. C. 4 og 5. Også her møder vi udtrykkene – 'nihil habet', 'quia pauper' etc.
21. *Sering* (1908) p 27, 156. Jfr *Michelsen* (1828) p 157. 'Es gilt freie Theilbarkeit des Bodens'.
22. *Sering* (1908) p 30. Jfr også *Skovgaard, J.* Slesvig delt (1544-1721) i *Kamphøvenner, M* (ed): Sydslesvig gennem Tiderne. Bd I, 1946, p 268 – om samejet mellem flere arvinger.
23. Jfr note 26.
24. Den ældste historiske behandling af emnet 'frigårde' finder man hos *Jonas Hoyer* i 1628 'Bericht von etlicher Freygütern im Herzogthum Schleswig und erstlich in Wissharde' – trykt hos *Moller, O.H.*: Historischer Bericht über die Stadt Flensburg. 1767. (pp 19-29).
25. Om de kollektive friheder i middelalderens Slesvig se først *Waitz, G.* Schleswig-Holsteinische Geschichte. Göttingen 1851, p 351.
26. *Wohlhaupter* (1938) I p 46-53. *Boysen* (1968) – p 24 ff. de syv herreder var Pellworm, Beltring, Wyrksherred, Østerland på Før og Sild, Bøking- og Horsbøl herreder.
27. *Michelsen* (1828). *Boysen, K* (1967).
28. 1454 2/5 *Hille Reg Chr I* nr 16, pp 25-6.
29. 1460 6/5 (*Hille Reg Chr I* nr 20, p 34-5). 1461 6/3 (*Schlesw.-Holst. Provinzialberichte* 1790, p 57 = *Rep* II 1280). 1482 15/12 (*Rep* II 5128). 1482 15/12 (*Schlesw.-Holst. Provinzialberichte* 1790, p 115 = *Rep* II 5127).
30. 1451 6/6 *Hille Reg Chr I* nr 324.
31. 1452 25/7 *Hille Reg Chr I*, nr 325. = *Dipl FI* I nr 142.
32. 1458 4/1 *Hille Reg Chr I* nr 261. 1462 15/11 v. *Stemann* (ed) *ZSHG* III p 106-7. Jfr også bemærkninger hos *Christensen, W* (1903) p 407. Ang. Kær herreds fribønder også *Panten* (1972b) p 83 ff. Ang. kancelligods *Jessen, J* (1922) p 170.
33. *Knudsen Dipl Chr I* nr 165. Jfr *Hille Reg Chr I* nr 129.
34. v. *Stemann* (1866-67) III p 131-2.
35. *Rolfs* (1926) p 522-3. (= *Rep* II 6733).
36. *Thiset* (1899-1900) p 317 ff.

37. *Rep I* 5678 S. *Rep II* 1358. Jfr *Trap* (1965) Bd 24, p 169. Jfr *Rep II* 10829.
38. 1450 18/10 *Hille Reg Chr I* nr 476. 1462 7/4 *Rep II* 1448.
39. *Rep I* 5673. *Rep II* 4596, 10044. *Trap* (1965) Bd 24, p 230. *Andresen, L* (1933) p 16-7. *Carstens* (1937) p 77-8.
40. Se *Hille Reg Chr I*, *Rep II* nr 10743.
41. Se *Hille Reg Chr I*.
42. *Hille Reg Chr I* nr 293, 250.
43. *Mejborg* (1892) p 110. 'de saakaldte Frigaarde, der ved Mid-delalderens Slutning havde været adelige Sædegaarde'.
44. Jfr *Iversen*: 'Frigårde'. *Håndbog for danske Lokallhistorikere*. 1952-6, p 236. *Skovgaard, J*: Slesvig delt (1544-1721). *Sydslæs-vig gennem Tiderne I*. Kbh 1946, p 267. *Carstens* (1924) beto-ner friheden som belønning. *Gregersen* (1951) p 220 nævner, at tildelingen af frigårdssprivilegier 'skal rimeligvis ses som led i en bestemt politik, idet den holstenske greve Adolf VIII, derigennem har søgt at befæste sin magt'.
45. *Dahlerup* (1971).
46. Jfr *Gregersen* (1974) p 204. Fribrevene fordeler sig som følger: Tyrstrup herred – 1, Haderslev hd – 4, Rise hd – 2, Slogs hd – 6, Kær hd – 4, Tønder/Højer hd – 11.
47. *Hille Reg Chr I* nr 238, 246 (Undevadgd), 284, 238 (Ny hd), *Rep II* 6207. Ang Kruså se *Møller, O.H.*: Historischer Bericht Über die Stadt Flensburg. 1767 (p 22). Oldemorstoft – *Rep II* 5384. *Møller* anf. arb. p 20 ff. Skovbøl (St Vi s., Vis hd) *Dipl Fl II* nr 285 (vel ikke et egentligt fribrev). Jfr også *Falck, N*: Samml. zur näheren Kunde des Vaterlandes. Bd 3. (1825) p 376.
48. Se *Møller* note 47 anf. arb p 20 ff.
49. *Hille Reg Chr I* nr 284. Derimod var det vel urigtigt, når fribønderne i Tønder len i 1700-tallet tilskrev deres frihedstil-delinger, at de havde udvist tapperhed ved forsvaret af Tønder len, *Carstens* (1924) p 186.
50. 1441 24/2 *Hille Reg Chr I* nr 238. 1446 28/5 *Hille Reg Chr I* nr 246.
51. Herredsfogedens domsfunktion omtalt i Chr I's forordning for Nørrejylland *Skaurup* (1938) p 274. Jfr *Fürsen* (1973). *Chri-stensen, W.* (1903) p 249 ff. *Achelis* (1950). *KLMN* Bd 17 sp 34 ff.
52. *Fürsen* (1973) (p 77 om 'Salarienhöfe', 'Freipflug'). I Dan-mark blev herredsfogedens ydelse fastsat med *Chr. V.*'s *Dan-ske Lov Første Bog* § 18: 'Herrets- og Birkefogder skulle nyde for deres Bestilling, hver een Gaard omtrent paa ti Tønder hart Korn quit og fri for Landgielde, Ægt og Arbeide, og Skat ..'. Ang. de konkrete tjenester i Slesvig se to herredsfogedbestallinger v. *Stemann* (1866-7) III, p 202, 252.
53. 1409: *Danske Mag.* 5 Rk. 2, p 88.
54. *Danske Mag.* 5 Rk. 2. p 95. Jfr 1413-klageskriftet (smstd p 101).
55. *Rep I* 6264. Jfr *Boysen* (1967) p 24 ff.
56. 1430 9/6 *Hille Reg Chr I* nr 280. 1430 20/8 *Hille Reg Chr I* nr 281. ('*Magnus Haessone .. voget .. over Norgusherde*').
57. 1431 18/11 (*Dipl Fl I* nr 101) ('*Magnus Hayssone borgherme-ster to Flensborch*'). 1438 *Dipl Fl I* nr 115.
58. 1482 *ÆDA* p 550. 1487 26/7 *Dipl Fl I* p 663-4. 1487 6/5 *Rep II* 6082.
59. Laurens Jonsen *Rep II* 7997. Jons Boiesen *Rep II* 2085. Junge Tammes *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 226. Ang Ludde Brodersen se kap 7, note 11. Sivert Thomsen – v. *Stemann* (ed) i *Jahrbücher f. die Landeskunde der Herzoght*. X p 160-1, nr 12. *Slesvigske Prov. Efterretn.* Ny Rk III, 1862, p 268-9 = *Rep II* 10317. Om Sivert Thomsen og hans efterfølger – *Levens* (1821) p 50-1. Poppe Boingk – *Neues Staatsbürgerliches Maga-zin* Bd 6. 1837 p 208. *ZSHG* Bd 25, 1895, p 223. *ZSHG* Bd 4, 1873 – 'Fortegnelse på adel og frie folk i Flensborg len' – 'Poppe Boeinngh ist ein Friemann gewesen...'. 60. O. 1400 *Dipl Fl I* nr 41. *SHRU* 6, II nr 1663 (jfr *Rep II* 4391). 1439 25/11 *Dipl Fl I* nr 121. Dokumenteret som foged *Quel-lensml VI* p 154-5.
61. 1441 9/4 I 7165. 1453 13/12 *Hille Reg Chr I* nr 326. 1455 5/1 *Hille Reg Chr I* nr 305. Omkring 1462 (?) *Quellensml VI* p 155. 1467 7/9 *Rep II* 2301.
62. 1472 23/10 *Hille Reg Chr I* nr 335. 1461 23/2 *Hille Reg Chr I* nr 479. 1464 8/6 v. *Stemann* (1866-7) III p 89-90 (= *Rep II* 1755). 1466 12/6 (*Staatsbürgerliches Magazin VIII*, p 682-3 = *Rep II* 2088). *Carstens, G* (1949) gør opmærksom på, at Hans Broder-sens seglmærke også føres af husumeren Hans Knudsen, og flere personer i Mildsted.
63. 1473 10/5 *Hille Reg Chr I* nr 317. 1477 31/1 *Rep II* 3986. 1486 2/4 *Rep II* 5848. 1488 12/2 *Rep II* 6226. 1489 30/6 *Rep II* 6533-4. 1489/90 *Regnskab for Gottorp amt ved Henneke Rantzau*. Rigsark. Kbh. Sønderj. Fyrstearkiver c.p 13, 14, 17.
64. Jfr kap 1 note 72. *Eiderstedische Chronik* p 709.
65. 1455 5/1 *Hille Reg Chr I* nr 304. 1474 2/9 *Rep II* 3506. Jfr *Beccau* (1854) p 24.
66. Se note 62, 63. Samt 1474-5 *Regnsk. over indtægt og udgift af Sønder Gos herred og Hatsted marsk* (1 hefte) RA. Kbh. Kongens arkiv. Slesv. og holst. regnsk. I.2. Gottorp Amts-regnsk. 1438-1510.
67. 1496 18/8 v. *Stemann* (1879) p 24-5, nr 2 (= *Rep II* 8204). 1496 30/12 v. *Stemann* (1866-7) III, nr. 89 (= *Rep II* 8275).
68. 1489 30/6 v. *Stemann* (1866-7) III p 94 (= *Rep II* 6533). 1496 22/1 *Rep II* 8077. 1496 18/8 v. *Stemann* (1879) p 24, nr 2 (= *Rep II* 8204). 1496 16/9 *Rep II* 8222. 1496 6/11 *Rep II* 8249. 1502 *DMR I*, 2 p 600. 1503 21/10 *Rep II* 9936. 1504 15/2 *Rep II* 10022. 1506 23/2(?) *Rep II* 10558. 1511 u.d. *Rep II* 12046, 12028. 1512 5/5 *Möller* (1939) p 59. 1521 1/5 *Möller* (1939) nr 236. 1529 6/5 *Möller* (1939) nr 283. Jfr Widdesens regnskab *Henningsen, J* (1934).
69. 1462 13/3 *Jahrb. f. die Landeskunde X*, p 153, nr 5 = *Rep II* 1429. Halsløsningsreg. 1472 *Freytag* (1958) p 84.
70. 1472 *Freytag* (1958) p 85.

- 1483 9/1 *Rep II* 5305.
- 1483 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 213.
- 1488 3/1 *Rep II* 6207.
- 1493 31/10 *Rep II* 7492.
- 1496 14/5 *Rep II* 8143.
- 1499 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 234.
- 1505 *Slesv. Provin. Efterr.* II Rk, 5 p 162.
- O. 1509 *Quellensml VI* p 286.
- 1514 21/7 *Dipl Fl II* p 96 ff.
- 1523 *Slesv. Provin. Efterr.* II rk, III p 170.
- 1527 v. *Stemann* (1879) p 55.
- 1541 *Dipl Fl II* p 318.
- Moller* (1767) p 19. *Sønderjysk Maanedsskrift* 12 Aarg. p 246ff.
71. Gregers Nielsen *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 220. Truvels Gregersen (vel søn af foregående) *Rep II* 8782. *Quellensml VI* p 286, 322, 339. Hans Simensen 1483 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 222, *Rep II* 7940. Nis Gundersen *Smith* (1963) p 147. Gunde Nigelsen *Dipl Fl II* nr 529. *Smith* (1963) p 147.
72. Om slægten von Deden *DAA* 1940 p 1 ff. Erik Petersen: 1471 19/12 *Jahr. f. die Landesk. der Herzogth.* IX p 507 f. 1472 *Rep II* 3113 = *Jahr. f. die Landesk. der Herzogth.* IX p 509 f. 1477 *Rep II* 4056. 1478 *Rep II* 4177. 1478 *Rep II* 4249. 1483 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 224. 1486 *Dipl Fl I* nr 183. 1490 7-13/1 *Rep II* 6656 = *Westphalen IV* sp 3397. Jfr. *Mortensen, M:* Die Chronik der Kirchspiele Quern und Neukirchen. 1960 p 91. Didrik Knudsen: 1478 *Rep II* 4249. 1486 *Dipl Fl I* nr 183. 1499 *Westphalen IV* sp 3399, nr 12. Marquart Didrichsen – *Smith* (1963) p 145.
73. 1499 26/8 *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte* I,1 Heft. Beilage IV, pp 41-43. Jfr 1501 *Rep II* 9414.
74. *Quellensml VI* p 52, jfr 34. *Noodt* (1744-52) II p 55 – ‘Tabernam clericus non teneat, nec visitet’. Om en vikar ved Slesvig domkirke med øludskænkning ‘gelick enem apenbaren Kröger’ og 15 tønder kakebilleøl i hus og kælder *Rep II* 7106. Kroer i Flensb. *DGK I* p 146. *Schütt, O* (1960) p 128 ff.
75. *Kroman* (1971) p 335, 340. Jfr også *KLNM*, Bd 6, s.v. ‘Gästning’, sp 1 ff. De sønderjyske kroer er meget tidligere i dansk sammenhæng – *Wittendorff* (1973) p 143 ff regner ellers først med krodraft af betydning op imod år 1600.
76. *Becker-Christensen* (1981) p 152. *Gregersen* (1951) p 209-20. *Trap* Bd X,3 (1967) p 913. *Reg Chr I* nr 257. *Dipl Fl II* p 915.
77. *Freytag* (1958) p 86. *Westermann* (1973) p 58. Jfr *Gregersen* (1984) p 9. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 7. *Kancelliets Brevbøger 1566-70* p 70 (1566 17/7).
78. 1472 – *Freytag* (1958) p 85. 1483 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 220 1484 *Rep II* 5384. 1499 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 238. 1528-brevet citeret af C. Langholz i *Stenz, C og Sørensen, R.P.* (ed): Bov sogn. Tønder 1969, p 262 f, jfr 277. 1557 v. *Stemann* (1877) p 60. Jfr *Moller* (1767) p 20 f. *ZSHG* Bd 15, p 309-10.
79. Jesse Marquartsen – 1463 *Rep II* 1626, 1687. 1464 *Rep II* 1703. 1472 (halsløsningsreg) *Freytag* (1950) p 155. 1472 (forlening med Popholt) *Hille Reg Chr I* nr 316. *Falkenstjerne og Hude* (1895-9). Stenderupå kro – *Becker-Christensen* (1981) p 206 ff. 1421 *Hanserecesse* I, VII, nr 409 (+ nr 249, 415). 1450 *Dipl Fl* p 903. 1452 R.A. Kbh. Sønderj. Fyrsteark. *Oppebørsel af Flensb. len* p 17. 1457 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 247. Popholt – 1434 *Westphalen III* p 309. 1452 R.A. Kbh De Sønderj. Fyrsteark. *Oppebørsel af Flensb. len* p 17, 18. 1483 + 1499 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 221, 237.
80. *Rep II* 13093. *Christensen, W.* (1904) p 68. *Westermann* (1973) p 55. *Gregersen* (1984) p 6, 9, 10. Jfr *Freytag* (1951).
81. *Freytag* (1951).
82. *Hille Reg Chr I* nr 289 (1436 6/1). *Hille Reg Chr I* nr 302 (1453 5/12) – samme dag fik tømreren Magnus Jepsen en livslang rente fra tolden i Gottorp *Hille Reg Chr I* nr 301. *Sach* (1875) p 158 f.
83. *Quellensml VI* p 193, 320. *Clausen* (1955) p 92, 94.
84. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 247. R.A. Kbh. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik – *Husum toldregnsk.* 1504 p 81. linje 5. I 15-1600-tallet var kroholdet i Fjølde s. overgivet den stedlige degn *Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte* Bd 1, 1. Hefte (1833) p 261-3.
85. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 248.
86. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 248. *Dipl Fl II* nr 285. (*Die Heimat* 1935 p 295 – 1736 bekræftes Skovbøhus’ fribrev for sidste gang). *Rep II* 8271.
87. *Knudsen Dipl Chr I* nr 210. Jfr *Kuhlmann* (1951) + (1954).
88. Se bl.a. *Pöge* (1980) p 5 ff.
89. *Freytag* (1958) p 86. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 219. *Langholz i Stenz, C og Sørensen, R.P.* (ed): Bov sogn. Tønder 1969, p 232, 288, 242. *Dipl Fl II* nr 830, p 912, 918. *Moller* (1767) p 22. I 1490 vurderes den årlige indtægt fra Krusåmøllen til 20 ørtug. R.A. Kbh. De sønderj. fyrsteark. Fyrstug Frederik. Sager på papir. J.A.a. *Regnskabsopg. i anl. af delingen 1490*. 1. opg. over indt. p 5.
90. 1457 R.A. Kbh Sønderj. Fyrsteark. *Oppebørsel fra Flensb. len* p 5. 1488 8/1 *Dipl Fl II* p 913. 1543 *Dipl Fl II* p 344. 1544 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 7. 1587 gav møllen 20 td blandkorn i afgift – *Pöge* (1980) p 70 f. Ang. Lunick se kap 5, note 89.
91. R.A. Kbh Sønderj. Fyrsteark. *Regnsk af amtmand i Flensborg Otte Split* 1452 p 11. R.A. Kbh Sønderj. Fyrsteark. *Oppebørsel af Flensborg len* 1457. p 10 (Jfr *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 247 f. Landsbyen Løgtøft blev i 1500-tallet lagt under Runtoft.
92. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 247.
93. R.A. Kbh Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederiks arkiv. *Amtsregnsk. for Gottorp* p 29, 31. (1489-90). 1490 vurderedes den årlige *matte* fra møllerne: vandmøllen i Husum – 300 tdr, den gl. vindmølle i Husum – 62 tdr, den nye vindmølle i Husum –

- 52 tdr, møllen i Askebro – 100 tdr. R.A. Kbh. De sønderj. fyrsteark. Hertug Frederik. Sager på papir. J.A.a. *Regnskabs-opg. i anl. af delingen 1490*. 1. Opgørelse over indt. p 17 (indhæftet seddel).
94. Se note 93. (før) 1409 – *Danske Mag V rk*, 2, p 89 'den haluen molen strom to Huzem'. 1414 – *Beccau* (1854) p 13. 1429 – *Hille Reg Chr I* nr 277. 1474/5 – R.A. Kbh. Kongens arkiv. Reg. Regnsk. Gottorp lens regnsk. 1438-1510. A. *Regnsk over indt. og udgift af Sønder Gos hd og Hatsted marsk*. Rep II 5646 nævner Tope 'Moller' Hansen i Husum. *Möller* (1939) nr 530. *Scheffler, W*: Mühlenkultur in Schleswig-Holstein. Neumünster 1982. p 143 ff.
95. 1474/5 R.A. Kbh Kongens arkiv. Rev Regnsk 1438-1510. A. *Regnsk. over indtægt og udgift af Sønder Gos hd og Hatsted marsk*. 1438-1510., p 2, 4. 1489-90 – R.A. Kbh Sønderj. fyrsteark. Hertug Fr. Arkiv. *Amtsregnsk for Gottorp* p 29, 31, 38. Ifølge begge regnsk. er møllerens årsløn 16 mk. *ÆDA V* p 508. *Voß* (1896) p 93.
96. *Freytag* (1958) p 86. *Pöge* (1980) p 109. *Jahrbuch der Schlesw. Geest* 1975 p 53.
97. *Freytag* (1958) p 84. 1433 27/8 Rep I 6640 = *ZSHG III* p 101-2. 'it were vri gud un nen bunden gud van oldingher ut'. *ÆDA V* p 399. *Pöge* (1980) p 102 ff.
98. *Westphalen IV* sp 3186, nr 51 (dateret 1439). *Quellensml VI* p 206 'locus pro molendino'. 1465 28/1 Rep II 1844 = *ZSHG III* p 107. *ÆDA V* p 478. *Kuhlmann* (1958) p 140-1 (note 389).
99. Over for senmiddelalderens ny og styrkede gruppe af bønder stod samfundets øvrige lag ikke markant adskilt. Differentieringen i senmiddelalderens bondesamfund er for Nordtyskland påpeget af *Fritze* (1976). Han ser årsagen hertil i pengeøkonomiens stigende indflydelse. Differentieringen kan iøvrigt spores mange steder i Europa. For Danmark er et senmiddelalderligt bondearistokrati i de senere år også blevet dokumenteret. *Prange, Knud* (1964) og (1983) beskæftiger sig med de intime forbindelser mellem lavadel og selvejer. Jfr *Hertz* (1978). *Dahlerup* (1984) viser klart storbøndernes muligheder i senmiddelalderens Danmark. Herhjemme mangler dog endnu erkendelsen af at rig forudsætter fattig – af at en differentiering må være indtrådt.
- FI I* nr 440, p 551. (Sterup) *Quellensml VI* p 229, 335, 333, 342. (Kværn) *Jensen, H.N.A.* (1922) p 132. (Sørup) *Dipl FI I* p 679. *Jensen, H.N.A.* (1834) p 514. (Hyrup) *Jensen, H.N.A.* (1834) p 529, 534-5. (Rylskov) *Dipl FI II* nr 224, p 3-4. *Dipl FI I* nr 139, p 546. (Adelby) *Dipl FI I* nr 140, p 550. (Li. Solt) *Jensen, H.N.A.* (1834) p 529, 532. (Bordelum) *Quellensml VI* p 148. (Drelstorp) *Quellensml VI* p 202. (Svavsted) *Quellensml VI* p 150. (Langhorn) *Quellensml VI* p 197.
8. (Adelby s) *Dipl FI I* nr 437, p 317.
9. (Bov s) *SDR VI* p 576. *Quellensml VI* p 74, 76. (Hanved) *Quellensml VI* p 46, 85-6, 206. *SDR VI* p 579. *Dipl FI I* p 8, *Dipl FI II* p 322. (Valsbøl) *Quellensml VI* p 206. (N. Haksted) *Quellensml VI* p 46. (St. Vi) *Dipl FI I* p 551. (Vanderup) *Dipl FI I* p 547. (Eggebæk) Rep II 1035 = *Noodt* (1744-52) II p 24. (Jørl) *Quellensml VI* p 93, 195, 311. Jfr Sollerup mølle *Quellensml VI* p 314. (Siversted) Rep II 1035 = *Noodt* (1744-52) p 24. (St Solt) *Quellensml VI* p 55. (Li Solt) *Quellensml VI* p 54-5. *Jensen, H.N.A.* (1934) p 532. (Fjolde s) *Quellensml VI* p 46, 77, 83. *SDR VI* p 577. *Pantén* (1974) p 25. (Drelstorp) (udsæd) *Quellensml VI* p 202, jfr v. *Stemann* (1866-7) III p 175-6. (Svesing) *Quellensml VI* p 46, 189-90, 284, 313. Rep II 1601. (Ostenfeld) *SDR VI* p 575, 584. Rep I 3336. (Mildsted) *Möller* (1939) p 17 f. *Quellensml VI* p 180, 186. v. *Stemann* (1866-7) III p 155-8. (Svavsted) *Quellensml VI* pp 145-64. Rug dominerer også pollenprøver fra sønderjyske heder *Aaby* (1986) p 284.
10. R.A. Kbh. De sønderj. fyrsteark. C.1.5. 1457 *Regnsk. af amtmænd i Flensborg*, p 9.
11. (Sollerup) *Quellensml VI* p 314, 320. (St. Solt) *Jensen, H.N.A.* (1834) p 532. (Hyrup) *Jensen, H.N.A.* (1834) p 534-5. (Sterup s) *Quellensml VI* p 333, 335, 340 – her er opført 'De boringhe der huer in garstenn des haues to Sleswyk ..'.
12. Om handel med humle se kap 8. Humle ved Kiel: *Landgraf* (1959) p 73, 139, 146. *Reuter, C.*: Das älteste kieler Rentebuch (1300-1487) Kiel 1891 p 6. Stubbe: *Quellensml VI* p 223. Gottorp slot *Hille Reg Chr I* nr 302, *DMR I*, 1 p 448. Slesvig by: *Sach* (1875) p 129, 175. Åbenrå: *Danske Mag VI*, 6 p 13. Haderslev: *Madsen, S.* (1986). Kolding: *DGK II* p 127. Generelt i Danmark – *Glamann, K.*: Bryggeriets Historie i Danmark. Kbh 1962, p 28 ff. Påbud om anlæggelse af humlehaver til Skånes bønder Rep II 6936.
13. *Quellensml VI* p 158 'curias humlorum'. *Moller* (1767) p 20. *Nyrop* (1899-1904) p 15-6. *Dipl FI I* p 8. *Schiüt, O.* (1960) p 146.
14. *Quellensml VI* p 293, 294, 295, 296, 297, 298, 304, 307, 308, 310. Amtsregnskabet for Gottorp 1504 (Landesarchiv Gottorp Abt 162,1). Heri hedder det 'Dat hoppengelt steyt in eynem szundergen Register – Summa 6½ mrc vi d'.
15. Jfr *Abel, W* (1978) p 84. *Poulsen* (1985a).
16. Se generelt for Danmark – Steensbergs redegørelse *KLNM* Bd 9, sp 582 ff.

Noter til kapitel 4

1. *Gripp* (1964). *Schott* (1956). *Landskabsanalyse over Sønderjylland* (1975). *Degn, C og Muuß, V* (1979).
2. For den ældre bebyggelse se bl.a. *Müller-Wille, M og Willroth, K.H.* (1983) med litteraturhenvísninger.
3. Se *Fischer* (1955) (1956) (1958).
4. *Jensen, W* (1949/50).
5. *Quellensml VI* – Liber censualis episcopi.
6. *Quellensml VI* p 241 ff. p 251 etc.
7. (Esgrus) *SDR VI* p 583. *Quellensml VI* p 88. (Stenbjerg) *Dipl*

17. *Klageskrifter* (1889-92) p 99, 100, 101, 104, 105. *Jørgensen, A.D.* (1889-92) p 114-5.
18. Dette er omtrent som Angels bønder havde ved det 18. årh's begyndelse – *Pfeifer* (1928) p 75.
19. *Quellensml* VI p 183.
20. *Klageskrifter* (1889-92) p 99, 102.
21. *Klageskrifter* (1889-92) p 92, 99, 100, 101, 104.
22. *Jensen, W* (1949-50) p 42, 44, 46, 47, 48, 49, 51. Om jernkøer iøvrigt se *Christensen, C. (Hørsholm)*: Agrarhistoriske Studier I Kbh 1886 p 61. *Poulsen* (1985a). En vestslesvigsk fortegnelse over 'jernkøer' til Ribe Ærke-diakonat er gengivet *Sønderj. Årbøger* 1930 p 223-43. Jfr også *Dahlerup* (1963) p 53. *Gissel* (1976) p 487-88 om 'holdsfa' – og om overgangen til 'fodernød'.
23. *Henningsen, J* (1934) p 81.
24. *Haustedt* (1899) p 106.
25. *Dipl Fl I* p 98, 678. En ko til dragergildet i Flensb. o. 1410 *Dipl Fl I* p 149, jfr *Kraack* (1969) p 205 med note 49.
26. *Möller* (1939) nr 53.
27. *Quellensml* VI p 231.
- 27a. Note 14 anf. amtsregnsk 1504. Jfr *Gissel* (1976) p 488 – om fodernød på Ågård.
28. Liste over smørindtægter *Quellensml* VI p 202, 315. (Bjerrum s) *Rep I* 7997. *Rep II* 6701 (= *Slesv. Prov. Ny Rk III*, p 159-60). (Langhorn) *Quellensml* VI p 57, 62, 198. v. *Stemann* (1866-67) III p 173f. (Bordelum) v. *Stemann* (1886-7) III p 171-3. *Quellensml* VI p 199. (Brekum) *Quellensml* VI p 303, 306. *Noodt* (1744-52) II p 228-31. (Drelstorp) *Quellensml* VI p 201, 202, 315. v. *Stemann* (1866-7) III p 151-4. (St Vi) *Dipl Fl II* nr 297, p 109.
29. I Slesvigbispens jb o. 1510 er der flere eks. på at naturalieafgifter ændres til pengeafgifter – Hyllerup (Hanved s) og Valsbøl (Valsbøl s) *Quellensml* VI p 313, 314. Pengeafgifter kunne også ændres til kornafgifter – Vanderup (Vanderup s, Vis hd), hvor en gd 1429 yder 10 skilling engelsk, o. 1450 2 heitscheffel rug (Stadtarchiv Flensburg. *Urk. des Hospital zum Heiligen Geist*. Nr 12. *Dipl Fl I* p 547.). Pengeafgifter: (N. Haksted s) *Quellensml* VI p 45, 85, 86. (Jørl s) *Dipl Fl I* p 501. (St. Solt s) *Rep II* 1035 (= *Noodt* (1744-52) II p 24-6). (Ll. Solt) *Dipl Fl I* p 550. (Hyrup) *Rep II* 5918. (Husby s) *Quellensml* VI p 230, 231, 321. (Bjerrum) *Rep II* 10474 (= *Slesv. Prov. Eferretm. Ny Rk III*, p 162-4). *Quellensml* VI p 61, 317. v. *Stemann* (1866-7) III p 175. (Langhorn) *Quellensml* VI p 57, 58, 76, 78, 84, 101, 127, 197, 198, 316, 317. *Rep II* 2552. v. *Stemann* (1866-7) III p 173-4. (Bordelum) *Quellensml* VI p 197, 198, 199, 317, 318. *Panten* (1974) p 25-6. (Brekum) *SDR* VI p 585. *Quellensml* VI p 45, 72, 77, 84. *Jensen, H.N.A.* (1834) p 514. v. *Stemann* (186-67) III p 171-6. *Noodt* (1744-52) II p 228-31. (Drelstorp) *Quellensml* VI p 75, 78, 202. (Svesing) *Rep I* 3336. *Jensen, H.N.A.* (1834) p 543. (Hatsted s) *Quellensml* VI p 71, 83, 188, 305, 312. (Mildsted) *Möller* (1939) nr 53, p 17-21. *Rep II* 2252, 5310, 2256 (= v. *Stemann* (1866-67) III p 41-2). *Quellensml* VI p 180 ff. (Svavsted) se bl.a. *Quellensml* VI p 146 ff. For en nøje specificering af pengeafgifter i Svavsted s. – LAS. Abth. 162. *Schwabstedt Amtsrechnungen*, 1504.
30. (Bomsted) *Quellensml* VI p 202. Ang. udlejning af græsningsland mod penge se eks. i det følgende.
31. *Quellensml* VI p 180.
32. *Kuhlmann* (1958). *Pfeifer* (1928). Om landsbyformer se *Schott* (1953) p 108-115.
33. F.eks. for Harreslev (Hanved s) 1352/1437 *SRD* VI p 579. *Quellensml* VI p 85 f. 1540 *Dipl Fl II* nr 420. *Kuhlmann* (1958) p 117 ff. Mange eks. i *Jensen, W* (1949-50).
34. Gårdsvangsland bl.a. nævnt 1593 9/4 *Rumohr* (1984) p 88. Jfr *Kuhlmann* (1958) p 117. *Pfeifer* (1928) p 77.
35. *Jensen, W* (1949-50) p 45.
36. *Quellensml* VI p 58-9, 226. *Hvidtfeldt, J i Kamphøveners, M* (ed): Sydslesvig gennem Tiderne. I (1946) p 154. *Kuhlmann* (1958) p 118-9.
37. *Quellensml* VI p 88. *SRD* VI p 583.
38. *Pfeifer* (1928) p 71 ff.
39. *Jensen, W* (1949-50) p 53.
40. Bl.a. i Sønder sø og Sørup. *Friedrichsen, J.E.*: Chronik des Kirchspiels Sörup (1907) p 126, 7.
41. *Quellensml* VI p 260.
42. (Rylskov s) *Dipl Fl II* nr 224, p 3-4.
43. *Jessen, J* (1922) p 128-9. Jfr *Martensen* (1960) p 243. Om de store svineflokkе i 1500-tallet *Henrik Rantzau*: Cimbricæ Chersonesi. Descriptio Nova. i *Ernst Joachim Westphalen*: Monumenta inedita rerum Germanicarum. Bd 1. Leipzig 1734. Ifølge Rantzau kunne man i Slesvig se skove, hvor 20.000 svin gik på olden, og i skovene under Gottorp kunne der i gode oldenår være 30.000 svin. – Jfr min omtale af denne kilde i *Slesvigland* 1983, 5. pp 131-135. 1501-15 nævnes svinehyrden ved Gottorp slot *DMR* I,1 p 702, 716.
44. *Quellensml* VI p 241 (70 skp havre, 3 fedesvin, 2 oste).
45. Se f.eks. listerne over gæs og høns leveret til Slesvig *Quellensml* VI p 346-7. Enkelte eks. er *Jensen, H.N.A.* (1922) p 132. *Dipl Fl I* nr 440 p 551. *Quellensml* VI p 229, 230.
46. *Wenzel, H., Ketelsen, B.* (1940) betegner den slesvigske gests dyrkningssystem som 'ungeregelte Feldgraswirtschaft mit alleinigem Roggenbau'. (p 17).
47. Jfr note 7, 8, 9.
48. *Friedrichsen, J.E.*: Chronik des Kirchspiels Sörup. 1907. p 127.
49. *Dipl Fl II* nr 297, p 109.
50. *SRD* VII p 290.
51. *Mager* (1930-37) I p 44 ff. *Aaby* (1986) påviser at bøgeskov har bredt sig omkring år 1400 på hedearealer ved Haderslev.
52. *Dipl Fl II* nr 285, p 85-86.
53. v. *Stemann* (1879) p 24-25, 45-46 (= *Rep II* 8204. 12089.

- 12128). Jfr R.A. Kbh Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik G. nr 3. (1520 31/12).
54. v. *Stemann* (1866-67) III p 197-8, 201. *ÆDA* V p 484, 489, 491.
55. *Rep* II 12463.
56. v. *Stemann* (1879) p 42-3 (= *Rep* II 2305. *Quellensml* VI p 146. *SHRU* Bd 6, I nr 176 (1378 12/3)). De rettigheder, som Ramstedbønderne havde i Svavstedborgens skove blev afkøbt dem af bispen for et årligt beløb på 4 mk, idet de dog måtte hente brænde og bygningstømmer her. Ang. bispens skove i 1600-tallet *Mager* (1926) p 14.
57. *Jensen* (1949-50) p 76-7.
58. *Quellensml* VI p 195.
59. Om handelen med træ – *Jessen* (1922) p 139 ff.
Om træeksporten mod marsken i 1400-tallets Slesvig *Poulsen* (1985b).
60. Jfr *Mager* (1930-37) I p 184 ff. Fra en senere tid vides det, at de små miler passedes af landmændene selv *Sørensen, R.P.*: Nyt om Kulbrænding paa Tinglev Hedeslette. Sønderj. Maanedsskr. 18. Aarg. 1942 pp 105-120.
61. *Jørgensen* (1889-92) p 114-5.
62. *Quellensml* VI p 190, 192-3, 194 (i Treja s. Ibland, Gøsholt, Grøft, Treja) p 303, 307, 319-20.
63. *Quellensml* VI p 190, 193-4.
64. *Steensberg* (1981) *Mager* (1926). *Mager* (1930-37) I. *Andersen, V* (1970) p 9. *Aaby* (1986). 'ene wilde heide' 'op de geest to Drage' var opdyrket før 1470 v. *Stemann* (1866-7) III nr 69.
65. *Ingwersen* (1951) p 53. *Pfeifer* (1928) p 72. *Mager* (1926) p 28-9.
66. *Noodt* (1744-52) II p 24 (= *Rep* II 1035).
67. *Dipl FI* I nr 213, p 725-6. Honningen betaltes stadig 1548 *Dipl FI* II p 345.
68. v. *Stemann* (1862) p 176-7.
69. Domkapitlets Jb. 1641 i uddrag ved Schröder i *Staatsbürgerliches Magazin* Bd 10. 1831. p 606.
70. v. *Stemann* (1879) p 42-3 (= *Rep* II 2305).
71. R.A. Kbh. Sønderj. Fyrsteark. 1457 *Regnsk. af Godske Ahlefeldt for indtægt og udgift*, p 13. R.A. Kbh. Sønderj. fyrsteark. Hertug Frederik. *Husian toldregnsk.* 1504 p 81, linje 5. Om tørveproduktionen var af større betydning vides ikke. I 1504 gravede tre mand tørv i 7 dage ved Svavsted og fik hver i løn herfor 18 penninge pr dag. Tre kvinder, som hjalp med i 5 dage at tørre og sætte tørvne, fik 8 penninge pr dag. LAS. Abth 162, *Schwabstedt Amtsrechnungen* 1504. 1503 nævnes tørv ved en gd i Rylskov s. *Dipl FI* II nr 224.
72. Se generelt *Fischer* (1955), (1956), (1958).
73. *Rep* II 2138. *Rep* II 2635 (= *Staatsbürgerliches Magazin* VIII p 683-4).
74. *Rep* II 2085. *Jensen* (1949-50) p 76. *Fischer* (1955) p 57-9.
75. *Quellensml* VI p 199-200. Om Efkebøl: 'Ista terra habet, ut dicitur, XIII deymet aut plures et si illa ...'. v. *Stemann* (1866-7) III p 173-4. *Fischer* (1955) p 59-62.
76. *Rep* II 2124. *Paulsen, T* (m.fl.) (1985) p 20.
77. Jfr *Fischer* (1955) p 62-68.
78. *SRD* VI p 575, 577, 585. *Klageskrifter* (1889-92) p 103 § 65. *Quellensml* VI p 83. *Fischer* (1955) p 36-47.
79. *Hanserecesse* Abth I, VI nr 503, § 16, birket omtales 1417. *Hille Reg Chr I* nr 305, p 405; nr 355, p 451; nr 317, p 413-4; nr 351, p 227. *Aakjær* (1926-45) 'Hattastath xxx mr. auri'.
80. *Quellensml* VI p 188. *Rep* II 9936. Vobbenbøl kog: *Rep* II 7891. *Fischer* (1955) p 41-45. *Paulsen, T* (m.fl.) (1985) p 11, 18, antager, at inddæmningen af Hatsted gl. kog tog sin begyndelse i 1460'erne og var foreløbig afsluttet 1478.
81. v. *Stemann* (1866-7) III p 125-8 (= *Rep* II 8275). *Rep* II 9936. *Fischer* (1955) p 45-7. *Paulsen, T* (m.fl.) omtaler (p 23) en kilde fra år 1500, som nævner jord her.
82. *Rep* I 6556.
83. *Rep* II 8136. 10956. *Möller* (1939) nr 283, p 103-5. *Fischer* (1955) p 330-5.
84. v. *Stemann* (1866-67) III nr 60, p 89-90 (= *Rep* II 1755). *Quellensml* VI p 184-5 (= *Rep* II 1013). v. *Stemann* (1879) p 41-2 (= *Rep* 2256). *Möller* (1939) nr 53, p 17-21. *Rep* II 6783. 6932. *Fischer* (1956) p 58-66.
85. v. *Stemann* (1866-67) III nr 81, p 115-6 (= *Rep* II 6533). v. *Stemann* (1870) p 94-5 (= *Rep* II 6534). Jfr v. *Stemann* (1870) p 96-7 – lensmandens gods i Damkog videregives til Hans Knudsen 10/3 1517. *Carstens* (1949) p 71. *Fischer* (1956) p 66-71.
86. *Fischer* (1958) p 32-40.
87. Flademålene er taget fra *Fischer* (1955), *Fischer* (1956). Ang Chr I's rolle i inddigningerne se *Paulsen, T* (m.fl.) (1985) p 19.
88. Om Nordfrislands rækkebyer *Schott* (1953) p 129. *Sønderjyske Stednavne* Bd I (1944) p XXIII (demat), XXV (fenne), XXXII (ham), XLV (mede). *Aakjær* (1936) p 225-9.
89. v. *Stemann* (1866-7) III p 173-4.
90. *Jensen, W.* (1949-50) p 74-5.
91. v. *Stemann* (1866-67) III p 171-3. *Quellensml* VI p 195-6, 199, 315.
92. *Quellensml* VI p 202, 315.
93. *Rep* II nr 1. *Quellensml* VI p 199-200, 202, 315.
94. v. *Stemann* (1862) p 159-60 (= *Rep* II 6701), 171-2.
95. *Rep* I 7997.
96. *Rep* II 1520. *Quellensml* VI p 202, 315.
97. *Rep* II 9936. *Quellensml* VI p 85.
Jensen, H.N.A.: Auszüge aus dem Erdbuch des Schleswiger Domkapitels. *Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landesberichte*. 1847 p 248.
98. *Quellensml* VI p 202. *Rep* II 11252.
99. *Rep* II 457. 2142. Først 1627 kender vi kvægbesætningen på Arlevad – *Carstens, G* (1932) p 120.
100. *Quellensml* VI p 180 ff, 311 ff. Brev 1461 24/4 (*Quellensml* VI p 184-5 = *Rep* II 1303).
101. *Quellensml* VI p 181. *Rep* II 2252. v. *Stemann* (1879) p 41-2 (= *Rep* II 2256). *Carstens, G* (1969) p 41.

102. *Quellensml* VI p 184, 185 (= *Rep* II 1931). *Carstens, G* (1969) p 42-44.
103. *Quellensml* VI p 183.
104. *Möller* (1939) p 17-21.
105. Allerede 1200-50 hører man i Slesvigs Stadsret *DGK* I p 15, § 76 om at borgerne køber salt i Slesvig 'apud tabernam'. Aakjær (1926-45) I (kongelevslisten) p 27. 'Item de iiiior brännæ-stallær. tres pertinent ad regem et quartus ad ducatum'. Afgiften af *alle* salthytter blev altså delt mellem hertug og konge. Jfr *Lorenzen* (1971) p 63.
106. Saltkedler 1445 i Ejdersted og Beltring hd *Panten* (1976b) p 34, 35, 42. *Quellensml* VI (1462) p 172, 175 'saltkoghe'. p 183 'casa'. p 187 'casa'. 189, 197 'sal'. *Rep* II 6932. *Quellensml* VI (1510) p 304, 306. R.A. Kbh. Hertug Frederiks arkiv. *Gottorps told* 1519 p 113. 1523 3/2 *Dipl Fl* II nr 331: '... ock de soltboden in Norgosherde, de tor geest warth stan, geuen deme herenn bisschuppe islike jarlichs eyn t(d) soltes;...'. O. 1600 giver *Petreus* en beskrivelse af saltsydningprocessen på Nordstrand. Se *Hansen, R* (ed): Johannes Petreus Schriften. Kiel 1901. p 90 f. Iøvrigt om saltet: *Lensch* (1908-9). *Muus, Uwe* (1949): Salzgewinnung im Störtewerker Koog. Jahrb. des Nordfr. Vereins. 47 (p 65 ff). *Prange, Werner* (1961-2): Mittelalterliche Salztorfaschen und Torfstiche bei Wester-Langhorn (Nordfriesland). Schriften d. Naturw. Ver. Schleswig-Holsteins. 32, p 78 ff. *Gregersen, H.V.* (1962): Den lüneborgske Saltoktroi. *Prange, Werner* (1967). *Lorenzen* (1971). *Marschalleck, K*: Salzgewinnung an der friesischen Nordseeküste. Probleme der Küstenforschung. 10, 1973, p 127 ff. *Marcussen, R.N.*: Tausend Jahre Salzgewinnung in Nordfriesland. *Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland*. 1977 (p 110 ff). *Prange, Werner* (1982).
6. *Klageskrifter* (1889-92) p 104. Hele gruppen af klageskrifter er udnyttet til den følgende opstilling.
7. Grundlæggende for panterettens historie – *Matzen, H*: Den danske Panterets Historie indtil Christian V's Lov. Kbh 1869. Se iøvrigt *KLNM* Bd 13, s.v. 'pant'. Generelt ang. borgerlig jordbesiddelse på landet i middelalderen *Engel* (1964), *Engell Zientara* (1967). *Fritze* (1976), *Kiessling, R* (1979). I Danmark er yderligere lokale undersøgelser af dette senmiddelalderlige fænomen påkrævet – jvfr. note 20.
8. *DD* III,4 nr 179 = *DGK* I, nr 15.
9. *Dipl Fl* I nr 98.
10. *Dipl Fl* I nr 190, pp 669-70.
11. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 231-3.
12. Om Julslægten se ovenfor kap 2.
13. *SHRU* VI,2 nr 1650. *Schütt, H.F.* (1966) p 39-40. *Albrechtsen, E* (1981) p 174 – Albrechtsen viser, at Peter Juls hustru, Mette, efter hans død, ægtede Hartvig Sehested.
14. *Dipl Fl* I p 93, 204, 266, 892. *Rep* I 4391, 4418, 4419. *Acta Pont* II nr 1076. *Klageskrifter* (okt 1413) p 103. *Hanserecesse* I,7 nr 12. *Thiset, A* (ed): Fru Eline Gøyes Jordeb. p 189-90, 215-6. *ÆDA* I p 20. *Albrechtsen, E* (1981) p 174.
15. *SHRU* VI,2 nr 1430 (1398 31/3). *Rep* I 4418, 6381, 6496, 6968, 7685. *Dipl Fl* I p 511, 89. *Rep* II 6528. *Thiset* (ed): Fru Eline Gøyes Jordeb. p 189-90. Se også *Olesen* (1980) p 444-7.
16. *Dipl Fl* I p 141, 605-6. *SHRU* VI,2 nr 1650. *Rep* II 1322. *Thiset* (ed): Fru Eline Gøyes Jordeb. p 216, 189-90. *Panten* (1972). Om Sivert Krogs position vidner det, at bispen i Ribe betænkte ham og hans hustru i sit testamente *Erslev* (1901) p 182-4.
17. *Rep* II 1322.
18. *Panten* (1972) p 25-6. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 232.
19. *Dipl Fl* I p 153, p 501-2. *SHRU* VI,2 nr 1663 (= *Rep* II 4391) *Quellensml* VI p 154-5. *Panten* (1972a). *Panten* (1974).
- 19a. Stadtarchiv. Flensb. Urk. des Hosp. z. Heil. Geist nr 14. *Dipl Fl* I nr 137, p 543-4. Jesse Grim nævnt 1437 *Dipl Fl* I p 120. *Moller* (1767) p 23-4. En dominus Johannes Grim – *Quellensml* VI p 117.
- 19b. *Thiset, A* (ed): Danske adelige brevkister (1897) p 3.
20. Jfr *Hoffmann* (1984) og udviklingen i Ribe/Roskilde – *André*n (1985) p 106 (her refereres en undersøgelse foretaget af Ingrid Nielsen). Til udviklingen i Danmark op til 1483 *Hørby* (1980) p 252.
21. Jfr kap 3.
22. *Dipl Fl* I p 240 (indtræden i Vor Frues købmandsgilde o. 1431) p 497, 501. *Rep* I 7157. Ang. godset i Troelsby *Moller* (1767) p 23-4.
23. Jfr kap 3. *Rep* II 6082.
24. 1455 22/7 *Rep* II 505. (= Aus Flensburgs Vorzeit. Beitr. zur Gesch. der Stadt. Heft 1 (1887) p 112 ff). *Dipl Fl* I p 155. *Lübeckisches Urkundenbuch* I,10, p 177-8. 1470 22/7 *Rep* II 2767 (= Nordalb. Studien II p 277-9). 1473 29/8 *Dipl Fl* I nr 221, p 736-8. *Falck*: Sammlung zur näheren Kunde des

Noter til kapitel 5

1. For en systematisk oversigt over dispositionsmulighederne i det feudale landbrug *Freiburg* (1977). Med hensyn til de adeliges markedsføring har Ladewig Petersen betonet, at der må skelnes mellem lavadel og højadel. Kun højadelen har i det 15. årh. været istand til at drive virkelig markedsproduktion. *Petersen, E. Ladewig* (1966) p 239.
- 1a. *Quellensml* VI p 310.
2. *LAS*. Abth 162. *Schwabstedt Amtsrechn.* 1504.
3. *Quellensml* VI p 298.
4. Ramsted o. 1462 *Quellensml* VI p 151. Lebæk 1339 *SHRU* III nr 1051.
5. Jfr for en senere tid *Hähnsen, F*: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks. 1923. (pp 105-41). Om salg af 'wobbe' fra land til by se senere i kap. 5. Om salg af håndværksprodukter fra by til land se kap 6. Ihvertfald i 1500-tallet blev der også drukket hamborgsk øl på landet *Prange, Wolfgang* (1985) nr 46.

- Vaterlandes III, p 374-6 (kilde fra 1586). *Dipl Fl I* nr 176, p 639. *Freytag* (1958) p 87 (1472 halsløsningsreg = Rigsark. Kbh. Kongens arkiv. Rev. Regnsk).
25. *Dipl Fl I*, nr 193, p 697-80. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 232.
 26. Ang. faderen *Arnd Kissenbrugge* se note 38. Man kan formode, at Henning Kissenbrugges moder var af Paiesen-familie. 1507 *Dipl Fl II* p 31. 1507-18 kannik i Slesvig. 1521 ff i Hamburg *Koppmann, K*: Kämmererechn. der Stadt Hamburg V (1883) p 174. *M. Lappenberg*: Hamburgische Chroniken in niedersäch. Sprache. Hamburg 1861 p 480-1. 1542 15/4. Stadtarchiv Flensburg. Urkunden nr 92. Kissenbrugge overlader Boie Paiesen sit gods. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 416-7 (godset 1543). Jfr *Neues Staatsbürgerliches Magazin*, Bd 6, p 208. *ZSHG* 25 (1895) p 223. Se også *Kraack*: Die St. Nikolai-Bibliothek zu Flensburg. 1984. p 147.
 27. *Rep II* 6082. 7214. *Dipl Fl I* nr 162 (p 603-5); nr 187 (p 662-3).
 28. *Rep II* 2552.
 29. *Hille Reg Chr I* nr 285, p 390. *Rep II* 7940. *Dipl Fl I* nr 208. Familiens tætte tilknytning til Krog-slægten belyses af, at Timme Nielsen i 1472 var *patron*, da sønnen efter Sivert Krogs svigersøn, Johan Timsen, stiftede en vikarie ved St. Nikolai-kirken i Flensburg (*Panten* (1974) p 25-6).
 30. *Dipl Fl I* p 145, 154, 241. *Hille Reg Chr I* nr 300, p 401-2. *Freytag* (1958) p 84. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 219. Jfr. bilag 6, nr 3.
 31. v. *Stemann* (1866-67) III, nr 35, p 48-51. *Rep I* 7157. *Dreyer*: Samml. vermischter Abhandl. III (1763) p 1487-8. *Rep II* (= Aus Flensburgs Vorzeit, Heft 1, (1887) p 115). *Dipl Fl I* nr 147, p 562-3. *Rep II* 1257 (*ÆDA V*, p 518. *Quellensml VI* p 106.
 32. *Dipl Fl I* nr 96, p 382; nr 127, p 514. *Rep I* 7157.
 33. Bog over alterpenge til Vor Frues alter i St. Nikolai kirke (ca. 1450-1530). Stadtarchiv Flensb. p 6. Henning Kok havde ved sin død givet 100 mk lybsk til Vor Frues alter. De stod på rente i gården i Nyby, men udløstes 1498 af Hans Kok. Hans Koks 'lanster' nævnes også 1483 *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 232 ('Hans Kakes').
 34. *Rep II* 7940. *Rep II* 505 (= Aus Flensburgs Vorzeit. Heft 1 (1887) p 118).
 35. *Dipl Fl I* nr 136. p 542-3; nr 202, p 701-2. v. *Stemann*: Die Familie Andersen. Slesv. Prov. Efterretn. III, 1862, p 267-8, nr 4. Sandsynligvis var Junge Ketels hustru Abel i øvrigt efterkommer efter Sivert Krog (oplyst af Anders Schmidt, Aabenraa).
 36. *Dipl Fl I* p 421, p 664-5, 662, 570-1, 659-60, 664-5. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 232.
 37. *Dipl Fl I* nr 186, p 662; nr 188, p 664-5; nr 212, p 723.
 38. *ÆDA V* p 14. Går man frem i 1500-tallet træffes flere eks. på at flensborgere erhvervede gejstligt gods. 1504 lejede storkøbmanden Marquard Holste 3 gd af Ryde kloster, 1511 fik oksehandleren Peter Nielsen Visgård i Tinglev s. i pant fra Løgumkloster. I de følgende år købte flere flensborgske købmænd gods fra Ryde kloster. *Jensen, H.N.A.*: Versuch einer kirchlichen Statistik. 1841 p 931 (note). *Dipl Fl II* nr 268, 552, 889, 597. v. *Stemann* i Slesv. Prov. Efterretn. 2. Rk, III, (1862) nr 12. Arnd Kissenbrugge – *Dipl Fl I* p 419, 69, 70, 646, 652, 249, 489, 677, 396, 701, 73, 76, 712. *ÆDA V* p 15. Jfr *Trap* 1967, X,3, p 1295.
 39. *Dipl Fl I* p 584-51.
 40. *Dipl Fl I* p 546-7.
 41. Vor Frue kirkes gods – *Dipl Fl II* nr 437 (p 315-25). *Moller* (1767) p 24-5 (fortegnelse fra 1587 5/9). Jfr i det følgende om de flensborgske kirkers pantegods.
 - 41a. *Nybo Rasmussen* (1984) p 91, p 4.
 - 42a. *Dipl Fl I* p 8 ff. Jfr *Kraack* (1969) p 112-3. Mariegildet erhvervede 1510 for en kort tid gods i Breklum, Nørsted og Østenå.
 - 42b. *Dipl Fl I* nr 129, p 520. Også for Viborgs vedkommende vurderer *Sprandel-Krafft* (1978) p 61, at forsyningen med fødevarer var en hovedgrund bag borgeres besiddelse af landbrugsjord.
 - 42c. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 417.
 43. *Rep II* 5925.
 44. *Hille Reg Chr I* nr 480, p 556-7. *Carstens, G* (1949) gør ud fra seglmærker opmærksom på, at der må være to 'Hans Knudsen' i Husum o. 1500. *Schwetlik ZSHG* 88, p 157-8 blander oplysningerne om disse personer.
 45. *Rep II* 5925, 7517, 9686, 9906, 9936, 12034, 12128, 12415. *DMR I*, 1 p 432, 481, 695. *ZSHG*, Bd 1 p 432, 481, 695. *Dipl Fl I* p 432. (et hus i Flensburg). *Schwetlik ZSHG* 88 p 157-8.
 - 46a. *Rep II* 12463.
 - 46b. Se bl.a. *Möller* (1939) p 77-79, p 127-8, *Neues Staatsbürgerliches Magazin* Bd 6 (1837) p 267. *Prange, Wolfgang* (1985) nr 7, nr 16, nr 20, nr 130.
 47. *Rep II* 6932, 10956. Slesv. Prov. Efterr. Ny Rk, Bd 3 (1862) p 268-9. *Dipl Fl II* p 36-7.
 48. *Quellensml VI* p 311 ff.
 49. R.A. Gejstl. Ark. XII. Landsbykirker (Registrant 13, Slesvig, nr 97 c). Breklum kirkes regnskab. Ang. dette se *Dahlerup* (1963) p 61 – rentefoden svinger mellem 6¼ % og 6⅜ %.
 - 49a. Brev i St. Nikolaikirkes arkiv. Stadtarchiv, Flensburg (udat). 'Desse nagescreuen ghaf Her Nicolaus to rapstede tho der vicariern unser leven vruwen des rosenkrantztes to sless ...'. Udskrevet af kannik Jakob Schroder i Slesvig, der nævnes 1505-7 i denne position (*Harms* (1914) p 139, p 147-48). Erik Skrandi – *Fangel* (1979) p 21. *DAA* 1940 p 99. Marquart v. Qualen – *Fangel* (1979) p 20 (de to sammen – *Rep II* 6013, 6154). Eggert Gjordsen, se bl.a. *Rep II* 5457; sidstnævnte iøvrigt nævnt 1504 10/8 *Rep II* 10135. For Merten Risenberg og Peter Rutbeck se registeret i *Dipl Fl*.
 50. *DGK I* p 233-41 (1354 11/6). Til landhåndværk i alm. bl.a. *Kellenbenz* (1962) p 20 ff. *Kellenbenz, H.* (1964): Industries rurales en Occident. *Annales. E.S.C.* 18. 1963, p 838-892.

- Lütge, F. (1979): Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin, p 256 ff. Ang. Tønders priv. *Vestergaard* (1966) p 203.
51. *Nyrop* (1895-1904) II p 198 § 30; p 107 § 27. *Möller* (1939) nr 355, p 132, 133. *Levsen, C.*: Nachrichten über das Amt Bredstedt (1821) p 238.
52. *Kraack, G.*: Die Geschichte der Handwerkerämter im Kammerbereich – i *Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975*. Flensburg 1975, p 36.
53. *Sammlung der hauptsächlichen schleswig-holsteinischen gemeinschaftlichen Verordnungen*. Glückstadt 1773 p 785-7, jfr 807 ff, 855-6.
54. *Kraack* note 52 anf. arb. p 41. Om forholdene i Ditmarsken *Hähnsen* (1923).
55. Jfr *Enemark* (1971) I p 251: 'I langt de fleste tilfælde må man gå ud fra, at erhvervsnavnet angiver mandens bestilling, selv om der kan forekomme undtagelser'. *Kraack* (1969) p 88 'Vermutlich haben die Träger von Berufsamen im Mittelalter den angegebenen Beruf meistens ausgeübt'.
56. *DM* V,2 (1890-92) *Klageskrifter* (1413) p 105, nr. 83.
57. A.S. Abth 162, Schwabstedt Amtsrechnungen 1504 p 10, 40, 53, 64 ('den tymmermanne Hans Wyntmoller'). I de slesvigske byer kan man se tegn på, at et fast slægtsnavn i anden halvdel af 1400-tallet begyndte at træde i stedet for det personligt erhvervsangivende. 1472 omtales husumfarveren 'Vicke Smyt anders genomt Verwer' (*Hille Reg Chr I* p 334). 1484 træffer man skrædderen 'Thomas Smyt anders ghenomet Thomas Schroder' *Rep II* 5543, og samme år en husumborger af møllerslægt 'Tope Moller anders ghenomet Thope Hanss' *Rep II* 5456. I Flensborg træffer man 1491 'Clawes Schroder anders genomt Moller'. *Dipl FI I* p 251. For en diskussion om tilnavnet 'guldsmid' i 1400-tallets Husum *Fester* (1933) p 126-7.
58. 1438-listen – R.A. De Sønderj. Fyrsteark. C. 4. og 5. Jfr *Panten* (1981a). De øvrige *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 218 ff, 233 ff, 314 ff. *Panten* (1975) p 28 ff.
59. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 213-4.
60. LAS. Abth 162, Schwabstedt Amtsrechn 1504. Det kan også nævnes, at ud af 198 skattebetalere i Slesvig by 1406 havde 24,2 % håndværkertilnavne. *Sach* (1875) p 173-6.
61. 1460 19/4 *Hille Reg Chr I* nr 91, p 143-5.
62. *Quellensml VI* p 241-2. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 345.
63. *Søchting, A. og Larsen, K.E.*: Håndværk og Industri i Sønderborg Amt. Sønderborg 1924 (pp 34-37). *Hähnsen* (1923) p 206-31.
64. RA. De sdj. fyrsteark. De schauenb. hert. C. Regnsk. 1438-1457, nr 4 (ca. 1450-52) (4 sider).
65. *Quellensml VI* p 242 – Prisholt Hinrich Berman.
66. Ang. prisudviklingen bl.a. *Koppe* (1955), jfr. *Koppe* i ZSHG, Bd 102-3 (1977-8) p 85-95. *Petersen, E. Ladewig* (1966) p 236 ff.
67. Jfr note 85a.
68. *DGK I*, nr 5 p 280-3 (1496 25/7); nr 6 (1499 30/4).
69. *Rep II* 4916 (= Corpus Constit. Regio-Holsatt. III, p 991) (1481 6/10).
70. *Dipl FI I* nr 180.
71. *Dipl FI I* nr 197 = *DGK I* p 204, nr 29. *Vestergaard* (1966) fremhæver, at dette privilegium, sammen med et for Grenå og et for Halmstad, er ene om at tillade byens borgere landkøb (p 210).
72. *Dipl FI I* nr 198 = *DGK I*, p 205, nr 30.
73. *Dipl FI II* p 232-5, p 366-7. Ang 1400-tallets privilegering se indledningens note 24. *M. Rasmussen* (1920) p 26 f – om stridens videre forløb i 1500-tallet. Jfr sammesteds om flensborgeres handel i Åbenrå amt (1578) og Husum amt (1596).
74. *DGK I*, p 210-1, nr 37. (Jfr Corpus Statutorum Slesvicensium. Bd II, Schleswig 1795, p 277). Forordningen genindskærpes 1558 *Dipl FI II* nr 805.
- 74a. *Moller* (1767) p 12.
75. *DGK I*, p 205 – 'van older gewontheit'.
76. Ang toldregnskaberne se *Poulsen* (1985c). *Michelsen, A.L.J.* (1834) p 83. Sagen med ditmarsken må være fra o. 1470, da klageren er Peter von Ahlefeldt, lensmand til Gottorp til 1479.
77. *Neues Staatsbürgerliches Magazin I*, p 581. Jfr det følgende om korneksporten fra Husum – kapitel 8. Ifølge en kilde fra foråret 1512 var et kornudførselsforbud for Nordstrand ødelæggende for denne øs økonomi (*Staatsbürgerliches Magazin VIII* p 732-3).
- 77a. *Rasmussen, M* (1920) p 9.
78. *SHRU VI*,1 nr 575 (1385 2/4).
79. *DM VI*,6 p 363, 365.
80. (1474-81) *Rep II* 12540 = *DGK I*, p 287-9. Bønder fra Svans med salt i vognen – *DM VI*,6 p 360, 361.
81. Årsmarkeder i Flensborg: forordn. 14/1 1600 *Rust, W* (1962) p 47-48; i Husum: *DGK I* p 85 (1493 17/11); *Möller* (1939) nr 707 – handelsvarerne på markedet 1595. Slesvig: *DGK I* p 192, nr 18 (1386 21/2). Egernførde: *A. Hude* (ed): Holstenpræstens krønike, p 72. Nordstrand: (manuskript fra det 16. årh) *Hansen, R* (ed): Johannes Petreus' Schriften über Nordstrand. Kiel 1901. p 6. 1488 nævnes landmarkeder i Sønderborg len: *Nyrop* (1895-1904) II p 198 § 29. 1492 omtales årsmarkedet i Tønder *Nyrop* (1895-1904) II p 218, § 12.
82. 1610 23/8 *Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum III*, 1753, p 1001 ff. Ang. markedsfanen – *Die Heimat* 1938:3, p 93.
83. *Enemark* (1966). *Enemark* (1971) I p 101 ff. Til de af *Enemark* nævnte 18 friserovogne, der tog til Rendsborg marked 1491, er fjøjet 2 – RA. *Gottorptold* 1491-2 'item ii vresen wagen mit botte(r)n unde wobbe ...'
84. *Enemark* (1966) p 94. R.A. Kbh *Gottorp told* 1491/2 p 38.
85. 1355 *DD* 3, IV, nr 210, 253. 1361 *DD* 3, VI, nr 58. 1400 *SHRU* 6, II nr 1641. 1391 *SHRU* 6, II nr 983.
- 85a. En mand i Hamburg ejer jord på Nordstrand *Rep II* 9105 = *Moller* (1767) p 18.

86. Stadtarchiv, Flensburg. Fortegnelse over Namen Jansens rentindtægter. Hefte 1526 ff.
87. *Urkundenbuch der Stadt Lübeck* I Abth. 9. nr 842, p 876 (u. år = 1460 6/9). Til adelens alm økonomiske aktivitet i 1400-tallet se *Koppe* (1960). En kritisk kommentar hertil *Peters* (1973-5) p 206, note 81. Brændeopkøb af Wismarskipper i Stenbjerg s. – *De Hansborgske Registranter* II (1949) p 148.
88. *Koppe* (1960) p 173. Jfr *Schwelik* (1961-3) II p 166 ff.
89. Luninck – 1484/5 Gottorptold DM VI.6 p 370 – ‘Hinrich Luninck to Ouwesackere’. 1491/2 Gottorptold p 13, 21, 26, 30 (‘hinrick lunnick in angelen’). Plöntold 1491 p 4r. 1492 Plöntold p 8r. 1495 Plöntold p 1. (hinrich lunynck to flensborch), p 6r, p 9. 1496 Plöntold p 7r. 1498 Gottorptold p 94. *Enemark* (1971) II p 268. *Hald, K*: Sydslesvigs Stednavne. Bd 7. Kbh 1948-79. p 176: ‘Af dyrenavnet okse’.
90. *RA. Gottorptold* 1491/2 p 37 ‘eyn huszman van Esegruz’ og p 38 ‘laurens magnes z to stender(u)po’. Koldingtold 1501 (Reg 108a, nr 10, fol 7a) ‘frandz to stende(ru)paa’. En vogn fra Gelting *Gottorptold* 1491/2 p 21.
91. *DM* VI.6 p 371. Rigsark. Kbh. *Gottorptold* 1491/2 p 28, 31, 36, 50. *RA*. Sdj. fyrsteark. Hertug Frederiks arkiv. Regnsk. c. *Lensregnsk. for Gottorp* 1489-90, p 18. Om Claus og Marquart Slechtens fæstegårde *Quellensml* VI p 356, 360, 369. Endnu 1542 var der flere medlemmer af Slecht-familien i Ellebjerg – *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 345.
92. *LAS*. Abth. 162, Schwabstedt Amtsrechn. 1504.
- 92a. *Rasmussen, M* (1920) p 31-2. Man kan bemærke sig, at Jens Thomsen boede i Kollund. Bag den samfundsmæssige succes, der er skildret for hans familie (kap 3), kan ligge udskibning fra ulovlig havn. Det fandt man ihvertfald i 15-1600-tallets Kollund.
93. *Jessen, W* (1922) p 139.
94. *Nyrop* (1895-1904) p 84 (1437 24/7).
95. *RA*. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik. Husum. toldregnskab 1506.
96. Herredsfogeden i Rangstrupherred, Hans Holdensen drev 1491/2 61 heste forbi Gottorp (*Gottorptold* 1491/2 p 25). I *Gottorptold* 1484/5 finder vi bl.a. Jesse Jelesen: ‘uth Ranges-torppeharde’ (*DM* VI.6 p 370). *Rentebog for almisser som uddeles til de fattige af et alter ved St. Nikolai kirke i Flensburg*. Hefte i St. Nikolai kirkes arkiv p 11.
97. *Quellensml* VI p 190.
98. *LAS*. Abth 162, Schwabstedt Amtsrechn. 1504. Jfr *Poulsen* (1985c) p 46.
99. *Jessen, W* (1922) p 139. Karakteristisk nok fortsætter en prisliste fra Ejdersted (1538) prisen på et læs træ for hvad det kostede i Hollingsted (nemlig 2 skilling) *Peter Sax*: Werke. Bd 2. 1985 p 76.
- 99a. *DGK* II nr 34.
100. *RA*. *Gottorptold* 1491/2 – notitser af typen: ‘Item vor v wage(n) mit klapholte geladen ... v witte’. p 22, 23, 24, 25, 27. Flensburg var 1514 opkøbssted for ‘klapholt’ til Gottorp *Dipl FI* II nr 848, p 943.
101. *Poulsen* (1985c) p 46.
102. *Sørensen, R.P*: Nyt om Kulbrænding paa Tinglev Hedeslette. Sønderjysk Maanedsskrift. 18 Aarg. 1942. p 105 ff.
103. *DM* V, 2 p 115.
104. Jfr *Poulsen* (1985c) p 46. *LAS*. Abt 162. Schwabstedt Amtsrechn. p 65.
105. *Poulsen* (1985c) p 46. Note 104 anf. amtsregnsk. 1504, p 63, jfr p 4, 9, 16, 20, 39, 43, 50, 54. *Westphalen* IV sp 3138, nr 86 (= *ÆDA* V p 474).
106. *Jürgens* (1914) p 39 f. *Enemark* (1971) II p 112. note 20 og 21. *DGK* I p 15 § 76; p 26 § 43. *Rasmussen, M* (1920) p 94. *Yrwing* (1968) p 219-20. *Kroman* (1974) p 3-4, 219. (eks på frisersalt-skuder i Ribe).
107. *DM* V.2 (1889-92) p 93 § 56. Jfr *Panten* (1984) p 60-61.
108. *Poulsen* (1985) p 49.
109. *DM* V, 2 (1889-92) p 100, Jfr *Panten* (1984) p 63. *Enemark* (1966). *Poulsen* (1985c) p 47-49. 1512-brev Hamburg Staatsarchiv. CL II, nr 156, vol 10.
- 109a. *Hansen, R* (ed): Johannes Petreus Schriften. 1901. p 88 – ‘men hefft gud wolle, darvan ein guding wandes webb genomet, ... is stark, duret woll...’.
- 109b. *Gisen, Augusti*: Bericht von dem vorigen Wohlstande der Stadt Husum. Neues Staatsbürgerliches Magazin. Bd I 1833, p 589. *Sørensen, M.C*: Handel, Handwerk und Gewerbe in Mildstedt und Rosendahl. 1983. p 10.
- 109c. *Sprandel* (1974) p 103.
110. *Poulsen* (1985c) p 60, 40. Det note 109 anf. brev fra 1512.
111. *R.A.* Flensburg len. Regnsk. af lensmand Otte Split 1452. p 5.
112. *DM* V.2 p 89 (klageskrift 1409). *Koppe* (1960) p 170. Sejlads fra vestkysten op ad Ejderen til Rendsborg o. 1450. *Rep* II 11797.
113. *Schwelik* (1961-63) I p 86.
114. *RA*. Kongens arkiv. Rev. Regnsk. I.2. Gottorp amts regnsk. A. Regnsk. over indt. og udgift af Søndergos herred og Hatsted marsk 1474-5. p 1. *RA*. Sdj. fyrsteark. Hertug Frederiks arkiv. J.c. Amtsregnsk. Gottorps amtsregnsk. 1489-90. p 9, 10, 13, 14, 17, 20, 27, 32.
115. Rigsark. Kbh. Sdj. fyrsteark. Hertug Frederik Husum toldregnsk. 1497 og 1504. 1504: Se *Poulsen* (1985c) p 40.
116. Ribeborgere med heste i Slesvig og Holsten før 1409 – *DM* V, 2 (1889-92), p 94 § 62. Iøvrigt *Jürgens* (1914) p 95-97. *Enemark* ‘Hestehandel’ *KLNM* Bd 6, sp 524-532.
117. *Enemark* (1966) p 95-7.
118. *Hansen, R* (ed): Johannes Petreus Schriften. 1901. p 87-88. Jfr *Andresen, Ludwig* (1924-5) p 164.
119. *Schwelik* (1961-63) I p 82.
120. *DM* VI.6 p 338, 342, 345. *R.A.* Kbh Gottorp told 1491/2 p 3, 4. *Koppmann, K* (ed): Kämmererechn. der Stadt Hamburg. Bd III (1878) p 269 – 20 mk pro uno fusco equo empto in Eider-

- stede. Smstd Bd IV (1880) p 9 '*versus Eiderstede pro equis comparandis*'. Jfr p 34 (hesteopkøb i Flensborg).
121. *Christensen, W* (1904) p 182.
122. *RA*. Sdj. fyrsteark. Hertug Frederik Husumtoldregnsk. 1496, 1497, udat (1503?), 1504, 1505, 1506. *Poulsen* (1985c) p 35 ff.
123. *Hansen, R*: Johannes Petreus Skrifter. 1901. p 58-9.
124. Se note 122. *Poulsen* (1985c) p 41 f.
125. 1492 24/10. *Kuske*: Quellen zur Gesch. des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter, Bd II. Bonn 1918, p 683 f. Jfr *Abel* (1978) p 126.
126. Se *Enemark* (1983).
127. Se kap 4.
128. *Rep* II 457. Se iøvrigt kap 4, note 99.
129. Jfr kap 1.
130. *Michelsen* (1828) p 265, nr 60. *Poulsen* (1985c) p 40. Det note 137 nævnte regnskab.
131. Se note 122.
132. *Poulsen* (1985c) p 44.
133. *Poulsen* (1985c) p 43. Jfr kap 8.
134. *Ratschronik Lübeck* p 258.
135. *Panten* (1976b) p 17, 18, 22, 30, 37, 67, 72, 85, 89. *Michelsen* (1828) p 275, nr 67.
136. *Rep* II 11876 (= Staatsbürgerliches Magazin, VIII (1838) p 732.
137. Se *Henningsen, J* (1934). Regnskabsbogen findes i Husums byarkiv.
138. *Quellensml* VI p 243 (Abel Eggerdes), jfr også p 119, 205-6, 243 (Haingh).
139. Ang. det nordtyske rentemarked i 1400-tallet se bl.a. *Sprandel* (1971), *Gabrielson* (1971), *Baum, H. P. og Sprandel* (1972), *Ellermeyer* (1973). For Danmark bl.a. *Dahlerup* (1963). *Petersen, E. Ladewig* (1966) p 240 – der antyder, at den tætte forbindelse mellem land og by på rentekøbets område ikke har spillet nogen væsentlig rolle i kongeriget – men undlader at udtale sig om Slesvig.
- 139a. Rentebog for almisser, som uddeles til de fattige af et alter ved St. Nikolaikirken i Flensborg. Hefte i St. Nikolaikirkes arkiv. Stadtarchiv Flensburg (seddel indsat mellem fol 16v og 16r).
140. *Rep* II 6932.
141. *Quellensml* VI p 103-21. 'Registrum capituli Sleswicensis in pecuniis pro memoriis, consolationibus et beneficiis, victiliis et paribus'.
142. *Arup* (1902-4) p 488. I alm til rentefoden i 1400-tallets se *Dahlerup* (1963).
143. Af kongens kautionister for gælden til greverne, der i 1465 måtte erlægge de første summer, genfinder vi de fire i Slesvig-kannikernes liste: Hartvig Skinkel, Godske Ahlefeldt, Claus Ahlefeldt (Johanssøn), Ditlev Ahlefeldt (Johanssøn). Otto Walstorp, der ifølge listen måtte sælge gods for 1900 mark til kapitlet, befandt sig i en lignende situation. 1463 havde han betalt et meget stort beløb til afdragelse af kongens gæld til drosten i Delmenhorst. *Arup* (1902-4) p 328, note 1.
144. Jfr *Arup* (1902-4) p 488. Jfr *Peters* (1973-75) II p 198 f.
145. 'solvit xi marcas pro curia sua', 'de curia ... provenerunt x marcas'.
146. *Quellensml* VI p 107.
147. Haing – *Quellensml* VI p 105 (Jfr halsløsningsreg. 1472, *Freytag* (1958) p 84). Junge Leve – *Quellensml* VI p 104 (Jfr bl.a. DAA 1902 p 245-9).
148. Peter v. Horne – leverandør til Duborg 1457 (Regnsk. for amtmand i Flensborg 1457). Henning v.d. Kamer *Landgraf* (1959) p 58 ff. Detlef Mestmaker – *Hille Reg Chr I* p 369, *ZSHG* VIII p 75, 77, 78. *Nordalbing. Studien* Bd 6 (1854) p 50 f. Gregers Harrie – *Reuter, C*: Das kieler Erbebuch. Kiel 1896 p 192, nr 1353, 1354.
149. 'Corpora praebendarum Ecclesiae Slesvicensia Cathedralis' – *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer*. Bd 2. Altona 1834. p 514-43.
150. Jfr forholdene i Kær herred i 1500-tallet, hvor adelen købte gældsbeviser op og således sikrede sig gods *Panten* (1980b) p 147-58.
151. *Rep* II 2552, 5088, 6708, 12829. *Panten* (1974) p 25-6. Ang Namen Jansen se bl.a. *Flensborg Bys Historie* (1963) I p 163. – Eks på udlån *Dipl Fl* II nr 309, 317, 366, 369, 378, 379, 381, 392, 431, 433, 512, 513, 537, 538. Se også Namen Jansens arkiv i Stadtarchiv Flensburg.
152. *Dipl Fl* I p 547. I alm. om de gejstlige inst. udlån i Flensborg – se *Skovgaard, J* i *Flensborgs Bys Historie* I (1953) p 80. Jfr *Dahlerup* (1963). *Kraack* (1969) p 108.
153. Rentebog for almisser – se note 139a.
154. *Dipl Fl* II nr 437, p 315-25.
155. *Rep* II 2857 (= *Beccau* (1854) p 257-8).
156. *Rep* II 4465, 5310, 7366, 8001, 8077.
157. Et eks. fra 1503 er *Rep* II 9829 (6 $\frac{2}{3}$ %).
158. *Hatsted marsk* Hille Reg Chr I nr 227. Rødemis *Rep* II 4465. Mildsted *Rep* II 5310. Orsted, Svesing s *Rep* II 5723. Landgods og rente i Hatsted marsk *Rep* II 5925. Nordstrand – *Rep* II 6324. Skøbøl, Skøbøl s *Rep* II 6681. Rødemis kog – *Rep* II 6932. Skøbøl – *Rep* II 7366. Vobbenbøl, Hatsted s – *Rep* II 7891. Skøbøl – *Rep* II 8001. Maas, Mildsted s – *Rep* II 8077. Hatsted ny kog – *Paulsen* (1985) p 23. Rantrum, Mildsted s. – *Rep* II 9829. Højfjorde (Svesing s) *Rep* II 9906. Rantrum, Mildsted s – *Rep* II 10948. Nordhusum kog – *Rep* II 10956. Rantrum – *Rep* II 11000. Halebøl, Skøbøl s – *Rep* II 11252. Mildsted – *Rep* II 12154.
159. *Sering* (1908) p 166 ff.

Noter til kapitel 6

1. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 230-1, 243, 245, 327 ff. *Panten* (1975) p 17 ff. *Panten* (1981a). LAS. Abth. 162, Schwabstedt Amtsrechn. 1504. *ZSHG* Bd 4, p 73. *Graef*

- (1935). *Kraack* (1969) p 76 (angiver for Flensborg i 1436 414 bebyggede grundstykker).
2. *DGK I*, p 94 ff.
 3. *ÆDA V* p 469.
 4. Gengivet *Schmidt-Petersen, J.P.* (1929) p 22-3. Jfr *Levsen*: Nachrichten über das Amt Bredstedt. 1821.
 5. *DGK I* p 79-80. *ÆDA V* p 469. *Schmidt-Petersen* (1929) p 22f. Indtil lov af 31. maj 1968 var 5 bebyggelser i Nordslesvig stadig officielt flækker. De senmiddelalderlige flækker karakteriseres udmærket med Stoops begreb 'Minderstädte', *Stoob* (1959) p 21.
 - 5a. *Weber, Max*: Wirtschaft und Gesellschaft. II Halbband. 4 opl. Tübingen 1956. p 732.
 6. *Levsen* (1821) p 232.
 7. *Möller* (1939) nr 355, p 132.
 8. *L.A.S.* Abth. 162. Schwabstedt Amtsrechn. 1504.
 9. Som note 8. 1515 nævnes også Hans Hoppener (humlemester) *Quellensml VI* p 307. Jfr *Poulsen* (1985c) p 38.
 10. Som note 8.
 11. Som note 8. *Meyer* (1968) p 79, 85, 142-3. Jfr *Poulsen* (1985c) p 58.
 12. *Panten* (1981a).
 13. Murer: *Rep I* 7165. Kromand: *Rep II* 835. Rebslager: *Rep II* 3986. Glarmester: *Hille Reg Chr I*, nr 459. Remsnider: *Rep II* 7407. 'Armborsterer': *Rep II* 7472. Bartskeer: *DMR I*, 1 p 359. Overskeer: *Rep II* 9906. Badstue: *Rep II* 8068. Snedker ('snitker') *Vofß* (1896) p 108.
 14. *DMR I*, 1 nr 96, p 662.
 15. *DMR I*, 1 p 431. Jfr *RA. Gottorptold* 1511, p 16. Meineke Replsleger fra Husum leverer reb og tov på regnskab.
 16. *Dipl Fl II* nr 825. *Sønderj. Aarb.* (1902) p 145.
 17. Jfr *Knudsen* (1945-6) p 132, 138.
 18. *Kraack, G.; Thies, G.; Schütt, H.F.* (1975) p 298. *Vofß* (1896) p 68, 107 (skomagerlavet), p 91 (smedelavet).
 19. *Kraack* (1969) p 90.
 20. *Voss, M* (1896) p 7, 37.
 21. *Dipl Fl I* nr 108. Listen er udnyttet af *Graef* (1935), der koncentrerer sig om navnenes nationale udsagnskraft – jfr *Fink* (1945) og *Hoffmann, E.* (1953).
 - 22a. *Schütt, O* (1960) p 171-3.
 - 22b. *Schrader* (1913). Der kan hos Schrader ses bort fra bl.a. I 'Landwirtschaftliche Gewerbe'. XII 'Handel und Verkehr'. XIII 'Beherbergung und Erquickung' (hvor bl.a. adelslægten v.d. Herberge er opført!). XIV 'Verschiedene Berufe'.
 23. Konrad Kødsmager: *Thiser* (1897) p 3. Bernt Knokenhower: *Dipl Fl I* p 107. Kort Knokenhower: *Dipl Fl I* p 114. Werneke Knokenhower: *Dipl Fl I* p 111. Ketel Knokenhower: *Dipl Fl I* p 156. Ebbe Knokenhower: *Dipl Fl I* p 121. Swen Knokenhower: *Dipl Fl I* p 648. Sten Knakenhouwer: Stadtarchiv Flensburg. *Fortegn. over Helligåndshusets reuter* 1496 3-9/4 (p 6). Brix Knakenhouwer: *Dipl Fl* p 92. Eggerd Carnifex: *Dipl Fl I* p 80. Peter Carnifex: *Dipl Fl* p 58. Conradus Carnifex: *Dipl Fl I* p 90. Jens Slachter: *Dipl Fl II* p 824. Jurgen Slachter: *Dipl Fl I* p 63. Hans Slachter: *Dipl Fl I* p 63. Jacob Carnifex: *Dipl Fl I* p 108. Hartvig Carnifex: *Dipl Fl I* p 108, 144.
 24. Claus Bruver: *Dipl Fl I* p 103, 149. Hinrich Bruer *Dipl Fl I* p 122.
 25. Rigsark. Kbh *Gottorptold* 1490/1 p 18. (Arbejde for hertugen). Skræddere – Ketel Sartor: *Dipl Fl I* p 316. Frederik Sartor: *Dipl Fl I* p 87. Petrus Sartor: *Dipl Fl I* p 88. Bertold Schroder: *Dipl Fl I* p 110. Lydechinus Sartor: *Dipl Fl I* p 103. Wylken Schröder Vpperlucht: *Dipl Fl I* p 90. Hildebrant Schroder: *Dipl Fl I* p 238. Tord Schroder: *Dipl Fl I* p 112, 124, 237, 256, 433. Swen Schroder: *Dipl Fl I* p 116. Euerd Schroder: *Dipl Fl I* p 114, 124, 432. Henninch Schroder: *Dipl Fl I* p 119. Hermen Schroder: *Dipl Fl I* p 95f, 244, 392-3, 403f, 431, 518, 522. Tammes Schroder: *Dipl Fl I* p 121. Dreves Schroder: *Dipl Fl I* p 242. Arnd Schroder: *Dipl Fl I* p 122, 124, 258. Iver Schroder: *Dipl Fl I* p 66, 125, 244, 694. Marquart Schroder: *Dipl Fl I* p 120f; *DM VI*, 6 p 340 etc. Hotfilter: *Dipl Fl I* p 519, 125, 63, 254, 91, 398, 419.
 26. *Dipl Fl I* p 122. Jfr *Knudsen, G* (1945-6) p 140 ff.
 27. *DMR I*, 1 p 471 (Thomas Smed).
 28. Jacobus Beschleger: *Dipl Fl II* p 104. Sebbe Bolsmitt: *Dipl Fl I* p 147-8 (*Knudsen* (1945-6) foreslår tolkningen 'boltesmed'). Hinrik Gordelmaker: *Dipl Fl I* p 403.
 29. Jfr *Schoubye* (1964) p 54. *Schoubye* (1967) p 6. Hans Bose, guldsmed: *Dipl Fl I* p 120, 393, *Dipl Fl II* p 893f. Claus Eccleff Goltsmith: *Dipl Fl I* p 646, 250, 661-2, 662, 664-5, 395, 405, 70, 73, 75, 76, 77, 719-22, 519, 91, 98-99; og formentlig *RA. Gottorptold* (1491/2 p 24 'Item Clawes goltsmit to flensborch ii perde..'. Tunne Goltsmit: *Dipl Fl I* p 396, 649. Henrik Gulsmitt: *Dipl Fl I* p 7. Martin Aurifaber: *Dipl Fl I* p 84. Strangy Aurifaber: *Dipl Fl I* p 102. Køpeke Goltsmyd: *Dipl Fl I* p 111, 256. Heise Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 81, 236, 258, 391, 401, 420. Ludeke Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 237, 257. Namen Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 238, 258, 391. Engelke Goltsmyd: *Dipl Fl I* p 110, 238, 256, 258. Anders Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 117. Karsten Goltsmyt (I og II) *Dipl Fl I* p 242, 252, 482. Peter Goltsmit: *Dipl Fl I* p 245, 246, 258. Herman Goltsmid: *Dipl Fl I* p 245. Tyge Golt-smyt: *Dipl Fl I* p 152. Bertel Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 246, 392, 404, 487. Hans Marck/Morck Goldsmed: *Dipl Fl I* p 68, 72, 127, 392, 393, 519, 649. Godeke Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 104, 394, 649, 652. Jasper Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 252. Jacob Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 400, *Dipl Fl II* p 141, 319. Kort Goltsmyt: *Dipl Fl I* p 401, 410, *Dipl Fl II* p 97, 131, 320, 324.
 30. Hans Ecklef Goltsmyt *Dipl Fl II* p 130-2, 317, 323, 325.
 31. Ang. Peter Hansen se note 96.
 32. *Rust, W* (1962) p 27. 1450, 1452, 1457 beskæftigede lensmanden i Flensborg en bødker fra byen *Dipl Fl II* p 904. *RA.* Flensborg lens regnsk. 1452, p 13. *RA. Kbh* Flensborg lens regnsk. 1457, p 5. Bernt Boddeker: *Dipl Fl I* p 243. Broder

- Bodeker: *Dipl FI* I p 91-2, *Dipl FI* II p 11. Claus Boddeker: *Dipl FI* I p 403. Jacob Boddeker: *Dipl FI* I p 120, 244. Johannes Bødeker: *Dipl FI* I p 83. Marquart Brun, 'eyn botker': *Dipl FI* I p 419. Marquart Bodeker: *Dipl FI* I p 99, 397, 647, *Dipl FI* II p 317. Merten Bodeker: *Dipl FI* I p 393. Peter Bodyker: *Dipl FI* I p 109. Simon Bodeker: *Dipl FI* I p 394. Tyge Bodeker: *Dipl FI* I p 394. Hans Kistemager: *Dipl FI* I p 479. *Matias Kimer*: *Dipl FI* I p 87, 107, 147, 150, 153, 256. Peter (Nigelson) Kymer: *Dipl FI* I p 84, 87, 154.
33. *Dipl FI* I p 62, 67-8, 71, 246, 419. *DM VI,6* p 353, *DMR I,1* p 436.
34. Skefmake(r) cum uxore: *Dipl FI* I p 108. Jens Schipbawer: Stadtarchiv Flensburg. Rentebog for almisser, som uddeles til de fattige af et alter ved St. Nikolai kirke, fol 3v (o. 1490). Jens' søn Nisse Schepbower: sammesteds fol 7v, 15r (ca. 1518-21). *Dipl FI* I p 90, 520, *Dipl FI* II p 13. Kleys Schybbuwer: *Dipl FI* I p 251.
35. Erhvervene kan også være forblevet nævnte fordi de var kvindearbejde. Marine Tensnyder (en kvinde) : *Dipl FI* I p 146-7, 150, 155. 'De bekermaker': (vistnok en kvinde) *Dipl FI* I p 114. Herman Kuwenmaker: *Dipl FI* I p 422. Hertugens barber: *DMR I,1* p 305.
36. *Rust, W* (1962) p 27. *Dipl FI* I p 62, 91, 97, 124, 250, 253, 254, 395, 399, 406, 420, 396, 408, 441. *Dipl FI* II p 41, 42, 316, 324, 427, 526-7.
- 37a. *Nyrop* (1895-1904) I p 546. Dragererhvervet er ikke noget håndværk – se nærmere kap 8.
37. Smedesvende 1425: *Nyrop* (1895-04) II p 49 ff. Smedelavet omtalt o. 1450: *Kraack, Thies, Schütt, H.F.* (1975) p 296. Smedelavets skrå *Nyrop* (1895-04) II p 339 ff. Skomagerlavet nævnt 1436 og skrå 1437: *Dipl FI* I p 433. *Nyrop* (1895-04) II p 84 ff. *Schütt, H.F.* (1966) p 56-7. Buntmagerlavets skrå 1437 *Nyrop* (1895-1904) p 101 ff. Bagerlavet nævnt 1431: *Kraack, Thies, Schütt, H.F.* (1975) p 296, *DGK I*, p 146; skrå 1452: *Nyrop* (1895-1904) p 151 ff. Knakenhower/Slagterlav opløst før 1558: *Kraack, Thies, Schütt, H.F.* (1975) p 296. Skrædderlav nævnt 1516: *Kraack, Thies, Schütt, H.F.* (1975) p 296. Bødkeres og kimneres skrå 1488: *Nyrop* (1895-1904) II p 413. Fælleslav 1490 ff: *Nyrop* (1895-1904) II p 201 ff, 241 ff, 273 ff, 282 ff, 375 ff, 378 ff. *Erichsen, John*: Håndværkerlavene i Danmark 1400-1600 (utrykt). Speciale i Historie ved Københavns Universitet. 1984, p 48-50. E. mener at kunne identificere fælleslavet med den fra ikonografien kendte 'Flensborg-gruppe'. Lavene i alm *Kraack* (1969) p 33-4.
38. *Nyrop* (1895-1904) II p 359 ff. *Kraack, Thies, Schütt, H.F.* (1975) p 296-7.
39. *Rohling* (1955) p 284 ff.
40. *Dipl FI* I p 105, 110, 247, 397.
41. 1450: *Dipl FI* II nr 826. 1452: Rigsark. Kbh. Flensb. len. Regnsk. af amtmand Otte Split 1452. p 7, p 13. 1457: *RA. Kbh.* De sdj. fyrsteark. Regnsk. af amtmand i Flensb. Godske Ahlefeldt. 1488: *Dipl FI* II nr 830.
42. *RA. Sønderj. Fyrsteark. Flensb. len. Amtsregnsk.* 1452. p 13.
43. Note 42 anf. kilde p 4, 10, 15.
44. Note 42 anf. kilde p 3 (glarmester), p 14 (tegldekkere, savskærere, tømrere), p 23 ('pelsere' og buntmager). 1457: *RA. Sønderj. Fyrsteark. Regnsk. af amtmand Godske Ahlefeldt* p 4 (tømrer), p 5 (savskærere). 1488 8/1: *Dipl FI* nr 830, p 912 (tømrere, savskærere).
45. *Dipl FI* II nr 830.
46. *RA. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik J.c.* nr 10.
47. *Dipl FI* I p 425.
48. *Dipl FI* I p 79. *Rasmussen, Nybo* (1984) p 91. *Schütt, O* (1960) p 105 (angiver 44.000 sten).
49. *Dipl FI* I p 552-3.
50. *Dipl FI* I p 250. *Dipl FI* II p 195, 197.
51. Asser Jensson Tegelmester: *Dipl FI* I p 249. Hans Tegelmester: *Dipl FI* II p 19, 749. Hemme Thygelslager: *Dipl FI* I p 106. Ingeborg Tegelmesters: *Dipl FI* II p 316. Thomas Tegelmester: *Dipl FI* II p 340. Jeppe Teghelslager: *Dipl FI* I p 1, 111, 151. Conradus Thigelslager: *Dipl FI* I p 103. Ludeke Tykelschlager: *Dipl FI* I p 104. Martinus Tygelslager: *Dipl FI* I p 108. Otte Tegelslegher: *Dipl FI* I p 117. Hinrik Tegeller: *Dipl FI* I p 547.
52. Generelt om teglproduktion – *H. Johannsen, E. Møller*: Tegl. *KLNM* Bd 18 (sp 149-58). *Hansen, B.A.* (1985). Ang. de gejstlige institutioner i Viborg og deres teglværker, *Sprandel-Kraft* (1978) p 66 ff.
- 52a. I Kiel fandtes i 15. årh. 85-90 forskellige håndværks- og 'Geverbe' arter (*Landgraf* (1959) p 70). Også i byer som Slesvig, Rendsborg og Krempe eksisterede der i tiden mellem 1500 og 1550 o. 50 forskellige håndværksbrancher (*Lorenzen-Schmidt* (1980) p 30). Jfr også *Schrader* (1913) p 40.
53. *Möller* (1939) p 133. *Dipl FI* II nr 455, p 346-7; nr 527, p 439.
54. *L.A.S. Abth. 162. Schwabstedt Amtsrechn.* 1504. Jfr *Poulsen* (1985c) p 58. *RA. Kbh. Gottorptold* 1495 p 9, en 'swart rutsch velle' bestilles i Husum. *Gottorptold* 1501 p 178. *Gottorptold* 1508 p 114 ('deme remensnider van husem').
55. *Dipl FI* I p 70. Note 54 anf. *lensregnsk. fra Svavsted.*
56. *Christophersen* (1980) p 15.
57. *Dipl FI* II p 16.
58. Med Sombarts udtryk!
59. *Nyrop* (1895-1904) p 85.
60. *DGK I* p 88.
61. *Rasmussen, M* (1920) p 91-2. *DGK I* p 103 § 40, p 122 § 53 ('kiøtscaeml'), p 146 § 51 ('scrangen'), p 169 § 56.
62. *Schütt, O* (1960) p 44. Se iøvrigt kap 8, note 123 og 124.
63. *Rep II* 2280 – en gd 'by suden dem markede'.
64. *DMR I,1* p 660. Hertugelige udgifter til 'deme visch markede'. Muligvis er der slet ikke tale om en geografisk lokalitet, men om et marked.
65. *Rep II* 10610. *Möller* (1939) nr 189, nr 234. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 334.
66. *Meyer* (1968) p 34-5.

67. *Schmidt-Petersen* (1929) p 22. *Levsen* (1821) p 81, 231 ff. *Die Kunstdenkmäler des Kreises Husum* (1939) p 60-1.
68. *Dipl Fl I* p 641-2. Ang fælleskøb *Jacobsen, G* (1982) p 160-3.
69. *Hansen, R*: Johannes Petreus Schriften (1901) p 88.
70. *KLNM* Bd 14, sp 71-2, s.v. 'Renning' af M. Hoffmann.
71. Jfr *Jacobsen, G* (1982) p 219-20.
72. *Dipl Fl I* p 120.
73. *Landgraf* (1959) p 74.
74. *DGK I* p 122, § 60. Byloven 1431 *DGK I* p 147, § 57. Om den store produktion af øl på Svavstedborg giver det note 54 anf. *lensregnsk. 1504* oplysninger. Det hjemmebryggede Nordstrand-øl: *Hansen, R*: Johannes Petreus Schriften (1901) p 89, 130. Byleverancer til byernes bryggere: *Jürgens* (1914) p 42-3. De professionelle bryggere: *Søgaard, H* (1953) p 271 ff. *Lorentzen-Schmidt* (1977) p 154.
75. *DGK I* p 81.
76. *Jürgens* (1914) p 41.
77. *Voß, M* (1896) p 31. *Möller* (1939) p 132.
78. *Rep II* 273, *Quellensml VI* p 312.
79. *Poulsen* (1985c) p 50.
80. *Möller* (1939) nr 651 § 10.
81. *Westphalen IV*, sp 3138, nr 88, note 54 anf. *len:regnsk. fra Svavsted 1504*. I enkelte kilder finder man dog Svavstedøllet helt ovre på østkysten. Tolderen ved Gottorp afholdt således 1508 et selskab, hvor der blev drukket 6 tønder kakebille og 2 tønder Svavstedøl *RA. Kbh. Gottorptold* 1508, p 128.
82. *Nyrop* (1895-1904) II p 334 § 22.
83. *Poulsen* (1985c) p 57.
84. Jfr bl.a. *Schwetlik* (1961-3) II p 106, 124.
85. *Jørgensen, Poul Johs.* (1974) p 441. Også i Flensborg vendte øvrigheden sig i 1500-tallet mod håndværkernes handel – *Rust* (1962) p 26f, 46f, 1588 hedder det: 'Ambtleute sich nach lhrenn Schraen gebührlich vorhalten unnd midtt Kauffhandlen sich nicht bewehren sollen'. I Itzehoe træffer man et forsøg på at skille håndværk fra handel i 1504 – *Gundlach* (1925) p 25.
86. Ang. kandestøberne i toldregnskaberne se *Enemark* (1971) I p 253 med note 40. I *RA. Gottorptold* 1498 finder man f.eks. også 'bødkeren fra Rendsborg' (p 100), 'guldsmeden fra Kiel' (p 72), 'hammersmeden fra Kiel' (p 42). I *Gottorptolden* 1508 bl.a. 'kobbersmeden fra Kiel' (p 53).
87. *DM VI,6* p 366.
88. Kone Grapengeter = mester Kone, Grapengeter: *DM VI,6* p 366. *Rep II* 6589. *Dipl Fl I* p 520. Peter Kappersleger: *RA. Kbh.* Sdj. Fyrsteark. Hertug Frederik. *Husumtold* 1506 p 11.
89. *RA. Kbh.* Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik. *Husumtold u.år.* (1503) p 10, 37. Til dateringen kap 8, note 316.
90. *Irsigler* (1985) p 389.
91. *Dipl Fl I* p 299, jfr p 256.
92. *DM VI,6* p 356, 360.
93. *RA. Kbh. Gottorptold* 1491/2 p 36.
94. *Christensen, W* (1904) p 181.
95. Om disse se kap 7. I kap 8 omtales den kielske storkøbmand Hans Kistemager, der var ligger i Flensborg, og bestemt ikke har haft tid til at lave kister.
96. *Poulsen* (1986). *DM VI,6* p 354, 359 ('Peter Hansß to Flensburgh', 'Mester Peter to Flensburgh'). *Dipl Fl I* p 126, 395, 403. *LAS* 1492 *Plöntold* Abt 1, nr 7 p 4v ('mester peter van flensborch de klockengheter'). 1494 *Plöntold* p 4r. Stadtarchiv Flensburg, *Helligåndshusets rentebog* (1496 3-9/4) p 1. *Dipl Fl I* p 107, 96, *RA Gottorptold* 1497 p 23 ('mester peter klockengeter'). *Dipl Fl I* p 723-4. *Dipl Fl I* p 74, 77, 78. *ÆDA V* p 14. *RA. Gottorptold* 1501 p 95. *RA. Reg* 108a, nr 10. *Ribe regnsk* 1504/5 fol 3a, 3b. *Enemark* (1971) I p 254. *Dipl Fl II* p 8 ff. *RA. Reg* 108a, Nr 10. *Ribe regnsk* 1509 fol 1a ('peter klockestower aff flenseborg'). *RA. Gottorptold* 1510 p 5, 143. *Dipl Fl II* p 13, 17, 109-11. 254. *Gundlach* (1925) p 82. Flensburg Stadtarchiv. Hefte o. 1521 ang. voks til alteret i St. Nikolai kirke. p 41. *Kraack* (1969) p 195, note 135. p 93. En klokke til Gettorf *Hector* (1961) p 17.
97. *Rep II* 6589. Jfr note 88.
98. *RA. Gottorptold* 1491/2. p 6.
99. Vicke Verwer Smit: *Hans Urk* 9 (1903) nr 102. *DM VI,6* p 366. *RA. Sdj.* Fyrsteark. Hertug Frederik. J. Regnsk. c.2. Gottorp len 1489-90 p 38. *RA. Gottorptold* 1490/1 p 9 ('item vicke verwer unde nickels topsß lxiii osß'). *Rep II* 8157. *Hille Reg Chr I* nr 208 – Vicke Smit var aktiv i oprøret 1472. Volken Verwer: *DM VI,6* p 347, 371. *Hille Reg Chr I* nr 210, nr 266 – deltager i oprøret 1472. Hans Verwer: *RA Husumtold u.år* (1503?) p 5, p 12. *Christensen, W* (1904) p 178. *Möller* (1939) p 61, nr 182. Wolter Verwer 'to flensborch': *RA. Gottorptold* 1491/2 p 3. *RA. Husumtold* 1504 p 21, 33.
100. *Lundbak* (1985) p 28.
101. *RA. Sdj.* Fyrsteark. Hertug Frederik J.c.10. Flensborgmestren Baltzer Wegner udførte 1569 alterkalken i Stenbjerg (*Schoubye* (1964) p 34).
102. *DM VI,6* p 360. *Rep II* 7407. For Jacob Guldsmeds udøvelse af guldsmederhvervet se *Dipl Fl II* nr 825.
- 102a. *RA. Gottorptold* 1491/2 p 24.
103. *RA. Husumtold* 1504 p 68, p 69. (6 td + 16 td + 5 td byg). Jfr kap 8 om flensborgernes korneksport via Husum.
104. *Schwetlik* (1961-63) II p 158-9. *RA. Kbh Gottorptold* 1497 p 38. 1498 *Gottorptold* p 11, 34, 37. 1501 *Gottorptold* p 32. *RA. Reg* 108a *Ribetold* 1502 fol 3b, 5a. *RA Husumtold u.år* (1503?) p 14. *Christensen, W* (1904) p 165. *Christensen, W* (1904) p 173. *DMR I,1* p 662. *Rep II* 10579s. *RA. Reg* 108a, nr 10 *Ribetold* 1508 fol 4a. *RA Gottorptold* 1510 p 161. *Rep II* 11545.12311. *Möller* (1939) nr 184. *RA. Gottorptold* 1519 p 19. *Möller* (1939) nr 230, 238. *Voß* (1896) p 172f.
105. *Sombart* (1919) p 279 ff.

Noter til kap 7

1. *Enemark* (1971) I p 318.
2. Jfr *KLNM* Bd 10, sp 109-19.
3. Se bl.a. *Lundbak* (1985) p 19 ff. Helt til 1833 havde de flensborgske købmænd monopol på bystyret. *Pust, D.:* Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg. *Schriften d. Gesellsch. f. Flensburger Stadtgesch.*, 23, 1975.
4. *Schwetlik* (1961-63) II p 139.
5. Allerede *G.v. Below* viste i *Jahrb. f. Nationalök. und Stat.* 3.F. Bd XX (1900) p 1 ff, at det karakteristiske for middelalderen var forbindelsen stor- og kramhandel i én person. Jfr *Christensen, A. E.* (1934) p 118: 'købmanden var på en gang grossist og detailhandler'. *KLNM* Bd 9, sp 240-4, *P. Enemark* s.v. Kramhandel. *Rasmussen, M.* (1920).
6. *Irsigler* (1985) p 390 ff.
7. *Quellensml* VI p 148. *DM* V,2 p 89 § 19. Ang lensregnskabet 1504 se *Poulsen* (1985c). Tinget omtalt *Quellensml* VI p 153, 154, 169, 171, 175 – og særlig p 164. Udat forordn. *ÆDA* V p 515.
8. *Panten* (1975) p 36-8. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 231f, 245f. *Rep* II 6208. Jacob og Jeppe Kremer er muligvis samme person.
9. *Panten* (1976b) p 19. *Rasmussen, M.* (1920) p 32. *Schwartz* (1958). Salg af (stjålet) kvæg i Bredsted 1597 se *Kroman* (1974) p 220-1.
10. *Hinz* (1949).
11. Ludde Brodersen: 1481 mdl. af kalendegildet i Flensb – *Dipl Fl I* p 69, 70, 76. *DM* VI,6 – 1485 'Ludde Brodersß to Flensburgh lx ossen'. 1487 – bøde af N.Gos hd, *Dipl Fl II* p 914. *DMR* I,1 p 274, 282, 285, 291. 1489 i Flensborg sammen med bl.a. stallerne fra Ejdersted og Nordstrand – *Dipl Fl I* nr 191. 1489 medl. af Vor Frues købmændsgilde i Flensb. – *Dipl Fl I* p 250, 251. *DMR* I,1 p 296, 304. *RA. Gottorptold* 1491/2 p 8, 11, 26 – 'ludde brodersß to brestede'. 1492 22/6 *Rep* II 7161 = *Jahrb. f. die Landeskunde der Herzogth. X*, p 160-1, – 'ludde brodersen amptman to flensborch'. *DMR* I,1 p 419, 692-3. En Ludde Brodersen findes også i *Gottorptolden* 1501, 1508, 1510, 1511. 1508 nævnes vor Ludde Brodersen imidlertid som afdød – *Dipl Fl I* p 76. Jfr *DAA* 1942, p 44. *Moller* (1767) p 44.
12. *Moller* (1767) p 44 – 'Ludde Brodersen uth Widingherde'. Til Frodsenfamilien – *Carstens* (1937) p 80f. *Panten, A:* Altes Getrennte findet sich – vom Schicksal einer Stammtafel (Frodsen, Toftum). *Familienkundliches Jahrbuch Schleswig-Holstein*. Jg 22, 1983, p 69-71. *Andresen* (1933). Jfr *Fester, Richard:* Wanderungen und Wandlungen des Frodsenwappen. *Die Heimat* 43 Jg, 1933 p 41-46.
13. *DM* VI,6 p 356, 359, 360, 361, 372.
14. *RA. Gottorptold* 1491/2 p 36, 37, 38. Carstine kan være identisk med Karstine Knutesß, som 1484/5 fortoldede 2 stucke, 2 stuven wobbe i Gottorp *DM* VI,6 p 355.
15. *Schütt, O* (1960) p 152 ff.
16. *Schwetlik* (1961-63) II p 140 ff (De 7 nærmere skildrede er: Nisse Smit, Marquart Holste, Willem Wynbarch, Thomas Loreck, Merten Risenberch, Tile Petersß, Michel Risenberg).
17. *Enemark* (1983) p 40 – 'Flensborgs købmændspatriciat'. *Enemark* føjer til Schwetliks liste Joachim Holste og udelader Thomas Loreck.
18. *Schierning* (1949). *Ellehoj* (1963).
- 18a. *Kraack* (1969).
19. *Schütt, O* (1960) p 172-3.
20. *Schütt, O* (1960) p 173.
21. *Dipl Fl I* p 340.
22. *Dipl Fl II* p 903.
23. *RA. Gottorptold* 1491/2, p 31. Jfr *KLNM* Bd 9, sp 240-4 s.v. Kramhandel (*P. Enemark*).
24. *DM* VI,6 p 345, 371, 372.
25. *Schütt, O* (1960) p 13, 152. Jfr *Nirrheim* (1910). *Christensen, A. E.* (1934) p 118. At de flensborgske storkøbmænd, som i andre byer, selv har udkåret deres klæde er en anden sag.
26. Bernt Ouerscherer: *Dipl Fl I* p 238, 257. Bertel Ouerscher: *Dipl Fl I* p 405.
27. *DM* VI,6 p 329-376. *Enemark* (1983) opgiver tallet til 2670 okser (p 26).
28. Til hestefortoldningen i Gottorp i alm. *Enemark* (1971) I p 177 ff.
29. Jfr kap 6, note 33.
30. Jeppe Marth: *DM* VI,6 p 335, 336, 348, 353, 360, 361, 368, 371.
31. *RA. Gottorptold* 1490/1 p 36 'item i peltzer van flensb(ur)g i wagen ½ dosyn peltze'.
32. *DM* VI,6. *RA. Gottorptold* 1491/2. *Enemark* (1983) p 40.
33. *Schwetlik* (1961-3) II p 157 med note 513.
- 33a. 1487 omtales husumernes 'masschopen' *DGK* I,1 p 182. 1506. *Husumtold* (*RA. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik*) p 18: 'Andreas Schroders gast x ossen'; p 22: (den husumske skipper) 'lange dyrlicheß gast xii last weyte'.
34. Jfr *Dipl Fl II* nr 371 – det tillades flensborgerne: *vp dem lande jn dorpern vnd husern handelen, kopen vnd verkopen ...*.
- 34a. *Christensen, A. E.* (1934) p 118.
35. Kap 5 med note 139a.
36. *Dipl Fl II* nr 481.
37. *Panten* (1976b) p 41.
38. *DGK* I p 79, 80.
39. *Dipl Fl I* nr 209.
40. *Dipl Fl I* nr 207, 211. v. *Stemann* (1862b) p 266-7.
41. Jfr bl.a. *Carstens* (1937). *DAA* 1942 p 99-101. Went Fris i Husum *Rep* II 457, 1601, 2090 (hus i Husum). Otto Fris har 1496 flere husumere hos sig på Arlevad *Rep* II 8067. Didrik Fris 'zu Husum' *ZSHG* p 221, v. *Stemann* (1862b) p 291f.

Noter til kapitel 8

1. *Nyrop* I (1899-1900), p 790 ff. Det 15. århundrede oplevede en professionalisering af landtransporten. I Centraleuropa dannedes store speditiønsfirmaer. *Rörig* (1933) p 44 f. *Kellenbenz* (1965). *Herborn, W* (1984): *Frammersbacher auf den Antwerpener Messen. Civitatum communitas. Studien zum europäischen Städtewesen. Festschr. für Heinz Stöb.* (ed H. Jäger m.fl.) Köln/Wien, p 832-43. *samme* (1983/84): *Der Antwerpener Markt und die Kauf- und Fuhrmannschaft der Reichsstadt Aachen (1490-1513). Zeitschrift des Aachener Geschichtsver.* 90/91, p 97-147. *Wittendorf* (1973) (p 136 ff) afviser, at der i Danmark, bortset fra København, har været eksistensbasis for vognmænd før det 16. årh.
2. Ang. fragtmandserhvervet som bondearbejde – *Kellenbenz* (1962) p 24, *Hanssen, B* (1977) p 161 ff. *Fragtmand i Hatsted – se Poulsen* (1985c) p 42.
3. *Panten* (1981) p 5-12. *Rep I* 7165. *Dipl FI I* p 155 (Tallike Vormans). *Dipl FI I*, p 253, 400, 408, 427, 676. *Dipl FI II* p 213-4. *Rep II* 11545. 1540 er der i Husum 4 'vorman' – *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) pp 329 ff.
4. 1494 transporterede en fragtmand for 6 skilling hertug Frederiks barber fra Flensborg til Gottorp slot; samme barber blev med to drenge af en fragtmand kørt fra Flensborg til Tønder, imod en betaling på 6 skilling – *DMR I*, I p 364,5. En vognmand kørte 1494 hertugens tjener, der havde klæder med, ad vejen fra Flensborg til Tønder for 12 skilling. 13 skilling betalte hertugens skræddere for at blive transporteret pr. vogn med deres værktøj fra Kiel til Gottorp – *DMR I*, I pp 397, 362.
5. Jvr. eks. i note 4.
6. *Nyrop* (1899-1900) I p 796.
7. *Dipl FI II* p 907. *DMR I*, I p 572-3.
8. *Schwetlik* (1961-63) II p 112 ff.
9. *Schwetlik* (1961-63) II p 113. *DMR I*, I p 553,4, etc.
10. *Schwetlik* (1961-63) II p 113 ff.
11. *Enemark* (1971) I, p 141.
12. *Enemark* (1971) I, p 138-9.
13. *Nyrop* (1899-1900) I, p 795 § 31.
14. *RA. Sønderj. fyrsteark. Hertug Frederik – Husum toldregnskab* udg. 1504,5,6.
15. Jfr også forholdene i Kbh, *Nyrop* (1899-1900) I p 792 § 9.
16. *DM VI*,6 p 333, 5, 358, 362.
17. *RA. Gottorpske toldregnskaber. Enemark* (1971) I p 304 med note. *RA. Husum toldregnskab* 1504 p 10. *Möller* (1939) nr 291.
18. Om oksevejen bl.a. *Becker-Christensen* (1981). *Enemark* (1983). *Jürgens* (1914). *Schwetlik* (1961-3) I-II. *Wiese* (1966).
19. *Steen* (1916) p 8-9. Om et andet oksevejsrøveri 1484 – *Wetzel* (1883) p 61-2. En lübecker dræbt ud for *Nyhus Pauli* (1875) p 44.
20. *SHRU VI*,1 nr 575.
21. *DD* 3,9 nr 313.
22. *Enemark, P* 'Handel med klæde' *KLNM* i, sp 458-65.
23. *Nirrheim* (1895). Forbindelserne Hamburg-Flensborg i disse år belyses også af *DD IV*,1 nr 511. Brug af flensb. mønt *Nirrheim* nr 369.
24. *Nirrheim* (1895) nr 70, 106, 125, 126, 240.
25. *Nirrheim* (1895) nr 240.
26. *Nirrheim* (1895) nr 277, 382.
27. *Nirrheim* (1895) nr 125, 160. – En forbindelse til Slesvig nr 231.
28. *Klageskrifter* .. (ed. K. Erslev) (1889-92) p 83 ff. *Dipl FI I* nr 79. Kilderne bl.a. benyttet *Gregersen* (1973).
29. *Klageskrifter* (1889-92) p 87, 90, 94.
30. *Dipl FI I*, nr 79.
31. *Dipl FI I* p 308. *Gregersen* (1973) ansætter en lodig mark til 16 skilling (p 9) og udregner ud fra de holstenske hertugers opgivne tab en samlet stude drift på 2000 okser.
32. *Dipl FI I* p 308.
33. *Dipl FI I* p 299, Lange Hans i Flensb. *Dipl FI I* p 123.
34. *DGK I* p 194.
35. *DGK I* p 277 f.
36. 1452 15/5 *Wetzel* (1883) p 9. Lübeckerne klager over toldpålæg på kvægdrifter Kiel-Lübeck. 1454 23/12 *Wetzel* (1883) p 10. Lybsk købmands knægt driver 33 okser gennem Kiel mod Lübeck. *Enemark* (1983) p 22.
37. Handelsforordning 1475 *DGK III*, pp 106-8. Gentages 1477 *DGK IV* p 77. Jfr bl.a. 1515 23/10 *DGK II* p 315-6 for Nørrejyl-land (De okser, der ikke kan sælges ved de nævnte markeder, må dog drives til Elben).
38. *Dipl FI I* nr 102, p 404.
39. *Enemark* (1983) p 23. *Hans. Urkunden* 11, nr 305.
40. 1480 4/10 *DGK II*, p 88-9.
41. *Lüb. Urk* 1,10, nr 169, nr 436.
42. *Lüb. Urk* 1,10, nr 652.
43. *Enemark* (1983) p 30.
44. *Rigsark, Reg 108a*, pk 10, jfr oversigt *Enemark* (1971) II p 57 f.
45. *RA. Reg 108*, pk 10, *Ribetold* 1503 fol 2a. – Hans Johansens okser var toldfri. Til H.J. se *ZSHG* 40 (1910) p 406.
46. *RA. Reg 108*, pk 10, *Ribetold* 1509.
47. *Rep II* 8269. P.A. som oksehandler bl.a. *DM VI*,6 p 346, 368. *RA. Kbh Sønderj. Fyrsteark. Gottorptold* 1491/2 p 56. Jfr også *Dipl FI II* p 18. jfr *Sprandel-Krafft* (1978) p 57.
48. *Dipl FI II*, nr 265, 282, 284, 320. En anden creditsag *Dipl FI II* p 21. Se iøvrigt *Ellehøj* (1963).
49. *Enemark* (1983) p 27, 28 ff, jfr *Enemark* (1971) *Ladewig Petersen* (1979) p 138 ff.
50. *Enemark* (1983) p 27.
51. *Christensen, W* (1904) *Dronning Christines..* p 184-5.
52. Udgår.
53. 1489/90 købtes der til borgen Gottorp 42000 hvidling for 94½ mark på St. Hansmarkedet i Ribe (Sønderj. Fyrsteark. J.c. 2. *Gottorpsk amtsregnsk.* p 18). 1498 blev der foretaget indkøb på Ribemarkedet til borgen i Kiel for 39 mk. 1499 købte

- Gottorp for 100 mk, borgen i Kiel for 60 mk på fiskemarkedet (*DMR* I,1 p 475, 528, 481). 1500 udbetalte hertug Frederiks skriver 300 mk for fiskeindkøb til både Gottorp, Kiel og Tønder lens behov (*DMR* I,1 p 508). Også til Slesvigbispen var der ved denne tid leverancer af hvidling fra Ribe (*Quellensml* VI p 281, 305). 1550 sendte lensmanden i Ribe til Flensborg 3000 hvidling, 2000 skaller, 2 læster saltet fisk, ½ læst smør (*Dipl Fl* II, nr 549).
54. *Dipl Fl* II, nr 315, p 140. Om Ribe som fiskemarked se også *Kjersgaard, E.*: Mad og øl i Danmarks middelalder (1978) p 61 – bl.a. med henvisning til dronning Christines hofholdningsregnskaber. Udførligt om hvidlingehandel *Enemark* (1971) I p 103.
55. *Enemark* (1983) p 25. Rep I 6995.
56. *Enemark* (1983) p 28 jfr *Enemark* (1971).
57. *DMR* I,1 p 479, 529, 540. RA. Kbh, Reg 108a, nr 10, Hefte med Ribe og *Koldingtold* 1502 blad 7a, 1503 blad 6b.
58. RA. *Koldingtold* 1501 blad 7 a f.
59. Hans Kock – Rep II 6708 (rådmænd i Flensborg), *Dipl Fl* I p 712, m.fl. steder. Hans Berg i Flensborg f.eks. *DMR* I,1 p 124.
60. En Jesse Lutkesß 'to Flensburgh' *DM* VI,6 p 342, 353, 355, 357, 360.
61. Om Hans Kistemager se side 199, 230.
62. *W. Christensen* (1904) Dronning Christines p 167.
63. RA. Reg 108a, nr 24. jfr *Enemark* (1971) II p 202.
64. *Enemark* (1983) p 32.
65. *Enemark* (1983) p 33.
66. *Dipl Fl* II, nr 384. pp 149-51. *Kroman* (1974) p 8, 11 viser flensborgeres handel med ripensere i Nordjylland.
67. *Dipl Fl* II, nr 384. Handel Flensborg-Lemvig *Dipl Fl* II, nr 811 (1558 28/9).
68. RA. Reg 108a, nr 24 (jfr *Enemark* (1971) I, p 57).
69. *Enemark* (1971) II p 201.
70. *Dipl Fl* II p 18-9, 19-20.
71. *Dipl Fl* II nr 489, 491 (1547 februar/marts).
72. *Dipl Fl* II nr 454.
73. En gennemgang af toldregnskabet fra Gottorp 1484-85 viser følgende sammenhæng mellem markedsdagene i Kolding og Ribe og fortoldningen: Efter Ribes forårsmarked 25/3 passerede en drift Gottorp 28/3 1485 (= 9,5% af totalt antal fortoldede flensborgske okser). Efter Ribes efterårsmarked 8/9 fortoldedes 14/9 og 17/9 3 drifter (= 6,1% af totalen). Efter Koldingmarkedet 29/9 passerede 2/10-16/10 14 drifter (= 47,7% af totalen). *DM* VI, 6, p 331 ff. Allerhøjst er det altså lidt over halvdelen af den flensborgske oksehandel, som kan forbindes med markederne.
74. *Enemark* (1971) II p 199.
75. *Schwetlik* (1961-3) II p 146. *Enemark* (1983) p 40.
76. *Enemark* (1971) II p 155 note 85.
77. *Westermann* (1973) p 58, 62. Jfr *Gregersen* (1984).
78. *Dipl Fl* II, nr 386, 389, 396.
79. *DM* VI,6 p 329 ff. *Enemark* (1983) p 26.
80. *Enemark* (1983) p 27.
81. *Schwetlik* (1961-3) I p 102 ff, II p 137. *Enemark* (1983) p 40.
82. Jfr *KLNM* 6, sp 525.
83. *Urkundenbuch Lübeck* I,9 pp 869-71. *Enemark* (1957-8) p 8.
84. *Dipl Fl* I p 735.
85. *Dipl Fl* II, nr 259 jfr note 180. *Hanserecesse* III,6, p 300-2.
86. 1463 16/4 Fortegn. i Stadtarchiv Flensb: *Akten und Urkunden der Stadt Flensburg im Staatsarchiv Lübeck*. 1469 4/4 *Urkunden Lübeck* I, II, nr 424. 1470 21/4 smstd nr 575.
87. *W. Ebel* (1955-67) I nr 532, jfr nr 649 (som antyder, at salget alligevel ikke blev gennemført), nr 669. Markvard Prior 'to Flensburgh' betaler 1484/5 told af 1 pakke, 1 kramfad i Gottorp (*DM* VI,6 p 337). Hustruen Taleke fortoldede 1491 i Gottorp 1 vogn med 6 stk klæde, 3 kurve figner (*Gottorptold* 1491/2 p 1). Flere testamenter viser iøvrigt flensborgere i Lübeck – DD II,10 nr 392. *SHRU* VI,1 nr 793. *SHRU* VI,2 nr 1019. *Lüb. Urk* I,10, nr 169, nr 436. *Brehmer* (1882) p 208 (1466, 1479).
88. RA. Sønderj. Fyrsteark. *Regnsk af Otte Split* 1452, p 15.
89. Note 88 anf. kilde p 6 (stokfisk for 14 mk 12 sk).
90. *Koppe* (1962).
91. *DD* III,8, nr 424.
92. *Ebel* (1955-67) I, nr 431. Stadtarchiv, Flensb. *Akten und Urkunden aus der Stadt Flensburg im Staatsarchiv, Lübeck*. En anden kilde, ligeledes i denne samling i Stadtarchiv, fra 1493 viser Merten Risenberg som hesteleverandør til Lübeck. Til forbindelsen Lübeck-Flensb. også *Ebel* (1955-67) III nr 844.
93. Told i Plön af kielere 1481 – *Wetzel* (1883) p 258. Toldforhøjelse 1474 – *Kinder* (1890) p 108-9.
94. *Urkunden Lübeck* I,9, nr 774.
95. *Hille Reg Chr I* nr 34. Ved denne bro opkrævedes tolden.
96. *L.A.S.* Abt 4, *Plöner Zollrechnungen* 1490 ff.
97. *Gundlach* (1925) p 82, nr 76. En forbindelse Flensb.-Heiligenhafen år 1445. *Pauli* (1875) p. 34.
98. *Dipl Fl* II, nr 415. Hefte 1525 ff. Stadtarchiv Flensburg: 'Namen Janß unde phaleg syner frowen howetstoll unde jarlike inkomst...' med enkelte forretningsnotitser.
99. Se note 63.
100. *DM* IV,2 p 294,7, jfr p 288 – for ruten til Elben se også *DGK* II, pp 315-7.
101. *Dipl Fl* II nr 227 p 18.
102. *Dipl Fl* II nr 614, 615.
103. *Bolland* (1960) p 130. *Pütz* (1961) p 47.
104. Jfr dog *Dipl Fl* I, nr 79, p 323 – en hamborger på hærvejen mellem Flensborg og Gottorp, smstd. nr 28 p 72 – en hamborger i Flensborgs kalendegilde. *Dipl Fl* II nr 883 – indkøb i Hamburg til Flensborg – samt den i note 23 anf. købmandsbog.
- 104a. *Pauli* (1875) p 73-4, nr XXIII – 'myt ossen to Hamborch gewesen'.

105. *Hille Reg Chr I* nr 32, 33. *Hans Urk VIII* nr 1133, *Hans Urk IX* nr 646. *Enemark* (1957-8) p 8.
106. Jfr *Hoffmann, E* (1953) p 207.
107. *Hoffmann, E* (1953) p 196-222.
108. *Dipl Fl II*, nr 271. 272, 227 (pp 17-8). 1521 optræder en Laurens van Halen 'borger tho Stade' på bytinget i Flensborg, *Dipl Fl II* p 21.
109. *Kuske* (1917-34) II nr 1290. *Enemark* (1983) p 39.
110. *Köln Archiv, Briefbücher* 41, 243b. – jfr iøvrigt *Kuske* (1917-34) II, nr 1096, 1065. *Drösseler* (1940) nr 196, 319, 332.
111. *Dipl Fl II* nr 243, 915.
112. *Dipl Fl II* nr 358, 551. Jfr *KLNM VI* sp 531.
113. *Gottorpstold* 1490/1 p 10.27.
114. *RA. Reg 108a*, pk 10. *Ribe og Kolding Toldregnskaber* 1501-03, 1508-10.
115. I pakke som oven anført *Ribe toldregnsk.* 1505, 1509.
116. *RA. Reg 108a*, pk 10. *Ribe og Kolding Toldregnsk.*
117. *RA. Reg 108a*, nr 24, p 3 (*Odense byfogedregnskab*).
118. Udgangspunktet er de hos *Schwetlik* (1961-3) I p 99 ff angivne tal, der dog på flere punkter er korrigerede efter egne optællinger i toldregnskaberne.
119. Om hvidlingehandelen fra Husum se *Enemark* (1971) I p 103, ang øllet *Enemark, P: 'Ølhandel'* (Danmark) *KLNM* 20, sp 707.
120. *L.A.S. Abt 162, Schwabstedt Amtsrechnungen* 1504.
121. *Michelsen* (1828) p 265 – Om vejen i 1500-tallet *Jürgens* (1914) p 143.
122. *Brehmer* (1882) p 209 (år 1464). *Ebel* (1955-67) III, nr 432, 616.
123. *Dipl Fl I* p 675.
124. *Dipl Fl I* p 606 f. *Schütt, O* (1960) p 45.
125. Gildet i Flensb. – *Dipl Fl I* pp 144-56, jfr *Kraack* (1969) p 27. I Kbh – *Nyrop* (1899-1904) II p 400. Flensborgs dragere var iøvrigt også medlemmer af andre gilder.
126. *DMR I*, I p 476.
127. Jfr bl.a. *Galster* (1967) p 21. *Christensen, W* (1912-4) Missiver II, nr 256.
128. *DMR I*, I p 75 (1481 – karavel med skipper, styrmand, 12 matroser). *DMR I*, I p 450-1 (1489/90 – kogge med skipper, styrmand, skriver, 7 matroser, skibsdreng med en smådreng). *DMR I*, I p 457-8. *Henningsen, H: 'Skiptomanskap'* (Danmark) *KLNM* 15, sp 557 f.
129. *RA. De sønderj. Fyrsteark. Schauenb. hertuger. Regnsk. af ammand i Flensborg Godske Ahlefeldt.* p 7.
130. Jfr de frisiske navne på de i note 128 nævnte fartøjers mandskab. Båds mænd fra Husum og Sild *Dipl Fl II* nr 387.
131. Om dette se – *Scammel* (1962). *Hagedorn* (1909), *Brämer* (1922), *Ventegodt* (1982), *Henningsen* (1972).
132. Jfr bemærkningerne om bondehandel i kap 5.
133. Flensborgske 'skippere' fra 14-1500-tallet: *Dipl Fl I* p 10, 19, 89, 114, 241, 245, 254, 300, 317-8, 393, 398, 674. *Dipl Fl II* p 10, 19, 317-9, 901-2, 904, 907 m.fl.
134. *Kraack* (1969) p 27-9.
135. *Nyrop* (1899-1904) p 577-8.
136. *Kraack* (1969) p 117. Et andet middelalderligt gilde i Flensb. med et betydeligt antal skippere var St. Nikolaigildet – smstd p 29.
137. *DMR I*, I p 477. I 1490'erne omtales hertugens kogge, bojert, karavel, hamborger krejer *Galster* (1967) p 21.
138. I Flensborg blev 1462 Andreus 'kongens skipper' medlem af Vor Frues købmandsgilde, *Dipl Fl I* p 245. Skipper Claus Ditmarsker tjente i 1450'erne hertug Adolf VIII for løn. 1441 blev han medlem af Flensb. købmandsgilde, og stod 1450 for troppetransporter fra byens havn. 1457 sejlede Ditmarsker 150 td rug for lensmanden på Duborg – *Dipl Fl I* p 106, 242. *Dipl Fl II* p 901, 902, 904. *RA. De Sønderj. Fyrsteark. Schauenb. Hertuger. Regnsk. af amtmænd i Flensborg Godske Ahlefeldt* (1457) p 9.
139. Ridderen Knud Henriksen (Gyldenstjernes) holk sejles 1458 af den flensborgske skipper Hans Paiesen – *Hans Urk VIII* nr 807. Flensborgeren Kersten Bade/Bode havde ved 1400-tallets midte et skib, der betegnedes som hans personlige ejendom. Skipper på Bades fartøj var Lasse. Skipper Lasse var medlem af Flensborgs St. Laurentiigilde, mens Bade selv var optaget i Vor Frues købmandsgilde (*Dipl Fl I* p 94-5, 241, 548. *Dipl Fl II* p 901, 3, 6. *Rep II* 5088. *Hans Urk VIII* nr 869).
140. Se note 131 anf. arbejder.
141. *Dipl Fl I* p 655.
142. *DMR I*, I p 429-30.
143. *DMR I*, I p 496.
144. *Rep II* 3986.
145. *Dipl Fl II* nr 227, p 9-11. Skipper Namen – *Dipl Fl II* p 10, 19, 317-8 – kan være identisk med skipperen Namens (des) Heren (se register *DMR I*, I).
146. *Hans Urk VIII* nr 807. *Hans Urk IX* nr 153. *Lüb Urk I*, 10 nr 555. *Dipl Fl I* p 155, 242, 393.
147. Se side 187 ff.
148. Jfr bl.a. *Ventegodt* (1982) p 69.
149. *DMR I*, I p 124 f. Jfr også svendborgske og assenske skipperses sejlads for hertug Frederik *DMR I*, I p 475, 481, 529, 525, 556.
- 149a. *Pauli* (1875) p 68-9, 72, 73, 74. Jfr note 180, 201, 194.
150. Jfr *Kjersgaard, E: Mad og øl i Danmarks middelalder.* Kbh 1978 p 56-68.
151. *RA. Sønderj. Fyrsteark. 1.3. Regnsk. af amtmænd Otte Split* 1452 – 'item vor iii td dorsches kofte ik bynnen fflemborch vor iii mrk x ß'. *DGK I*, tekst I 82, tekst II 23, III 22, IV 27.
152. *Dipl Fl II* nr 528.
153. *DGK I* p 196-7.
154. *SHRU VI*, 2 nr 1138.
155. *Lauffer* (1894) p 12.
156. *DD II*, 3 nr 53. Om kielerne ved Skånemarkedet *Landgraf* (1959) p 126 f.

157. *DGK I* p 185.
158. RA. Reg 108 a, pk 9. *Falsterbo Toldregnsk.* 1494. – Generelt se *Dedenroth-Schou* (1982) p 31-2.
159. Note 158 anf. kilde blad 75 b, 76 a.
160. *Dedenroth-Schou* (1982) p 36.
161. Note 158 anf. kilde blad 30 a.
162. *Nielsen, M* (1915) p 182 med henvisning til *Kanc. Brevb.* III p 172.
163. Generelt om pundtoldbøgerne – *Weibull, C* (1966).
164. *DD III*, 8 nr 266.
165. *Lechner* (1935) p 109, nr 172; p 165, nr 496 – jfr *Stieda* (1888) p 81.
166. *Lechner* (1935) p 109, 165, 508-9.
167. *Weibull* (1966) p 32.
168. *SHRU VI*, 2, nr 1114, 1138.
169. *SHRU VI*, 2, nr 1121.
170. Jfr. *Weibull, C* (1966) p 118.
171. *DD II*, 6 nr 219.
172. *DD III*, 9 nr 438.
173. Fortegn. i Stadtarchiv, Flensb. 'Akten und Urkunden aus der Stadt Flensburg im Staatsarchiv, Lübeck'.
174. *Bruns* (1904-8) I p 118-9.
175. *Bruns* (1904-8) I p 110.
176. *Bruns* (1904-8) II p 494-8.
177. *Hanserecesse III*, 6 nr 513 § 27, nr 725 § 27, 46.
178. *Hanserecesse III*, 6 nr 725 § 48.
179. *Ebel* (1955-67) II nr 430.
180. *Dipl Fl II* nr 241, 2, 3, 250, 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 260, 262, 3, 4, 7, 270, 3, 280, 846. *Hanserecesse III*, 6 nr 154, 155, 440, 536, 723, 725. *Ebel* (1955-67) II nr 280, 337, 400, 848. IV nr 489.
181. *DD III*, 9 nr 438.
182. *Dipl Fl II* p 839.
183. 1485 16/8 *Urkunden Stadtarchiv Flensburg*, nr 24.
184. *Dipl Fl I* p 122. *Ebel* (1955-67) nr 845, 909. Gottorptold 1510 p 22. En Peter (de) Flensborch sejlede 1368 på Wismar (*Lechner* (1935) nr 1184, 1440).
185. 1520 16/7 *Urkunden Stadtarchiv Flensburg* nr 54.
186. *Schütt, O* (1960) p 136.
187. *Schütt, O* (1960) p 6-7.
188. *Dipl Fl I* p 484-6.
189. *Schütt, O* (1960) p 139.
190. *Hanserecesse III*, 6 nr 512, 514, 721. Jfr *Dipl Fl II* nr 845.
191. *Schütt, O* (1960) p 142.
192. RA. Sønderj. Fyrsteark. *Regnsk. af amtmand Otte Split* 1452, p 1.
193. *DD III*, 5 nr 310. *Dipl Fl II* nr 371.
194. *Hans. Urk.* VII nr 1187. Både Sunneke Godenson og Broder Folkvardsen var iøvrigt sammen tilknyttede dragerlavet i deres hjemby (*Dipl Fl I* p 152, 3, 6). Om sagen betyder, at København også var inden for flensborgernes almindelige handelsradius er usikkert. Dette antydes dog også af *Pauli* (1875) p 68, nr XVI.
195. Se bl.a. *Stark* (1973). Til den handelsmæssige udvikling i første halvdel af 1400-tallet også *Samsonowicz, H*: Struktura handlu gdańskiego w pierwszej połowie XV wieku (*Przegląd Historyczny* 53, 1962 p 695-715).
196. *Hirsch* (1858) p 149-50. *Hans Urk VI* nr 652.
197. *Schildhauer* (1968) p 200. *Lauffer* (1894) p 7, 12, 29. For flensborgernes handel på Danzig i 1500-tallet *Simson* (1913) nr 1758, 64, 2236, 2315, 3657, 5828,
198. *Hans Urk* 11, nr 307.
199. *Hans Urk* 11, nr 752 – mere om dette køb under afsnittet 'Transithandel via Husum' p 196.
200. *DMR I*, 1 p 471, 8, 97, 555, 74, 9.
201. *Hanserecesse III*, 6 nr 723, p 796 § 39, nr 725 § 47. *Pauli* (1875) p 68 ff.
202. *Lauffer* (1894) p 12.
203. *Lauffer* (1894) p 44.
204. *Lauffer* (1894) p 30.
205. *DD III*, 5 nr 310.
206. *Bunge* (1896) 10, nr 626. Til Revals handel – *Saß* (1955).
207. *SHRU VI*, 2 nr 1138. Ang. Ålborg i 1400-tallet *Rebas* (1977) pp 163-6.
208. *Hans Urk.* VIII, nr 807. Jfr *Ilsøe* (1966) p 314.
209. *Hans Urk.* VIII, nr 925.
210. *Hans Urk IX* nr 153 = *Lüb. Urk I*, 10 nr 555.
211. *Dipl Fl II* nr 833. Jfr. *Christensen, H* (1983) p 338.
212. RA. Reg 108a, nr 25. Toldregnsk. fra Ålborg 1518. Claus Rutbeck træffes bl.a. i *Husumtold* 1506 p 22, 29, 41. *Gottorptold* 1510 p 17.
213. *Hanserecesse III*, 6 nr 513 § 15, nr 723 § 49. Er muligvis identisk med Claus Bille, fra 1528 lensmand på Bohus.
214. *Dipl Fl II* nr 249 = *DM IV*, 2 p 289. Jfr *Enemark* (1971) I p 233, 342.
215. *Dipl Fl II* nr 830 p 914, p 841 § 10.
216. *Hanserecesse III*, 6 nr 725 § 48. Kakebille transporteredes ikke ad landevejen – *Enemark* (1971) II p 112 (note 10). *DM V*, 2 p 107 § 6 – allerede omkring 1415 mistede flensborgere 9 læster sild i Egernførde.
217. *Dipl Fl I* p 340.
218. *Dipl Fl II* nr 374.
219. *Dipl Fl I* p 237, 249, 255.
220. RA. Sønderj. Fyrsteark I, 3. *Regnskab 1452* p 7, 9, 14.
221. *Nybo Rasmussen* (1984) p 92 – her også om munkenes gård i Sundeved.
222. *Dipl Fl II* nr 371, 455. Ang. to skuder fra Ærø, bl.a. med havre *Pauli* (1875) p 83f.
223. *Dipl Fl II* nr 862. Generel flensborgsk tilladelse til det at købe korn, smør og andre fødevarer fra Jylland og Fyn 1517 4/11 *Dipl Fl II* nr 306.
224. *Lütken* (1909) p 76-77. Prisen i Flensborg var 9 skilling tønden.
225. *Dipl Fl II* nr 385.

226. *Dipl FI I* p 339, *Dipl FI II* p 32-5.
227. *Gottorptold* 1501 p 157 (15 læster kalk), *DMR I,1* p 475, 481, 529, 556.
228. *DMR I,1* nr 18 p 125. Jfr *Enemark* (1983) p 20.
229. RA. Reg 108a pk 24 Hefte IV – se *Enemark* (1971) I p 56, II p 58. *Enemark* (1983) p 20.
230. F.eks. 1484 Peter Niclaousson fra Svendborg i Vor Frues købmandsgilde *Dipl FI I* p 249, jfr p 90.
231. Note 229 anf. kilde p 2,6. 'Lille Morten' er identisk med den flensborgske oksehandler Merten Kordes – Se *Enemark* (1971) bl.a. II p 158, note 37.
232. *DMR I,1* p 529, til det følgende eks. *DMR I,1* p 124.
233. Generelt se bl.a. *Jürgens* (1914) p 127-8. *Schwelik* (1961-63) II p 156-7. *Kellenbenz* (1965) p 92, 126. *Poulsen* (1985c).
234. *Möller* (1939) nr 230, *Rep II* 12415. Jfr. Staatsarch. Hamburg CI II. Nr. 15 b, vol 10.
235. *Poulsen* (1985c) p 44.
236. RA. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik. J.c.2. *Regnsk. for Gottorp amt 1489/90*. p 5.
237. 1387 handledes der med helgoldsild i Kampen (Kuske,B: Der kölnen Fischhandel vom 14.-17. Jahrhundert. *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* XXIV. Trier 1905 p 231). 1451 var der helgoldsild på markedet i Hildesheim (Baasch,E: Zur Geschichte des hamburgischen Heringshandels. *Hansische Geschichtsblätter*. 1906, XII. p 61). Livligt handelsliv på øen allerede 1423 afsløres af *Bremisches Urk V*, nr 215.
238. 1474 var der slesvigsk foged på Helgoland – RA. Kongens arkiv. Rev. Regnsk I,2. Gottorp amts regnsk – 1 pk – *Regnsk over indtægt og udgift af Sønder Gos hd og Hatsted marsk 1474/5* p 3. For den korrekte tekst af *Rep II* 5306 se *Nordfriesisches Jahrbuch* 1975 p 8. (Fogeden 1483 er Henning van Alefeldt). Regnskaberne – LAS, Abt 174, AR. Helgoland. Herom *Timmermann* (1974). *Enemark* (1971) II p 125, 8. En nærmere undersøgelse af øens overgang fra bremisk til slesvigsk herredømme er påkrævet.
239. *Timmermann* (1974) p 34, her udregnes det, at bådelavenes størrelse aftager i perioden 1501-22. At drage konklusioner herudfra er dog næppe tilrådeligt.
240. RA. Sønderj. Fyrsteark. De Schauenb. hertuger C.3 *Otte Splits regnskab for Flensborg len*. p 2.
241. *DMR I,1* p 241.
242. *Michelsen* (1834) p 99.
243. AS Abt. 174 AR. Helgoland. 1513 p 2,18 th. *Rep II* 6807, 10790.
244. F.eks. Helmeke Hoppe Note 243 anf. regnsk. fra 1513 p 2v, 20 r., Katriene van Husum 1522-regnskabet p 14 r. I skråen for Ribes St.Jørgensgilde fra 1478 tales om dels skippere, dels 'presters hion, suen eller mand' som fisker ved Helgoland, § 20, 25 – *Nyrop* (1899-1900) I nr 107.
245. *Husumtold* u. år (1503?) p 16. Note 243 anf. regnsk. 1513 p 4v, 18 r.
246. F.eks. *Rep II* 12408, 12415. *Möller* (1939) p 223.
247. *Möller* (1939) p 56.
248. Til Hamburgs handel i 1400-tallet – *Nirrhein*(1930), *Sprandel* (1972). En udnyttelse af de bevarede toldbøger fra Hamburgs 'Røde told' 1480 ville være interessant. Specielt om Elbmarschen – *Detlefsen* (1891-2).
249. *SHRU III*, nr 1077. *Pitz* (1961) nr 26, jfr nr 182. *Hagemeister* (1979) (indledning ved A.A. Panten p 8). *DD III,6* nr 58. *Pitz* (1961) pp 44-5, nr 58, note 2. Til forbindelsen Ejdersted-Hamburg se også *DD IV,1* nr 1 (1376 13/1).
250. *Rep II* 3986.
251. For udviklingen i Hamburgs økonomi – *Baum, H.P. Sprandel, R.* (1972). Specielt om øllet *Bing* (1909), *von Lehe* (1965) p 229, *Vollbehr* (1930) p 7. *Lorenzen-Schmidt* (1977) p 137, 152. *Tschentscher* (1971) p 103-9.
252. RA. Sønderj. Fyrsteark. De Schauenb. hertuger C.3. *Otte Splits amtsregnsk.* p 15. *KLNM* 20, sp 707.
253. *DMR I,1* nr 76, p 407.
254. RA. Hertug Frederiks arkiv. *Husumtoldregnsk.* 1497, ff. *Jürgens* (1914) p 259-66.
255. Note 254 anf. regnsk. u.år (1503?) p 38, 1504 p 13. *Hans. Urk.* 8, nr 1094.
256. *Pitz* (1961) nr 138 § 26, nr 295 § 112.
257. *Prange, W* (1985) nr 10, 17. *Koppmann, K* (ed): *Kämmerei-rechn.* IV (1880) p 219.
258. *Müller, J* (1928).
259. Note 258 anf. arb. Sejlads og handel Bremen-Slesvig 1265 5/8 *DD II,1* nr 490. 1284 2/7 *DD II,3* nr 100. *SHRU* 6, nr 1641.
260. *Bremisches Urkundenb.* IV 1886 p 558. Ud fra sammenhængen synes det ikke muligt med A.E. Christensen at opfatte 'Ribehansen' som en forening af lokale bremiske købmænd – *Christensen, A.E.* (1934) p 115.
261. RA. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederiks arkiv. J. Regnsk c.2. *Regnsk. over Gottorp amt 1489/90. Husumtold* 1497 p 11. Jfr tabel 53. Toldrullen fra Tilen 1519 nævner bl.a. skibe fra Bremen. *W. Jessen* (1950) p 249.
262. *Rep II* 12410.
263. *Husumtold* 1504 p 30.
264. *Buchwald* (1882) p 92.
265. *Husumtold* udatt (1503?) p 19, 1505 p 113.
266. *Möller* (1939) nr 170, 171, jfr 156, 168.
267. *Husumtold* som anf. note 254.
268. *Prange, W* (1985) p 58. Generelt om møllestenseksporten se *Dösseler* (1940) p 26. *Gramulla* (1972). *Kellenbenz* (1979) p 139 f.
269. *Poelman* (1917) nr 1351. *Register van Charters .. van Kampen.* II (1863) nr 1279. Jfr. *Olesen* (1980) p 131.
270. RA. Hertug Frederiks arkiv. J.c.2. *Regnsk for Gottorp amt*

- 1489/90 p 38, p 39 (møllesten til møllen i Husum og Agebro). *Husumtold* 1496 p 11 t.v. (rasur). *DMR* I,1 p 481-2. *Husumtold* u.å. (1503?) p 17. Den kielske 'gæst' i Flensborg Hans Kistemager solgte 1508 1 møllesten i Plön (*Gottorptold* 1508 p 111).
271. *Hans Urk* XI, 86 § 1. Jfr *Müller, J* (1928) p 92. Om Kampen som Kölns vesthavn se bl.a. *Gramulla* (1972) p 9, 13.
272. Jfr *Uldall*: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker. Kbh 1906. p 241 f.
273. *DMR* I,1 p 463, 464, 503. Gert van Wou stammede fra s'Her-togenbosch (*Register van Charters .. van Kampen*. II (1863) p 279).
274. Note 272 anf. arb. p 242-5.
275. *Poulsen* (1985c) p 42.
276. *Schwelik* (1961-63) II p 134-5. *DM* VI,6 p 341, 64. *Gottorptold* 1491 p 6, 10. *Gottorptold* 1498 p 28. *Gottorptold* 1508 p 14, 19, 22, 24, 58, 76. *Husumtold* 1497 p 4, 12, 13, 14, 15. *Husumtold* 1505 p 97. *Christensen* (1904), W. (Dronning Christines Hofh.) p 171. Personer med tilnavnet 'van Deventer' se bl.a. *Husumtold* 1496 p 9 t.h. udat (1503?) p 37. Angående Ripergildet i Deventer *Christensen A.E.* (1934) p 115.
277. Se bl.a. *Postumus* (1953), *Christensen, A.E.* (1941) p 39 ff. *Spading* (1973) p 156 ff. *Jansma* (1976) p 1.
278. *Postumus* (1953) p 72.
279. *Hans. Urk.* 9 (1903) nr 102. At det virkelig er det slesvigske Husum det drejer sig om bekræftes ved forekomsten af den kendte Husum-købmand Ficke Smit (Verwer). Om denne *Fester* (1933) p 115-6.
280. *DMR* I,1 nr 85 (p 443-8) nr 86 (p 449-54), nr 87 (p 455-64).
281. *Panten* (1976b) p 115-23 (Bødereg. for Nordstrand 1504).
282. *DMR* I,1 p 446.
283. *DMR* I,1 p 447.
284. *DMR* I,1 p 448.
285. *DMR* I,1 p 454.
286. *DMR* I,1 p 494, 483, 496 – en Shetlandsfart nævnt i *Gottorptold* 1498 (p 123) er muligvis identisk med den her nævnte.
287. *DMR* I,1 p 455.
288. *DMR* I,1 p 455.
289. Michel Wrede – *DMR* I,1 p 448, 453, 457.
290. Jfr også det note 281 nævnte bøderegister. Om Nordstrand og Ejdersted som kornleverandører til øst se *RA*. Sønderj. Fyrsteark. Hertug Frederik J.b. nr 26. *Regnsk. over afgiftshavre og indkøbt havre til Gottorp 1503* p 2, 3, 4.
291. *Dipl FI* II nr 435.
292. Ang 'Ummelandshandel' *Christensen, A.E.* (1934) p 113, 115. *Vollbehr* (1930) p 18 ff. *Yrwing* (1968) p 222-6.
293. Jfr *Rasmussen, M* (1915) p 184-5. *Kellenbenz* (1979) p 138.
294. *Rep* II 12415, 12408. *Möller* (1939) nr 223.
295. *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660*. I Skibsfarten (Kbh 1906). Hertil bl.a. *Brünner, E.C.G.*: De waarde der skibsfart-tabellen van Nina Ellinger Bang voor de kennis der handelsgeschiedenis van Holland in de 16e eeuw. Bijdrages voor vaderlandsche Geschiedenis en oudheidskunde 5, s'Gravenhage 44. 1923. (pp 269-80). *Christensen, A.E.*: Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister. *Hansische Geschichtsblätter* 59. 1934 (pp 28-142). *Vollbehr* (1930) p 50. *Enemark, P.*: 'Tolden er nobel og nobels værdi'. *Zise*. Toldhistorisk Tidsskrift. 1983. 3. p 104 gør opmærksom på – 'skibssantallet tør antages at have været 70-80 % større i 1497 og 50-60 % større i 1503 end anført i den trykte udgave'. Jfr *Enemark* (1971) I p 118 ff.
296. *Jürgens* (1914), *Christensen, A.E.* (1941) p 34, *Kellenbenz* (1979).
297. Jfr bl.a. *Jürgens* (1914) p 110-6, *Kellenbenz* (1965) p 92-3. Til forbindelsen Hedeby-Hollingsted *Jahnkuhn, H.*: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 8 opl. Neumünster 1986 p 117 ff. Jfr dog *André* (1985) note 273.
298. *Junghans* (1864), *Jürgens* (1914) p 135-9. Ang. Stecknitz-Kanalen fra 1390/8 se *W. Stier*: Der Stecknitzkanal. *Lüb. Blätter*, 86 (1950), p 143 ff.
299. *Jürgens* (1914) p 122-7, *Johannsen* (1926) p 32-183, *Landgraf* (1959) p 128, *Kellenbenz* (1965) p 92, *Kellenbenz* (1979) p 148. Der er øjensynligt ingen oplysn. om transitruten i de tre regnsk. fra Tielen/Stapelholm/Rendsborg fra o. 1500 i Rigsarkivet Kbh. (Sønderj. Fyrsteark. Hertug Fr (I) J.c. *Amtsregnsk.* nr 6, 7, 8.). Toldrulle 1519 *Jessen, W* (1950) p 248.
300. *CCRH* III 991, jfr *Rep* II 4916. *Johannsen* (1926) p 80-1.
301. *Hans. Urk.* 10 nr 475. Ifølge *Johannsen* (1926) p 83, note 1, beslaglagde rådet i Egernfærde år 1520 400 td salt, som rendsborgere havde købt i Amsterdam.
302. *Johannsen* (1926) p 64-78.
303. *Michelsen* (1834) *Urkunden* p 96-97. *Jessen, W* (1950) p 232 ff.
304. Se bl.a. *Christensen, A.E.* (1934) p 114 ff. *KLNM* Bd 9 sp. 147-54 (kornhandel), *Enemark* (1971) I p 106 med noter, *DGK* III, p 578-9. Ang. Ribes stapelrettigheder for vestkysten *KLNM*, 17 sp. 47.
305. *RA*. Reg 108a, nr 10. *Ribe (års-)regnskab 1504/5*. blad 3b, 4a.
306. Jfr *Ribe års (eller små-)told 1509* blad 26 – En mand fra Amsterdam fortæller, hvad der ligner en skibslast.
307. For den internationale placering af ruten – *Kellenbenz* (1965) p 92, 126.
308. *RA*. De schauenb. hertuger C.3. *Otte Splits regnsk 1452*. p 2, 7, 10, 15. *Buchwald* (1882) p 92, *Koppe, W* (1960) p 170.
309. *RA*. Kongens arkiv, rev. regnsk. I,2,A. *Regnsk. over indtægt og udgift af Søndergos hd. og Hatsted marsk 1474-5*. p 1.
310. *RA*. Sønderj. fyrsteark. Hertug Frederik J.c.2. *Regnsk. fra Gottorp amt 1489/90*. F. Mantel nævnes her p 17, 18. Iøvrigt *Gottorptold* 1491/92 p 4. *Ebel* (1955-67) II nr 410. *Enemark* (1971) I p 319 med note 12.
311. *Hans. Urk.* 8, nr 1093, nr 1094. Trykt med fejlagtig datering 1462 *Dipl FI* I nr 149. Jfr *Hille Reg Chr* I nr 43. *Keimer* (1946) p 117. *Spading* (1973) p 56.

312. RA. Sønderj. fyrsteark. C.1.5. *Amtsregnsk for Flensborg amt 1457*. p 10. *Falkenstjerne og Hude* (1895-99) p 248.
313. *Panten* (1975) p 28.
314. *Staatsbürgerliches Mag.* VIII, p 732-3 = *Rep II* 12397.
315. *Hans.Urk.* Bd 11 nr 752.
316. RA. Sønderj. fyrsteark. Hertug Frederik – *Husum toldregnskab* 1496, 97, 1504, 1505, 1506, udat. Det udaterede regnskab skal temmelig sikkert dateres til 1503, da der heri forekommer den 1504 afdøde flensborgske lensmand Borchert Krummedige (p 36). Tolden synes pålignet i 1480. 1480 31/5 omtales 'eynen nigen tollen bynnen unseme bleke Husum korten ansettet unde opgelecht' (*Hille Reg Chr I* nr 322, jfr 275, 435.) *Jürgens* (1914) p 67-8.
317. Jfr *Poulsen* (1985c) p 46 – det samtidige toldregnsk. fra Svavsted indeholder mængder af træ.
318. Jfr *Kerner* (1946) p 146 ff.
319. Opgivelserne af kornmængderne for årene 1497 og 1504 bygges på egne tællinger. Opgørelserne for 1503(?), 1505, 1506 er velvilligt stillet til rådighed af lektor, dr. phil Poul Enemark, Aarhus Univ. Jfr *KLNM* 9, sp 147-54. *Poulsen* (1985c).
320. *Möller* (1939) nr 230 – et skib har 34 okser ombord.
321. *Husumtold* 1497, *KLNM* 9, sp 147-54. Til det flg – *DGK I* p 82 – husumerne fritages for at betale told af egne varer.
322. *Hans.Urk.* Bd 10, nr 317, 356, 475, 483.
323. *Christensen, W* (1912-14) Missiver nr 256 = *Dipl FI II* nr 253.
324. *Dipl FI II* nr 275, p 78.
325. *DM IV,2* p 289, 294 = *Dipl FI II* nr 248, 270. Jfr Willem Winberg *Dipl FI II* nr 247.
326. Jfr også *Kellenbenz* (1965) p 92, 126. *Kellenbenz* (1979) p 147 ff – med oplysn. om 'Brüggegeld' fra først i 1600-tallet.
327. *Kellenbenz* (1979) p 147. For Egerneførde var som nævnt også ruten via Rendsborg af betydning.
328. *Husumtold* 1496 p 8 tv. *Husumtold* 1503(?) p 4, 35. Ankersen iøvrigt f.eks. *Gottorptold* 1491/2 p 22, *Gottorptold* 1494 p 2 (udgiftsreg), *Rep II* 8287, *Gottorptold* 1497 p 38, *Gottorptold* 1498 p 23, 48, 88. *Rep II* 9099. *Gottorptold* 1501 p 21. *Koldingtold* (RA. Reg 108a, nr 10 fol 7b) 1502 4/10.
329. *Husumtold* 1496 p 10 t.h. ('skibsliste').
330. *Husumtold* 1497 p 4, 5, 12, 15, 16, 18, 19, *Gottorptold* 1498 p 6, 26. *Gottorptold* 1501 p 27. *Stern* (1904) nr 149. *Husumtold* (1503(?)) p 3. *Gottorptold* 1508 p 15, 27, 31, 79. *Gottorptold* 1508 p 111. *Gundlach* (1925) p 24-5, 57. *Riberegnsk 1504/5* se note 305. *Husumtold* 1505 p 2, *Christensen, W* (1904) *Dronning Christines* .. p 182.
331. *Christensen, W* (1904) *Dronning Christines* .. p 182.
332. *Gundlach* (1908) nr 70, 71. Heine Putfarcken eksporterede 1527 korn via Ribe *Kroman* (1974) p 4-5. Marquarth Kistemæker var rådmand i Kiel *Gundlach* (1925) 79-80, 94-5.
333. Se bl.a. Gotke – *Gottorptold* 1498 p 33, 77, 94. *DMR I*, 1 p 503, 507, 527, 543, 570, 553, *Gottorptold* 1501 p 16, 30, 51, 179. *Ribetold* 1503 8/9 fol 2b, 3a. *Husumtold* 1503(?) p 36. *Husum-*

- told* 1504 p 20. *Ribetold* 1506 p 179. (*Christensen, W* (1904)). *Plöntold* 1506. *Christensen, W* (1912-4). Missiver nr 182. *Christensen, W* (1904) p 255, 265. *Gundlach* (1908) nr 70, 71 RA. Reg 108a, nr 24. *Garantiliste fra Kolding 1509 4/10* (jfr *Enemark* (1971) II p 202). *Gottorptold* 1510 p 52. *DM IV,2* p 287 – udførselstill. for okser. *Gottorptold* 1511 p 60, 92 (+ udgiftsreg). Ang 'Gotke der Kremer' se *Enemark* (1971) I p 254.
- Johan – *Gottorptold* 1497 p 77, *Husumtold* 1505 p 31. *Reuter* (1896) nr 1525. *Plöntold* 1506-12. *Gottorptold* 1508 p 8, 12. *Gundlach* (1908) nr 70, 71. *Gottorptold* 1510 p 33. *Reuter* (1896) nr 1569, 70, 77. *Gundlach* (1925) nr 52. *Gottorptold* 1511 p 94, 101, 118, 141 m.fl. steder.
- Kielsk transit via Husum er der formentlig også tale om, når kieleren Hans Wichbolt 1511 fik tilladelse til at udføre 10-12 læster malt og indføre bl.a. 100 fade Einbeck øl. (*DM IV,2* p 291). Wichbolt havde handelstransaktioner med Johan Langenborg (*Gundlach* (1925) nr 52).
334. *Stern* (1906) p 125-6.
335. Ang Kleys se *Enemark* (1971) p 242. Hans forbindelser til Danzig, Köln og Nürnberg omtales *Stark* (1973) p 258-9. *Ebel* (1955-67) I nr 286, IV nr 437, I nr 300, 364, II nr 274, nr 990. *Husumtold* 1496 p 9th, 10 t.h. *Husumtold* 1497 p 31. *Husumtold* 1503 p 4. – Flere steder i *Gottorptold*.
336. Se note 276.
337. *Hans.Urk.* Bd 11, nr 943.
338. *Dipl FI II* nr 274 = *DM IV,2* p 295. Niels Kotte se *Rep II* 12113, jfr *Enemark* (1971) I p 37, 287.
339. RA. Reg 108a, nr 24, *Odense byfogedregnsk.* p 3. Til Odenses handelsmæssige position *Petersen, E. Ladevig* (1985): Havn og handel i en dansk provinsby: Odense i 15- og 1600-tallet. Studier i ældre historia tillagnade Herman Schück 5/4 1985. p 211-226.
340. Se f.eks. *Hanserecesse* III,5 nr 105 § 288. *Hanserecesse* III,8 nr 714 § 20, *Hanserecesse* III,9 nr 93 § 86, nr 151 § 10. Allerede *Matthiessen, H* (1927) gør (p 50) opmærksom på Husum-transitrutens skadelige virkninger på Ribes handel.

Noter til kapitel 9

1. *Daenell* (1905-6), *Vollbehr* (1930) p 15 ff, *Malowist* (1972) p 91 ff.
2. 1433 afstod Jakobäa af Bayern *de jure* magten over grevskaberne til Burgund, *Daenell* (1905) p 5 ff. Angående striden mellem 'hoekschen' og 'kabeljauwschen' se bl.a. *Spading* (1973) p 2f.
3. *Daenell* (1905) p 12, *Vollbehr* (1930) p 8, 12. *Spading* (1973) p 5 ff. 1300-tallets stabelforlægninger til Dordrecht fremmede den hollandske handel betydeligt.
4. *Spading* (1973) p 83, jfr *KLNM* Bd 6, sp 637 ff.
5. *Vollbehr* (1930) p 22 f. *Malowist* (1972) p 94-6. *Spading* (1973) p 10. For de livlandske byers kornhandel se *Ahvenainen* (1963).

6. *Malowist* (1972) p 217.
7. *Vollbehr* (1930) p 25. *Kraft* (1940) p 96 ff. *Yrwing* (1968) p 228 ff. *Spading* (1973) p 74-5. Der hersker delte meninger om bevægelserne i Østersøkorndhandelen: *Malowist* (1972) p 94 ff. 143 f, hælder til den anskuelse, at den polske korneksport allerede var ret betydelig i første del af 1400-tallet og anser nedgangen i handelens omfang ved århundredets midte for blot at være betinget af krigene. Dette i modsætning til *Stark* (1973) p 90, der regner med, at en storstilet danzigsk korneksport først blev mulig ved inkorporeringen i det polske rige/ marked ved midten af 1400-tallet. *Ahvenainen* (1963) p 84 viser, at den livlandske korneksport var godt igang i 1400-tallets første del, men mener, at perioden 1450-70 var ganske betydningsløs.
8. *Rogge* (1903) p 7. *Houtte* (1966). *HR* II,3 nr 614 – ‘*stapel der kopenschupp, uppe welken de Dutsche hanze principalik fundert unde gebuwet is*’.
9. *Koppmann* (1885) p 105, *Naudé* (1896) p 283. *Daenell* (1905) p 19, *Hansen, J* (1905) p 19, *Vollbehr* (1930) p 28, 30, *Ketner* (1946) p 28. *Jørgensen, B* (1966) p 278. *Spading* (1973) p 11. Om forbudet mod at lære sig sproget (det russiske) i Livland, se bl.a. *Ahvenainen* (1963) p 81-2.
10. *Erslev* (1901) p 73, *Daenell* (1905-6) p 16, *Spading* (1973) p 16.
11. *HR* II,1 nr 399. *HR* II,2 nr 203, 205. Se generelt *Olesen* (1980).
12. *Spading* (1973) p 23 med note 6. Alene dette brev muliggør tesen hos *Rebas* (1977) om en koordinering mellem det danske bondeopgør 1441 og hollændernes flådeaktioner. Til dette spørgsmål se *Würtl Sørensen* (1983) p 75. Jfr også P. Laxmands kontakt til Holland i okt 1440 – *Olesen* (1980) p 142. Generelt – *Christensen, W* (1895) p 32 ff.
13. *HR* II,2, nr 491, 2, 3, 4. *Jørgensen, B* (1966), *Rebas* (1977), *Olesen* (1980) p 189 ff.
14. For en oversigt over diskussionen om hvem, der blev krigens sejrherre *Spading* (1973) p XII-XIV, samt *Jørgensen, B* (1966). *Spading* vurderer selv traktaterne som en strålende sejr for hollænderne, mens *Jørgensen*, sikkert korrekt, tildeler dem en ret begrænset betydning.
15. *Vollbehr* (1930) p 25, 40. *Spading* (1973) p 19 – der også påpeger krigens gavnlige virkning på det hollandske skibsbyggeri (p 26 f). Om ditmarskernes kornsalg *Stoob* (1955) p 128 f.
16. *Daenell* (1906) p 73, *Malowist* (1972) p 112, *Spading* (1973) p 89.
17. *HR* II,3 nr 288. *Daenell* (1906) p 73, *Vollbehr* (1930) p 56, *Spading* (1973) p 89.
18. *Vollbehr* (1930) p 48 f., *Spading* (1970) p 237 f. *Postumus* (1953) (p 28f) påviser, at A.E. Christensen (1941) tager fejl, når han daterer ‘faktorsystemet’ til først i 1500-tallet. Formentlig overdriver Christensen også det progressive i systemet, for så vidt som hanseaterne allerede betjente sig heraf.
19. *HR* II,4, nr 410. *Vollbehr* (1930) p 48-9, *Malowist* (1972) p 123, *Spading* (1973) p 46 ff. *Stark* (1973) p 162 ff.
20. Ang. hollændernes forhold til England se *Kerling* (1954).
21. Se generelt – *Vollbehr* (1930) p 51, *Fabricius* (1945), *Ketner* (1946) p 116 ff, 128 ff, *Spading* (1973) p 54.
Allerede 1443 og 1444 fik hollandske byer privilegier i Norge; 1447 opnåede hollænderne ret til handel i alle nordiske riger; 1448 tildeltes Amsterdam samme rettigheder (jfr *Olsen* (1945) p 145, *Ketner* (1946) p 116. *Olesen* (1980) p 366. I de følgende år uddelte Christian I en række privilegier: 1452 17/4 *Urklub* I,9, nr 85 (hollandsk købmænds lejdebrev).
1452 1/9 *HansUrklub* VIII, nr 177, jfr 182 (Amsterdams lejdebrev).
1453 4/7 *HansUrklub* VIII, nr 264 (Hollands, Zeelands lejdebrev).
1454 29/11 *HansUrklub* VIII, nr 377 (Hollands indbygges handelspriv.).
1458 24/12 *HansUrklub* VIII, nr 753 (Amsterdams rettigheder i Danm., Norge og Sverige bekræftes).
1462 8/4 *Poelman* (19/7) I nr 2281 (Lejdebrev til skippere fra Amsterdam og andre hollandske byer).
1467 8/8 *Johnsen* (1947-9) Traktaten trykt i *Danske Mag* 7:4 (1943-8) pp 373-80. (Burgunds indbyggere får handelsret i Danmark). Vedrørende Reiner Andriez rolle i etableringen af kontakten mellem Holland og Danmark se *Ketner* (1946) p 117.
22. *Hans Urklub* VIII nr 1093. *Spading* (1973) p 53. *Detlefsen* (1891-2) II p 100. *Kraft* (1940) p 93 gør opmærksom på, at Lübecks pantebesiddelse af Kiel også udvidede det lybske kornopland. *Stoob* (1956) p 122, 125.
23. *HR* II,5 nr 728, 9, 744. p 544 ff. *Daenell* (1905) p 31. *Daenell* (1905-6) II p 72 ff.
24. *Malowist* (1972) p 128.
25. *Rogge* (1903) p 16 ff, *Vollbehr* (1930) p 57, *Ketner* (1946) p 121, 159 ff. *Spading* (1973) p 90 ff. *Jansma* (1976) p 3.
26. *HR* II, 6, nr 351. Bestemmelsen fra 1470 bekræftes 1471 1/4 *HR* II,6, nr 437.
27. *Spading* (1973) p 35. Også Amsterdam var tilbageholdende med hensyn til åben strid *Hans Urklub* 10, nr 63.
28. *Spading* (1973) p 87-88.
29. *Hans Urklub* 10, nr 50, 171, 180. *Pitz* (1961) p 75. Jfr *Stobb* (1955) p 126.
30. *Stark* (1973) p 38, 94. Samtidig var landvejen fra Holland gjort ufarbar ved grev Gerhard af Oldenburgs sørøverier.
31. *Hans Urklub* 9 nr 672. *Hans Urklub* 10 nr 13. *Kraft* (1940) p 92 f. *Ketner* (1946) p 118. Endnu 1470 gav Chr I midlertidige lettelser i handelen på Bergen (*Lahaine* (1918-9) I p 379). Det vidner om, at Chr I selv 1468-70 førte en svingende kurs over for Hansestæderne – dikteret af hans prioritering af unions-spørgsmålet *Kjærulff* (1983). Jfr *Enemark* (1979) p 78.
32. Det engelske klæde – *HR* II,6 nr 356 § 64, nr 420. saltet – *Hans Urklub* 10 nr 1, 18, 20, 55. *HR* II,6, nr 445. *Kraft* (1940) p 95, 105 ff. *Enemark* (1957) p 2. *KLNM* VI sp 644 (1961). *Yrwing*

- (1966) p 145. Yrwing (1968) p 232. Spading (1973) p 57. Stark (1973) p 58 ff.
33. ZSHG Bd II p 75. Jfr Kraft (1940) p 105. Til det danske udførselsforbud Hans Urk 10. nr 150. Rep II 2664.
 34. ZSHG Bd 24 (1899) p 25.
 35. HR II,6, nr 596 § 18.
 36. HR II,6, nr 610, 611.
 37. HR II,6, nr 598. 'ute der westerzeem na Husen in Vresland unde van dar over land to Flensborch unde also toor zeeward in juwer stad'.
 38. HR II,6, nr 218.
 39. Ang. Kampens position år 1472 se Kemer (1946) p 122. Grev Gerhard stod også efter oprøret i kontakt med Kampen (HR II,6. nr 614 – 1472 28/12).
 40. Caspar Weinrichs Danziger Chronik i *Scriptores Rerum Prussicarum*. 4. (ed T.H. Hirsch m.fl.). Leipzig 1870, p 735.
 41. Dellefsen (1891-2) II p 100, Irmisch (1960) p 100, jfr Reincke (1939) p 82-83. Der kan rejses tvivl om det kom til en større opstand i 1472. Se nærmere p 30-1.
 42. HR II,7, nr 142, 154. Om den videre udvikling i forholdet mellem Holland og hanseaterne se Lahaine (1918-9).
 43. Se bl.a. Kemer (1946) p 161.
 44. Lahaine (1918-19) II p 251, note 1. KLNLM, bd 6, sp 646. (P. Enemark 'Hollandshandel') Rep II 2390, 99, 12400, Möller (1939) nr 170-1.

Noter til kapitel 10

1. Merrington (1976) 'tager sit udgangspunkt i den debat, der startede med Maurice Dobb's 'Studies in the Development of Capitalism' (1947).
2. Også moderne tysk historieskrivning fremhæver 'das Miteinander und Ineinander von Herrschaft und Genossenschaft' som et væsentligt træk ved middelalderbyen. Haverkamp (1975) p 589 ff. Iøvrigt har allerede Marc Bloch i 'La Société Feodale' (1939-40) peget på dette forhold.
3. Bücher (1926) pp 116-135. Jfr v. Below (1920) p 143 ff. Hose-litz (1965) p 212.
4. v. Below (1920). Jfr Häpke (1928). Dillen (1914) p 14 ff.
5. H. Pirenne (1925) betonede handelens rolle i middelalderen. F. Rörig (1933) og (1934) hævdede mod 'Stadtwirtschaft' tilstedeværelsen af 'mittelalterliche Weltwirtschaft' (skilt fra nutiden ved 'Merkantilismus', som ikke var præget af verdensøkonomi). I middelalderøkonomien spillede handelen en afgørende rolle: 'Der eigentliche Lebensnerv der gesunden mittelalterlichen Stadt von Rang ist aber der Fernhandel, sein Betätigungsfeld nicht die nähere Umgebung der Stadt, sondern die Welt, der in ihm rege Geist nicht Kirchtumpolitik, sondern Denken in weiten Räumen'. Rörig (1933) p 31.
6. Häpke (1928).
7. Häpke (1928) p 99.
8. Häpke (1928) p 100.
9. Bücher (1926) p 138.
10. Allerede v. Below (1920) p 220 arbejdede med højere og middecentre med forskellig indflydelse. Se iøvrigt H. Bechtels værk fra 1930 'Der Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters'. Jfr Rörig (1933) p 9. Dittich (1974) p 12.
11. Christaller (1933). Også August Löschs arbejde fra 1940 var af afgørende betydning for centralitetsforskningen. Christaller refererer til både Bücher og Sombarts værker.
12. Allerede i 1950'erne arbejdede Hektor Amman med de senmiddelalderlige byers omland (Amman (1963)). Se iøvrigt Flidner (1974). Haverkamp (1975) p 594, 599. Kiessling (1977) p 835. Angående den østtyske forskning i land-by-forbindelser se Fritze (1976). Jfr Engel (1964). Engel/Zientara (1967).
13. Andrén (1985). Med hensyn til svensk middelalderforsknings arbejde med land-by-relationer er der grund til at nævne Hammarström, I (ed): Kalmar stads historie. I-II. Kalmar (1979-82).
14. Hoxcer Jensen (1983). Der kan rejses principielle indvendinger mod Hoxcers 'pointsystem' – således har indbyggertal intet med centralitet at gøre. Selve kildegrundlaget (de danske bymonografier) er meget svagt.
15. Hanssen (1977). Jfr Hanssen (1963).
16. Se Henning (1972).
17. Thünen (1875). For en moderne geografisk fremstilling af jordbenyttelse se Chisholm (1977). Hall (1966) giver en god introduktion til Thünens forfatterskab.
18. Abel (1978) p 84, 178, 183 – og andetsteds. Kriedte (1980) p 39 regner Jylland, de danske øer og Skåne med til den ydre græsningszone og får således ikke greb om den specielle danske placering i en overgangszone.
19. Wallerstein (1974). En lige så inspirerende og med Wallerstein sammenhængende begrebsdannelse finder man i Braudels 'verdensøkonomi' – Braudel, F: Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XV -XVIII s. (1979).
20. Steensgaard (1984). Jensen, H: Produktionsmåde og samfundsformation: Problemer i overgangen mellem feudalisme og kapitalisme. Historievidenskab. Bd 10-11 (1977) betragter derimod Danmark som en del af Østeuropa – jfr også Kriedtes synspunkt (note 18).
21. For kommentarer se bl.a. Brenner (1976). Steensgaard (1984). Jensen, H: Cirkulationismens elände. Zenit 65. Lund 1980. Hunt, F. Val (1978): The Rise of Feudalism in Eastern Europe: A Critical Appraisal of the Wallerstein „World-System“ Thesis. Science and Society, 42, p 43-61. Kaye, H (1979): Totality: Its Application to Historical and Social Analysis by Wallerstein and Genovese. Historical Reflections/Reflexions Historiques, 6, p 405-19. Kriedte (1980) p 198.
22. Wallerstein (1974) p 37.
23. Malowist (1957). Malowist (1966), Malowist (1972).
24. Jfr Maczack/Samsonowicz (1965). Spading (1973). Stark

- (1973). Malowists ide om det middelalderlige europæiske system skiller sig bl.a. fra Rörigs 'Weltwirtschaft' netop ved defineringen af skævheden i bytteforholdet. For en kritik af den polske 'koloniale tese' – J. *Topolski*: Commerce des denrées agricoles et croissance économique de la zone baltique aux XVI et XVII siècles. *Annales ESC*, 29. 1974, p 425-436.
25. v. *Below* (1920) p 222.
26. Derimod finder vi ikke i senmiddelalderens Danmark 'Stadt-wirtschaft', som *Vestergaard* (1966) fejlagtigt antager. Dette defineres nemlig ikke kun, som V. forestiller sig, ved byens beherskelse af sit opland; men som nævnt ved hele økonomiens 'lukkethed'.
27. Den frisiske sibylle Hertjes profetier er trykt som Beilage I i *N. Falck* (ed): M. Anton Heimreichs nordfresische Chronik. Tønder 1819, p 341-2, jfr p XVII. De er nedskrevet ved det 16. århundredes midte. Jfr *Ratjen, H*: Verzeichniss der Handschriften der Kieler Universitätsbibliothek. Bd I. Kiel 1858, p 95. Sibyllens spådomme havde endnu betydning 1673 (*Kellinghusen, C*: Annales historici von 1634 bis 1676. Staatsbürgerliches Magazin. Bd 10, 1831, p 8-9) og 1755-56 (*Falck* anf. arb. p XXXIV). Generelt til senmiddelalderens profetier – *Reeves, Marjorie*: The Influence of Prophecy in The Later Middle Ages. Oxford 1969. *Cohn, Norman*: The Pursuit of the Millennium. New York 1970.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA).

Registratur 108 A (Regnskaber ældre end 1559)

Pk.9. Falsterbo Toldregnskab 1494.

Pk.10. Ribe og Kolding Toldregnskaber 1501-3, 1508-10.

Pk.24. Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518-20, 24.

Pk.25. Ålborg-Rødby Toldregnskaber 1518-22.

Kongens Arkiv: Slesvigske og holstenske regnskaber.

1466-1587: Reviderede Regnskaber.

I pk. (I.2, Gottorp amts regnskaber 1438-1510). A. Regnskaber over indtægt og udgift af Sønder Gos herred og Hatsted marsk 1474-75.

I pk. Flensborg amts regnskaber over skat og bøder samt inventar-indhold. 1472.-73, 1476-., 1479, 1483, 1487, 1499. (Her bl.a. de i kap I specificerede halsløsningsregistre).

1587-1719: Reviderede Regnskaber.

Flensborg amt nr 14. 1593-4. Flensborghus Regnskab.

De Sønderjyske Fyrstearkiver

De Schauenborgske hertuger af Sønderjylland.

I pk. Sager på papir. C. Regnskaber 1438-57 og udat.

Hertug Frederiks arkiv.

Sager på papir. G. Diverse dokumenter 1505-23. (3. 1520 31/12. 4. 1522 25/4).

Sager på papir. J. Regnskaber 1488-1520.

I pk. Regnskabsopgørelser i anledn. af delingen af hertugdømmerne 1490.

2 pk. Regnskaber vedr. hofholdning og centralstyre 1488-1520.

1 pk. Amtsregnsk. 1489-1510.

3 pk. Gottorp toldregnskab 1490-1519.

1 pk. Husumtoldregnskab 1496, 97, 1503(?), 1504, 1505, 1506.

Lokalarkiver før 1559

Gejstlige arkiver. Slesvig stift. Landsbykirker. Breklum kirkes regnskab 1499.

Landesarchiv Schleswig-Holstein (LAS), Schleswig

Abt 4. Plöner Zollrechnungen 1490-2, 1494-7, 1500, 1503, 1505-6, 1508-9, 1511-13, 1518.

Abt 162. Schwabstedt Amtsrechnungen. 1504.

Abt 174. Amtsrechnungen, Helgoland. (skatregister fra 1501, o. 1505, 1513, 1520, 1522).

Stadtarchiv, Flensburg

Urkundenabt. A. Urkunden nr 14, 24, 54.

Urkundenabt. des Hl. Geist-Hospitals: Urk Hl. Geist nr 4, 6, 12, 25.

Bücher: Stadtbok 1508 (A 53a).

Schötebücher 1512 ff (A 54a, Bd I-II).

Archiv der Nikolaikirche.

Diverse fortegnelser over renteindtægter.

Namen Jansens arkiv. Hefte 1525 ff.

Akten und Urkunden aus der Stadt Flensburg im Staatsarchiv Lübeck, 14. und 15. Jahrh. (registratur).

Kreisarchiv, Nordfriesland, Schloss Husum, Stadtarchiv Husum

Hefte. Rechnungsbuch Walke Widdesen. D 2/H 1318 a.

Stadtarchiv, Köln

Briefbücher 42.

Trykte kilder

- Aakjær, Svend* (1926-45): Kong.Valdemars Jordebog I-III. Kbh. *Acta Pontificum Danica*. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536. I-VII. (ed. L.Moltesen, A.Krarup, J. Lindbæk) Kbh. 1904-43.
- Andersen, Caroline Emilie* (1932): Gottorpsk Toldregnskab 1484-85. *Danske Magazin*. VI,6, p 329-76.
- Bang, NinalKorst, Knud* (1906-33): Tabeller over Skibsfart og Varettransport gennem Øresund 1497-1660. I-II, A-B, Kbh.
- Bolland, Jürgen* (1960): Hamburgische Burspraken 1346 bis 1594. I-II. *Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg*. VI, 1-2. Hamburg.
- Brehmer, W* (1882): Aus Lübeckischen Testamenten. *ZSHG*, 12, 1882, p 203-215.
- Bremisches Urkundenbuch* (ed Ehmek, D.R./Bippen, W.v.) Bd 1-6. Bremen.
- Bruns, Friedrich*: Die Lübeckischen Pfundzollbücher von 1492-1496. *Hansische Geschichtsblätter* 1904/5 p 107-31, 1907 p 457-499, 1908 p 357-407.
- Bunge, F.G.v.* (ed): Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Abt. I, 1-10. Riga-Moskau 1853-1910.
- Brinkmann, R* (1858): Auszüge aus dem Gutsregister von Haseldorf, Haselau, Seestermöhe, Neuendorf, Groß- und Klein-Kolmar vom Jahre 1495 bis 1501. *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogth.* 1, p 8-17.
- CCRH* = Corpus Constitution Regio-Holsaticarum, oder Sammlung aller im Herzogthum Holstein und der demselben incorporirten Landen ergangenen Constitutionen, ... Bd 1-5. Altona 1749-57.
- Christensen, William* (ed) (1904): Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Kbh.
- samme* (1912-14): Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans's Tid. Kbh.
- Chronicon Eiderostadense* vulgare. (ed Michelsen, A.L.J.) *Staatsbürgerliches Magazin*, 9. Schleswig 1829, p 340 ff, 695 ff.
- Chronik der nordelbischen Sassen*. (ed J.M. Lappenberg) *Quellensml* III, Kiel 1865.
- Die Chroniken der niedersächsischen Städte*. Lübeck, Bd 5, Erster Teil. (Ratschronik Lübeck etc) Leipzig 1911.
- Danziger Chronik* se Weinreich.
- DD* = Diplomatarium Danicum (ed Det danske Sprog og Litteraturselskab) 1938 ff.
- DGK* = Danmarks gamle købstadslovgivning. I-V (ed E. Kroman) Kbh. 1951-61.
- Diplomatarium Christierni Primi*. Samling af Aktstykker og Breve, henhørende til Kong Christiern den Førstes Historie. (ed *Knudsen, Hans*/ Wegener, C.F.). Kbh 1856.
- Dipl Fl* = Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559. (ed Sejdelin, H.C.P.) I-II. Kbh 1865-73.
- DMR* = Danmarks middelalderlige Regnskaber. I,1 (ed Georg Galster). (Hof og Centralstyre). Kbh 1953.
- Dösseler, Emil* (1940): Der Niederrhein und der deutsche Ostseeraum zur Hansezeit. Neue Quellenbeiträge zur Geschichte der niederrheinischen Auswanderung in die Ostseestädte und des niederrheinischen Ostseehandels. *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Niederrheins*. I,1. Düsseldorf.
- DÆA* = De ældste danske Archivregistraturer. (ed T.A. Becker/ C.F. Bricka/Christensen, W) I-V. Kbh. 1854-1910.
- Ebel, Wilhelm* (ed): Lübecker Ratsurteile. 1-4. Göttingen 1955-67.
- Erslev, Kristian* (1881-2): Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Kbh.
- samme* (1901): Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Kbh.
- samme* (1902): Hertug Adolfs Klenodier i 1450. *Sønderj. Aarbøger*, p 143-47.
- Falck, N.* (ed) (1847): Sammlung der wichtigsten Urkunden, welche auf das Staatsrecht der Herzogthümer Schleswig und Holstein Bezug haben. Kiel 1847.
- Falkenstjerne, F./Hude, Anna* (1895-99): Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Kbh.
- van Geldersen* se Nirrhein.
- Gottorptold 1484-85* se Andersen, C.E. (1933).
- Grundtvig, Johan* (ed): Meddelelser fra Rentekammerarchivet. Kbh 1878-78.
- Gundlach, Franz* (ed) (1908): Das Kieler Denkelbok. *Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte*, 24, Kiel.
- samme* (1925): Das älteste Urteibuch des Holsteinischen Vierstädtegerichts 1497-1574. *QuFGSH* 10. Kiel.
- samme* (1926): Johannes Reinhusen. Annales Flensburgenses. 1558-1604. *Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins* I, Kiel.
- Hansen, Reimer/Jessen Willers* (ed) (1904): Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig. *Quellensml* VI, Kiel.
- HR* = Hanserecesse. Abt I-IV. 1870 ff.
- Hans Urk* = Hansisches Urkundenbuch I-XI. Halle, Leipzig, München, 1876-1916.

Hille Reg Chr I = Hille, Georg (ed): Registrum König Christian des Ersten. *SHUS* 4, Kiel 1875.

Hude, Anna (1903): Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bre-mensis). Kbh.

Jensen, F.C./Hegewisch D.H. (1797): Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft. Kiel.

Jensen, W. (1949/50): Das Flensburger Probsteibuch vom Jahre 1538. *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*. II, 10. Preetz, p 35-78.

Jørgensen, Ellen (1920): Annales Danici medii Ævi. Kbh.

Kämmerechnungen se Koppmann.

Kampen se Register van Charters.

Kinder (Bürgermeister) (ed): Urkundenbuch zur Chronik der Stadt Plön. Plön 1890.

Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409-15) (ed Kr. Erslev) *DM* V, 2, 1889-92, p 83-107.

Knudsen, H. (ed): Aktstykker til Oplysning af Hertugdømmernes Lehnforhold. *Antislesvigholstenske Fragmenter* (ed Krieger, A.F.) Kbh 1848, p 17-112.

Koppmann, K. m.fl. (ed) (1869-1951): Kämmererechnungen der Stadt Hamburg. I-X. Hamburg.

Kroman, Erik (ed) (1971): Den danske rigslovgivning indtil 1400. Kbh.

samme (1974): Ribe Rådstuedombøger 1527-1576 og 1580-1599. Kbh.

Kuske, Bruno (1917-34): Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter. *Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, XXXIII, Bd 1-4, Bonn.

Lechner, Georg (ed) (1935): Die hansischen Pfundzollisten des Jahres 1368. *Quellen und Darstellungen zur hansischen Gesch.* Neue Folge, X, Lübeck.

Londorpius Suppletus et continuatus, sive Actorum Publicorum, oder Allerhand Denckwürdiger Schriftlichen Handlungen ... IV Teil. Frankfurt/Lepizig 1744.

Michelsen, A.L.J. (1834): Urkundenbuch zur Geschichte des Landes Dithmarschen. Altona.

Möller, Ernst (1939): Husumer Urkundenbuch 1429-1609. *Schriften des Nissen-Hauses, Husum*, nr 1. Husum.

Nirrhein, Hans (ed) (1895): Das Handlungsbuch Vickos von Geldersen. Hamburg.

samme (1910): Das Hamburgische Pfundzollbuch von 1369. Hamburg.

samme (1930): Das Hamburgische Pfund- und Werkzollbuch von 1399 und 1400. *Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg*, II, Hamburg.

samme (1943): Sieben Schriftstücke zur Geschichte der Beziehungen Christian I. von Dänemark zu Hamburg. *ZSHG* 70/71. p 360-9.

Nyrop, C. (1895-1904): Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. I-II, Kbh.

Pitz, Ernst (ed) (1961): Die Zolltarife der Stadt Hamburg. *Deutsche*

Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit XI, Wiesbaden.

Poelman, H.A. (ed) (1917): Bronnen tot de Geschiedenis van den Oostzeehandel. I-II. 'S-Gravenhage.

Postumus, N.W. (1953): De oosterse handel te Amsterdam. Het oudst bewaarde koopmansboek van een amsterdamsche vennootschap betreffende de handel op de Oostzee 1485-1490. Leiden.

Prange, Wolfgang (ed): Herzog Adolfs Urteibuch. 1544-1570. *QuFGSH* 87, Neumünster 1985.

Quellensml = Quellensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte I-VII. Kiel 1862. 1913.

Quellensml VI = Hansen, R./Jessen, W (1904).

QuFGSH = Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Neumünster.

Ratschronik Lübeck se Die Chroniken der niedersächsischen Städte.

Register van Charters en Bescheiden in het oude Archief van Kampen. Bd 1-4. Kampen 1862-1875.

Rep I = Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis (ed Kr. Erslev m.fl.) I-IV. Kbh 1894-1912.

Rep II = Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis (ed Christensen) II Rk, I-IX, Kbh 1928-39.

Reuter, Christian (1891): Das älteste Kieler Rentebuch (1300-1487). Kiel.

samme (1896): Das Kieler Erbebuch (1411-1604). Kiel.

Rüning, Gustav (1914-35): Oldenburgisches Urkundenbuch, 1-8. Oldenburg.

Rørdam, Holger: Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Århundrede. Kbh 1887.

SHRU = Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Regesten und Urkunden (ed P. Hasse m.fl.) 1886 ff.

SHUS = Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte, I-IV, Kiel 1839-80.

Simson, Paul (1913): Danziger Inventar 1531-1591. Leipzig.

Sprandel, Rolf (1972): Das Hamburger Pfundzollbuch von 1418. *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*. Neue Folge. XVIII. Köln/Wien 1972.

SRD = Scriptorum Rerum Danicarum. I-IX. 1772-1878. Kbh.

Steindorf, E. (1859): Briefe des Lübecker Raths an den Kieler aus den Jahren 1469 bis 1472. Nach den Originalen im Kieler Stadtarchiv. *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer*. II, p 276-291.

Stern, Moritz (1904): Das zweite Kieler Rentebuch (1487-1586). *Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte*, 21. Kiel.

samme (1916): Chronicon Kiliense tragicum-curiosum. 1432-1717. Die Chronik des Asmus Bremer. *Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte*, 18/19. Kiel.

Thiset, A (1892): Fru Eline Gøyes Jordebog. Kbh.

samme (1897): Danske Adelige Brevkister. Kbh.

Urk Lübb = Urkundenbuch der Stadt Lübeck I-XI, Lübeck 1843-1905.
Waitz, G (1845). Urkundliche Beiträge zur Geschichte Christian I. *Nordalbingische Studien. Neues Archiv*. Bd 6, p 111-21, 282-85.
samme (1863). Urkunden und andere Actenstücke zur Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein unter dem Oldenburgischen Hause. *Quellensml* II, Erstes Heft.
Caspar Weinrichs Danziger Chronik. *Scriptores Rerum Prussicarum*, IV. (ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke) Leipzig 1870.
Westermann, Ekkehard (1973): Register vom Ochsen- und Schwe-

nekauf des Kasseler und Marburger Hofes in Dänemark, Hannover, Greven, Lipling, Buttstadt, Zerbst und Berlin von 1508-1618. *Scripta Mercaturæ* H.1/2. p 53-86.
Westphalen, Ernst Joachim (1739-45): Monumenta inedita rerum Germanicarum præcipue Cimbricarum et Megapolensium. I-IV. Leipzig.
Wetzel, August (1883): Die Lübecker Briefe des Kieler Stadtarchivs 1422-1534. *Mittheilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte*, 5. Heft. Kiel.
ÆDA se *DÆA*.

Litteratur

Aaby, Bent (1986): Mennesket og naturen på Abkæregnen gennem 6000 år. *Sønderjysk Månedsskrift* 1896, 9, p 277-90.

Aakjær, Svend (ed) (1930): Maal og Vægt. *Nordisk Kultur*. XXX. Stockholm.

Abel, Wilhelm (1978): Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. 2 udg. Stuttgart.

Achelis, Thomas Otto (1950): Von Hardsvögten und Hardschreibern. Schleswig-Holsteinische Anzeigen. Teil A, Nr 5, p 103-109.

Adler, Peter (1842): Bidrag til Skildring af Byen Ribe i de forrige Aarhundreder efter utrykte Kilder. 1ste Hefte, 1ste Afsnit. Ribe.

Ahvenainen, Jorma (1963): Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Helsingfors.

Albrechtsen, Esben (1974): Den holstenske Adels Indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. Århundrede. *Hist. Tidsskr.* Bd 74, p 81-152.

samme (1981): Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404. Studier over hertugdømmets lensforhold og indre opbygning på dronning Margrethes tid. Kbh.

Amman, Hektor (1963): Vom Lebensraum der mittelalterlichen Stadt. Eine Untersuchung an schwäbischen Beispielen. *Berichte zur deutschen Landeskunde*. 31, p 284-316.

Andréén, Anders (1985): Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Malmö.

Andresen, Ludwig (1924-5): Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern. I-II *Nordschleswig. Grenzdeutsche Zeitschrift*. (p 163-175, 203-219).

samme (1933): Die adlige Familie Frodsen in der Wiedingharde. *Die Heimat*, p 16-23.

samme (1939): Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627). Flensburg.

Anonym (1790): Etwas von Stallern und den besondern Gesetzen und Freiheiten der drei Lande Eyderstedt, Evershop und Utholm. *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte*. 4 Jg. (p 36-64, 114-29, 232-58).

Anonym (1968): Rødemishof und Poggenburg. *Husumer Monatshefte*. 1968. Nr 9, p 23-4.

Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein, Lauenburg. Bd 1-5. (1833-1843).

Arup, Erik (1902-4): Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne 1460-1487. *Hist. Tidsskr.* 7 Rk. Bd 4. (p 317-88, 399-489).

Barner, Konrad (1874): Familien Rosenkrantz's Historie. I. Kbh.

Baum, Hans Peter og Sprandel, Rolf (1972): Zur Wirtschaftsentwicklung im spätmittelalterlichen Hamburg. *Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsg.* 54, p 473-88.

Baum, Hans Peter (1976): Hochkonjunktur und Wirtschaftskrise im spätmittelalterlichen Hamburg. *Hamburger Rentengeschäfte* 1371-1410. Hamburg.

Beccau, Christian Ulrich (1854): Versuch einer urkundlichen Darstellung der Geschichte Husums bis zur Ertheilung des Stadtrechtes. Schleswig.

Becker-Christensen, Henrik (1981): Hærvejen i Sønderjylland. Åbenrå.

Below, Georg von (1920): Über Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker. mit besonderer Rücksicht auf die Stadtwirtschaft des deutschen Mittelalters. *Probleme der Wirtschaftsgeschichte*, p 143-257.

Bendixen, Jens Andreas (1954): Herregårde og nedlagte landsbyer i Angel. *Kulturgeografi*, p 245-54.

Bertheau, Friedrich (1917): Wirtschaftsgeschichte des Klosters Preetz im vierzehnten und fünfzehnten Jahrhundert. *ZSHG* bd 47, p 91-266.

Biernatzki, H. (ed) (1846-7): Schleswig-Holstein-Lauenburgische Landesberichte. I-II. Altona.

Bing, Werner (1909): Hamburgs Bierbrauerei vom 14. bis zum 18. Jahrh. *Zeitschr. des Vereins für Hamburgische Gesch.* Bd 14, p 209-32.

Bobé, Louis (1898-1912): Slægten Ahlefeldts Historie. I-IV. Kbh.

Bonsen, Uwe (1966): Die Entwicklung des Siedlungsbildes und der Agrarstruktur der Landschaft Schwansen vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Kiel.

Boockmann, Andrea (1967): Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. *QuFGSH* 52.

Buchwald, G. von (1882): Schleswig-Holsteinische Fischereiverhältnisse im XV. Jahrhundert. *ZSHG* 12, p 75-112.

Boysen, Kurt (1967): Das Nordstrander Landrecht von 1572. *QuFGSH* 54.

Brämer, Charlotte (1922): Die Entwicklung der Danziger Reederei im Mittelalter. *Zeitschr. des Westpreussischen Geschichtsvereins*, Heft 63, p 33-95.

Brandt, Otto (1976): Geschichte Schleswig-Holsteins. Ein Grundriss. (7. opl). Kiel.

Brenner, Robert (1976): Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past and Present*, nr 70, p 30-75.

- Bruns, Friedrich (1902): Die Lübeckische Ratschronik des 15. Jahrhunderts und ihre Verfasser. *Hansische Geschichtsblätter*, p 183-202.
- Bücher, Karl (1926): Die Entstehung der Volkswirtschaft. Vorträge und Aufsätze. (17. opl) Tübingen.
- Carstens, Goslar (1932): Das Gut Arlewatt. *Jahrb. des Nordfriesischen Vereins*. 19, p 118-28.
- samme (1937): Zur Geschichte des nordfriesischen Adels. *Jahrb. des Heimatbundes Nordfriesland* 24, p 58-91.
- samme (1949): Die Bedeutung des Wappenwesens für Nordfriesland. *Jahrb. des Nordfriesisches Instituts*. 1, p 65-71.
- samme (1969): Die Stiftsvogtey Rödemis bis 1750. *650 Jahre Rödemis. 1319-1969*. (ed Kambeck, W. m.fl.). Husum, p 9-47.
- Carstens, Werner (1931): Die Wahl König Christian I. von Dänemark zum Herzog von Schleswig und Grafen von Holstein im Jahre 1460. *ZSHG* 60, p 231-64.
- samme (1935): Untersuchungen zur Geschichte des Adels und des adligen Gutes in Holstein im Mittelalter. *ZSHG* 63, p 66-103.
- samme (1936): Christian I. und Henning Poggwisch. Ein Beitrag zur Geschichte der Stände im 15. Jahrhundert. *ZSHG* 64, p 145-60.
- samme (1937): Zur Entstehungsgeschichte der nordfriesischen 'Siebenhardenbeliebung' und der Eiderstedter 'Krone der rechten Wahrheit' vom Jahre 1426. *ZSHG* 65, p 368-78.
- Carstensen, Hans-Peter (1924): Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert. *ZSHG* 54, p 153-280.
- Christaller, Walter (1933): Die zentralen Orte in Südwestdeutschland. Jena.
- Christensen, Aksel E. (1934): Danmarks Handel i Middelalderen. *Nordisk Kultur* XVI, p 108-27.
- samme (1935): Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister. Ein Beitrag zu seiner Beurteilung. *Hansische Geschichtsblätter*. Bd 59, p 28-142.
- samme (1941): Dutch Trade to the Baltic about 1600. Studies in the Sound Toll Registers and Dutch Shipping Records. Kbh/Haag.
- samme (1963): Det danske stændersamfunds epoker. Et rids. *Festskrift til Astrid Friis*. Kbh, p 29-46.
- samme (1976): Store og smaa og mange slags fynske bønder. *Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte afhandlinger*, p 243-60.
- Christensen, C.A. (1960): Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437. *Hist. Tidsskr.* XI Rk, 6, p 161-244.
- samme (1978): Arnsholm og Valdemar Sappi. Et nordslesvigsk drama fra Valdemar Atterdags tid. *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, p 39-52.
- Christensen, Harry (1983): Len og magt i Danmark 1439-1466. Kbh.
- Christensen, William (1895): Unionskongerne og Hansestæderne 1439-1466. Kbh.
- samme (1903): Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede. Kbh.
- samme (1913): Om nogle af det 15. Århundredes Betegnelser for Adelsstanden. *Festskrift til Edvard Holm. Tillægshfte til Historisk Tidsskrift* VIII Rk, 4, p 38-51.
- Christiani, Wilhelm Ernst (1781): Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein. I-II. Kiel.
- Christophersen, Axel (1980): Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets udvikling i Lund c:a 1000-1350. Lund.
- Chisholm, M. (1967): Rural Settlement and Land Use. New York.
- Clausen, Otto (1955): Wirtschaftliche und rechtliche Verhältnisse auf der mittelschleswigschen Geest. *Jahrb. f. die Schleswigsche Geest*. p 84-101.
- La Cour, Vilh. (1937): Tidsrummet 1459-1544. *Sønderjylland Historie* II, Kbh. p 163-342, 482-92.
- DAA = Danmarks Adels Aarbog.
- Daenell, Ernst (1902): Der Ostseeverkehr und die Hansestädte von der Mitte des 14. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. *Hansische Geschichtsblätter*, p 3-47.
- samme (1905): Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. *Hansische Geschichtsblätter* XI, p 3-91.
- samme (1905-6): Die Blütezeit der deutschen Hanse. *Hansische Geschichte von der zweiten Hälfte des XIV. bis zum letzten Viertel des XV. Jahrhunderts*. I-II. Berlin.
- Dahlerup, Troels (1963): Bidrag til rentespørgsmålets historie i dansk senmiddelalder og reformationstid. *Festskrift til Astrid Friis*. Kbh. p 47-64.
- samme (1969-70): Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. *Hist. Tidsskr.* XII Rk, 4, p 1-41.
- samme (1971): Danmark. *Den nordiske adel i senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*. p 45-80.
- samme (1984): En bonde i kongens råd. Bidrag til Østjyllands politiske historie i Grevefejdens tid. *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehoj*. p 51-70.
- Dedenroth-Schou, Poul (1982): 'Kgl. majestæts tolder på Falsterbo'. *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift* 1982. 3, p 31-42.
- Dennecke, Dietrich (1985): Beziehungen zwischen Stadt und Land in Nordwestdeutschland während des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. *Stadt im Wandel. Landesausstellung Niedersachsen 1985. Ausstellungskatalog* Bd 3. (ed. Meckseper, C) Stuttgart-Bad Canstatt, p 191-218.
- Detlefsen, D. (1891-2): Geschichte der holsteinischen Elbmarschen. I-II. Glückstadt.
- Dillen, Johannes Gerard van (1914): Het Economisch Karakter der Middeleeuwsche Stad. Amsterdam.
- Diitrich, Erich (1974): Stadt, Land, zentrale Orte als Problem historischer Raumforschung. *Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte*. Bd 88. Hannover, p 1-18.
- Don, Johan (1969): Das niederländische Kampen als althansische Schifffahrts- und Reederstadt – eine Parallellfall zu Bremen. *Bremisches Jahrbuch*, 51, p 67-83.
- Dollinger, Philippe (1970): The German Hansa. London.
- DM = Danske Magazin 1745 ff.

- Dreyer, Johan Carl (1754-63): Sammlung vermischter Abhandlungen zur Erläuterung der teutschen Rechte und Alterthümer I-II. Rostock/Wismar.
- Dülmen, Richard van (1981): Formierung der europäischen Gesellschaft in der frühen Neuzeit. *Geschichte und Gesellschaft*, 7, p 5-41.
- Eckermann (Bauinspektor) (1891): Die Eindeichungen von Husum bis Hoyer. *ZSHG* 21, p 185-234.
- samme (1893): Die Eindeichungen südlich von Husum. in Eiderstedt und Stapelholm. *ZSHG* 23, p 39-120.
- Ellehøj, Svend (1963): Flensborgkøbmanden Tile Petersen. *Festskrift til Astrid Friis*. Kbh, p 85-98.
- Ellermeyer, Jürgen (1975): Stade 1300-1399. Liegenschaften und Renten in Stadt und Land. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialstruktur einer Hansischen Landstadt im Spätmittelalter. Stade.
- Ellger, Dietrich (1952): Die Kunstdenkmäler des Landkreises Flensburg. (= Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein Bd 6). München.
- Enemark, Poul (1955): Adelig studehandel i 16. århundrede. Kommentarer til en rettertingsdom af 1557. *Erhvervshistorisk Årbog*. VII, p 7-34.
- samme (1957-8): Den økonomiske baggrund for de første oldenburgske kongers udenrigspolitik. *Jyske Samlinger*. Ny Rk. IV, p 1-20.
- samme (1966): Friesischer Handel zwischen ca. 1500 und 1700. *Nordfriesisches Jahrb.* p 90-100.
- samme (1971): Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport. I-II. Århus.
- samme (1979): Fra Kalmarbrev til Stockholms blodbad. Den nordiske trestatsunions epoke 1397-1521. Kbh.
- samme (1983): Oksehandelens historie ca. 1300-1700. Særtryk af *Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark*. Kbh.
- Engel, Evamaria (1964): Bürgerlicher Lehnbesitz, bäuerliche Produktenrente und altmärkisch-hamburgische Handelsbeziehungen im 14. Jahrhundert. *Hansische Geschichtsblätter* 82, p 21-41.
- Engel, Evamaria/Zientara, Benedykt (1967): Feudalstruktur, Lehnbürgertum und Fernhandel im spätmittelalterlichen Brandenburg. *Abhandlungen zur Handels- und Sozialgesch.* 7, Weimar.
- Erslev, Kristian (1882): Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse. Kbh.
- samme (1901): Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning. Kbh.
- Fabricius, Knud (1945): Den politiske forbindelse mellem Danmark og Nederlandene. *Holland Danmark* (ed K. Fabricius m.fl.) I, Kbh, p 11-133.
- Fangel, Henrik (1979): Herremænd på Als og Sundeved i middelalderen og 1500-tallet. *Fra Als og Sundeved*, 57. *Adel og hertuger på Als og Sundeved*. p 9-49.
- Fester, Richard (1933): Häuser und Geschlechter Althusums. *ZSHG* 61, p 110-90.
- Fink, Troels (1941): Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Kbh.
- Fink, Troels (1945): Flensborgs Borgerskab i det 15. Aarhundrede. *Til Knud Fabricius 13/8 1945*. p 13-29.
- Fischer, Otto (1955): Nordfriesland. *Das Wasserwesen an der Schleswig-Holsteinischen Nordseeküste* (ed. F. Müller og O. Fischer) III,2. Berlin.
- samme (1956): Eiderstedt. *Das Wasserwesen an der Schleswig-Holsteinischen Nordseeküste* (ed F. Müller og O. Fischer) III,3. Berlin.
- samme (1958): Stapelholm und Eiderniederung. *Das Wasserwesen an der Schleswig-Holsteinischen Nordseeküste*. III,4. Berlin.
- Flensborg Bys Historie. (ed) Hjelholt, H. Hvidtfeldt, J. Kretschmer, K. I-II. Kbh 1953-55.
- Fliedner, Dietrich (1974): Wirtschaftliche und soziale Stadtumlandbeziehungen im hohen Mittelalter. *Stadt-Land-Beziehungen als Problem der historischen Raumforschung. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte*. Bd 88, p 123-137.
- Freiburg, Hubert (1977): Agrarkonjunktur und Agrarstruktur in vorindustrieller Zeit. Die Aussagekraft der säkularen Wellen der Preise und Löhne im Hinblick auf die Entwicklung der bäuerlichen Einkommen. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 64, p 289-327.
- Freytag, Erwin (1950): Ein Lanstenverzeichnis der Uggelharde vom Jahre 1472. *Jahrbuch des Angler Heimatvereins*. 14, p 154-156.
- samme (1951): Die privilegierten Höfe in Poppholz und ihre Besitzer. *Jahrb. des Angler Heimatvereins*. 15 (p 61-85).
- samme (1958): Aus dem Lehnregister des Amtes Flensburg 1472. *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*, 6, p 83-87.
- samme (1983): Chronik des Kirchspiels Sieverstedt. Sieverstedt.
- Fritze, Konrad (1976): Bürger und Bauern zur Hansezeit. Studien zu den Stadt-Land-Beziehungen an der süd-westlichen Ostseeküste vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. *Abhandl. zur Handels- und Sozialgeschichte*, XVI. Weimar.
- Fürsen, Ernst Joachim (1973): Der Hardsesvogt im Herzogtum Schleswig, unter besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1721-1867. Kiel (diss).
- Gabrielsson, Peter (1971): Struktur und Funktion der Hamburger Rentengeschäfte in der Zeit von 1471 bis 1490. Ein Beitrag zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte der nordwestdeutschen Stadt. Hamburg.
- Galster, Georg (1967): Fra hertug Frederiks hof. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. Kbh, p 5-26.
- Gisen, Augusti (1833): Bericht von dem vorigen Wohlstande der Stadt Husum und durch Unfälle dieselbe nach gerade herunterkommen, aufgesetzt im Jahre 1656. *Neues Staatsbürgerliches Magazin*, 1, p 580-90.

- Gissel, Svend (1976): Krise og kapitel i dansk senmiddelalder. *Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar*. Uppsala.
- Gissel, Svend m.fl. (ed) (1981): Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries ca. 1300-1600. *Det Nordiske Ødegårdsprojekt*. 11. Stockholm.
- Graef, Fritz (1935): Bestand und Zusammensetzung der Flensburger Bevölkerung um 1436. *Die Heimat*. p 239-37.
- Gramulla, Gertrud Susanna (1970): Handelsbeziehungen Kölner Kaufleute zwischen 1500 und 1650. Köln.
- Grandjean, Poul Bredo (1953): Slesvigske Købstæders og Herreders Segl indtil 1660. Herunder Landskabers Segl. Kbh.
- Gregersen, Hans Valdemar og Iversen, Peter Kr. (1951): Bjolderup sogns historie. I-II. Tønder.
- Gregersen, H.V. (1973): Studedrift og toldoprævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej. *Sønderj. Årbøger* p 5-13.
- samme (1974): Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortysknings historie indtil 1600-årene. Odense.
- samme (1977): Den senmiddelalderlige ødelægning i Bov sogn. *Sønderj. Månedsskrift*, p 266-70.
- samme (1981): Slesvig og Holsten før 1830. *Politikens Danmarkshistorie*. Kbh.
- samme (1984): Fremmede okseopkøbere i Danmark i 1508. *Sønderj. Årbøger*. p 5-12.
- Greve, Klaus (1981): Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig um 1800. *ZSHG* 106. p 89-105.
- Gripp, Karl (1964): Erdgeschichte von Schleswig-Holstein. Neumünster.
- Hagedorn, Bernhard (1909): Betriebsformen und Einrichtungen des Emdener Seehandelsverkehr in den letzten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts. *Hansische Geschichtsblätter*, 15, p 329-429.
- samme (1910): Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert. *Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte*. III. Berlin.
- Hagemeister, Jörn (1979): Rungholt. Sage und Wirklichkeit. St. Peter-Ording.
- Hald, Kristian (1948-79): Sydslesvigs Stednavne. Bd 7. Nordangel. Kbh.
- Hall, Peter (ed) (1966): Von Thünen's Isolated State. An English Edition of *Der Isolierte Staat* by Johann Heinrich von Thünen. Oxford.
- Hammarström, Ingrid (ed) (1979-82): Kalmar stads historia. I-II. Kalmar.
- Hansen, Birgit Als (1985): Middelalderlige teglovne. *Bygningsarkæologiske Studier*. Kbh, p 7-16.
- Hansen, Johannes (1912): Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks. Lübeck.
- Hansen, Reimer (1894): Beiträge zur Geschichte und Geographie Nordfrieslands im Mittelalter. *ZSHG*, 24, p 1-92.
- samme (1899): Der dithmarische Chronist Johann Russe und seine Vorgänger. *ZSHG*, 29, p 1-85.
- Hansen, Svend Aage (1964): Adelsvældens grundlag. Kbh.
- Hanssen, Börje (1963): Urban Activity, Urban People and Urban Environment in Scandinavian History. *International Journal of Comparative Sociology*. IV, p 342-58.
- samme (1977): Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne. Östervålla (1 opl. 1952).
- Häpke, Rudolf (1928): Die ökonomische Landschaft und die Gruppenstadt in der älteren Wirtschaftsgeschichte. *Aus Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gedächtnisschrift für Georg von Below*. Stuttgart, p 82-104.
- Harms, Klaus (1914): Das Domkapitel zu Schleswig von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542. *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*. I, 7. Kiel.
- Haustedt, L. (1899): Chronik von Bordelum und den fürstlichen Reußischen Kögen. Bordelum.
- Haverkamp, Alfred (1975): Die 'frühbürgerliche' Welt im hohen und späteren Mittelalter. *Historische Zeitschrift*, 221, p 571-602.
- Hector, Kurt (1961): Die Kirche und das Kirchspiel Gettorf im ausgehenden Mittelalter. *Jahrb. der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*, 19, p 7-74.
- Heinreich, Anton M. (1819): Nordfriesische Chronik. Zum dritten Male hsg. von Dr. N. Falck. Tønder.
- Heinzel, Hermann (1933): Auf neuen Wegen der Wirtschaftsgeschichte. *Vergangenheit und Gegenwart*, 23, p 495-515.
- Heisch, Günter (1966): Privilegien und Recht von 1775 bis zur Gegenwart. *Geschichte der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*, 4, Neumünster.
- Henning, Friedrich-Wilhelm (1972): 'Die grosse Stadt in verschiedenen Verhältnissen betrachtet' (J.H.G. v. Justi, 1764). *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 20, p 186-97.
- Hennings, Hans Harald (1960): Die Wähler von Ripen – Der schleswig-holsteinische Rat um 1460. 'Dat se bliven ewich tosamende ungedelt. *Festschrift der schleswig-holsteinischen Ritterschaft*. Neumünster, p 65-100.
- Henningsen, Henning (1972): Part i skib. *Årbog 1972. Udg. af Selskabet Handels- og Søfartsmuseets Venner*, p 101-23.
- samme (1984): Vogt jer for Lappesand: Om læsekort og deres beskrivelser af danske farvande. *Handels- og søfartsmuseet på Kronborg. Årbog*. p 56-99.
- Henningsen, Johannes (1934): Zur Geschichte eines altfriesischen Bauernhofs in Husum im 15. und 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte der engeren Heimat. *Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins*. 21, p 80-92.
- Hertz, Michael (1983): 'Beskeden mand'. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse. *Bol og By*. II.2. p 77-106.
- Hilton, Rodney (1973): Bond Men made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381. London.
- samme (ed) (1976): The Transition from Feudalism to Capitalism. London. (2. opl 1980).
- Hingst, H (1971): Haneburg – ein mittelalterlicher Burghügel in

- Westerohrstedt. *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*, 19, p 63-73.
- Hinz, Hermann (1949): Vor- und frühgeschichtliche Wege im Kreise Husum. *Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde*, 27, p 39-49.
- Hirsch, Theodor (1858): Handels- und Gewerbsgeschichte Danzigs unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Leipzig.
- Hjellholt, Holger (1953-55) se *Flensborg Bys Historie*.
- Hofmeister, Erik (1983): Selvejrbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder. *Historie. Jyske Saml.* Ny Rk XV, I p 55-86.
- Hoffmann, Erich (1953): Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig. *QuFGSH* 27.
- samme (1984a): Die Entstehung Flensburgs. *Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift*. I p 23-58.
- samme (1984b): Spätmittelalter und Reformationszeit. *Geschichte Schleswig-Holsteins*. Bd 4, Teil II, 3. p 161-260.
- samme (1986): Spätmittelalter und Reformationszeit. *Geschichte Schleswig-Holsteins*. Bd 4, Teil II, 4. p 261-352.
- Hoffmann, Gottfried Ernst (1960): Das Ripener Privileg vom 5. März 1460 und die 'Tapfere Verbesserung' vom 4. April 1460. 'Dat se bliven ewich tosamende ungedelt'. *Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*. (ed H.v.Rumohr) p 21-44.
- Hoselitz, Bert F. (1965): Theories of Stages of Economic Growth. *Theories of Economic Growth* (ed. Hoselitz, B.F.). p 193-238. New York.
- Houtte, J.A. van (1966): The Rise and Decline of the Market of Bruges. *The Economic History Review*, 2 ser. XIX, p 29-47.
- Hvidtfeldt, Johan (1945): Angel i middelalderen. *Sydlesvig II, Angel* (ed. G. Knudsen og K. Kretzschmer) Kbh, p 198-288.
- samme (1946): Holstenerne vinder frem (1100-1544). *Sydlesvig gennem Tiderne I*, p 109-193.
- samme (1950): Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen. *Sønderj. Årbøger*, p 161-209.
- Hähnsen, Fritz (1923): Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein. *QuFGSH* 9.
- samme (1923b): Die Gewerbefreiheit Dithmarschens. *Nordelbingen*, 1, p 104-111.
- Horby, Kai (1980): Middelalderen. *Dansk Socialhistorie 2. Samfundet i vikingetiden og middelalder 800-1500*. Kbh, p 77-322.
- Illing, Rudolf (1923): Die Entwicklung der Seefischerei an der Nordseeküste Schleswig-Holsteins. *ZSHG*, 52, p 1-69.
- Ilsoe, Grethe (1966): Dansk herremandshandel med hansekøbmænd i senmiddelalderen. *Middelalderstudier tilegn. Aksel E. Christensen på tresårsdagen*. Kbh, p 305-36.
- Ingwersen, Peter (1951): Augaard. Beitrag zur Geschichte der Freibondengüter. *Jahrbuch des Angler Heimatvereins* 15, p 41-60.
- samme (1955): Die Geschichte des Gutes Lindewitt bis 1650. *Jahrb. für die Schleswigsche Geest*. 3, p 117-133.
- Irmisch, Rudolf (1960): Geschichte der Stadt Itzehoe. Itzehoe.
- Irsigler, Franz (1985): Kaufmannstypen im Mittelalter. *Stadt im Wandel. Landesausstellung Niedersachsen 1985. Ausstellungskatalog* (ed C. Meckseper) III. Stuttgart-Bad Canstatt p 385-397.
- Iversen, Peter Kr. (1982): Konge- og hertugkøerne i Sønderjylland omkring 1600. *Festschrift til Troels Fink*. Odense, p 63-74.
- Jacobsen, Grethe (1982): Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550. *Håndværkets Kulturhistorie* Bd I. Kbh.
- Jahn, Ferdinand Henrik (1835): Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, fra Kong Oluf og Dronning Margrethe, indtil Kong Hanses død. Kbh.
- Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. I-X, Kiel 1858-69.
- Jansma, T.S. (1976): Hanze, Fugger, Amsterdam. *Bijdragen en medelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 91, p 1-22.
- Jensen, H.N.A. (1833): Niedergelegte Dörfer in Angeln. *Archiv für Staats- und Kirchengesch.* 1 p 419-23.
- samme (1834): Zur Geschichte des Schleswiger Domkapitels besonders nach der Reformation. *Archiv für Staats- und Kirchengesch.*, 2. p 451-553.
- samme (1837): Geschichte des Kirchspiels Gelting. *Archiv für Staats- und Kirchengesch.* 3, p 1-98.
- samme (1840): Einige Notizen und Bemerkungen, betreffend die Wurtsitzer im Herzogthum Schleswig. *Neues Staatsbürgerliches Mag.* 9, p 296-302.
- samme (1840-1): Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. Flensburg.
- samme (1843): Ueber den liber censualis Episcopi Slesvicensis. *Archiv für Staats- und Kirchengesch.* 5, p 417-442.
- samme (1922): Angeln. Geschichtlich und topographisch beschrieben. (2. udg. af W. Martensen m.fl.) Schleswig.
- Jensen, Peter Hoxcer (1983): Centralstedsteorien og de danske byer 1536-1660. *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festschrift til Poul Enemark*. Århus, p 127-144.
- Jessen, Hans (1985): Mittelalterliche Wohnplätze im Kirchspiel Boren. *Jahrb. des Heimatvereins der Landschaft Angeln*. 49, p 19-25.
- Jessen, Jens (1922): Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein. *ZSHG*. 51, p 1-206.
- Jessen, Willers (1950): Chronik der Landschaft Stapelholm. Rendsburg.
- Jexlev, Thelma (1985): Middelalderlige toldregnskaber. En oversigt over de bevarede toldregnskaber frem til 1559. *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift*, 8,1, p 21-36.
- Johannsen, Hans Martin (1926): Studien zur Wirtschaftsgeschichte Rendsburgs. *ZSHG* 55, p 32-183.
- Johnsen, Arne Odd (1947-9): Kong Christian I.s forbundspakt med Karl den Dristige af Burgund og hans allierte (1467). *Hist. Tidsskr.* 11 Rk,2, p 111-131.
- Junghans (Prof. Dr) (1864): Zur Geschichte der Canalverbindungen zwischen Ostsee und Nordsee im 14. 15. 16. Jahrhundert. *Jahrbücher für die Landeskunde*. VII, p 335-40.

- Jørgensen, Bent (1966): Københavnstraktaterne 1441 og deres tilblivelse. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. p 271-304.
- Jørgensen, A.D. (1889-92): Klaus Lembeks Frafald 1421. *DM V Rk.2*, p 108-119.
- samme (1894): Märkær Kloster i Angel. *Sønderj. Aarbøger*, p 147-56.
- Jørgensen, Poul Johs. (1974): Dansk Retshistorie. Kbh 1974 (6. opl).
- Kellenbenz, Hermann (1957): Die unternehmerische Betätigung der verschiedenen Stände während des Übergangs zur Neuzeit. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgesch.* 44 p 1-25.
- samme (1962): Bäuerliche Unternehmertätigkeit im Bereich der Nord- und Ostsee vom Hochmittelalter bis zum Ausgang der neueren Zeit. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgesch.* 49, p 1-40.
- samme (1965): Landverkehr, Fluss- und Seeschifffahrt im europäischen Handel (Spätmittelalter – Anfang des 19. Jahrhundert). *Les Grandes Voies Maritimes dans le Monde. XV -XIX Siecles. Rapport présentes au XII Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Internationale d'Histoire Maritime*. Paris, p 65-174.
- samme (1979): Die Durchfuhr durch die schleswig-holsteinische Landbrücke als Konkurrenz der Öresundfahrt. *Wirtschaft- und Sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann*. München, p 138-55.
- Kerling, Nelly J.M. (1954): Commercial Relations of Holland and Zealand with England from the late 13th Century to the Close of the Middle Ages. Leiden.
- Ketner, F. (1946): Handel en Scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende Eeuw. Leiden.
- Kiessling, Rolf (1977): Stadt-Land-Beziehungen im Spätmittelalter. Überlegungen zu Problemstellung und Methode anhand neuerer Arbeiten vorwiegend zu süddeutschen Beispielen. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 40, p 829-67.
- samme (1979): Bürgerlicher Besitz auf dem Land – ein Schlüssel zu den Stadt-Land-Beziehungen im Spätmittelalter, aufgezeigt am Beispiel Augsburgs und anderer ostschwäbischer Städte. *Augsburger Beiträge zur Landesgeschichte Bayerisch- Schwabens*. Sigmaringen, p 119-40.
- Kinch, J. (1869): Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen. Ribe.
- Kjerulff, Poul Victor (1983): Fredsmødet i Lübeck oktober 1469. En vurdering af Christian I's forhold til de vendiske hansestæder i slutningen af 1460'erne. *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festschrift til Poul Enemark*. Århus, p 63-76.
- KLNM = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. 1956 ff.
- Knudsen, Gunnar (1945-6): Gamle Haandværkernavne. *Fortid og Nutid*. Bd 16, p 130-143.
- Kock, Christian (1952): Wurtsitze und Katen. Entstehung und historische Entwicklung. *Jahrb. der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*, 10, p 36-40.
- Koop, John Rudolph (1923): Küstenveränderungen an der Festlandsküste vor Husum in geschichtlicher Zeit. *ZSHG* 53, p 201-298.
- Koppe, Wilhelm (1955): Zur Preisrevolution des 16. Jahrhunderts in Holstein. *ZSHG* 79, p 185-216.
- samme (1960): Die wirtschaftliche Lage des holsteinischen Adels im 15. Jahrhundert. 'Dat se bliven ewich tosamende ungedelt'. *Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft* (ed. H.v. Rumohr), p 153-178.
- samme (1962): Zwei alte Urkunden zur schleswiger Handelsgeschichte. *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte*, 7, p 67-68.
- samme (1967): Zur Besitz- und Sozialstruktur des Dorfes im 15. und 16. Jahrhundert. *Wüstungen in Deutschland* (ed W. Abel). Frankfurt a.M., p 83-96.
- Koppmann, Karl (1870): Beziehungen Hamburgs zu Christian I. von Dänemark und Gerhard von Oldenburg 1462-72. *ZSHG* 1, p 221-234.
- samme (1871): Zur Geschichtsschreibung der Hansestädte vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. *Hansische Geschichtsblätter*, 1, p 57-84.
- samme (1885): Zur Geschichte der Mecklenburgischen Klipphäfen. *Hansische Geschichtsblätter*, p 103-160.
- Kraack, Gerhard (1969): Das Gildewesen der Stadt Flensburg. *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte*, 19. Flensburg.
- samme (1975): Die Geschichte der Handwerkerämter im Kammerbereich. *Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975. Ein Beitrag zur Geschichte des Handwerks in Schleswig-Holstein*. Flensburg, p 13-58.
- Kraack, G. Thies, G. Schütt H.F. (m.fl.) (ed) (1975): Handwerkskammer Flensburg 1900 bis 1975. Ein Beitrag zur Geschichte des Handwerks in Schleswig-Holstein. Flensburg.
- Kraack, Gerhard (1984): Die St.-Nikolai-Bibliothek zu Flensburg. *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgesch.* 35, Flensburg.
- Kraft, Salomon (1940): Slaget på Brunkeberg ur handelspolitisk synspunkt. (*Svensk Historisk Tidsskrift* II,3, p 89-132.
- Kriedte, Peter (1980): Spätféudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Göttingen.
- Krieger, A.F. (1848): Antislesvigholstenske Fragmenter. II. Kbh.
- Kuhlmann, Hans Joachim (1951): Die Borbyer Wassermühle 1431-1733. *Die Heimat*. 58, p 91-4, 110-2, 202-5.
- samme (1952): Die Schnaaper Wassermühle 1339-1920. *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*. 10, p 15-35.
- samme (1954): Die Borbyer Windmühle 1474-1911. *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*. 12, p 17-32.
- samme (1956): Der mittelalterliche Landesausbau in Angeln. *Jahrbuch des Angler Heimatvereins*. 20, Kappel, p 66-79.

- samme* (1957): Mittelalterliche Wüstungen der Landschaft Angeln. *ZSHG* 81, p 63-78.
- samme* (1958): Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter. *QuFGSH* 36.
- Kuß, Christian* (1831): Die vormaligen Mönchs-Kloster des Cistercienserordens in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. *Staatsbürgerliches Magazin*, 16, p 459-72.
- Lahaine, Ludwig* (1918-19): Die Hanse und Holland von 1474 bis 1525. *Hansische Geschichtsblätter* XXIII-XXIV, p 377-409, 227-279.
- Lammers, Walther* (1953): Die Schlacht bei Hemmingstedt. Freies Bauerntum und Fürstenmacht im Nordseeraum. Heide.
- Landgraf, Henning* (1959): Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jahrhundert. *QuFGSH* 39.
- Landskabsanalyse over Sønderjylland*. Bd 1. (ed Fredningsplansudvalget for Sønderjylland) Odense 1975.
- Last, Martin* (1969): Adel und Graf in Oldenburg während des Mittelalters. *Oldenburger Studien* 1. Oldenburg.
- Laß, J.* (1750): Sammlung einiger Husumischen Nachrichten von Anno 1089 bis Anno 1700 ... Flensburg.
- Lauffer, Victor* (1894): Danzigs Schiffs- und Warenverkehr am Ende des XV. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*. XXXIII, p 1-44.
- von Lehe, Erich* (1965): Hamburgs Handel mit den Elb- und Nordseemarschen zur Hansezeit. *Festschrift Hermann Aubin*. Wiesbaden.
- Leister, Ingeborg* (1952): Rittersitz und adliges Gut in Holstein und Schleswig. Kiel.
- Lensch, Martin* (1908-9): Die Salzgewinnung in Nordfriesland. *Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde*. p 45-68.
- Levsen, Ch.* (anon) (1821): Nachrichten über das Amt Bredstedt. Aus alten Chroniken. (også i nytryk Bredstedt u.år).
- Lönnroth, Erik* (1938): Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria. *Scandia* 11, Lund, p 159-213.
- samme* (1969): Sverige och Kalmarunionen 1397-1457. (disp) (optryk af udg fra 1934). Göteborg.
- Lorenzen, Emil* (1971): Køkkensalt fra Sydslesvig til Danmarks konge og folk. *Sønderj. Månedsskrift*. p 63-66.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim* (1977): Bier und Bierpreise in Schleswig-Holsteins Städten zwischen 1500 und 1560. *Studien zur Sozialgeschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. (ed F. Kopitzsch m.fl.). p 132-154.
- samme* (1980): Die Sozial- und Wirtschaftsstruktur schleswig-holsteinischer Landesstädte zwischen 1500 und 1550. *QuFGSH* 76.
- samme* (1986): Hufner und Kätner. Ein Versuch zur sozialstrukturellen Entwicklung in den holsteinischen Elbmarschen. *Archiv für Agrargeschichte der holsteinischen Elbmarschen*, 2, p 33-67.
- Lundbak, Henrik* (1985): ... Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere. Rådene i København og Malmø 1516-1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund. Odense.
- Lütken, Vilhelm* (1909): Bidrag til Langelands Historie. Rudkjøbing.
- Machulka-Felser, Rautgundis* (1979): Stadt und Umland im Herrschafts- und Wirtschaftsgefüge des Spätmittelalters. *Die Alte Stadt*, 6, p 329-47.
- Maczak, Antoni/Samsonowicz* (1965): La zone baltique; l'un des éléments du marché européen. *Acta Poloniae Historica*, 11, p 71-99.
- Madsen, Lennart S.* (1986): Kålgårde og ottinger syd for Haderslev. *Haderslev-Samfundets Årsskrift*, p 9-20.
- Mager, Friedrich* (1926): Zur Kulturgeographie des Herzogtums Schleswig. *ZSHG* 55, p 1-31.
- samme* (1930-37): Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. I-II. Breslau/Berlin.
- Malowist, Marian* (1938): Riga und Danzig vom Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. *Conventus primus historicorum Balticorum. Acta et relata*. Riga, p 312-26.
- samme* (1957): Über die Frage der Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern im 15. und 16. Jahrhundert. *Hansische Geschichtsblätter*. 5, p 29-47.
- samme* (1966): The Problem on Inequality of Economic Development in Europe in the Later Middle Ages. *The Economic History Review*. 2 Ser. XIX, 1, p 15-28.
- samme* (1972): Croissance et régression en Europe XIV -XVII siècles. *Cahiers des Annales*. 34. Paris.
- Martensen, Markus* (1951): Aus der Geschichte des Festebauern-dorfes Kalleby. *Jahrbuch des Angler Heimatvereins* 15, p 86-96.
- samme* (1960): Die Chronik der Kirchspiele Quern und Neukirchen. Schleswig.
- Matthiesen, Hugo* (1927): Middelalderlige Byer. Beliggenhed og Baggrund. Kbh.
- Meißner, Bernhard* (1984): Lateinische Inschriften in Flensburg. *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte*, 33, Flensburg.
- Merrington, John* (1976): Town and Country in the Transition to Capitalism. *Hilton* (1976): The Transition ... p 170-95.
- Meyer, Hans* (1968): Schwabstedt. 5000 Jahre Schwabstedter Geschichte. Schwabstedt.
- Meyse, Alfred* (1939): Tor Smeden. Eine Flensburger Großkaufmannsfamilie des 16. Jahrhunderts. *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte*, 4 1939.
- Michelsen, Andreas L.J.* (1828): Nordfriesland im Mittelalter. Slesvig.
- samme* (1833): Die ältere Geschichte des adeligen Gutes Rundhof in Angeln. *Archiv für Staats- und Kirchengesch.* I Bd, 1. Heft, p 1-49.
- samme* (1878): Nachricht von den schleswigischen Aemtern und Amtmännern im fünfzehnten und sechzehnten Jahrhundert. *ZSHG* 8, p 125-176.
- Mitterauer, Michael* (1980): Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung. Stuttgart.
- Moller, Olavs Henricus* (1767): Historischer Bericht von der Stadt Flensburg. Flensburg.

- Müller, Johanna (1926-28): Handel und Verkehr Bremens im Mittelalter (I-II). *Bremisches Jahrbuch* (1926) p 204-62. (1928) p 1-107.
- Müller-Wille, Michael/ Willroth, Karl-Heinz (1983): Zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Besiedlung in Angeln und Schwansen. *Offa*, 40, p 275-320.
- Naudé, W. (1896): Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert. *Acta Borussica. Getreidehandelspolitik* 1. Berlin.
- Neues Staatsbürgerliches Magazin (ed N. Falck).
- Nielsen, Maria (1915): Bidrag til Belysning af Flensborgs Handel og Skibsfart i 16. og 17. Aarhundrede. *Festskrift til Johs. C.H.R. Steenstrup*. p 177-187.
- Nielsen, Svend (1979): En middelalderlig teglværksindustri i Pamhule skov nær Haderslev. *Antikvariske Studier* 3, Kbh, p 87-106.
- Nirrhein, H. (1910): Wandschneider und Kaufleute in Hamburg. *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*. XV. p 136-65.
- Noodt, Johann Friedrich (1744-52): Beyträge zur Erläuterung der Zivil-, Kirchen- und Gelehrten Historie der Herzogthümer Schleswig und Holstein. I-II. Hamburg.
- Nordalbingische Studien. *Neues Archiv der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für Vaterländische Geschichte*. '.
- Olesen, Jens E. (1980): Rigsråd, Kongemagt, Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449. Aarhus.
- samme (1983a): Unionskrige og Stændersamfund. Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid. 1450-1481. Aarhus.
- samme (1983b): Hertug Adolf VIII og Danmark 1435-1459. *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark*. Aarhus, p 11-27.
- Olsen, Albert (1945): Handelen. *Holland Danmark*. (ed K. Fabricius m.fl.) I. Kbh. p 134-231.
- Olrik, Jørgen (1937): Tidsrummet 1241-1459. *Sønderjyllands Historie*. II Kbh. p 5-160.
- Österberg, Eva (1979): Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter: de nordiska länderna c:a 1350-1600. *Scandia*, p 171-204.
- Paludan-Müller, C. (1874): De første Konger af den Oldenborgske Slægt. Kbh.
- Panten, Albert A. (1971): Das Kirchspiel Enge 1352-1599. Eine Urkundensammlung mit Kommentar. *Studien und Materialien*, nr 3, v. Nordfriisk Institut.
- samme (1972a): Mittelalterliche Familien und ihr Grundbesitz in den Goesharden. *Nordfriesisches Jahrb.* p 17-36.
- samme (1972b): Zur Entstehungsgeschichte der ehemals adligen Güter in der Karrharde. *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*, p 83-102.
- samme (1974): Mittelalterliche Familien und ihr Grundbesitz in den Goesharden. Nachträge und Verbesserungen. *Nordfriesisches Jahrb.* p 23-31.
- samme (1975): Zur Beteiligung von Nordfriesen am Streit zwischen Christian I. und Gerhard von Oldenburg (I). *Nordfriesisches Jahrb.* p 15-38.
- samme (1976a): Die nordfriesischen Landrechte von 1426. *Nordfriesland*. 38/39. p 70-74.
- samme (1976b): Unbekannte Rechtquellen des 15. und 16. Jahrhunderts aus Nordfriesland. Langenhorn.
- samme (1976c): Zur mittelalterlichen Geschichte des Edelhofes Bollingstedt. *Jahrb. für die Schleswigsche Geest*, p 33-37.
- samme (1977): Zur Beteiligung von Nordfriesen am Streit zwischen Christian I. und Gerhard von Oldenburg (II). *Nordfriesisches Jahrb.* p 137-60.
- samme (1980): König Abels Tod – Ende einer Legende. *Nordfriesisches Jahrb.* p 117-126.
- samme (1980b): Junker Ulf. Eine Studie zur Entwicklung der Leibeigenschaft in der Karrharde. *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*. p 147-58.
- samme (1981a): Die Hauswirte Husums im Jahre 1438. *Familienurkundliches Jahrbuch. Schleswig-Holstein*. Bd 20, p 5-12.
- samme (1981b): Ein unveröffentlichtes Fragment eines Bederegisters der Vogtei Gottorp aus dem Jahre 1456. *Nordfriesisches Jahrbuch*, p 146-47.
- samme (1982): Ein Pachtbauernverzeichnis von Lindewithgaard aus dem Jahre 1510. *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*, p 64-65.
- samme (1984): Einige Überlegungen zu Flensburgs Verbindungen zum Westen im Mittelalter. *Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festskrift*. I, p 59-84.
- Pauli, Carl Wilhelm (1875): Lübeck's Mangelnd und Caperwesen. Aus ungedruckten Urkunden der Niederstadtbücher. Lübeck.
- Paulsen, Thomas m.fl. (1985): Chronik der Hattstedtermarsch. Breklum.
- Pedersen, Henrik (1915-17): Nogle træk til Belysning af Hovedgaardens bedriften i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. *Historisk Tidsskr.* VIII, 6. p 1-82.
- Petersen, Christian (1927): Der Breklumer Koog. *Jahrb. des Nordfriesischen Vereins*. p 33-61.
- Perlebach, Hans (1951): Die Gaasten unter den leibeigenen Untertanen des Königl. Gutes Gelting in den Jahren 1736 und 1758. *Die Heimat*. 58. p 152-55.
- Peters, Inge-Maren (1973-5): Der Ripener Vertrag und die Ausbildung der landständischen Verfassung in Schleswig-Holstein. I-II. *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 109 og 110, p 305-49 og 189-208.
- samme (1976-77): Das mittelalterliche Zahlungssystem als Problem der Landesgeschichte. I-II. *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 112 og 113, p 139-83 og 141-202.
- Petersen, Erling Ladewig (1966): Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. Kbh. p 219-244.

- Pfeifer, Gottfried (1928): Das Siedlungsbild der Landschaft Angeln. Breslau.
- Pirenne, Henri (1925): Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade. New York.
- Porsmose, Erland (1981): Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel. Odense.
- samme (1983): Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542. Odense.
- Poulsen, Bjørn (1985a): Korn eller kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen belyst ved studier på Stevns og i Odsherred. *Bol og By*. 1985, p 7-20.
- samme (1985b): Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi. *Hikuin* 11, p 227-236.
- samme (1985c): Husum by, Svavsted borg og det nordfrisisk marked i 1504. *Sønderjyske Årbøger*. p 35-63.
- samme (1986): Klokkestøberen. *Skalk*, nr 5, p 26-29.
- Postel, Rainer (1975): Adel und Bauern in Schleswig-Holstein zur Zeit des deutschen Bauernkrieges. *Der Bauernkrieg 1524-26*. (ed. R. Wohlfeil) München, p 116-42.
- Prange, Knud (1964): Bonde af Thy. En standshistorisk studie. *Bol og By*. 5, p 47-70.
- samme (1983): Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance. *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark*. Århus, p 219-32.
- Prange, Werner (1967): Geologie des Holozäns in den Marschen des nordfriesischen Festlandes. *Meyniana*, 17, Kiel, p 45-94.
- samme (1982): Ribersalt. *Skalk*, nr 2, p 28-30.
- Prange, Wolfgang (1983): Landesherrschaft, Adel und Kirche in Schleswig-Holstein 1523. Die Zahl der Bauern am Ende des Mittelalters und nach der Reformation. *ZSHG* 108, p 51-90.
- samme (1983b): Die Entwicklung der adligen Eigenwirtschaft in Schleswig-Holstein. *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter. Vorträge und Forschungen. Hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte*. XXVII. Bd 1, Sigmaringen, p 519-53.
- Pöge, Gottfried (1980): Die Wind- und Wassermühlen des Kreises und der Stadt Flensburg. Schleswig.
- QuFGSH = Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Neumünster.
- Rasmussen, Erik (1986): Privatborge i middelalderen. *Land og by i middelalderen*, 4. Tønder 1986, p 80-89.
- Rasmussen, Maria (1920): Die Geschichte des Handels Flensburgs bis gegen 1700. (Diss. utrykt, kopi i Dansk Centralbibliothek for Sydslesvig) Kiel.
- Rasmussen, J. Nybo (1984): Das Franziskanerkloster in Flensburg. *Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift*. Flensburg. Bd 1, p 85-152.
- Rebas, Hain (1977): Högdaglig Intressepolitik, slaget på S:t Jørgensbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441. *Scandia*, 43, p 136-184.
- Reincke, Heinrich (1939): Hamburgische Territorialpolitik. *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, XXVIII. p 28-116.
- Reumann, Klaus-Peter (1969): Die Grund- und Gerichtsherrschaft des schleswiger Domkapitels von 1542 bis 1658. Flensburg.
- samme (1977): Die Formen kirchlicher Grundherrschaft. *Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*. Bd I, Neumünster, p 203-36.
- Rhode, P. (1775): Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse. Kbh.
- Riese, Gertrud (1940): Märkte und Stadtentwicklung am nordfriesischen Geestrand. *Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel*. X.4, Kiel.
- Rogge, Heinrich (1903): Der Stapelzwang des hansischen Kontors zu Brügge im 15. Jahrhundert. Kiel.
- Rohling, Ludwig (1955): Die Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg. *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein*. 7. München 1955.
- Rolfs, Claus (1926): Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer. Kiel.
- Rörig, Fritz (1933): Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode. Jena.
- samme (1934): 'Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft'. *Historische Zeitschrift*, 150, p 457-84.
- Röschmann, Jacob (1963): Vorgeschichte des Kreises Flensburg. *Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde in Schleswig-Holstein*. VI. Neumünster.
- Rumohr, Wulf-Henning von (1984): Im Strom der Zeit. 750 Jahre Familie und Gut. 400 Jahre auf Rundhof. Schleswig.
- Rust, Wilhelm (1962): Die Geschichte der lederverarbeitenden Handwerksberufe in der Stadt und im Amt Flensburg. Flensburg.
- samme (1967): Das Flensburger Bauhandwerk von 1388 bis 1966. Flensburg. *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte*, 18.
- Rørdam, Holger (ed) (1902): Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder. Bd 4, Kbh.
- Sach, August (1875): Geschichte der Stadt Schleswig nach urkundlichen Quellen. Schleswig.
- Saß, Karl Heinz (1955): Hansischer Einfuhrhandel in Reval um 1430. *Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas*, nr 19. Marburg/Lahn.
- Sauer, Hans (1971): Hansestädte und Landesfürsten. Die wendischen Hansestädte in der Auseinandersetzung mit den Fürstentümern Oldenburg und Mecklenburg während der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. *Quellen und Darstellungen zur Hanseischen Geschichte*. N.F. XVI. Köln/Wien.
- Sax, Peter (1984): Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens. Bd 3 (ed Albert A. Panten). St.Peter-Ording.
- samme (1985): Werke.. Bd 2.
- Scammel, G.V. (1962): Shipowning in England ca. 1450-1550.

- Transactions of the Royal Historical Society*, 5, ser 12. London, p 105-22.
- Scharff, Alexander (1955): Schleswig-Holstein und Dänemark im Zeitalter des Ständestaates. *ZSHG*, 79, p 153-184.
- samme (1960): Die Wahl von Ripen und das Vorbild des Nordens. 'Dat se bliven ewich tosamende ungedelt'. *Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*. (ed H.v. Rumohr). Neumünster.
- Schierning, Andreas Lorck (1949): Die Chronik der Familie Lorck. *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte*. 7. Neumünster.
- Schildhauer, Johannes (1968): Zur Verlagerung des See- und Handelsverkehrs im nordeuropäischen Raum während des 15. und 16. Jahrhunderts. Eine Untersuchung auf Grundlage der Danziger Pfahlkammerbücher. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. Teil IV. Berlin. p 187-211.
- samme (1969): Zum Warenhandel Danzigs mit den wendischen Hansestädten im ausgehenden 15. und im 16. Jahrhundert. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*. Nr 3/4. Teil 1. Jahrg. XVIII. p 139-156.
- samme (1971): Veränderungen in der Stellung der Hanse im Ost- und Nordseeraum vom Stralsunder Frieden bis zum Frieden von Utrecht 1474. *Acta Visbyensia* IV. Visby. p 17-28.
- Schmidt-Petersen, Jürgen P. (1929): Chronik der Stadt Bredstedt. (utrykt manus. Dansk Centralbibliothek f. Sydslesvig).
- samme (1934): Bredstedt. *Die Heimat*, nr 44, p 147-51.
- Schoubye, Sigurd (1964): Flensborgs guldsmede. En forstudie. *Sønderjyske Årbøger*, p 27-74.
- samme (1967): Guldsmedehåndværk i Sønderjylland og Slesvig-Holsten. Kbh.
- Schott, Carl (1953): Orts- und Flurformen Schleswig-Holsteins. *Beiträge zur Landeskunde von Schleswig-Holstein*. Kiel, p 105-131.
- samme (1956): Die Naturlandschaften Schleswig-Holsteins. Neumünster.
- Schrader, Hans (1913): Die Schleswiger Zünfte mit besonderer Berücksichtigung der Flensburger Gilden und Bruderschaften bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts. Hannover.
- Schütt, Hans-Friedrich (1966): Flensburg im Mittelalter. *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte*, nr 17. Flensburg, p 17-72.
- Schütt, Otto (1960): 'Der Stadt Flensburg Olde Wilkoer'. Rechtssatzungen des Rates der Stadt Flensburg um 1400. Flensburg.
- Schwartz, Andreas (1958): Vom ersten Bredstedter Schiffseigner Matthias Flor. *Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland*, p 65-6.
- Schwellik, Lothar (1961-63): Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484-1519. I-II. *ZSHG* 85/86. p 61-130, 88. p 93-174.
- Skaurup, Peter (1938): Herredstinget og dets Funktion indtil Enevælden. *Jyske Samlinger*. V Rk.4, p 265-76.
- Smith, J. (1963-65): Sydslesvigske Herredsfogeder. *Personallistorisk Tidsskrift* 14 Rk, Bd 5, p 143-160.
- Sombart, Werner (1919): Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart. Bd I (3 opl). München/Leipzig.
- Sørensen, Christian M. m.fl. (ed): Handel, Handwerk und Gewerbe in Mildstedt und Rosendahl. Mildstedt.
- Spading, Klaus (1970): Zu den Ursachen für das Eindringen der Holländer in das hansische Zwischenhandelsmonopol im 15. Jahrhundert. *Neue Hansische Studien*. Berlin, p 227-42.
- samme (1973): Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. Zur Problematik des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus. *Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte*. XII. Weimar.
- Sprandel, Rolf (1971): Der städtische Rentenmarkt in Nordwestdeutschland im Spätmittelalter. *Öffentliche Finanzen und privates Kapital im späten Mittelalter und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. (ed. H. Kellenbenz). Stuttgart, p 14-23.
- samme (1974): Zur Geschichte der Wollproduktion in Nordwestdeutschland. *La Lana come materia prima. Atti della 'Prima settimana di studio'*. Istituto Internazionale di Storia Economica 'F. Datini'. Prato. Firenze. p 97-107.
- Sprandel-Krafft, Lore (1978): Handel und Gewerbe und ihre Träger im spätmittelalterlichen Viborg (Dänemark). *Hansische Geschichtsblätter*. 96, p 47-105.
- Staatsbürgerliches Magazin mit besonderer Rücksicht auf die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. (ed N. Falck).
- Stark, Walter (1971): Der Utrechter Frieden von 1474 zwischen der Hanse und England. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. Heft 7, p 891-903.
- samme (1973): Lübeck und Danzig in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. *Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte*. XI. Weimar.
- Steensgaard, Niels: Set fra 1984. En model for nyere tids verdenshistorie. *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*. Kbh, p 413-435.
- Stein, Walther (1901): Die Burgunderherzöge und die Hanse. *Hansische Geschichtsblätter*. X, p 9-26.
- samme (1917): Über den Umfang des spätmittelalterlichen Handels der Hanse in Flandern und in den Niederlanden. *Hansische Geschichtsblätter* XXIII, p 189-236.
- von Siemann, Chr. L. E. (1862a): Zur Geschichte von Rudekloster. *Slesvigske Provindsialefterretninger*. Ny Rk. III, p 145-186.
- samme (1862b): Die Familie Andersen in der Karrharde. *Slesvigske Provindsialefterretninger*. Ny Rk. III, p 249-326.
- samme (1866-67): Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig. I-III. Kbh.
- samme (1869): Beiträge zur Adelsgeschichte. Die Familie von Ahlefeldt. *Jahrb. für die Landeskunde der Herzogth.* X, p 55-202.
- samme (1879): Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Husum.

- Stieda, Wilhelm (1888): Schifffahrtsregister. *Hansische Geschichtsblätter*, V, p 77-115.
- Stiesdal, Hans (1981): Types of Public and Private Fortifications in Denmark. *Danish Medieval History. New Currents*, 1 (ed N. Skyum-Nielsen og Lund, N) Kbh, p 207-220.
- Stoklund, Bjarne (1959): Bonde og fisker. Lidt om det middelalderlige sildefiskeri og dets udøvere. *Årbog. Udg. af Selskabet Handels- og Søfartsmuseets venner*. p 101-122.
- Stoob, Heinz (1955): Dithmarschen und die Hanse. *Hansische Geschichtsblätter*, 70, p 117-145.
- samme (1959): Minderstädte. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 46, p 1-28.
- Studt, Bernhard/Olsen, Hans (1951): Hamburg. Geschichte einer Stadt. Hamburg.
- Sydslesvigs Stednavne. (Bjerrum, Anders.Hald, Kristian. Jørgensen, Peter). Kbh 1948-79. Bd 2.1, 4,1. 7.
- Søchting, A./Larsen K.E. (1924): Haandværk og Industri i Sønderborg Amt. Sønderborg.
- Søgaard, Helge (1953): Nogle bidrag til øllets ældre kulturhistorie. *Brygmesteren*, 10, p 261-84.
- Sørensen, Jørgen Würtz (1983): Bondeoprør i Danmark 1438-1441. Kbh.
- Sørensen, Jørgen Würtz og Tvede-Jensen, Larsen (ed) (1985): Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder. Aalborg.
- Sørensen, R.P. (1942): Nyt om Kulbrænding på Tinglev Hedeslette. *Sønderj. Maanedsskrift*, 18, p 105-120.
- Thiset, A. (1899-1900): Begrebet dansk Adel. *Historisk Tidsskr.* VII,2 p 305-392.
- Thünen, Johann Heinrich von (1875): Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. (3 opl.). Berlin.
- Timmerman, Ulf (1974): Riemengeld und andere Abgaben auf Helgoland zu Beginn des 16. Jahrhunderts. *Nordfriesisches Jahrb.* p 33-49.
- samme (1975): Die Beziehungen Helgolands zu anderen Gegenden Nordfrieslands vom Ende des 15. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. *Nordfriesisches Jahrb.*, p 7-13.
- Tramm, Peter (1935a): Schobüll. eine kurze Darstellung der Entwicklung unseres Dorfes. *Die Heimat*, 45, p 295-301.
- samme (1935b): Zur Geschichte des Gutes Loftlund und seiner Besitzer. *Die Heimat*, nr 45, p 307-12.
- Trap, J.P. (1864): Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. I-II. Kbh.
- samme (1953-68): Danmark (5. udg.).
- Tschentscher, Horst (1971): Hamburger Bier in Segeberg während des 16. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 57, p 103-9.
- Tvede-Jensen, Lars (1985): Jylland i oprør: Clementsfejden 1534. Aalborg.
- Ventegodt, Ole (1982): Skibe og søfart i danske farvande i det 12.-14. århundrede. *Maritim Kontakt*, 3, p 46-92.
- Vestergaard, Orla (1966): Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. Kbh, p 185-218.
- Voigt, Christian (1915): Curd up der Lucht, ein Söldnerführer des 15. Jahrhunderts. *ZSHG*, 45, p 329-340.
- Vollbehr, Friedell (1930): Die Holländer und die deutsche Hanse. *Pfingsblätter des Hansischen Geschichtsvereins*. XXI, p 3-91.
- Voß, M. (1896): Die Innungen und Zünfte in Husum. Husum.
- samme (1899): Aus dem vorreformatorischen Husum. *Die Heimat*, 9, p 113-6, 134-43.
- Waitz, Georg (1846): Die Verträge der Oldenburger und Schauenburger über die Succession in Schleswig und Holstein 1460. *Nordalbingische Studien*, 3, p 69-90.
- samme (1850): König Christian I. und sein Bruder Gerhard. *Nordalbingische Studien*, 5, p 57-102.
- Wallerstein, Immanuel (1974): The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York.
- Wehrmann (1863): Die Verpfändung Kiels an Lübeck im Jahre 1469. *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde*, Bd 2, Heft 1, p 38-74.
- Wee, Herman van der (1963): The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. I-III. Haag.
- Weibull, Curt (1966): Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400. Studier i Lübecks pundtullböcker. *Scandia*, p 1-123.
- Wenzel, Hermann/Ketelsen, Bruno (1940): Flur, Dorf und Haus im Grenzkirchspiel Medelby. Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins, 5, Flensburg.
- Wiese, Heinz/Johan Böls (1966): Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. *Quellen und Forschungen zur Agrargesch.* XIV. Stuttgart.
- Wittendorff, Alex (1973): Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede. Kbh.
- Wohlhaupter, Eugen (1938): Rechtsquellen Schleswig-Holsteins. Bd I. *Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-Gesellschaft*. 47, Kiel.
- Wolff, A. (1887): Miscellen. *Aus Flensburgs Vorzeit. Beiträge zur Geschichte der Stadt*. Heft 1, p 86-129.
- Yrwing, Hugo (1966): Från riksföreståndervalet 1470 till slaget på Brunkeberg. *Scandia*, p 124-168.
- samme (1968): Salt och saltförsörjning i det medeltida Sverige. *Scandia*. p 219-42.
- samme (1979): Baltisk intressepolitik och den nordjyska bonderesningen 1441. *Scandia*, p 205-22.
- Zagorin, Perez (1982): Rebels & Rulers 1500-1660. I-II. Cambridge.
- ZSHG = Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. 1870 ff.

Personregister

Da middelalderens stavemåde er ret vilkårlig giver et personregister lejlighed til en del skønstilfælde.
Forkortelser: bd = bonde, bg = borger, g.m. = gift med.

- Abel (g.m. Eggert Bonsen) 115
Abel. Wilhelm (historiker) 214, 216
Abelke (g.m. Hinrich Groteschoff) 164
Abildgård, Poul (borgm., Viborg) 159
Adolf VIII (hertug af Slesv., greve i Holst.) 12, 13, 34, 36-8, 57, 59, 61, 63, 64, 82, 93-5, 97, 116, 126, 130, 157, 163, 193, 204, 231-4
Aggesen, Bane (skipper, Husum) 190
Aggesen, Lasse (bd., Maas) 120
Ahlefeldt-slægten 40, 116
Ahlefeldt, Benedikt (Benediktssøn) (kammermester, til Borghorst) 187, 189, 190
Ahlefeldt, Benedikt (Claussøn) (til Søgård) 39
Ahlefeldt, Benedikt (Bendix) (Claussøn) (til Gelting) 108
Ahlefeldt, Benedikt (Wulfssøn) (lensm, Tielen) 32
Ahlefeldt, Benedikt (bosiddende på Anebygd) 234
Ahlefeldt, Claus (Benediktssøn) (til Søgård) 31, 32, 39
Ahlefeldt, Claus (Godskes søn) 231
Ahlefeldt, Ditlev (lensm., Svavsted) 100
Ahlefeldt, Godske (til Bossee, Lindau, Hakstedgd, lensm. i Flensb.) 29, 81, 231
Ahlefeldt, Hans (til Gelting) 237
Ahlefeldt, Peter (Benediktssøn) (lensm. i Gottorp len) 31, 32
Ahlefeldt, Moritz (til Freienwillen) 232
Akeleie se Pedersen (Akeleie), Mikkil
Albert, biskop af Lübeck se Krummedige
Albrecht (greve, Holland) 201
Albrecht (bd., Sundeved ?) 92
Alverding, Helmod (lensskriver) 85
Anckersen, Claus (bg, Haderslev) 151, 199
v. Andersen se Sønniksen, Anders
v. Andersen, Hans (til Klægsbøl) 151
Andersen, Peter (bg., Flensb.) 146, 159
Andersen, Tete (herredsf, S. Gos hd) 27, 61, 62
André, Anders (middelalderarkæolog) 213
Arup, Erik (historiker) 40, 116
Asmussen, Bunde (bd., Husby hd) 60
Bake, Lutke (bg., Husum) 149
Bane (tjenestekar, Maas) 114
Bartscherer, Didrik (bg, Husum) 184
Bartscher, Eggert (barber, Flensb.) 128
Basuner, Peter (ansat på Duborg) 129
Beccau, Christian Ulrich (lokalhistoriker) 22
Beirholm, Mathias (slesvigsk oksehandl. med landgoods) 36, 160
Beke, Hans (bg, Lübeck) 172
Bekeman, Bertelt (bg, Hamb.) 181
Bekeman, Dedek (skipper, Husum) 191
Bekeman, Hans (bg, Husum) 185, 225
von Below, Georg (historiker) 210, 211, 215
Beltemager, Laurits (bg, Flensb) 136, 158
Bendixen, Boie (bg, Husum) 178
Berg(e), Hans (bg, Flensb) 160, 169, 177
up dem Berge, Herman (handelstjener, Köln) 165
van Bergen, Claus (bg, Husum) 225
Berman, Hinrich (bd., Prisholt) 104
Bernt (ansat, Duborg slot) 129
Beyer, Kirstine Clawes (borgerske, Flensb) 171
Bille, Esge (dansk adelig) 198
Bille, Niels (dansk adelig) 174
Bisping, Henrik (bg, Husum) 149
Bleke, Jesse (rådm., Flensb.) 97, 98, 232
Blome, Hinrik (lensm., Gottorp) 190
Bondensen, Agge, (bd, Poggenborg) 89
Boiensen, Bolde (bd, Nordstrand) 168, 169
Boiesen, Nis (bd, Kollund) 119
Boingh, Poppe (herredsf, N. Gos hd) 61
Boisen, Jons (herredsf, N. Gos hd) 61
Bolt, Peter (præst, Husum) 120
Bonde, Agge (bd) 113
Bondesen, Jesse (bd, Bolderslev) 63
Bonsen, Eggert (borgm., Flensb.) 98, 115 (enken)
Bonsen, Sonneke (bd, Bredsted (?)) 143
Bordenow Hinrik (fyrstetjener) 64
Borkvardsen, Jens (bg, Lübeck) 171
Boszen, Johan (bg, Flensb.) 147
Boyesen se også Boiesen, Boingh
Boyesen, Hune (bd, Skovbølhuse) 65
Breide, Hartvig (foged, Gammelbygd) 233
Bremer, Hans (bg, Slesvig (?)) 229
Brockdorf, Sivert (væbner) 65
Broder (bg, Flensb.) 158
Brodersen, Ebbe (Edde) (bg, Flensb.) 164, 223
Brodersen, Frodde (Froddesenslægten) 111
Brodersen, Hans (herredsf, S. Gos hd) 61, 62, 67, 112, 113, 195, 225

Brodersen, Ludde (lensm., Flensb.) 61, 142, 146, 148
 Brüggeman, Johan (bg, Stade) 180, 181
 Bruggeman, Merten (rådm., Slesvig) 229
 Brun, Niels (præst, Flensb.) 27
 Brun, Niels (bd, Svans) 169
 Bruns, Hake (skipper, Flensb.) 169
 Bruns, Henrik (bg, Husum) 149, 150
 Bücher, Karl (nationaløkonom) 210, 215
 Buck, Hans (bg) 173
 Buckenberch, Brun (bg, Flensb.) 226
 Bundeson, Michael (bg, Flensb.) 164
 Busk, Anders (bg, Husum) 166
 Bådslægten 46, 233
 Båd, Flore (g.m. Magnus Båd) 233
 Båd, Magnus (adelig med gods i Slesvig) 37, 233

Carstine (kræmmerske, Bredsted) 143
 Catarine (datter af Peter Lund) 37
 Christaller, Walter (geograf) 211
 Christensen, lille Ib se Lille Ib
 Christensen, Matias (bg, Ribe (?)) 194
 Christian I (Christiern I) (dansk konge, hertug i Slesv. og Holsten) 13, 14, 19, 21, 22, 24, 28-30, 36, 39, 40, 57, 58, 62, 65, 82, 116, 117, 122, 159, 163, 195, 205-8, 231, 234, 235
 Christian II (dansk konge) 105, 159, 172
 Christian III (dansk konge) 100, 174, 192
 Christine (kong Hans's dronning) 64, 199
 Christoffer II (dansk konge) 170
 Christoffer af Bayern (Kristoffer) (dansk konge) 12, 170, 204
 Christophersen, Axel (arkæolog) 134
 Clawes, Adrian (bg, Haarlem) 190
 Cordes, Clawes (bg, Itzehoe) 106
 Cordes, Cord (Kordes, Kort) (slesvigsk ærkedegn) 36, 40, 95, 172, 231
 Cordes, Marten (bg, Flensb.) 172
 Cornelius (bg, Amsterdam) 190

Dahlerup, Troels (historiker) 59
 v. Deden se v. Petersen
 Degeners, Hillike (borgerske, Husum) 21
 Detlefsen, Backe (bd, Husum) 114
 Detlefsen, D. (lokalhistoriker) 208
 Detlefsen, Laurens (bg, Flensb.) 168
 Didrick van Husum 166

Didrik (Petersen) (skipper, Husum) 198, 225
 Didriksen, Marquart (herredsf. Ny hd) 63
 Didriksen, Sivert (bd, St. Vi s) 24
 Ditmer (skipper, Husum (?)) 190
 Dorothea (dansk dronning) 14, 21, 28, 99, 105
 Dorothea (datter af Peter Lund) 37, 95
 Dose, Hans (bg, Husum) 178
 Dosenrode, Sifgfred (Siefert) (ridder) 156
 Drage se Drake
 Drake, Anders (til Nygård) 235
 Drake, Enewold (til Nygård) 235
 Drewes, Otto (bg, Stade) 165
 fru Dunkes, Ghese (borgerske, Hamb.) 118
 Dycker (Duker), Bernt (bg, Osnabrück) 162

Ebbesen, Hune (bg, Flensb.) 97
 Ebbesen, Morten (bd, Enge) 97
 Ebbesen, Nisse (bd, Rødemis) 120
 Ecklef, Claus (guldsmed, Flensb.) 98, 128, 139
 Ecklef, Hans (guldsmed, Flensb.) 128
 Eddelman, Hans (skipper) 189
 Eibe (g.m. Hartvig Krummedige) 38
 van Emden, Herman (bg.) 184
 Emiksen se Esbern Emike
 Enemark, Poul (historiker) 107, 111, 140, 142, 144, 148, 153, 158, 160, 163
 Engel, Evamaria (historiker) 93
 Erasmus (teglmester, Flensb.) 131
 Erik af Pommern (dansk konge) 11, 38, 61, 92, 102, 136, 156, 174, 204, 233
 Eriksen, Erik (lensm.) 161
 Esbernson, Emike (slægten Emiksen) 36
 Esbernson, Laurens (bg, Flensb.) 146, 147
 Esbernson, Nis (bg, Husum) 166
 Eyes, Claus (bg, Husum) 149

F se også V
 Fadersen, Jens (bg, Ribe) 160, 161
 Fallesen, Iver (til Medstedgd) 58
 Feddersen, Tete (staller, Ejdersted) 28, 29
 Fisker, Claus (bg, Flensb.) 158, 172
 Fisker, Hans (fisker, Svavsted) 124
 Fivian, Nis (bg, Flensb.) 169

Flensborch, Peter (bg, Wismar) 172
 Flensborg, Klaws (kræmmer) 160
 Folkvardsen, Broder (bg, Flensb.) 172
 Folkvardsen, Oluf (bd.) 113
 Forman, Niels se Vorman, Niels
 Frederik (hertug i Slesvig og Holsten, som Frederik I konge af Danmark) 14, 36, 64, 84, 89, 99, 105, 168, 169, 173, 176, 185, 187-89, 192, 196, 199, 239
 Frese, Alleke (skipper, Husum (?)) 196
 Frese, Hans (bg, Flensb.) 27
 Friis, Johan (dansk kansler) 174
 Friis se også Fris
 Frille, Eggert (dansk adelig) 94
 Fris (Fresen, Freze, Frys, Vrese, Wrese), adelsslægt 40, 151
 Fris, Didrik (af Arlevad, forst. for Roskilde Agnete kl.) 28, 30, 238
 Fris, Henrik (til Arlevad, herredsf. i N. Gos hd) 61, 94, 238
 Fris, Jens (slesvigsk væbner) 46, 238
 Fris, Otto (til Arlevad) 28-30, 238
 Fris, Went (til Arlevad) 29, 88, 95, 238
 Fritze, Konrad (historiker) 93
 Froddesen-slægten 142, 151
 Froddesen, Bernd (adelig i Husum) 99
 Froddesen, Broder (til Toftum) 58
 Fryse (Frese), Harre 61

Galster, Georg (numismatiker) 187
 Geetson, Peter (bd, Nørsted) 94
 van Geldersen, Vicko (klædehandl., Hamburg) 156
 Gelhar, Otto (fragtmand, Husum) 154
 Gelhars, Katerine (borgerske, Husum) 154
 Gerd (bg, Husum) 166, 200
 Gerhard (Gerd) VII (greve af Holsten, hertug af Slesvig) 34, 61, 93
 Gerhard (Gerd) (greve af Oldenburg) 13, 14, 19, 21, 22, 24, 28, 30-3, 37, 39, 40, 50, 53, 56, 62, 207-9, 216, 235, 237
 Gerhard (Provst (?)) (gejstlig) 117
 Gherijtszon, Willem (bg, Amsterdam) 187
 Gertsen, IJsbrant (bg, Haarlem) 190
 Gjordsen, Eggert (til Solvig) 101, 151
 Gjordsen, Claus (til Solvig) 31, 36
 Gjordsen (Gossen), Henrik (til Mølmarkgård) 39, 98, 237
 Glasemaker, Merten (bg, Husum) 225

- Glob, Niels (biskop i Viborg) 63
 Godenson, Sunneke (bg, Flensb.) 172
 Goes, Johan (skipper) 189
 Goltsmyt, Wessel (bg, Husum) 139, 166, 178
 Gossen, Henrik se Gjordsen, Henrik
 Grapengheter se Grydestøber
 Graper, Herman (bg, Itzehoe) 106
 Gregersen, Truvels (herredsfg., Ugle hd) 62
 Greve, Johan (bg, Slesvig) 229
 Grim (Grip), Jes Nigelsen (bg, Flensb.) 37, 95
 Grip, Jes se Grim, Jes
 Gris, Joachim (lensm., København) 172
 Groteschoff, Hinrich (bg, Flensb.) 164
 Grunss, Per (bg, Flensb.) 170
 Grydestøber ('grapengheter'), Kone (grydestøber, Flensb.) 136, 138, 147
 Guldsmed (Goltsmith), Claus 189 Jfr Ecklef, Claus
 Guldsmed (Goltsmyt), Jacob (bg, Husum) 138
 Guldsmed (Gulstmet), Laurens (bg, Ribe) 160
 Guldsmed, Wessel se Goltsmyt, Wessel
 Gundesen, Nis (herredsfg., Husby hd) 62
 Gunnesen, Nickels (bd, Bjerrum) 88
 Gunnesen, Peter (bg, Flensb.) 147
 Gyldenstjerne, Erik Nielsen (ridder) 185
 Gyldenstjerne, Knud Henriksen (ridder) 169, 174
 Gyldenstjerne, Mourits Nielsen (rigsråd) 174

 Hackhus, Henrik (bg, Deventer) 185, 199
 Hackhus, Peter (bg, Deventer) 185, 199
 v. Hagen, Claus (til Stenbjerggård) 234
 v. Hagen, Helmige (slesvigsk adelig) 156
 v. Hagen, Henning (væbner) 38, 108, 232, 233
 v. Hagen, Henrik (til Stenbjerggård) 24, 38, 39, 233, 234
 v. Hagen, Joachim (til Nybøl) 24, 117, 234
 Haiesen, Magnus (herredsfg., N. Gos hd og borgm. i Flensb.) 61, 95, 237
 Haisen, Peter (bd.) 101
 Haiesen, Peter (bd, Læk s) 29
 Haiesen, Richart (bg, Flensb.) 165

 Hakstede, Nicolaus se Niels, Johannis (Haksted)
 van Haltern, Albert (bg, Husum) 225
 van Hamborch, Arnt 183
 van Hamborch, Didrick 183
 Hans (konge af Danmark) 14, 29, 36, 57, 63-5, 93, 98, 105, 235, 237
 Hans van Husum 166
 Hansen, Bertold (borgm., Flensb.) 128, 169
 Hansen, Haken (bg, Flensb.) 146
 Hansen, Lutke (skipper, Flensb. (?)) 196
 Hansen, Otte (bg, Husum) 149, 150
 Hansen, Peter (klokkestøber, rådm., Flensb.) 39, 98, 128, 136, 137 (kort), 138, 147, 159, 164, 233
 Hansen, Tammes (bg, Husum) 149
 Hanses, Katerine (datter af Hans Paiesen) 97
 Hanssen, Börje (sociolog) 214
 Häpke, Rudolf (historiker) 210
 Harrie, Gregers (bg, Kiel) 118
 Harrinck, Peter (bg, Husum) 90, 100, 115
 Harstede, Hans (foged i Hatsted mark (?)) 27, 62
 Hasenwinkel, Hinrick (fragtmand, Lübeck) 152
 Heinesen, Fedder (bg, Flensb.) 98
 Heinesen, Detlef (bg, Kiel) 156
 Henrik IV (greve af Holsten, hertug af Slesvig) 34
 Henrik (greve af Mecklenburg) 20
 Henrik van Husum 166
 Henrikssøn, Herman (møller, Sollerup) 52
 v.d. Herberge, Eggert (til Brunsholm) 118
 Herman 'deme leijendecker' 189
 Hermanssøn, Anders (møller, Sollerup) 52
 Hermanssøn, Hans (bd, Hynning) 52
 Hermanssøn, Henrik (bd, Hynning) 52
 Hermanssøn, Vader (bd, S. Haksted) 52
 Hermenson, Jeppe (bg, Flensb.) 172
 Hesse, Marquart (bg, Flensb.) 159, 160, 223
 Hesselman, Heinrich (bg, Flensb.) 173
 Holste, Hans (bg, Flensb.) 160, 169, 170 (?), 198, 226
 Holste, Henrik (bg, Flensb.) 115, 198, 226

 Holste, Ingwer (bg, Husum) 149
 Holste, Jacob (bg, Flensb.) 158, 160
 Holste, Joachim (bg, Flensb.) 159, 160, 223
 Holste, Marquart (bg, Flensb.) 146, 148, 151, 158, 162, 223, 226
 Hoppe, Hans (bg, Heiligenhafen) 164
 Hoppenrode, Herman (lybsk gæst i Flensb. (?)) 171
 van Horne, Peter (skipper, Flensb.) 118
 Hoyer (Hoier), Harmen (bg, Husum) (= 'Lange Herman') 80, 90, 100
 Hoyer, Jonas (flensborgsk historieskriver) 95, 105
 Hoyer, Tideman (bg, Kampen) 169

 Iversen, Asser (bd, Lytjenholm) 26
 Iversen, Nisse (bd, Enge) 110

 Jacobsen, Boye (bd, Bredsted) 143
 Jacobsen, Laurens (bg, Flensb.) 146
 Jacobsen, Leve (bg, Flensb.) 158
 Jansen, Namen (bg, Flensb.) 108, 119, 162, 165, 172
 Jasper (skipper, Flensb.) 172
 Jensen, Boie (bd, Kollund) 120
 Jensen, Ebbe (rådm., Flensb.) 98
 Jensen, Erik (bg, Flensb.) 162
 Jensen, Fedder (bg, Flensb.) 158, 160
 Jensen, Lasse (herredsfg., Vis hd) 29, 39, 62, 110, 231
 Jensen, Marquart (bd, Popholt) 64
 hr Jensen, Niels (præst, Ravsted) 101
 Jensen, Peter (bd, Troelsby) 115
 Jensen, Peter Hoxer (historiker) 213
 Jensen, Simon (bg, Flensb.) 146
 Jensen, Volkvard (bd, Skobøl) 120
 Jepsen, Anders (bd, Gotrupel) 65
 Jepsen, Magnus (tømrer, Gottorp) 64
 Jepsen, Paie (bg, Flensb.) 30, 37, 95, 96, 237
 Jepsen, Tort (Tord) (bg, Flensb.) 165, 169, 171, 173, 198, 223, 226
 Jessen, Boie (herredsfg., Vis hd) 62
 Johan van Husum 166
 fru Johanne (slesvigsk adelig) 67
 Johansen, Hans (bg, Flensb.) 158
 Jonsen, Laurens (herredsfg., N. Gos hd) 61
 Jonsen, Nane (Nis) (bd, N. Haksted s) 26
 Jonsen, Jon (staller, Ejdersted) 28, 29

Jul-slægten 46, 93, 94, 231, 232
 Jul, Berte (g.m. Iver Jul) 94
 Jul, Ingeborg (g.m. Sivert Krog) 94
 Jul, Iver (slesvigsk adelig) 37, 41, 42, 94, 95, 231
 Jul, Mette (g.m. Peter Jul) 94
 Jul, Peter (slesvigsk adelig) 37, 41, 42, 94, 231
 Jul, Thomas Petersen (bg, Flensb.) 94
 Junge Ketel se Ketel, Junge
 Junge Leve se Leve, Junge
 Junge Ocke se Ocke, Junge
 Junge Peter (bd) 113
 Jurien (Jørgen) (bd, Gårde i Læk s) 26
 von Justi, J.M.G. (økonom) 214
 Jutsen, Henrik (til Langmose) 58
 Jæger (Jeger), Henrik (Lorentzen) (bd, Oldemorstof) 63
 Jørgensen, Claus (bg, Kolding) 174

Kabel, Lyder (ridder) 117
 Kalsen, Anders (bd, Holtager) 232
 v.d. Kamer, Henning (borgm., Kiel) 118
 Kallesen, Benneke (‘knægt’) 38
 Kandestøber, Claus (kandestøber, Flensb.) 136, 147
 Kandestøber, Claus (bg, Husum) 138
 Kandestøber, Hans (bg, Flensb.) 134
 Kandestøber, Laurens (bg, Flensb.) 134
 Kannenheter se Kandestøber
 Kapersleger, Peter (kobbersmed) 136
 Karl den Dristige (hertug af Burgund) 206
 Keding, Klaus (fyrstetjener, bg, i Husum) 67
 Keldbek, Steffen (til Hakstedgd (?)) 97, 231
 Ketel, Junge (bg, Flensb.) 98
 Ketelsen, Jens (bg, Husum) 168
 Kikebusch, Melchior (tolder, Husum) 149, 185, 225
 Kirckhoff, Henrik (bg, s’Hertogenbosch) 165
 Kissenbrugge, Arnt (borgm., Flensb.) 98
 Kissenbrugge, dr. Henning (gejstlig) 97, 99
 Kistemager, Hans (kistemager, Flensb.) 128
 Kistemager, Hans (Flensb./Kiel) 160, 194, 199, 230
 Kistemager, Marquart (bg, Kiel) 199
 Klausen, Oluf (bd, Gotrupel) 65

Klawesen, Jens (bg, Flensb.) 146
 Klawesen, Peter (bg, Flensb.) 146
 Klejnsmed, Hans (smed, Svavsted) 125
 Klekamp, Hans (bg, Flensb.) 98
 Klekamp, Katarine (g.m. Claus Ecklef) 128
 Kleys, Hans (bg, Odense/Lübeck) 199
 Klingenberg, Tideman (bg, Lübeck) 171
 Klipkenmaker, Lyder (bg, Flensb.) 127
 Klokkestøber, Peter Hansen se Hansen, Peter
 Klover, Wilhelm ‘Maler’ (maler, Flensb.) 128, 146
 v.d. Knoop, Otto (holstensk adelig) 37
 Knudsen, Didrik (herredsf., Ny hd) 62
 Knudsen, Edlef (oprørsfører, Nordstrand) 19, 21, 27, 29
 Knudsen, Folkvard (bd) 113
 Knudsen, Hans (bg, Husum) (to personer af dette navn) 80, 99, 114, 149, 150, 178, 185
 Knudsen, Ingver (bd, Mildsted) 120
 Knudsen, Matthias (bg, Husum) 99
 Knudsen, Nis (til Stubbumgård) 58
 Knudsen, Peter (til Stubbumgård) 58
 Knudsen, Wunke (staller, Nordstrand) 58, 189
 Kobbersmed, Mathias 136
 Kock (Kok), Gotke (bg, Flensb.) 158, 160-2, 165, 223
 Kock, Hans se Kok, Hans
 Kock, Oluf (bd, Gotrupel) 65
 Kok (Kock), Hans (rådm., Flensb.) 97, 146, 160, 226
 Kok (Kock), Henning (rådm., Flensb.) 38, 60, 97, 232
 Kok, Klaus (bg, Flensb.) 38, 60, 97, 232
 Koke, Niels (bg, Itzehoe) 156
 Kone, Johan (bg, Husum) 149
 Kop, Willem (bg, Slesvig) 229
 Kopland, Hans (bg, Husum) 150
 Kopman, Hans (bg, Husum) 150
 Koppe, Wilhelm (historiker) 164
 Kordes, Kord se Cordes, Cord
 Kordes, Morten (bg, Flensb.) (= Lille Morten) 158, 176
 Kortsen, Hans (bg, Husum) 178
 Kosen, Jesse (bg, Flensb.) 171
 Kotte, Niels (rådm., Odense) 199
 Kraack, Gerhard (historiker) 144
 Krammer, Jons (bg, Husum) 150
 Kremer, Bernd (bg, Husum) 149

Kremer, Claus (Bredsted) 142
 Kremer, Claus (bg, Flensb.) 144
 Kremer, David (bg, Husum) 150
 Kremer, Hans (kræmmer, Flensb.) 145, 147
 Kremer, Herbert (kræmmer, Flensb.) 145, 147
 Kremer, Jacob (Bredsted) 142
 Kremer, Jens (bg, Husum) 150
 Kremer, Jeppe (Bredsted) 142
 Kremer, Johan (bg, Husum) 150
 Kremer, Merten (kræmmer, Flensb.) 145
 Kremer, Niels (bg, Flensb.) 174
 Kremer, Thomas (kræmmer, Flensb.) 145
 Kremer, Tonnighes (bg, Husum) 150
 v.d. Krog-slægten 40
 v.d. Krog, Frederik (til Nisvrå) 234
 v.d. Krog, Henrik (til Nisvrå) 39, 118, 235
 Krog, Sivert (bg, Flensb.) 94, 237
 Krok, Sigfred se Krog, Sivert
 Kruger, Marten (kromand v. Flensb.) 106
 Krummedige, Albert (Albrecht) (biskop af Lübeck) 14, 21, 22, 28
 Krummedige, Borchart (til Heiligenstedt, Kletkamp, Stellau, lensm. Flensb.) 227
 Krummedige, Erik (ridder, til Runtoft) 38, 117, 156, 234, 235, 237
 Krummedige (Krumkop), Hartvig (til Satrupholm) 28, 233
 Krummedige, Jurien (til Nybøl) 233
 Krummedige, Segebod (til Runtoft, Mehltoft, Løgismose) 94, 235, 237
 Kræmmer, Mikkel (møller, Kruså) 65
 Kudemans, Katerine (g.m. Namen Paesen) 97
 Kudemansson, Jon (bd, Rødemis) 89
 Kødmager, Conradh (bg, Flensb.) 95

vame Lande, Eggert (bg, Husum) 150
 Lange Didrik (skipper, Husum) 187, 189-91, 199 (jfr Didrik (Petersen))
 Lange Hans (bg, Flensb.) 157
 Lange Hans (skipper, Flensb.) 169
 Lange Herman se Hoyer, Herman
 Lange Nisse (til Langballegård) 38, 97, 232
 Lange Peter (bg, Husum (?)) 178

- Langeben, Peter (bd, Bredsted) 120
 Langenberch, Henrik (præst, Flensb.) 175
 Langenborg, Gotke (bg, Kiel) 199, 230
 Langenborg (Langenborch) Johan, (bg, Kiel) 199, 230
 Lasse Radman se Radman, Lasse
 Lassen, Baltasar (herredsfg., Strukstrup hd) 63
 Lassen, Tile (bg, Flensb.) 146, 148
 Lauersen, Christiern (slesvigsk adelig) 34
 Laurensen, Gotzik (til Albølgd) 38, 60, 234
 Laurensen, Peter (bg, Flensb.) 146
 Lausen-slægten 40
 Lausen, Magnus (til Ophusum) 98, 237
 Lefert (bg, Flensb.) (?) 156
 Lemgouw, Peter (bg, Husum) 178
 Leve, Joachim (staller, Nordstrand) 239
 Leve, Junge (rådm., Flensb.) 117, 198
 Leve, Laurens (staller, Nordstrand) 29, 62, 239
 Levenov, Henrik (bg, Flensb.) 136
 Lille Ib (Christensen) (bg, Ribe) 160, 161
 Lille Morten se Kordes, Morten
 Limbek, Klavs (slesvigsk adelig) 110
 Lorck, Thomas (bg, Flensb.) 144, 158, 160, 223
 Louwe, Hans (bg, Itzehoe) 106
 Lovrup, Jens (bg, Flensb.) 146, 148, 151, 160, 223
 Lucht, Michel (bg, Slesvig) 229
 Luddesen, Broder (bg, Husum (?)) 150
 Ludemans, Didrik (bg) 184
 Ludesen, Jens (bg, Flensb. (?)) 160
 Luky, Nis (bg, Flensb.) 176
 Lund, Hartvig (gejstl.) 118
 Lund, Henrik (gejstl.) 118
 Lund, Henrik (til Lundsgård) 232
 Lund, Jørgen (til Lundsgård) 38, 232
 Lund, Karsten (bg, Flensb.) 146, 147
 Lund, Markus/Markvard (til Lundsgård) 232
 Lund, Peter (til Troelsbygård) 37, 95
 Luninck (Lunyngh/Lunninck), Henrik (møller(?), Oksager) 66, 108, 109
 Lunnick se Luninck
 Lusz, Hans (= Slus, Hans) (bg, Husum) 149
 Lutkesen, Jesse (bg, Flensb.) 146, 147
 Lutkesen, Lutke (bg, Flensb.) 146, 148
 Lutkesen, Peter (bg, Flensb.) 146
 Mager, Friedrich (kulturgeograf) 80
 Maler, Erik Petersen se Petersen, Erik
 Maler, Willem se Klover, Willem
 Malowist, Marian (historiker) 203, 215
 Mandicsen, Mathies (bg, Flensb.) 169
 Mantel, Franciskus (bg, Lübeck/Husum) 195, 225
 Marcus (barberer, Slesvig) 128
 Margrethe (I) (dansk dronning) 37, 41, 63, 122
 Margrethe (borgerske, Lübeck) 171
 Markvardsen, Tale (bg, Slesvig) 117
 Marquartsen, Hans (bg, Husum) 166
 Marquartsen, Jesse (Jens) (kromand, Stenderupå) 63, 64
 Marquartsen, Lave (Lawi) (Keldebeke) (bd, Nørre Haksted) 26, 97, 231
 Marquartsen, Nisse (bd, Bjerrent) 64
 Marth, Jeppe (bg, Flensb.) 147, 148
 Mateus, Hans (bg, Flensb.) 146, 147
 Mathessen, Mathias (bg, Flensb.) 146
 Matthiessen, Jens (bg, Husum) 100
 Meinck, Knut 100
 Mejborg, Reinhold (kulturhistoriker) 59
 Melijszon, Jan (bg, Amsterdam) 187
 Merrington, Johan (historiker) 210
 Mertens, Geseke (Husum) 225
 Mestmaker, Ditlev (borgmester, Rendsbg.) 118
 Meussone, Johan (bg, Flensb.) 156
 Meyer, Hartich (bd, Horsbøl) 112
 Meyer, Hartwig (bg, Stade) 161
 Meyer, Johannes (kartograf) 64
 Michelsen, Molthy (bg, Ribe) 168, 169
 Mickelbeke, Arnt (tolder, Ålborg) 169
 Mikkell (teglknægt, Svavsted) 125
 Mikkell Kræmmer se Kræmmer, Mikkell
 Mikkellke se Smarge, Anders
 Mikkelsen, Gregers (bg, Ribe) 159
 Modder, Jan (bg, Amsterdam) 198
 Moller, Henning (møller, Frørup) 67
 Moller, Marquart (Lübeck ?) 163
 Moller, Merten (møller, Meden) 67
 Molre, Hinric (bg, Flensb.) 146
 Momesen, Tamme se Momsen, Tam
 Momsen, Tam (bg, Husum) 178, 189
 Morkens, Anneke (borgerske, Flensb.) 226
 Munster, Gerd (bg, Husum) 178
 Mød-slægten 40, 234
 Mød, Claus (til Anebygård) 39, 233, 234
 Møller (Moller), Herman (møller, Solle-rup) 52
 Møller se også Moller
 Namen (skipper, Flensb.) 169
 Negelsen, Hans (bg, Flensb.) 147
 Nicolaus (biskop, Slesvig) se Wulf, Nico-laus
 Niels (Nicolaus) (Johannis) (Nicolaus Haxstede/Hakstede) (præst, Haksted/Flensborg) 24
 Nielsen, Erik se Gyldenstjerne
 Nielsen, Gregers (herredsfg., Ugle hd) 62
 Nielsen, Peder (bd, Brarup) 151
 Nielsen, Peter (bg, Flensb.) 146
 Nielsen (Nissen, Nigelsen), Timme (rådm., Flensb.) 97, 232
 Nielsen, Truwels (bd, Bredsted) 143
 Nigelsen, Gundi (herredsfg., Husby hd) 62
 Nigelsen, Jes se Grim, Jes
 Nigelsen, Nisses, Cissel (Oldemorstof) 63
 Ocke, Junge (skipper, Husum) 184
 Oldendorp (slagter, Hamburg (?)) 156
 Oldendorp, Johan (bg, Köln) 165
 Olufsen, Jacob (bg, Flensb.) 158, 162
 Olufsen, Jacob (bd, Ejdersted) 178, 184
 Olufsen, Jeppe (bd, Gotrupel) 65
 Olufsen, Klaus (bd, Gotrupel) 65
 Overskærer, Gert (overskærer, Flensb.) 136
 Paiesen, Boie (1) (bg, Flensb.) 97
 Paiesen, Boie (2) (rådm., Flensb.) 97, 99
 Paiesen, Haie (Haingk) (borgm., Flensb.) 27-30, 32, 94, 95, 115, 174, 231
 Paiesen, Hans (1) (skipper, Flensb.) 26, 96, 97, 169, 174
 Paiesen, Hans (2) (bg, Flensb.) 151
 Paiesen, Magnus (magister, Flensb.) 97
 Paiesen, Namen (bg, Flensb.) 97
 Paiesen, Nis(se) (herredsfg. N. Gos hd) 29, 39, 61, 95, 97, 237
 Paiesen, Nis (bg, Flensb.) 97, 160
 Paiesen, Otto (bg, Husum) 120

- Paiesen, Poul (rådm., Flensb.) 166
 Paingh, Otto (bg, Husum) 168
 Panten, Albert A, (lokalhistoriker) 23, 27
 Partzow, Peter (præst, Flensb.) 27, 97, 119
 Payensen, Jon (bispefoged, Rødemis) 89
 Pedersen, Mikkel (Akeleie) (borgn., Odense) 162
 Pelsers, Mette (borgerske, Slesvig) 118
 Persen, Nisse (bg, Flensb.) 147, 148
 Peter (abbed, Ryde kloster) 88
 Peter (bg, Flensb.) 160
 Peter van Husum 166
 Peters, Anna (Skardebøl) 27
 Petersen (v. Deden) – slægten 40, 62, 232, 234
 v. Petersen til Nygård 118
 Petersen, Anders (møller, Kruså) 65
 Petersen, Anders (bd, N. Haksted) 231
 Petersen (Maler), Erik (herredsf., Ny hd) 62, 234
 Petersen, Hans (bg, Flensb.) 39, 98, 233
 Petersen, Jens (bg, Flensb.) 158-60, 171
 Petersen, Jes (væbner, Skardebøl) 27, 231, 232
 Petersen, Jesse (bg, Flensb.) 98
 Petersen, Nis (bg, Flensb.) 160
 Petersen, Nisse (bd, Oldemorstof) 63
 Petersen, Nisse 169
 v. Petersen, Otto (til Undevadgd) 118, 232
 Petersen, Sonneke (bd, Rødemis) 113
 Petersen, Tile (bg, Flensb.) 144, 153, 158, 159, 163, 224, 226
 Petreus, Johannes (forfatter) 111, 112, 113
 Philip den Gode (hertug af Burgund) 202, 204
 Plate, Wedege (borgm., Flensb.) 46, 97, 116
 Plesse, Joachim Henrikssøn (til Rostorf, Sønderskov) 239
 Pogwisch, Henning (lensm., Tønder len) 14, 31, 32
 Pomering, Hans (borgm., Slesvig) 229
 Poppe, Albrecht (franciskaner, Flensb.) 163
 Porsfeldt, Claus (væbner) 39, 117, 234
 Porsfeldt, Hartvig (væbner) 38, 231, 232, 234
 Porsfeldt, Henneke (til Bollingsted (?)) 231
 Porsfeldt Margrethe (g.m. Henning v.d. Hagen) 38
 Poulsen, Anders (bg, Ribe) 194
 Prawest, Tymme (bd, Hude) 110
 Pren, Claus (bg, Flensb.) 147
 Prior, Marquart (bg, Flensb.) 147, 163
 Putfarcken, Heine (bg, Kiel) 199
 v. Qualen, Marquart (til Avnbøl) 101
 Radman, Lasse (møller, Kruså) 65
 Rantzau-slægten 62
 Rantzau, Hans (Henrikssøn) (væbner) 151
 Rantzau, Otto (Henrikssøn) (væbner) 190, 235
 Rantzau, Otto (slesvigsk væbner) 95
 Rasmussen, Maria (historiker) 140
 Rasmussen, Nybo J. (historiker) 98
 Remsnider, Herbert (bg, Flensb.) 136, 147
 Repsleger, Herman (bg, Husum) 138, 149, 150
 Reventlow, Iven 109
 Reventlow, Joachim (til Runtoft) 41, 235
 Rike, Fedder (bg, Flensb. (?)) 173
 Rikkelsen, Thuly (bg, Ribe) 156
 Rikkerdes, Hans (bg, Lübeck) 169, 174
 Risenberch se Risenberg
 Risenberg, Hans (bg, Flensb.) 158
 Risenberg, Merten (bg, Flensb.) 101, 146-8, 151, 162, 164, 185, 224, 226
 Risenberg, Michel (bg, Flensb.) 160, 165, 198, 224, 226
 Rixtorp, Claus (til Ballegd) 21, 24, 26, 28, 29, 32
 Rixtorp, Henrik (drost) 38, 97
 Rixtorp, Lyder (adelig med gods i Sundeved) 29
 Rode, Jasper (bg, Husum) 225
 Rode se også Rød
 Rodh, Morten (bg, Flensb.) 162
 Roding, Wibeke (borgerske, Husum) 225
 Rosenkrantz, Anders Iversen 38
 Rosenkrantz, Erik Nielsen 38, 232
 Rosenkrantz, Erik Ottesen (hofmester) 63
 Rumohr, Lyder (lensm., Flensb.) 31
 Runthovet, Anders (bg, Flensb.) 147
 Rutbeck ('Rundbeck'), Claus (bg, Flensb.) 174
 Rutbeck, Jacob (bg, Flensb.) 227
 Rutbeck, Peter (rådm., Flensb.) 101, 160, 227
 Rutbeckes, Margrethe (g.m. Peter Rutbeck) 227
 Rød(Rode)-slægten 39, 40, 234
 Rød, Anne (g.m. Claus Gjordsen) 31
 Rød, Claus (væbner, Lindeved (?)) 231
 Rød, Joachim (væbner, Lindeved) 231
 Rød, Kirstine (Grønholtgd) 234
 Rød, Lange (slesvigsk adelig) 231
 Rød, Otto (til Grønholt, Lindeved) 234
 Rød, Peter (Grønholt) 234
 Rønnow, Claus (ridder) 28
 Rønnow, Tønne (Timme) 38, 233
 Sasse, Hans (skipper) 173
 Saxe (bg, Husum) 166
 Saxe, Hennikin (kannik, Ribe) 24
 Scharpenberg, Johan (ridder) 136
 Schepbuwer, Nisse (bg, Flensb.) 128
 Schiltknecht, Henrik (bg, Lübeck) 158
 Schipbawer, Jens (bg, Flensb.) 128
 Schmoller, Ernst Gustav (nationaløkonom) 210
 Schomaker, Peter (bg, Wismar) 127
 Schonenborch, Johannes (klokkestøber, Kampen) 185
 Schrader, Hans (historiker) 127
 Schröder, Ever (bg, Flensb.) 67
 Schroder, Jakob (skrædder, Duborg) 129
 Schroder, Otto (bg, Husum) 100
 Schroder, Peter (skrædder, Duborg) 129
 Schulenburg, Hans (bg, Husum) 184
 Schütt, Otto (arkivar) 127, 143, 144, 172
 Schutte, Gherke (forpagter af rådhuskælder, Flensb.) 172
 Schutte, Sirick (bd, Ejdersted) 189, 191
 Schwetlik, Lothar (historiker) 112, 140, 143, 144, 148, 163
 Schybbuwer, Kleys (bg, Flensb.) 128
 Seen, Laurens (bg, Husum) 150
 Sehested se Sested
 Sering, Max (nationaløkonom) 120
 Sested-slægten 116
 Sested, Henneke 117
 Sested, Hartvig 116
 Sested, Mette (til Hakstedgd) 39, 231
 Sested, Otto (lensm., Svavsted) 32

- Sested, Poul (lensm., Gottorp) 85
 Sested, Reimer 37
 Sested, Sigfred 237
 Severinsen, Lambert (bg, Flensb.) 166
 Sichman, Peter (fragtm., Lübeck) 152
 Simensen, Hans (herredsf., Husby hd) 62
 Simon (bg, Varde) 156
 Sissel (g.m. Jes Petersen) 27
 Sivert (bg, Flensb.) 198
 Skinkel-slægten 116
 Skinkel, Berneke (til Ivernæs) 95
 Skinkel, Hartvig (til Stenbjerggd, Anebygd) 39, 234, 237
 Skinkel, Lytke (til Brunsholm) 36, 39, 231, 234
 Skram, Jacob (til Runtoft (?)) 235
 Skram, Niels (slesvigsk adelig) 94
 Skram, Peder (til Runtoft) 235
 Skrandi, Erik (til Skrandisgd) 101
 Skrifer, Eggert (Haingh) (bg, Flensb.) 158
 Skrifer, Henrik (præst, Husum) 115
 Slecht, Claus (bispefoged, Ellebjerg) 108 (om Slecht-familien p 255, note 91)
 Sletzen, Herman (slesvigsk væbner) 102
 Slewert, Gerhard (provst, Flensb.) 70
 Slot, Jesse (bg, Lübeck) 158
 Slus, Hans se Lusz, Hans
 Smadder, Anders (borgm., Flensb.) 151
 Smalsted-slægten 62
 Smarge-slægten 40, 234
 Smarge (Mikkjelke), Anders 39
 Smed, Nisse (bd, Nybøl hd) 102
 Smit, Nisse (borgm., Flensb.) 138, 162, 174, 224
 Smit, Vike (Ficke), kaldet Verwer (bg, Husum) 138, 149, 150, 187, 225
 Smok, Johan (gejstlig) 118
 Sombart, Werner (nationaløkonom) 139
 Sondach, Hans (skomager, Svavsted) 124, 125
 Split, Otto (lensm., Gottorp og Flensb.) 61, 108, 151, 163, 174
 Sprandel, Rolf (historiker) 111
 Stage, Jep (kannik, Ribe) 24
 Stern, Jacob (bg, Husum) 180
 Steensgaard, Niels (historiker) 215
 van Stendel, Eler (bg, Lübeck) 199
 Stercke, Margrethe (borgerske, Lübeck) 161
 Storm, Lasse (bg, Flensb.) 145
 Sture-slægten 29, 62
 Svenson, Ivert (bd, Lytjenholm) 26
 Swensze, Jesse (bg, Flensb.) 146
 Sønniksen, Anders (v. Andersen) (herredsf., Kær hd) 29, 58, 117
 Tammes, Junge (herredsf., N. Gos hd) 61
 Tammesen, Hans (bg, Husum) 168
 Tammesen, Peter (bd, Bredsted) 143
 Teglgård, Claus (bg, Flensb.) 160, 194, 224
 Teglgård, Jeppe (bg, Flensb.) 146, 147, 224
 Teglmester, Lambert (teglmester, Flensb.) 126
 Teke, Timme (rådm., Slesvig) 229
 Tetens(en), Boie (staller, Ejdersted) 187, 189, 190
 Tetens, Volquart (staller, Nordstrand) 189
 Thinen, Johan 37, 234, 236
 Thiset, Anders (genealog og historiker) 58, 62
 Thomas (handlende, Husum) 111
 Thome, Niels (rådm., Flensb.) 171
 Thomsen, Jesse (Jens) (bd, Kollund, herredsf., i Vis hd) 29, 60, 62
 Thomsen, Sivert (herredsf., N. Gos hd) 61
 von Thünen, Johann Heinrich (landbrugsteoretiker) 211, 214
 Timmerman, Peter (tømrer, Flensb.) 130
 Timsen, Johan (bg, Flensb.) 94, 96, 119
 Timsen (Timmesen), Nisse (Nis) (bg, Flensb.) 94, 97, 232 (jfr Lange Nisse)
 Topsen, Fedder (bd) 113
 Topsen, Knut (bd, Skobøl) 120
 Topsen, Niels (herredsf., S. Gos hd) 62
 Torlevesen, Jeppe (bg, Flensb.) 146
 Tortsen, Henrik (bg, Danzig) 173
 Tramme, Albert (bg, Husum) 149
 Tramme, Hans (bg, Husum) 149
 Trumper, Peter (ansat på Duborg) 129
 Tuchsén, Laurens (bg, Flensb.) 227
 Urlant (skipper, Danzig) 174
 Urne, Lave (til Stenbjerggd) 38, 232, 234
 Vadersen, Henrik (bd, Hynning) 52
 Valdemar III (Eriksen) (hertug af Sønderjylland) 36, 93, 101, 237
 Valdemar Atterdag (dansk konge) 172
 Verwer, Hans 138
 Verwer, Henning (bg, Husum) 138, 168
 Verwer, Vike Smit se Smit, Vike
 Verwer, Volcken (bg, Husum) 138
 Verwer, Willem 138
 Verwer, Wolter (bg, Flensb.) 138
 Vester(sen), Peter (bg, Flensb.) 171
 Vincke, Hinrick se Vyncke, Hinrick
 Volcken, Hans (smed, Duborg) 129
 Vollerds, Elsebe (Nordfrisland) 89
 Volquartsen, Momme (bd, Rødemis) 89
 Vorman, Claus (fragtm.) 154
 Vorman, Edde (fragtm.) 154
 Vorman, Hans (fragtm.) 154
 Vorman, Jes (Jens) (fragtm.) 154
 Vorman, Jørgen (fragtm.) 152, 154
 Vorman, Niels (bg, Flensb.) 166, 174
 Vorman, Nis (fragtm.) 154
 Vorman, Thomas (fragtm.) 154
 Vorman, Tucke (fragtm.) 154
 Vyncke, Hinrick (bg, Stade) 180, 181
 Wallerstein, Immanuel (sociolog) 214, 215
 Walstorp, Otto (lensm., Flensb.) 23, 117
 Weber, Max (sociolog) 122
 Wegener, Anders (bg, Lübeck) 163
 Weinrich, Caspar (krønikeskriver, Danzig) 207
 Went, Katerine (tjenestepige, Husum) 181
 Wessel, Kersten (bg, Lübeck) 164
 Westfeling, Heine (skipper, Husum) 184, 191
 Westphalen, Marquart (bg, Lübeck) 163
 Weuersk, Mette (Flensb.) 135
 Wichman, Cord (bg, Husum) 149
 Widdesen, Michel (bg, Husum) 168
 Widdesen, Walke (herredsf., S. Gos hd) 62, 114
 Wijchert (skipper, Amsterdam) 187
 Winberg, Hermen (Herman) (bg, Flensb.) 159, 225, 227
 Winberg, Willem (bg, Flensb.) 158, 160, 162, 165, 171, 174, 225, 227

v.d. Wisch-slægten 40, 116	v.d. Wisch, Wulf (Claussøn) (til Grundtoft) 232	Wrede, Michel (skipper, Husum (?)) 190
v.d. Wisch, Claus (til Gelting) 38-40, 108, 117, 237	Witte, Hans (bg. Lübeck) 163	Wraghe, Hinrich (bg. Flensb.) 156
v.d. Wisch, Claus (til Røst) 232	Wonsflet, Dorothea 118	de Wraghe, Johannes (bg. Flensb.) 156
v.d. Wisch, Ditlev (til Lytjenholm) 28, 39, 40, 61, 97, 151, 232, 237	Wonsflet, Emeke (til Hakstedgd) 39, 231	Wulf, Henneke (oprørsfører, Wilstermarsken) 21, 31
v.d. Wisch, Johan (til Ellund) 231	Wonsflet, Markvard 231	Wulf, Nicolaus (Claus) (biskop i Slesvig) 13, 28, 84, 89
v.d. Wisch, Otto (til Runtøft) 235	de Wou, Arnold (klokkestøber, Kampen) 185	Wyntmoller, Hans (tømrer, Svavsted) 102
v.d. Wisch, Wulf (Claussøn) (til Runtøft) 32, 39, 40, 63, 231, 235	van Wou, Gert (klokkestøber, Kampen) 185, 190	Wyse, Hinrich (bg. Flensb.) 156

Stedregister

De sydslesvigske stednavne er gengivet i den form, de findes i Trap's 'Hertugdømmet Slesvig'. For at lette identifikationen med de nutidige tyske er overalt angivet sogn og herred.

Forkortelser: s = sogn, hd = herred.

- Adelby (Adelby s, Husby hd) 28
Adelby sogn 54, 70, 71, 115, 120
Agtoft (Sterup s, Ny hd) 236
Agtrup (Læk s, Kær hd) 94
Albølgård (Sterup s, Ny hd) 38, 60, 234
Almstorp (Brekum s, N. Gos hd) 84, 118
Als 24, 26, 28, 36, 94, 96, 97, 101, 105, 106, 128, 133, 170, 174, 177
Alster-Beste-kanalen 193
Amerika 18, 214
Amrum 180 (kort)
Amsterdam 138, 183-192, 194-6, 199, 202-5
Anebygård 36, 39, 40, 42, 48, 234
Angel 18, 32, 34-8, 46, 50, 51, 62, 63, 69, 71, 77-9, 90, 94, 98, 101, 103, 104, 108, 109, 118, 201, 232
Antwerpen 190, 204, 206, 207
Arenfjorde (Svesing s, S. Gos hd) 97, 238
Arenshøvt (Drelstorp s, N. Gos hd) 88
Arlevad (Olderup s, S. Gos hd) 22, 29, 39, 40, 49, 61, 88, 89 (A. bro), 95, 113, 238
Arlåen 82, 84, 88
Arrild (N. Brarup s, Strukstrup hd) 236
Askebro (Fjorde s, N. Gos hd) 64-7, 185
Assens 156, 158, 162, 169, 175-7
Avnbøl (Ullerup s, Nybøl hd) 94, 101

Baie (bugt ved Bourgneuf) 203, 204, 206
Barderup (Oversø s, Ugle hd) 76
Bergen (Norge) 169, 174, 177 (kort), 185, 206
Bergen up Zoom 204, 206, 207
Berlin 152
Berrishave (Esgrus s, Ny hd) 236

Berristoft (Sterup s, Ny hd) 234
Bjerre (Sørup s, Ny hd) 62
Bjerrent (Nybøl s, Strukstrup hd) 64
Bjerrum (Bjerrum s, N. Gos hd) 88, 122, 237, 238
Bjerrum kog 82, 83 (kort), 85
Bjerrum sogn 29, 54, 71, 77, 85
Blankenese 165
'Boesdorp' (Varnæs s, Lundtoft hd) 94
Bohus 174
Bolderslev (Bjolderup s, Rise hd) 63, 65
Bollingsted (Eggebæk s, Ugle hd) 36, 39, 42, 43, 48, 231
Bomsted (Drelstorp s, N. Gos hd) 77, 84, 88, 89 (B. bro), 238
Bordelum (Bordelum s, N. Gos hd) 75, 77
Bordelum kog 82, 83 (kort), 84, 85
Bordelum sogn 54, 71, 85, 88
Bov (Bov s, Vis hd) 63, 65, 153 (billedtekst)
Bov sogn 54, 62, 71
Bovrup 94, 96, 99
Brandenburg 165
Brarup (Brarup s, Kær hd) 151
Braunschweig 181
Bredebro (Brede s, Lø hd) 166
Bredsted (Bredsted s, N. Gos hd) 21, 22, 61, 65, 66, 102, 103, 113, 120, 122, 124, 132-5, 141 (kort), 142, 143, 148, 150
Bredsted kog 82, 83 (kort), 84, 85
Bredsted sogn 54, 71
Bregengård 232
Brekum (Brekum s, N. Gos hd) 100, 118, 237
Brekum kog 82, 83 (kort), 84, 85

Brekum sogn 23, 29, 51, 54, 71, 77, 94, 119
Bremen (by og bispesæde) 107, 114, 180 (kort), 183-5, 187, 192, 194, 206
Brodersby (Svans s, Svansen) 108
Brügge 201, 203-7
Brunkeberg (v. Stockholm) 19, 28
Brunsbøl (Sterup s, Ny hd) 37, 234, 235
Brunsholm 39, 40, 46, 48, 118, 234
Brunsnæs (v. Flensb. fjord) 170
Brynstorp (Skovby hd, Fyn) (forsv. lb) 95
Buphever sogn (Edoms hd) 22
Bupsee sogn (Beltring hd) 22
Buxtehude 112, 165
Bynderis (N. Brarup s, Strukstrup hd) 234
Byttebøl (Bordelum s, N. Gos hd) 94
Bøking hd 82, 237
Bøl (Bøl s, Strukstrup hd) 234, 236
Bøl Skovby (Bøl s, Strukstrup hd) 234

Cadenberge (v. Otterndorf) 112
Courtrai (Flandern) 204

Damkog 83 (kort), 85, 99
Danzig 169, 170, 172-4, 177, 178, 192, 194, 196, 203, 206, 207
Delft (Holl.) 204
Delmenhorst 21
Deventer 185, 190
Ditmarsken 14, 19, 21, 26, 106, 112, 113, 167, 185, 192, 204, 206
Dollerød (Ravnkjær s, Slis hd) 237
Dordrecht 185
Drelstorp (Drelstorp s, N. Gos hd) 237
Drelstorp sogn 54, 71, 72, 77, 88

Drølt (Tøstrup s, Strukstrup hd) 236
Duborg (Flensb. slot) 28, 29, 31, 53, 57,
62, 63, 66, 72, 81, 104, 108, 129, 142,
163, 170, 172, 174, 195, 196, 198
Dybbøl (Dybbøl s, Nybøl hd) 118
Dyttebøl (Gelting s, Ny hd) 236

Eddebo se Ettebo
Edoms herred 22, 24, 107, 181, 183
Efkebøl (Langhorn s, N. Gos hd) 88
Egernførde 65, 105-7, 112, 116, 135, 154,
174, 194, 199
Eggebæk (Eggebæk s, Ugle hd) 52, 80
Eggebæk sogn 46, 54, 71, 72, 80
Ejderen 194
Ejdersted 21, 22, 27-9, 32, 33, 55-7, 62,
85, 102, 106, 109, 113, 114, 118, 165,
178, 180, 181, 184, 187, 190, 191, 196
Elben 113, 165, 194, 203-7
Elgård (Grumtoft s, Husby hd) 232, 234
Ellebjerg (Svans s, Egernførde hd) 108
Ellerbøl (Brekum s, N Gos hd) 88
Ellund (Hanved s, Vis hd) 37, 41, 231
Elkærgård se Søndensøgård
Emden 110, 184
Enge (Enge s, Kær hd) 24, 97, 106, 110,
113
Engelholm (Skåne) 163
Engelsby (Adelby s, Husby hd) 37, 95, 99
England 135, 194, 201, 205, 206, 214
Enkhuizen (Enkhuysen) (Nederlan-
dene) 180, 204
Ervde (Ervde s, Stapelholm) 21
Esgrus (Esgrus s, Ny hd) 63, 108, 235
Esgrus sogn 46, 51, 54, 71, 79
Esgrus Skovby (Esgrus s, Ny hd) 119
Esmark (Satrup s, Ny hd) 233
Esperstoft (Eggebæk s, Ugle hd) 80, 97,
231
Ettebo (Eddebo, Etbo, Junckerplatz)
(ved Flensb.) 37, 41, 94, 231
Eutin (ved Lübeck) 20
Everschop (landskab) 32, 57

Falsterbo 170
Fanø 180 (kort)
Femern 203
Fjolde (Fjolde s, N. Gos hd) 80
Fjolde sogn 54, 71, 72
Fladsby (Sørup s, Ny hd) 233

Flandern 69, 107, 114, 181, 184, 194, 203,
205, 215
Flarup (N. Brarup s, Strukstrup hd) 236
Flensborg 11, 19, 20, 22-24, 26, 29-32,
36-38, 41, 46, 50, 57, 60, 61, 63-5, 71-3,
75, 93, 94, 95, 97, 98, 101, 104-7, 109-
11, 113, 116, 117, 119-24, 126-29, 131-
6, 138-40, 142-48, 140-4, 156-178, 192,
194-96, 198-201, 205, 207, 209-11, 215,
216, 231, 232
Flensborg len (amt) 14, 20, 22, 23, 27, 28,
31, 32, 38, 55, 64, 66, 67, 105, 232, 235
Flensborg slot se Duborg
Fartoft (Faretoft) (Bøking hd) 38
Frankrig 166, 214
Fresendelf (Svavsted s, S. Gos hd) 73, 76
Frølund (N. Brarup s, Strukstrup hd)
234
Frørlund (Adelby s, Husby hd) 120
Frøskov (Marieskov) (ved Flensb.) 41, 42
Frørup (Oversø s, Ugle hd) 67
Fuglsang (Tøstrup s, Strukstrup hd) 236
Fyn 37, 78, 94, 128, 162, 175, 194, 197,
215
Fysing (Kalleby s, Strukstrup hd) 36, 92
Før 61, 113, 180 (kort)

Gammelby (Sørup s, Ny hd) 233
Gammelby (Borreby s, Egernførde hd)
116
Gammelbygård (Sørup s, Ny hd) 38, 40,
44, 46, 48, 79, 232, 233
Gammellund (St. Mikæls lands, Slesvig)
231
Gelting (lb og hvdgd) (Gelting s, Ny hd)
35, 37-39, 41-43, 48-50, 108, 236, 237
Gelting sogn 71, 103, 104
Gintoft se Nordgård
Glücksburg (Lyksborg, se også Ryde klo-
ster) 40
Goltoft (Brodersby s, Slis hd) 79, 237
Gotland 171
Gotrupel (Hanved s, Vis hd) 65
Gottorp len (fogedi. amt) 14, 31, 32, 66,
99
Gottorp slot 20, 21, 61, 62, 64, 99, 112,
134, 152, 159, 178, 184, 189, 195, 225
Gottorp toldsted 106-8, 111, 112, 128,
136, 138, 139, 142-6, 148, 150, 152-4,
156, 162, 163, 166, 167, 181, 185, 199,
225

Gouda (Holland) 204
Greifswald 172, 177 (kort), 207
Grimmerup (Husby s, Husby hd) 119
Grisgårde (Esgrus s, Ny hd) 37, 236
Groningen 184
Grotebroch (Nederlandene) 180
Grumtoft sogn (Husby hd) 54, 71, 75
Grundtoft se Lundsgård
Grønholt (Sterup s, Ny hd) 39, 48, 72,
234
Guderød (Borne s, Slis hd) 237
Gulde (Tøstrup s, Strukstrup hd) 236
Guldholm sø (Langsø) (Nybøl s, Struk-
strup hd) 64
Gundstrup (Krogsbølle s, Skam hd på
Fyn) 95
Gørresmark (Tønder landsogn) 59
Gårde (Læk s, Kær hd) 27

Haag (Holland) 204
Haarlem (Holland) 190, 191 (kort)
Hadeln (ved Elben) 180 (kort)
Haderslev 11, 12, 76, 92, 105, 128, 151,
157, 161, 163, 170, 171, 194, 199
Haderslev len (amt) 105
Haksted se Nørre Haksted, Sønder Hak-
sted
Hakstedgård (N. Haksted s, Vis hd) 29,
36, 39, 40, 42, 44, 46, 48, 62, 97, 110,
231
Halebøl (Skøbøl s, Gos hd) 88
Halk (Halk s, Haderslev hd) 128
Hamburg 13, 19, 20-22, 30, 31, 106, 107,
110, 112, 136, 152, 156, 157, 164, 165,
167, 178, 180 (kort), 181-5, 192-4, 200-
3, 205-8
Haneborg (Svesing s, S. Gos hd) 238
Hansestæderne (Hansaen) 14, 201, 204,
215 m.fl.
Hanved (Hanved s, Vis hd) 109
Hanved sogn (Vis hd) 54, 71
Harenborg se Horneborg
Harlingerland 180 (kort)
Harreslev (Hanved s, Vis hd) 98, 99, 119,
120
Haselund (Fjolde s, N. Gos hd) 46, 238
Hatlund (Kværn s, Ny hd) 234, 236
Hatsted (Hatsted s, S. Gos hd) 62, 84,
106, 113, 114, 118, 152
Hatsted gl kog 83 (kort), 84, 85, 88
'Hatsted mark' (kongeligt birk) 62, 82, 84

Hatsted marsk (Hatsted s) 22, 27, 29, 32, 37, 61, 62, 84, 85, 88, 89, 120
 Hatsted ny kog 83 (kort), 84, 85, 88, 99
 Hatsted sogn 54, 71, 77, 122
 'Hauged' (Sørup s, Ny hd) 37, 233
 Havetoft (Havetoft s, Slis hd) 237
 Heiligenhafen 138, 164, 173
 Helgoland 109, 178, 180, 181
 Helligåndshuset (Hellig Gejsthuset) (Flensborg) 26, 36, 39, 40, 48, 49, 93, 94, 98, 231
 Helligåndshuset (Hamburg) 181
 Helligåndshuset (Slesvig) 117
 Hemmingsstedt (Ditmarsken) 14, 234, 237
 s'Hertogenbosch 165, 166
 Hessen 63, 64, 162
 Heverne (ved Nordstrand) 22
 Hjaln (Siversted s, Ugle hd) 237
 Hjoldelund (Hjoldelund s, N. Gos hd) 80
 Hjoldelund sogn 54, 71, 80
 Hokkerup (Holbøl s, Lundtoft hd) 120
 Holbølhuse (Svavsted s, S. Gos hd) 73, 76, 77
 Holland 107, 111, 184, 185, 195, 199, 201-8
 Hollingsted (Hollingsted s) 192
 Holstebro 113, 156
 Holsten 11-4, 19, 21, 22, 30, 31, 36, 37, 53, 57, 102, 107, 120, 153, 154, 163, 165, 171, 176, 195, 197, 204-8
 Horn (Holland) 204
 Horneborg (Harenborg) (Treja s) 64
 Horsbøl (Horsbøl s, Vinding hd) 112, 180
 Horsens 12, 23 (?)
 Hude (Svavsted s, S. Gos hd) 73, 76, 77, 110
 Husby herred 18, 37, 38, 54-6, 59, 60, 81, 103-5
 Husby sogn (Husby hd) 54, 71, 75, 77
 Husum 19, 21-3, 27, 29, 32, 54, 62, 64, 66, 67, 75, 80, 84, 85, 88-90, 92, 94, 99-103, 106, 107, 109-11, 113, 114, 116, 118, 120, 121 (kort), 122-5, 132-6, 138, 139, 141 (kort), 142, 148, 150-3, 166-70, 178-81, 183-5, 187, 189-92, 195-201, 204, 205, 207-11, 215, 216, 225, 238
 Husum marsk 83 (kort)
 Hviding herred 101, 180
 Hynning (Hynning) (Eggebæk s, Ugle hd) 52, 80, 97
 Hyrup sogn (Husby hd) 54, 70, 71, 75, 79

Hærvejen se Oksevejen
 Høgel (Brekum s, N. Gos hd) 231
 Højer, flække 58
 Højer herred 81, 101, 180 (kort)
 Højer sogn 21, 24

 Immingsted (Svesing s, S. Gos hd) 80, 99, 232
 Ipernsted (Mildsted s, S. Gos hd) 238
 Itzehoe 30, 106, 154, 156, 165, 180 (kort), 184, 192, 207, 208

 Janneby (Jørl s, Ugle hd) 55, 95, 232
 Jerbæk (Jørl s, Ugle hd) 55
 Jersmark (forsv. lb, Jørl s, Ugle hd) 52
 Jybæk (Ebbegæk s, Ugle hd) 231
 Jydbæk (St. Mikael's lands., Arns hd) 95, 238
 Jørgensgården ved Flensborg 48, 49, 93, 98, 119
 Jørl (Jørl s, Ugle hd) 55, 80, 95, 232
 Jørl sogn 52, 54, 55, 71, 72, 80

 Kalleby (Kværn s, Ny hd) 233, 234
 Kalø slot 157
 Kampen (Nederlandene) 169, 185, 190, 191 (kort), 206, 207
 Kappel, flække 141 (kort), 176
 Karlum (Karlum s, Kær hd) 118
 Karlum sogn 115
 Kiel 13, 20, 105-7, 112, 118, 154, 156, 160, 163, 165, 168, 175, 176, 185 (borgen), 194, 199, 230
 Kielsgård (Hyrup s, Ugle hd) 46, 232
 Kiskelund (Bov s, Vis hd) 62
 Kjeldbæk (Eggebæk s, Ugle hd) 80
 Klausdorf (Holsten) 156
 Kliplev (Kliplev s, Lundtoft hd) 76
 Kløkriis (Lindholm s, Bøking hd) 237
 Klus (kapel v. Flensb.) 28, 153 (billedtekst)
 Klægsbøl (Klægsbøl s, Kær hd) 113, 151
 Kohuse (Brelum s, N. Gos hd) 51, 238
 Kolding 13, 158-62, 166, 174, 194, 199
 Kollund (Bov s, Vis hd) 29, 60, 62, 76, 119, 120
 Kolkerhede (Hjoldelund s, N. Gos hd) 80
 Köln 113, 165
 'Koxmarke' (jfr. Koksøl, Koksmark) (forsv. lb, Jørl s, Ugle hd) 80

Krempe (Holsten) 31
 Krempermarsken 23, 30, 208
 Kruså (Bov s, Vis hd) 65, 130
 Kværn (Kværn s, Ny hd) 237
 Kværn sogn 54, 70, 71, 79
 Kær herred 23, 24, 26-9, 31, 57, 58, 82, 97, 105, 106, 117
 København 152, 153, 168, 169, 172, 196
 Købing (Nordborg) (Nordborg lands., Als Nørre hd) 103

 Lambjerggård (Hørup s, Als Sønder hd) 98
 Langballegård (Grumtoft s, Husby hd) 38, 97, 232
 Langeland 174
 Langenese ('Lengennis') (kro ved Slesvig) 64
 Langhorn (Langhorn s, N. Gos hd) 45, 50, 88, 97, 119, 120, 122, 238
 Langhorns gl. kog 82, 83 (kort), 85
 Langhorn sogn 54, 71, 77, 85
 Langmose (Halk s, Haderslev hd) 58
 Langstedgård (Eggebæk s, Ugle hd) 231
 Langsø se Gudholm
 Langvad mølle (forsv.) (Sterup s, Ny hd) 42, 234
 Lauenburg 21
 Leiden 203, 204
 Lille Kværn (Kværn s, Ny hd) 234
 Lille Solt (Lille Solt s, Ugle hd) 80
 Lille Solt sogn 54, 70-2, 77
 Lille Vi (Store Vi s, Vis hd) 62
 Lille Volstrup (Lille Solt s, Ugle hd) 72
 Lillehorn (Læk s, Kær hd) 95
 Limfjorden 138, 170
 Lindeved (hovedgd) (St Vi s, Vis hd) 23, 40, 41, 48, 52, 80, 231
 Lindholm (Bøking hd) 119
 Livland 196, 203, 204, 207
 Lohede (Langhorn s, N. Gos hd) 88, 90
 Lunden (Ditmarsken) 113
 Lundenberg herred 21
 Lundsgård/Grundtoft (Grumtoft s, Husby hd) 38, 42, 48, 232
 Lundtoft herred 31, 32
 Lübeck 13, 20-2, 31, 106, 108, 109, 136, 154, 157, 158, 163-5, 168-71, 175 (kort), 176, 178, 193-5, 198, 200, 201, 203, 204, 206-8, 216
 Lüneburg 21, 110, 116, 158, 165
 Lyngrå (St Vi s, Vis hd) 231

- Lytjenholm (Brekum s, N. Gos hd) 28, 29, 39, 40, 43, 48, 51, 52, 61, 95, 96, 113, 151, 237, 238
- Lytjenhorn (Læk s, Kær hd) 26
- Læk (Læk s, Kær hd) 166
- Læk sogn 22, 29
- Lø herred 101
- Løgtoft 66, 236
- Løgum kloster 151
- Maas (Mildsted s, S. Gos hd) 75, 114, 119, 120
- Maasbøl (Rylskov s, Husby hd) 79, 98, 237
- Mandø 180 (kort)
- Markerup (Husby s, Husby hd) 45, 77
- Mecklenburg 19, 21, 165, 203
- Medelby (Medelby s, Kær hd) 24
- Meden (Valsbøl s, Vis hd) 67, 231
- Medstedgård (Halk s, Haderslev hd) 58
- Meldorf (Ditmarsken) 106, 154
- Mildsted (Mildsted s, S. Gos hd) 76, 84, 89, 106, 114, 120
- Mildsted sogn (Sønder Gos hd) 54, 71, 72, 77
- Mölln (Lauenburg) 165
- Monnikendam (Holland) 204
- Morkær kloster 39, 40, 44, 98, 103, 116, 128, 233, 235
- Munkbrarup sogn (Husby hd) 49, 54, 70, 75, 232
- Mølmark (Sørup s, Ny hd) 98, 103, 128
- Mølmarkgård (Sørup s, Ny hd) 39, 48, 50, 98, 233
- Naarden (Holland) 204
- Nadelhoved (Gelting s, Ny hd) 237
- Nederlandene 135, 183-5, 189, 192, 194, 195, 198, 201, 206, 214, 216
- Neumünster (Holsten) 154, 165
- Neustadt (Holsten) 154
- Nibe (v. Limfjorden) 170
- Nisvrå (Esgrus s, Ny hd) 39, 40, 118, 234, 236
- Nolde (Burkal s, Slogs hd) 59
- Nordborg se Købing
- Nordborg len (amt) 103, 174
- Nordfrisland (Frisland) 36, 45, 82, 89, 107, 110, 111, 154, 181
- Nordgård (Gintoft) (Stenbjerg s, Ny hd) 40, 48, 234
- Nordhusum (Sønder Gos hd) 54, 102, 111, 114, 122
- Nordhusum kog (Porrenkog) 84, 85
- Nordjylland 128, 173
- Nordstrand 21, 24, 27, 28, 29, 32, 33, 57, 89, 97, 102, 106, 111, 114, 118, 142, 168, 181, 183, 189-91, 196, 198
- Norge 169, 172, 174, 204, 205
- Novgorod 201
- Ny herred 18, 37, 38, 54-6, 59, 62, 66, 71, 103-5
- Nyby (Gelting s, Ny hd) 97, 236
- Nybølgård (Kværn s, Ny hd) 38, 41, 42, 48, 232, 233
- Nygård/Frauenhof (Esgrus s, Ny hd) 48, 118, 235
- Nyhus (nord for Flensb.) 11, 19, 20, 37, 76, 156
- Nykøbing Falster 199
- Næstved 171
- Nørre Brarup (N. Brarup s, Strukstrup hd) 128, 237
- Nørre Gos herred 18, 23, 26, 27, 31, 37, 54-6, 61, 67, 71, 77, 82, 89, 95, 102, 104-6, 142, 196
- Nørre Haksted (N. Haksted s, Vis hd) 24, 26, 44, 97, 120, 231
- Nørre Haksted sogn 54, 71, 77
- Nørre Hakstedgård se Hakstedgård
- Nørsted (Norsted) (Fjorde s, N. Gos hd) 94, 100, 237
- Odense 156, 162, 166, 185, 199
- Oksager (Husby s, Husby hd) 66, 108, 233
- Oksevejen (Hærvejen) 63, 64, 65, 152, 153 (billede), 154, 155 (kort), 156, 157
- Oldemorstoft (Bov s, Vis hd) 63, 73, 105
- Oldenburg (grevskaab) 32, 180 (kort)
- Oldenburg in Holstein 154
- Oldensbæk (Mildsted s, S. Gos hd) 238, 239
- Olderup (Olderup s, S. Gos hd) 238
- Olderup sogn 49, 71
- Oldesloe 207
- Olpenæs (Svans s, Svansen) 169
- Ophusum (Bordelum s, N. Gos hd) 39, 40, 48, 98, 113, 237
- Ophusum (Braderup s, Kær hd) 120
- Osnabrück 162
- Ostenfeld (Ostenfeld s, S. Gos hd) 80, 99, 238
- Ostenfeld sogn 54, 71, 72
- Ostfriesland se Østfrisland
- Oversø sogn (Ugle herred) 54, 71, 115
- Pelworm 29
- Plejstrup (S. Brarup s, Slis hd) 237
- Plön 108, 109, 128, 138, 154, 163, 164
- Pobøl (Fjorde s, N. Gos hd) 231
- Poggenborg (Mildsted s, S. Gos hd) 84, 89
- Polen 165, 187, 196, 205, 215
- Pommerby (Gelting s, Ny hd) 236
- Popholt (Siversted s, Ugle hd) 64
- Porrenkog se Nordhusum kog
- Preetz kloster (Holsten) 41, 111, 191 (kort), 195
- Prisholt (Gelting s, Ny hd) 237
- Prøjsen (Preussen) 173, 203-5
- Ramsted (Svavsted s, S. Gos hd) 45, 73, 76, 77, 85
- Randers 158, 162
- Rangstrup herred 109
- Rantrum (Mildsted s, S. God hd) 84, 238
- Ratzeburg (Lauenburg) 165
- Ravnholt (Gelting s, Ny hd) 237
- Ravnkjær (Ravnkjær s, Slis hd) 237
- Ravsted (Ravsted s, Slogs hd) 101
- Rendsborg 13, 14, 20, 105, 107, 111, 112, 143, 167, 192, 194, 198, 199
- Rendsborg sogn 19, 32
- Reval 173, 177 (kort), 196
- Ribe 13, 109, 110, 112, 113, 136, 152, 156, 158, 159, 161, 162, 166, 168, 170, 180 (kort), 183, 185, 194, 199, 200
- Ridderup (Brekum s, N. Gos hd) 88
- Ridderup marsk (N. Gos hd) 88
- Riga 173, 203
- Ringkøbing 110, 183
- Risbrig (N. Haksted s, Vis hd) 117
- Risemoor se Risum mose
- Risingmore se Risum mose
- Risum mose (Bøking hd) 38, 97, 113
- Roermunde (Geldern) 166
- Rostock 172, 173
- Rostrup (Sørup s, Ny hd) 233
- Rubøl (Jørl s, Ugle hd) 44, 48, 55, 95, 231, 232, 237

- Rulbeke (Bjerrum s, N. Gos hd) 238
 Rungholt (Edoms hd) 181
 Runtoft (Esgrus s, Ny hd) 11, 32, 35, 37-41, 43, 48-51, 63, 104, 235, 237
 Rurup mølle (N. Brarup s, Strustrup hd) 236
 Rusland 165
 Rydde (Satrup s, Strukstrup hd) 98
 Ryde kloster (Husby hd) 35, 40, 48-50, 54, 67, 88, 232
 Rygge (N. Brarup s, Strukstrup hd) 236
 Rylskov sogn (Husby hd) 54, 71, 75, 115
 Rødemis (Mildsted s, S. Gos hd) 36, 45, 75-7, 84, 85, 89, 90, 100, 111, 120, 135
 Rødemis kog 89, 90, 100, 115
 Rødemis marsk 84, 89
 Rødemisgård (Mildsted s, S. Gos hd) 89
 Rømmø 180 (kort)
 Rørbæk (Beltring s, Nordstrand) 107, 135
- Satrup (Satrup s, Strukstrup hd) 67, 233
 Satrupholm (Satrup s, Strukstrup hd) 233
 Savstrup (N. Brarup s, Strukstrup hd) 234
 Schiedam (Holland) 204
 Segeberg (Holsten) 19, 195
 Segeberg len (amt) 22, 32
 Shetlandsøerne 190
 Silbersted (Sølvsted/Sylvested) (tidl. St. Mikael's lands, Arns hd nu Treja s) 238
 Sild 102, 109, 111, 180 (kort)
 Sillerup (St Vi s, Vis hd) 26, 94, 231
 Siversted sogn (Ugle hd) 54, 63, 71, 72
 Skadelund (Sterup s, Ny hd) 79, 234, 235
 Skaflund se Skovlund
 Skanør 170
 Skardebøl (Enge s, Kær hd) 27, 97, 231
 Skast herred 180 (kort)
 Skjørdrup (Tøstrup s, Strukstrup hd) 236
 Skobøl (Skobøl s, S. Gos hd) 90, 120
 Skobøl sogn 54, 84, 88
 Skodsbøl (Broager s, Nybøl hd) 98
 Skovby (Lysabild s, Als Sønder hd) 24
 Skovbølhuse (St Vi s, Vis hd) 65, 80
 Skovlund (N. Haksted s, Vis hd) 119
 Skovlund (Skaflund) (Medelby s, Kær hd) 231
 Skovs (Sørup s, Ny hd) 233
 Skrandisgård (Ullerup s, Sundeved) 101
- Skæggerød (N. Brarup s, Strukstrup hd) 236
 Skånemarkederne 170, 178, 185, 204
 Slesvig bispegård/ bispestol/ Slesvigbispen 34, 36-8, 40, 44-6, 52, 54, 64, 67, 71, 72, 76, 84, 88, 89, 91, 92, 135, 237, m.fl.
 Slesvig by 20, 64, 95, 106-8, 110, 116, 118, 120 (kort), 128, 152, 154, 164, 170, 174, 175 (kort), 176, 181, 192, 195, 199, 225, 229
 Slesvig domkapitel 36-40, 44-6, 58, 95, 97, 114, 116-8, 120, 231-5, 238
 Slien 118, 169, 176
 Slogs herred 57, 101
 Smedeby (Siversted s, Ugle hd) 80, 110, 231
 Snabe (Sterup s, Ny hd) 119
 Snattebøl (Læk s, Kær hd) 119
 Snogbæk (Sottstrup s, Nybøl hd) 94
 Solbro kro (Jørl s, Ugle hd) 55, 64
 Sollerop (Jørl s, Ugle hd) 52, 55, 64, 72, 80
 Solvig (Hostrup s, Slogs hd) 31, 36, 101, 151
 Stade (ved Elben) 112, 161, 164, 165, 177 (kort), 180 (kort), 181
 Stade (Ølsby s, Strukstrup hd) 79, 207
 Stadumgård (Læk s, Kær hd) 232
 Stapelholm (landskab) 21, 22, 24, 82, 85, 89
 Stedesand (Stedesand s, Kær hd) 82
 Steinburg (Holsten) 31, 205, 208
 Stenbjerg (Stenbjerg s, Ny hd) 233, 236, 237
 Stenbjerg sogn (Ny hd) 54, 70, 71, 79
 Stenbjerggård/Østergård (Stenbjerg s, Ny hd) 24, 38-40, 48, 79, 108, 234
 Stenderup (Gelting s, Ny hd) 237
 Stenderup (Siversted s, Ugle hd) 105
 Stenderupå kro (Siversted s, Ugle hd) 63, 64, 108, 159
 Sterdebøl kog 82
 Stettin 172, 173
 Sterup (Sterup s, Ny hd) 234, 236
 Sterup sogn (Ny hd) 46, 54, 70, 71
 Stiglund (Jørl s, Ugle hd) 80
 Stoltebøl (Tøstrup s, Strukstrup hd) 236
 Store Bremsborg (Treja s) 80
 Store Kværn (Kværn s, Ny hd) 237
 Store Solt sogn (Ugle hd) 54, 70, 72, 77
- Store Vi (Store Vi s, Vis hd) 77, 80, 231
 Store Vi sogn 26, 54, 71, 72, 115, 231
 Stormarn 14, 53
 Stougård (Sundeved) 98
 Stralsund 172, 204
 Strand se Nordstrand
 Strukstrup herred 63, 67, 103
 Stubbe (Risby s, Egernførde hd) 36, 91
 Stubbungård (Aller s, Sønder Tyrstrup hd) 58
 Studrup (Esgrus s, Ny hd) 236
 Südermarsch 84, 85
 Sundeved 22, 24, 26, 28, 29, 92, 94, 96, 105, 106, 133, 174, 177, 232
 Syderhøvt (Svavsted s, S. Gos hd) 73
 Svans (halvø, syd for Angel) 107, 108, 169
 Svakketorp (Gelting s, Ny hd) 237
 Svavsted (flække og borg) (Svavsted s. S. Gos hd) 19, 32, 36, 41-3, 45, 49, 50, 52, 73, 76, 77, 80, 88, 91, 92, 100, 102-4, 108-11, 113, 114, 122, 124-6, 129, 131-5, 140, 141 (kort), 142, 150, 167
 Svavsted len (amt, fogedi) 32, 49, 73
 Svendborg 169, 174-7
 Sverige 14, 187, 205, 206
 Svesing sogn 46, 54, 71, 72, 77
 Syderhøvt (Svavsted s, S. Gos hd) 76, 77
 Sylvested se Silbersted
 'Syvherrederne' 56, 57, 61
 Søgård (Husby s, Husby hd) 76, 77
 Søgård (Lundtoft hd) 31
 Søholm bro (Bjerrum s. N. Gos hd) 96, 167, 238
 Sølvsted se Silbersted
 Søndensøgård/Elkærgård (Sørup s, Ny hd) 39, 42, 233, 234
 Sønder Brarup (S. Brarup s, Slis hd) 237
 Sønder Gos herred 14, 18, 24, 27, 29, 37, 54, 56, 61, 62, 66, 67, 70, 80, 82, 84, 85, 89, 102, 106, 112, 195
 Sønder Haksted (Jørl s, Ugle hd) 52, 55, 77, 80, 95, 238
 Sønder Lindå (Hjoldelund s. N. Gos hd) 142
 Sønderborg 101, 105, 107, 111, 133, 174, 175
 Sønderborg len (amt, slot) 101, 158, 174
 Sønderballe (Gelting s, Ny hd) 237
 Sønderholt (Svesing s, S. Gos hd) 44, 48, 239

Sørup sogn (Ny herred) 54, 71, 75, 79
Sørup Skovby (Sørup s, Ny hd) 234, 236

Tarup (Adelby s, Husby hd) 119
Tastrup (Tostrup) (Adelby s, Husby hd) 119, 233

Terkelstoft (Grumtoft s, Husby hd) 97, 98, 232

Tetenbøl (Ejdersted) 118

Tielen (Tylen, Tilen) (Stapelholm) 21, 32, 141 (kort), 194

Tielen len (amt) 22-24, 32

Timinersig (Hanved s, Vis hd) 76

Tisted 128

Toftum (Emsbøl s, Viding hd) 58, 99

Tolgård (Esgrus s, Ny hd) 37, 235 (*Tolægardh*), 236

Tolk sogn (Strukstrup hd) 234

Tolslev (Esgrus s, Ny hd) 236

Tostrup se Tastrup

Tranbøl (Esgrus s, Ny hd) 77

Tranekær på Langeland 174

Treja (Treja s, Arns hd) 36, 52, 61, 109

Treja sogn 80

Trenen, vandløb 64, 109, 110, 142, 167

Troelsby (Adelby s, Husby hd) 37, 41, 71, 95, 98, 115, 119, 232

Tved (Adelby s, Husby hd) 119

Tved (Tønder lands, Tønder hd) 59

Tønde (Hostrup s, Slogs hd) 31

Tønder 22, 31, 101, 113, 141 (kort), 142, 166, 180 (kort), 183, 192, 195

Tønder herred 101

Tønder len (amt) 31, 32, 59 (slottet)

Tøstrup sogn (Strukstrup hd) 51

Udbjerg (Udbjerg s, Tønder hd) 59

Ugle herred 18, 23, 26, 31, 37, 54-57, 62, 71, 80, 81, 103-5, 130

Ukraine 214

Ullerup sogn (Nybøl hd) 24

Undevad (Grumtoft s, Husby hd) 36, 38, 48, 50, 76, 97, 118, 232

Ungarn 165, 214

Uphusum se Ophusum

Utholm, landskab 32, 57

Utrecht 208

Vaigård (Risum s, Bøking hd) 88

Vakkerballe (Gelting s, Ny hd) 236

Valsbøl (Valsbøl s, Vis hd) 67, 119, 231

Valsbøl sogn 54, 71

Vanderup sogn 54, 71, 72

Varde 110, 156, 162, 177 (kort), 180 (kort)

Vejle 162

Vellinge (Bederslev s, Skam hd på Fyn) 95

Venedig 215

Verden 165

Veseby (Hyrup s, Husby hd) 72, 77, 232

Vester Bjerrum (Bjerrum s, N. Gos hd) 82

Vester Orsted (Svesing s, S. Gos hd) 80, 238, 239

Vestervig (Nordjylland) 156

Vestfrisland 112, 201

Viborg 159

Vi kro (St. Vi s, Vis hd) 52, 231

Vinderød (Vinderad) (Sørup s, Ny hd) 233, 235

Videby (forsv.) (Tøstrup s, Strukstrup hd) 236

Viding herred 113, 143, 237

Vippetorp (Esgrus s, Ny hd) 235 (*Wyp-pethorp*), 236

Viriksherred 107 (illustration)

Vis herred 18, 23, 24, 26, 29, 31, 37, 54-6, 59, 62, 65, 81, 103-6, 109, 110, 113

Vitbæk (Ostenfeld s, S. Gos hd) 238

Vokkenbøl kog 84, 120

Vogsrød (N Brarup s, Strukstrup hd) 236

Vordingborg 12

Wedel (ved Hamburg) 165

Westfalen 165

Wilstermarsk 21-3, 30, 31, 207, 208

Wisch (Svavsted s, S. Gos hd) 73, 76, 84

Wismar 127, 154, 171, 175 (kort), 176, 177 (kort), 178

Ypern 204

Zeeland (Nederlandene) 107, 201, 204

Zollenspiker (øst f. Hamb.) 165

Zwolle (Nederl.) 185, 191 (kort)

Ærø 11, 12, 105, 133, 171, 174, 175 (kort), 176, 177

Ørsbjerg (Tøstrup s, Strukstrup hd) 236

Østenå (Fjolde s, N. Gos hd) 237

Øster Bordelum (Bordelum s, N. Gos hd) 85

Øster Orsted (Svesing s, N. Gos hd) 238, 239

Østergård se Stenbjerggård

Østerholm (Sterup s, Ny hd) 79, 98, 235

Østerhusum (S. Gos hd) 54, 102, 111, 122, 238

Østfrisland (Ostfriesland) 112, 165, 180 (kort)

Åbenrå 170, 171, 174

Åbenrå len (amt) 54

Ågård (Oversø s, Ugle hd) 40, 80

Ålborg 162, 169-71, 173, 177 (kort), 178

Århus 111 (bispen), 128, 162

Denne bog ser middelalderens historie under en ny synsvinkel. Bønder og borgere står frem som aktører i verdenshistorien på linje med konge og adel. Et oprør i det sydlige Slesvig år 1472 er den akse, fremstillingen drejer om. Hvorfor gik nogle med i oprøret, mens andre forblev tro mod deres fyrste? Bogen viser, at befolkningen på dette tidspunkt beboede to »økonomiske landskaber«. Det ene var præget af gamle feudale strukturer; i det andet var bønderne frie og handelen udbredt. Forfatteren argumenterer for, at det var den internationale handel og politik, som skabte konflikt mellem de to befolkningsgrupper. Efter denne bog vil forestillingen om det lukkede middelaldersamfund ikke mere kunne opretholdes.